

50634

3246.

dpl.

Magyar Póldány
Könyvtár

ÚJ FOLYAM

XLII. KÖTET

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ARCHÆOLOGIAI BIZOTTSÁGÁNAK
ÉS AZ ORSZÁGOS MAGYAR RÉGÉSZETI TÁRSULATNAK KÖZLÖNYE

SZERKESZTI

HEKLER ANTAL

Burányi Béla

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BUDAPEST, 1928

+

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ

THE NATIONAL BUREAU OF STANDARDS

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ARCHÆOLOGIAI BIZOTTSÁGÁNAK
ÉS AZ ORSZÁGOS MAGYAR RÉGÉSZETI TÁRSULATNAK KÖZLÖNYE

SZERKESZTI

HEKLER ANTAL

Kötetes példány
FRANKLIN-TÁRSULAT

ÚJ FOLYAM

XLII. KÖTET

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

BUDAPEST, 1928

50634

TARTALOM.

	Lap
SZALAY ÁKOS: Az archaeologiai kutatások szervezéséről és az ásatások technikájáról	1
MENGHIN OSWALD: Az uralaltáji népek világtörténeti szerepe	23
HILLEBRAND JENŐ: A nyírlugosi obsidiannucleus-depotleletről	39
HILLEBRAND JENŐ: Újabb ásatásaim a pusztaitvánházai rézkori temetőben	43
ROSKA MÁRTON: A kettős, ellentett élű vörösrézcsákány stratigrafiai helyzete hazánkban	48
TOMPA FERENC: Az angyalföldi kincslelet	54
TACKENBERG KURT: Néhány korai germán lelet Magyarországon	63
NAGY LAJOS: Pelta díszítés a pannoniai köemlékeken	68
NAGY LAJOS: Egy pannoniai terra sigillata-gyár	96
FETTICH NÁNDOR: Öntött phalerák a lovasnomádok magyarországi régészeti hagyatékában	114
FELVINCZI TAKÁCS ZOLTÁN: Gandhara- emlékek a Hopp Ferenc-Keletázsiai művészeti múzeumban. Gandhara-stílus és «Keszthelystílus»	128
WEYDE GIZELLA—BENESCH OTTÓ: Két XV. századbéli oltárkép a Pozsony melletti mélyúti kápolnában	155
FREY DAGOBERT: Csepel-sziget térképe 1728-ból	159
KAPOSSY JÁNOS: Mária Terézia budavári királyi palotájának tervező mestere	166
GRIMSCHITZ BRUNO: Az epreskerti kálvária	188
RÉH ELEMÉR: A gödöllői kálvária	198

Kisebb közlemények.

TOMPA FERENC: Újabb szerzemények a Nemzeti Múzeum őskori gyűjteményében	202
JANKÓ LÁSZLÓ: A kisdíói «Petronius-sírkő»	207
HORVÁTH TIBOR ANTAL: Új szombathelyi Dolichenus-oltárkő	210
PAULOVICS ISTVÁN: Köemlékek ürömi késő-római sírból	211
NAGY LAJOS: Szécsényi csat	215
SZENDREY ÁKOS: A miszlai gót sírlelet	222

	Lap
RYKOW P. S.: Aknasír a Sinowjewka (Petrowi kerület, Saratow-i kormányzó-ság) falu melletti dombban	225
KISS LAJOS: Újabb honfoglaláskori leletek a nyíregyházai Jósza-Múzeumban	228
RHÉ GYULA: A veszprémi székesegyház régi kövei	231
SZŐNYI OTTÓ: A biharremetei falfestmények	234
DORNYAI BÉLA: A nógrádmegyei Kisgerge renaissance pasztofóriuma	237
SZŐNYI OTTÓ: Pécs városa Evlia Çelebi tükrében	241
HORVÁTH HENRIK: Gundrich Carolus Ferenc. A pesti plébánia-templom oltárai-nak mestere	255

Könyvismertetések.

ROSKA MÁRTON: Az Ősrégészet kézikönyve II. Az újabb kőkor. Kolozsvár, 1927. (Márton)	265
H. SCHÄFER: Aegyptische und heutige Kunst. Zur Stellung der ägyptischen in der Weltkunst. «Die Antike», Bd. III, Heft 3. Berlin und Leipzig, 1927 (Calice)	269
LEHMANN-HAUPT: Geschichte des alten Orients von E. G. Klauber. Gotha und Stuttgart, 1925 (Calice)	270
A. V. SCHMIDT: K voproszy o proischozsdennij permszkavo zvjerinavo sztilja (A permi állatstílus keletkezésének kérdéséhez). Leningrad, 1927 (Feltich)	271
BEENKEN, LÜTHGEN stb.: Kunstbücher deutscher Landschaften. Bonn, Cohen-Verlag (Zádor)	274
M. DVOŘÁK: Geschichte der italienischen Kunst II., München, 1928 (Zádor)	275
DIVALD KORNÉL: Magyarország művészeti emlékei. Budapest, 1927 (Zádor)	279

ROSKA MÁRTON: Megjegyzések Hillebrand Jenő ismertetéséhez	281
HILLEBRAND JENŐ: Válasz dr. Roska Márton megjegyzéseire	283

HEKLER ANTAL: A madarai lovasdombormű	284

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

- Abacus : 210.
 Abhaja mudra : 130, 132.
 Affalter Péter : 163, 172.
 Aknasír, gót : 225.
 Akroterion : renaissance pasztofóriumon : 240; pannoniai sírkövön : 208; Jupiter Dolichenus oltárán, Szombathely : 210; ürömi sírköveken : 211.
 Alapkőletétel, Mária Terézia budai palotájáé : 172.
 Alaprajzok : Bécs : Hofburg átépítése, egyetem : 181, Buda : kir. palotához Jadottól : 167, 174, 179; Hillebrandtól : 173; Mathäytől : 162; Pécs belváros és vár Hauytól : 254.
 Alánok : 141.
 Alexandria : 84, 88.
 Al secco : 236.
 Althon : 172.
 Amazon szobra, Róma, Kapitólium : 81, relieftöredék, Korinthos, Múz. : 80.
 «Amazonius» : 92.
 Ammianus Marcellinus : 141.
 Amfiteatrumsok kamrarendszere : 21.
 Angora : 146.
 Angyali Üdvözlés : középkori falfestményen, Remete, ref. templ. : 236.
 Ansa : 80.
 Antiochia : 88.
 Antoninus Pius : 88.
 Apostolok : középkori falfestményen, Remete, ref. templom : 235; vértanúságuk 15.sz-i oltárszárnyakon : 155, s köv.
 Apsis : Veszprém, Székesegyház : 231, s köv.
 Aquileia : 84.
 Aquincum : collegium cultorum : 214; keramikus műhely : 98, s köv.
 Archæologiai intézetek feladatai : 3, s köv.; kataszter : 5.
 Arsakidák : 142, s köv.; 147.
 Arktikus nomádok : 28.
 Artemis Kephryne temploma, Magnesia : 79.
 Aszita jóslata, gandharai domborművön : 133.
 Aszód, Podmaniczky-kastély : 198.
 Attis-szobrok Aquincumban : 75, 82.
 Aujentitzi kultúra : 202.
 Aurignaci kultúra : 23, s köv.
 Azylien kultúra : 25.
 Árpádházi szentek középkori falfestményeken, Remete, ref. templ. : 235, s köv.
 Ásatások : módszertana és technikája : 1, s köv.; Algyógy : 50; Aquincum : 99, s köv.; Baalbek : 14; Brassó : 50; Dévényújfalu : 122, 126; Erősd : 49, s köv.; Hangospusztá : 202, s köv.; Karácsonfalva : 50; Kisdiós : 207, s köv.; Köln : 15; Krim : 224; Marosdécs : 50; Nándor : 50; Nyírlugos : 40; Óbuda : 96; Perjámos : 50; Pécska : 50; Pusztastvánháza : 43, s köv.; Sinowjewka : 225; Suuk-Su (Krim) : 225; Szilasbalhás : 96; Szirák : 123, 126.
 Baalbek : 14.
 Bacchikus jelenet ghandarai domborművön, Bpest, Hopp-Múzeum : 131.
 Baktria : 127, 138, 145.
 Ballusztrad : 192, 198, 200.
 Banassac : terra sigillata-gyár : 100.
 Bányászszerszözök, rézkoriak : 49.
 Besnyő : kolostortemplom Mayrhoftól : 200.
 Bécs : római Castrum, praetentura : 68; Belvedere : 196; régi egyetem : 181; Hofburg átépítése : 181; Schönborn palota, Schwarzenberg palota kertje : 195; Daun-Kinsky palota, Partolotti-Patenfeld ház, Stahrenberg-Schönburg palota : 196; Schönbrunn, állatkerti pavillonok : 181.
 Bél Mátyás : 160.
 Bélyegzők, pannoniai terra sigillata-gyárakból : 99, 104, s köv.
 Bhumiszparsza mudra : 131, s köv.
 Bodhisatva Maitreya szobra, Bpest, Hopp-Múzeum : 228, s köv.
 Biragillus : agyagműves : 102.
 Bodrogkeresztúri kultúra : 46.
 Bouleuterion, Miletosban : 79.
 Breu, Jörg, id. : Töviskoronázás; oltárszárny, Herzogenburg : 158.

- Brittoni: 82.
 Brigetio 1. Őszöny.
 Bronztárgyak: a.) *őskor*: vaskori huzalos gyűrűk Velemszentvidről: 206; b.) *ókor*: peltadiszos római övesat Őszönyről: 91; csatok és fibulák Ūrömről: 211; Szécsényről: 215, s köv.; a kerschbaumi tumulusról: 216; pannoniai kelta kocsi-veretek: 91; a Rajnavidékről: 90; c.) *népvándorláskor*: szíjvégek Abonyról: 118; Gyula vidékéről u. a. és pántok: 115; u. a. arcképes éremdísszel a hunnkorszakból: 151; hunn veretek Szentestől: 151, s köv.; lószerszámok, csatok, gombok, honfoglalás kora, Geszteréd: 231; lószerszámok Szirákról: 123, 126; u. a. Sinowjewkáról, Suuk-Suról (Krim): 225, s köv.; vésett tükörtörödéek gót sírból, Mészla: 223; korongok és lemezek Gyuláról: 115; phalerák Gyuláról: 115; u. a. áttört dísszel Fenékről: 121, 125; u. a. lófedísszel Mistelbachról: 123; u. a. Dévényújfaluról: 122, 126; u. a. Palánkáról: 121, s köv.
- Buda és Pest: látképe 1728-ból: 160, s köv.; Mária Terézia palotája: 174; a város tereprajza: 162.
- Budapest; belvárosi plébániatemplom, renaissance pasztofóriumok: 238; barokk oltárok Gundrichtól: 258, s köv.; építéstört.: 257; epreskerti kálvária Hildebrandtól: 188, s köv.; temetőkápolna a Rákoson: 193; utcanevek változása: 1, s köv.
- Buddha-ábrázolások, Bpest, Hopp-Múz.: 130, s köv.
- «Bulbe de percussion»: 41.
- Bunyitay Vince: 234.
- Campignien-kultúra: 25, s köv.
- Capsien-kultúra: 25.
- Caracalla: 211.
- Carnuntum: 85.
- Cautopates-szobrok peltadísszel: 75, 82.
- Címerek, a Schönbürg-családé: 195.
- Claudius: 106, 109, 217.
- Cohors miliaria Hemenesorum: 85.
- Collegium cultorum: 214.
- Comitalis agyagműves: 104.
- Commodus: mellszobra, Róma, Konzerátorok palotája: 81; naptárreformja: 92.
- Così, S galliai agyagműves: 102.
- Cölöpépítkezés, őskori: 32.
- Cranach, Lukas, id: Töviskoronázás, oltárszárny, Neukloster: 158.
- Crinesz, J. M. ötvös: szentségtartó, Győr, Bencések temploma: 261.
- Curvatura-elmélet az antik építészetben: 19.
- Csattri: 134.
- Csepel-sziget térképe: 159, s köv.; a ráckevei kastély: 162.
- Csuddhodana király, gandhara domborművön, Bpest, Hopp-Múzeum: 133.
- Dácia szarkofágstílusa: 88; importművésze: 99.
- Damnatio memoriae: 211.
- Debrecen: 40.
- Defter: 242.
- Depotleletek: rézkoriak: 39, s köv.
- Dharmacsakra mudra: 130.
- Dhyani: 129.
- Díszítő motívumok: a) *őskor*: szalagdísz dunavidéki kerámián: 32; a) *kőkor* (aeneolithikum): lenesés vonal-szalagdísz, zsinegdísz: 50; β) *rézkor*: vonaldísz: 46, s köv.; poncolt vonaldísz ékszereken: 206, s köv.; «Hängespiral» ékszeren: 202; pontozott vonaldísz huzalokon: 204; mészbetét kerámián: 46, s köv.; γ) *hallstatti kor*: spirális- és kördísz, ennek északi eredete: 60; barázdált dísz az angyalföldi lelet aranyedényein: 56, s köv.; barázdált bordadísz: 57; sujtásos dísz ékszeren: 205, s köv.; barázdált kördísz: 207; dudor- és pontdísz, ennek déli jellege: 60; csavart sodronydísz aranyedényeken: 56, s köv.; állatornamentika: 61; δ) *La Tène-kor*: horogkeresztes dísz ősgermán kerámián: 64; festett dísz praesemita mezopotámiai edényeken: 30; b) *ókor*: a) *görög* műv.: peltadísz a miletosi bouleuterion frízén, a magnesiái Artemis Kephryne-templomban: 79; griff és inda szerepe az ázsiai hellenizmus alkotásain: 135, 142; β) *etruszk* műv.: peltadísz: 79; γ) *római* műv.: peltadísz pannoniai szarkofágokon: 68, s köv.; peltadísz Amazon-, Attis- és Cauto ates-szobrok talpzatain: 75, 79; pelta akanthuszal: 71; griff-fejekkel: 81, s köv.; akanthuszlevél a kisdíosi Petronius-síron: 209, s köv.; griff-fejek pannoniai aediculákon: 68, s köv.; delfinek sírköveken: 208; Medusa-fej: 208; amorettek pannoniai köemlékeken: 68, s köv.; istenalakok pannoniai és keleti szarkofágokon: 83; vadászjelenetek pannoniai terra sigillatákon: 97, s köv.; bukranonok oltárfrízén: 79; oscillumok síroltárokon: 80; meander ékszeren, Bécs-új hely: 217; «opus interrabile» bronzcsatokon: 216; csavart oszlop, Petronius-sírkő: 209, s köv.; rozetta sírköveken, Ūröm: 212, s köv.; u. o. koszorú: 211; u. o. szalag: 212, s köv.; trombitamustra kelta bronzvereteken: 91; csavarfonatos dísz köemlékeken: 93;

«Keilschnitt» pannoniai kőemlékeken: 94; c) *népvándorlaskor*: végtelen sorozat virágegységekből: 115; medail-londísz hunn szíjvégeken: 151; pal-metta honfoglaláskori kardon: 230; rozetta gyulai phalerákon: 115; pal-metta, rozetta, indadísz mongol szö-veteken, kínai és hunn bronzokon: 145, s köv.; rombuszos sakktábladísz gót fibulákon: 224; d) *románkor*: ferdekockás szegélydísz erdélyi fal-festményeken: 235; fonatos dísz osz-lopfőn, Veszprém, Székesegyház: 232, s köv.; palmetták a veszprémi szé-kesegyház párkánytöredékén: 232, s köv.; e) *gótika*: rozetta gyámkőről, Veszprém: 233; f) *renaissance*: pal-metta, voluta magyar pasztofóriumo-kon: 239; g) *barokk*: szalagfonat, epreskerti kálvária: 192; korong- és kagylódísz u. o. és Belvedere, Bécs, Mirabell, Salzburg: 196.

Domborművek: a) *ókor*: a) *Kelet*: 17 drb indiai kődombormű a gandhara-kor-ból, Budapest, Hopp-Múzeum: 128, s köv.; töredék női fej, kő, a Kusán-korból, Budapest, Hopp-Múzeum: 137, s köv.; b) *római* műv.: Kyknos küz-delme, kő, Pannonia, III. sz., Bécs, Mus. Vindobonense: 68, 71, 78, 82; három mellkép és vadászjelenetes fríz a kisdíósi Petronius-síron: 209, s köv.; Iphigenia-ciklus trieri terra sigillata tálakon: 107; b) *renaissance*: Krisztus mellképe egy pasztofórium timpanonjában, Kisgerge, templom: 239.

Domitianus: 102, 105; érme a reichen-halli leletben: 221.

Dunapentele: Commodus várépítkezései: 75; a kelta telep elrómaiásodása: 85.

Dzsámik, Pécsen: 245, s köv.

Edényfestés, őskori: 50.

Egyiptomi kultúra eredete: 29, 31.

Ephesos: 88.

Epreskert: 1. Kálváriák.

Erdődy György: 170.

Ertebőlle kultúra: 26, 31.

Etruszk művészet: 79.

Evangelisták ábrázolása, Remete, ref. templom falfestményei: 236.

Evlia Cselebi, «Sziáhatnáme»: 241, s köv.

Ekszerek: a) *óskor*: a) *részkor*: márvány-gyöngyök a pusztaistvánházai temető-ből: 44, s köv.; b) *bronzkor*: függők, láncok, huzalgútrák a hangospusztai leletből: 202, s köv.; c) *vaskor*: aranylemezek és gyűrűk a felsőzsidi sírleletből: 204, s köv.; b) *ókor*: római provinciális bronzékszerek: fibulák, csatok, karperecek, pántok,

ékszergarnitúrák Szécsényről, Leitha-bergről, Wiesről és Mannersdorfról: 215, s köv.; c) *népvándorlaskor*: fülbe-valók, karperecek, csatok a miszlai gót sírleletből: 223, s köv.; sziv-alakú övdíszek, kardveretek, gombok a honfoglaláskori geszterédi sírból: 230.

Épületek: a) *templomok*: Magnesia, Ar-temis Kephryne-templom: 79; Veszprém, Székesegyház: 231, s köv.; Gizella-kápolna: 233; Gelence, ref. templom: 235; Remete ref. templom: 234, s köv.; Besnyő, kolostortemplom (Mayrhofer János): 200; Bpest, belv. plébániatemplom (Pauer György): 257; temetőkápolna a Rákoson: 193; Nagyvárad, Székesegyház (Hille-brandt): 169, 185, s köv.; Pozsony, Mélyút, Máriakápolna (1824): 155; b) *mecsek*: Pécs, 17 mecset a hódoltság idején: 245, s köv.; c) *paloták*: Hatra (India), az Arsakidák palotája: 137, 142, s köv.; Róma, Domus Augustana: 7; Trier, ú. n. «császári palota»: 7; Köln, római villa: 15; Aszód, Podma-niczky-kastély: 198; Bécs, Belvedere, Daun-Kinsky-, Stahrenberg-Schön-berg-, Schwartzenberg-, Schönborn-paloták, Partolotti-ház (Hildebrandt): 195, s köv.; Schönbrunn, állatkerti pavillonok (Jadot de Ville Issey): 181; Buda, Mária Terézia palotája (Hille-brandt): 160, s köv.; 166, s köv.; Budapest, Invalidusok palotája (város-ház, J. B. Martinelli), Kiscell, trini-tárius-kolostor: 256; Gödöllő, Grassal-kovich-kastély: 185; Holics, kastély: 185; Prága mellett, Trója-kastély (J. B. Mathey): 198; Promontor, kas-tély: 159; Ráckeve, Savoyai Jenő hg. kastélya (Hildebrandt J. L.): 159, s köv., 194; Salzburg, Mirabell-kastély: 196; d) *kálváriák*: Budapest, epres-kerti (J. L. Hildebrandt): 188, s köv.; Gödöllő (Mayrhofer János): 200, s köv.; e) *nyilvános épületek*: Miletos bouleterion: 79; Priene, színház: 20; Bécs, régi egyetem (Jadot de Ville Issey): 167, s köv.; Pécs, medreszék a hódoltság korában: 248; f) *várak*: római erődök a Duna partján: 76; Pécs, török vár: 242.

Érmek: római császárkori pénzek: 153; Claudiusé: 217; Domitianusé: 221; bizánciak: 154.

Falkötési eljárások: 15.

Fegyverek: *neolith* obsidianpengék, Nyír-lugos: 40, s köv.; *aeneolithikus* réz-és kőcsákányok, buzogányok, kések, Marosdécs: 50, s köv.; *részkor* kova-

- és rézpengék, Pusztaitvánháza: 44; a bronzkori késtípus első nyomai, u. o.: 45; rézkori pengék és nucleosok, Nyírlugos: 40, s köv.; erdélyi típusú rézcsákány: 48, s köv.; kétélű fejszék: 49; kora bronzkori nyílhegyek, csákányok, török, Targu Ocna (Moldva): 51; *La Tène*-kori germán vaslándzsavég, Budapest, Nemzeti Múzeum: 64, s köv.; germán fegyverzet, Szekszárd: 65; *honfoglaláskori* vaskard aranyverettel, Geszteréd: 230; *hódoltságkori* török és magyar fegyverek, Pécs: 252; Zrínyi Miklós díszsajakja, Bécs, Staatsmuseum: 256.
- Feliratok: a) *rómaiak*: Petronius sírkövén, Kisdiós (I. sz.): 208; Borbolya: 210; Juppiter Dolichenus oltára, Szombathely, III. sz.: 210; a vindobonai castrum faláról: 68; szarkofágtöredékeken, Aquincum: 72, s köv.; Szentendre: 69; pannoniai szarkofágokon: 68–78; sírkötőredékeken, Üröm: 214; b) *középkor*: románkori falfestményen, Remete, ref. templom szentélye (14. sz.): 236; c) *renaissance*: Liphay László pasztofóriumán, Kisgerge (16. sz.): 239; d) *török*: Pécs, a Husszeindzsámi felirata (1628): 246.
- Festmények: a) *falfestmények*: Gelence, ref. templom: 235; Remete, ref. templom: árpádházi szentek, apostolok a szentélyben, biblikus jelenetek, végítélet a hajóban, evangelisták, angyalok a pitvarban: 235, s köv.; J. L. Kracker: mennyezetfreskók az aszódi Podmaniczky-kastélyban: 198; b) *táblaképek*: Breu, Jörg id.: Töviskoronázás, Herzogenburg: 158; Carnach Lukas u. a., Neukloster: 158; a Schottenstift mestere: Mária élete-ciklus, St. Florianstift, Bécs mellett: 158; Winkler-epitaphium, Bécsújhely: 158; ismeretlen osztrák festő a 15. sz. végén: szárnyasoltár az apostolok vértanúságával, szétszórva: Budapest, Szépműv. Múzeum, Frankfurt a. M., Pozsony, mélyúti kápolna: 155, s köv.; női szent vértanúsága, Prága, Rudolfinum: 157; bécsi festő, 18. sz. két oltárkép, Budapest-belvárosi plébániatemplom: 262; c) *miniatűrök*: Bécsi Képes Krónika, 14. sz., Bécs: 235.
- Fibulák: bronzkoriak, legrégibb alak: 202; rómaiak: pannonia-noricumi típus: 108; Kerschbaumról: 216; Ürömről: 211; népvándorláskoriak: gót sírleletből, Miszla: 223.
- Filmfelvételek ásatásoknál: 8.
- Finn-ugor kultúra, réz- és bronzkori: 34.
- Fischer v. Erlach, Johann Bernhard: 164, 166; pesti tartózkodása: 194; Josef Emanuel: 192.
- Flaviusok: 7.
- Fogaskerék-technika: 64, 236.
- Fríz: a miletosi bouleuterionról, bukranionos, Róma, Angyalvár: 79; a kisdiósi Petronius-sírkövön: 209; töredékek indiai templomokról, Budapest, Hopp-Múzeum: 129, s köv.
- Frobenius, Leo: 32.
- Gallia, római terra sigillata-gyárak: 100, s köv.
- Gandharai kultúra: 128, s köv.
- Gelence (Háromszék vm.), templom románkori falfestményekkel: 235.
- Gerkan: 21.
- Geta: 211.
- Gobineau: 36.
- Gödöllő: Kálvária (Mayrhofer János): 200, s köv.; Grassalkovich-kastély: 181, 184, 200.
- Gran, Daniel: 263.
- Grassalkovich Antal gr.: 168, 171, 181 szerepe a budai várpalota építésében: 163, 172; kastélyának hatása Budára: 184.
- Graufesenque: 100, s köv.
- Griff: 135, 143.
- Gundrich, Frantz Karl: a budapesti belvárosi plébániatemplom két mellékoltára: 259, s köv.; a pesti Szentháromság-szobor mellékalkajainak restaurálása: 260; Josef, a bécsi művészakadémia anyakönyvében: 261.
- Gyöngyök márványból, a pusztaitván háza rézkori sírban: 46; bronzkori leleteken: 202; vaskori felsőzsidai leleten: 206.
- Győr: bencések temploma, J. M. Crinesz szentségtartója: 261.
- Hadrianus: 99.
- Hallstatti kultúra: 57, s köv.
- Halottkultusz, rézkori: 46, s köv.
- Hampel Géza: 52, 71, 98, 202; -féle II. emlékcsoport: 114, s köv.
- Han-korszak: 126, 146.
- Hatra (India): az Arszakidák palotája: 137; köfejek az északi és déli Sivanról: 142.
- Hauy mérnök felvételei a pécsi várról: 253.
- Háfiz: 252.
- Hellenisztikus művészet: 78; Perzsiában: 125; Indiában: 137, 142.
- Hengeresbaltás kultúra: 31.
- Herakles: 131.
- Herma: 195.
- Hildebrandt, Johann Lukas: 168, 198; szerepe a budai kir. palota építésénél: 166; Bécs: Belvedere, Schwarzen-

- berg-palota, Schönborn-palota, Daun-Kinsky-palota, Stahrenberg-palota, Partolotti-ház: 195, s. köv.; Salzburg, Mirabell-kastély: 196; Budapest, epreskerti kálvária: 193, s. köv.; Ráckeve: Savoyai Jenő hg. kastélya: 160, s. köv.; kolostorépítészete: 197.
- Hillebrandt, Franz Anton: Mária Terézia budai palotája: 160, 165; ennek alaprajza: 173, s. köv.; a nagyváradi székesegyház: 169, 185, s. köv.; kapcsolatai Jadot-val és Neumannal: 185; *Josef*: 168.
- Himalaya-pala: 128.
- Holics, kastély: 185.
- Hörger, Anton: Szentháromság-szobor, Buda: 260; Szt. Flórián szobra, Budapest, belvárosi plébániatempl.: 261.
- Hunnkorszak: 138, s. köv.
- Hunyadi János: 236.
- Hyksos-korszak: 32.
- Idiovariációk: 38.
- Indoszkithák: 139, s. köv.
- Indra gandharai domborművön, Bpest, Hopp-Múz.: 133.
- Intercisa: 1. Dunapentele.
- Iphigenia története trieri terra sigillatákon: 107.
- Irán: 24, 134, 145.
- Iselin: 160.
- Jadot de Ville Issey, Jean Nicolas: tervek a bécsi egyetem épületéhez, a Hofburghoz, a budai kir. palotához: 167, s. köv., 174, 179; Schönbrunn, az állatkert pavillonjai: 181.
- Juppiter Dolichenus oltára, Szombathely: 210, s. köv.
- Kapu, kovácsolt vas, Ráckeve, kastély: 160.
- Kataszter, archæologiai: 5.
- Kálváriák: J. L. Hillebrandt: epreskerti (józsefvárosi) kálvária, Budapest: 188, 200; Mayrhofer János, Gödöllő: 200, s. köv.
- Károly, III., palotaépítkezése Budán: 166, 169, s. köv.
- Kelemen pápa, XI: 257.
- Kelta kultúra Pannoniában: 100.
- Kemencék, pannoniai fazekastelepről: 99.
- Kerámia: *a) óskori*: szalagdiszes edények, Dunavidék: 32; *a) aeneolithkor*: Brassó, Algyógy, Karácsonyfalva, Nándor, lencsés, vonaldiszes szalagfűlű merítőcsészék: 50; *β) rézkor*: Pusztasztvánháza, mészbetétes vonaldiszes edények: 44, 46; *γ) bronzkor*: Targu-Ocna (Moldva), festett dísszel: 51; *δ) La Tène-kor*: Bpest, Nemzeti Múz. 2 drb. korai germán váza vésett dísszel: 63, 66; Pírháról: 64; Mezőpotánia, praeszemita agyagtárgyak: 30; *b) ókor*: pannoniai terra sigillatátalak, (Bpest, Nemzeti Múz.): 96, s. köv.; u. a. Galliából és Germániából: 100, s. köv.
- Kerámikus műhelyek, rómaiak Galliában: 107, s. köv.
- Kerámikusok, rómaiak: *a) Gallia*: Bira-gillus: 102; ... of Cen: 103, 106; ... of Coeli: 102, 106; L. Cosi: 102; Just...: 103; Mommo: 101, 106; Meddilus: 102, 103; Valeri: 102, 104; Vibeni: 102; *b) Germania*: Alpinus: 107; Attoni: 104; Censorinus: 107; Comitalis: 105; Futrat: 106; Frontini: 106; Janus: 107; Pelegrin: 104; Sasmonos, of Secund, Toccus. ... of Vita, Vital: 106; *a) Pannonia*: Resatus: 96, s. köv., 98; Pacati: 99.
- Kerma-kultúra: 32.
- Kertművészet: Bécs, Schönborn-palota kerti barlangja, Schwarzenberg-palota kerti terraszai J. L. Hillebrandtől: 195.
- Keszthely-kultúra: 114, 124, 145.
- Keyssler: 162.
- Κιβωτός: 83.
- Kincsleletek *a) bronzkoriak*: Hangospusztá, aranyékszerek, huzalok, gyöngyök: 202, s. köv.; *b) vaskoriak*: Angyalföld: négy aranyedény, madáralakú kultusz tárgy aranyozott bronzból, gombok: 54, s. köv.; Bihar: négy aranyedény, Bécs: Naturhist. Mus.: 54, s. köv.; Devils Bitt (Irország): ú. n. aranykorona: 54; Felsőzsid: ékszerek, huzalok, szalagok (zárt lelet): 204, s. köv.; Michailow, aranytál: 60; Rillaton (Anglia), füles arany pohár: 54; Worms: aranykorongok, kultusz tárgyak: 206; *c) népvándorlaskor*: Gátér: aranyfelszerelés, csattok, szíjvégek: 151; Mészla: gót fibulák, ékszerek, gyöngyök, tükrök: 222, s. köv.
- Kisgerge (Nógrád vm.): renaissance pasztofórium: 237, s. köv.
- Kishartyán (Nógrád vm.): renaissance pasztofórium: 238.
- Kolostor: Stift S. Flórián, Bécs mellett: 158; Schottenstift, Bécs: 157.
- Kolostorépítészet, barokk, délnémet: 197.
- Kongóvidék szakócsa kultúrája: 24.
- Konstantinápoly elfoglalása: 236.
- Korinthiszáló indiai oszlopfej: 130, 132.
- Kozlow-expedíció: 126, 143, 145.
- Köemlékek: *a) óskor*: megalith sírok, Jütland: 34; teveábrázolásos sziklafalak, Nubia: 32; picek (tűzköbalták), Korláth: 26; *a) palaeolithkor*: Hermann barlang, Miskolc, Předmost, Sengenstein, Szeleta-barlang, szakócsák, szerszámok: 23; Saarijärvi: fegyve-

rek és csontszántalpak : 27; b) ókor :
 a) India : tizenhét Gandhara-dom-
 bormű, női fej vörös homokkő Ku-
 sánkorból, Budapest, Hopp-múz. : 128,
 s köv., 137, s köv.; β) rómaiak :
 Szombathely : Juppiter-Dolichenus ol-
 tára, márvány : 210, s köv.; Köln,
 Masclina Aquina síroltára : 80; Bécs,
 feliratos tábla a castrum falából,
 Mus. Vindobonense : 68; templom-
 alakú szarkofág Kisáziából, Róma,
 Mus. Baracco : 83; peltadisztes pan-
 noniai és galliai szarkofágok, Aquineum-
 ból, Szentendréről stb. : 68–80; Be-
 sançon : mellképes síraedicula : 80;
 Kisdíós, Borbolya, Petronius-sírkö-
 vek : 207, 210; Üröm, négy sírkő,
 Bpest, Nemz. Múz. : 212; c) középkor :
 Veszprém, székesegyház, bizánci és
 román oszlopfők : 231, s köv.; d) re-
 naissance : kilenc magyar pasztofó-
 rium : 237, s. köv.; 1. még «Dombor-
 művek» Szobrok.

Kökkenmődding-kultúra : 26, 31.

Köln : római villa : 15; építésrendör-
 ség : 4.

Kracker, Johann Lukas : mennyezetfres-
 kók a Podmaniczky-kastélyban, Aszód :
 198.

Krónika, Bécsi Képes, miniatűrjei : 235.

Kunda-kultúra : 27, s köv.

Kusán-korszak : 137, s köv.

Kuzsinszky : 70, s köv., 98.

Kybele-kultusz : 82.

Kyknos küzdelme pannonia dombormű-
 von : 68, 91.

La Tène-kor : 222.

Leletek, lelőhelyek : a) óskor, a) palaeolith-
 kor : Hermann-barlang, kovakőszakó-
 cák : 23; Korláth (Kassa mellett) : fegy-
 verek, Kunda (Esztlánd) : csonteszkö-
 zök : 26; Miskolc : kőszakócák, Morva-
 ország : kő- és csonttárgyak : 23, 24; Nu-
 bia : sziklafalak bekarcolt teveábrá-
 zolásokkal : 32; Predmost : kőszerszá-
 mok mindkét oldalon kidolgozva : 23;
 Pullen-Haut (Belgium) : szakócák : 26;
 Saarijärvi (Finnország) : szántalp csont-
 ból, csont- és kőszerszámok : 27; Sir-
 genstein (Württemberg) : 23; Szeleta-
 barlang : kőbalták : 23; Ur összumír
 sírok : 30; Ylistaro (Finnország) : csont-
 eszközközök, szánkok : 27; β) neolith-
 kor : Nyírlugos, Erzsébethegy : obsi-
 diannucleus depotlet és kovapen-
 gék : 40, s köv.; γ) aeneolithicum,
 Algyógy, Brassó : szalagfüles merítő-
 csészék, vázák, rézcsákányok : 50;
 Cucuteni (Moldva) : 52; Erősd (Erdély) :
 rézcsákány, erdélyi típus : 49, s köv.;
 Karácsonyfalva : kerámiák ; Maros-

décs : fegyverek, ékszerek, gyöngyök ;
 Nándor, barlang : szalagfüles merítő-
 csészék ; Perjámos : fegyverek, szer-
 számok : 50, s köv. ; Pécska-Szemlak :
 őskori temető : kerámiák, ékszerek :
 50; δ) rézkor : Balánbánya : kétélű
 csákány : 53; Bodrogkeresztúr : te-
 mető : 41, s köv. ; Brestovác : csáká-
 nyok : 53; Pusztaitvánháza : temető :
 41, 43, s köv. ; Slatina : csákányok :
 53; Tiszasas : vonaldíszes kerámia :
 46; Troja : fegyverek, csákányok : 49;
 Vládháza : tumulus : 52; ε) bronzkor :
 Boeslund (Dánia) : lőfejdíszes edé-
 nyek : 61; Breznóbánya : lencsedíszes
 edény : 59; Dahmen (Mecklenburg),
 Hajdúböszörményi edények : 59; Han-
 gospusztá : edénybe zárt aranyelet,
 ékszerek : 202, s köv. ; Kirkendrup
 (Dánia) : edények : 59; Kiskőszeg :
 arannyal bevont bronzgombok ; La-
 vinsgaard (Dánia) : lőfejdíszes edé-
 nyek : 61; Seifenau (Szilézia) : edé-
 nyek : 59; Sardinia : csákányok : 49;
 Targu-Oena (Moldva) : kerámia, csá-
 kányok : 51; Troja : csákányok : 49;
 Uzdborjád : 1. Hangospusztá ; ξ) hall-
 statli kor : Gólenkamp : dudoros és
 bordásdíszű csésze : 62; Hallstatt :
 bronztál : 61; Jenšović (Csehország) :
 edények : 60; Somnerein : edények :
 60; η) Vaskor : Óbuda : aranylemezek
 barázdált dísszel : 207; Ógyalla : gyű-
 rűk; Pétervásár, Velemszentvid : gyű-
 rűk, huzalok : 206; Worms : ékszerek,
 kultusztárgyak : 206; b) ókor, római
 leletek : Banassac, terra sigillaták :
 100; Borbolya (Sopron vm.) : ú. n. Pet-
 ronius-sírkövek, III. sz. : 210; Brüde-
 rich i. W., terra sigillaták : 107; Buden-
 heim, terra sigillaták : 103; Cannstatt,
 terra sigillaták : 103; Graufesenque u.
 a. : 100, s köv. ; Hedderneim u. a. :
 107; Kerschau : pannoniai fibulák :
 216; Kisdíós (Veszprémvm.) : ú. n.
 Petronius-sírkő, III. sz. : 207, s köv. ;
 Köngen : terra sigillata : 103; Leitha-
 berg : fibula-készlet, bronzékszerek :
 217; Montans, Óbuda : terra sigilla-
 ták, edények : 96, 100; Ószőny : állat-
 díszes bronzövesat : 91; Pompeji :
 Galliából importált terra sigillaták :
 101, 106; Rheinzabern, Rottenburg :
 terra sigillaták : 104; Szécsény : bronz-
 csatok, ékszerek, veretek : 215, s köv. ;
 Szilasbálhás : terra sigillaták : 96, s
 köv. ; Trier : u. a. : 103; Üröm : bronz-
 csatok, fibulák, vas- és üvegtárgyak :
 211, s köv. ; Vechten (Hollandia) : terra
 sigillaták : 103; c) népvándorlaskor :
 Abony : bronzszíjvég : 118; Dévény-

- újfalu: öt bronzphalera: 122, 126; Dombóvár, gót sír: ékszerek, pipere-eszközök: 223; Dunapentele: gót sír, ékszerek, eszközök: 223; zárt lelet: növénydiszes bádoggkorongok, kultusz-tárgyak: 120; Fenék: áttört bronzphalerák: 121, 125; Geszteréd: honfoglaláskori sír, ékszerek, fegyverek, lószerszámok: 228, s köv.; Gyula: bronzphalerák, szíjvégek, pántok: 114, s köv.; Krim: gót sírok ékszerekkel, toilette eszközökkel: 223; Mistelbach (Ausztria): két bronzphalera: 121, 125; Miszla: gót sírok, ékszerek, gyöngyök, tükör: 222; Palánka: phalerák: 121; Pichora (Csehország): germán edények: 64; Podbaba: gót sírok: 223; Sinowjewka (Oroszország): gót aknasír ezüst- és bronztárgyakkal: 225, s köv.; Suuk-Su (Krim): gót sírok: 225; Szekszárd, Baktahegy (Tolna vm.): germán fegyverzet vasból: 65; Szentese: bronzszíjveretek: 151, s köv.; Szirák: kengyelek, zabláak, gombok bronzból: 123, 126; Unter St. Veit: növénydiszes bádoggkorong: 120; 1. még Kincsletek.
- Levéltárak: Bécs: Udvari Kamarai Levéltár: III. Károly és Mária Terézia budai palotaépítkezéseinek alap- és tereprajzai: 162, s köv.; Hadilevéltár: a Csepelsziget térképe Buda látképével 1728-ból: 159, s köv.; Buda tereprajza 1741-ből: 162; Budapest, Országos Levéltár: Mária Terézia budai építkezéseire vonatkozó okiratok: 171, s köv.; Fővárosi Levéltár: a józsefvárosi plébánia Canonica Visitatiói: 1732-ből, 1756-ból, 1822-ből: 193; Matricula Civium Pesthinsium: 200; a Fővárosi Múzeum Levéltára: Céhiratok: a kádár- és tímárcéheknek a belvárosi plébániatemplomban álló oltárraira vonatkozó szerződések és elszámolások: 257, 259, 262; Hédervár: Grassalkovich-Levéltár: tervrajzgyűjtemény: F. A. Hillebrandt felvételei a budai kir. palotáról 1770: 173, s köv.; Nagyvárad, Püspöki Levéltár: a székesegyház építésére vonatkozó okiratok: 169, s köv.; 1. még Oklevelek.
- Lipthay László pasztofóruma, Kisgerge: 238.
- Liván, Hatrából: 137.
- London: 102.
- Magdalénien kultúra: 24.
- Maglemose-kultúra: 26, 33.
- Magnesia, Artemis Kephryne temploma: 79.
- Mahalib, hellenisztikus ólomszarkofág: 84.
- Makarius püspök: 236.
- Mansard, Jules Hardouin: 181.
- Marcus Aurelius háborúi: 85.
- Martinelli, Johann Baptist, szerepe a budai kir. palota építésében: 165, 182; Pest, Invalidusok kórháza (Városház): 256.
- Mathäy, mérnöki felvétel a budai kir. palotáról: 162, 169, 170.
- Mathey, Jean Baptiste, Troja-kastély Prága mellett: 198.
- Matriarchális társadalom az őskorban: 28, s köv.
- Mousterien-kultúra: 24, s köv.
- Mayrhofer János, Kolostortemplom, Besnyő; Kálvária, Gödöllő: 200, s köv.
- Mária Terézia: Palotaépítkezése Budán: 162, s köv., 166, s köv.
- Máté püspök: 236.
- Meddilus agyagműves: 102.
- Mediterrán-kultúra: 25.
- Medresze, Pécs: 248.
- Melanéziai íjjkultúra: 31.
- Metszetek: Mansfeldé Pichler rajza után Mária Terézia budai palotájáról 1779: 169, s köv.; 1. még Térképek.
- Meyer: 35.
- Mezopotámia: 29, s köv.
- Miletos, Bouleuterion, ennek fegyverfríze: 79.
- Mithridates: 141.
- Mithras-kultusz: 82.
- Mommo, galliai agyagműves: 101, 106.
- Mommsen: 72.
- Montans, terra sigillatagyár: 100, s köv.
- Mosselruthner, a budai városi tanács szobrásza: 261.
- Múzeumok, gyűjtemények: *Aquincum*, Múzeum: két drb. Attis-szobrocska, kő: 75; házalakú pannonai szarkofág girlandokkal: 86; T. Fl. Magnus sírkápolnájának feliratos kötőredéke: 69; feliratos római sírkötőredékek: 70, s köv.; *Bécs: Staatsmuseum*: Zrínyi Miklós díszsisakja: 256; *Naturhistorisches Museum*: négy drb. hallstattkori aranyedény a bihari leletből: 54; barázdált díszű aranylemezek az óbudai vaskori leletből: 207; római peltadíszes bronzövesat Öszönyről: 91; népvándorláskori bádoggkorong Unter St. Veitről: 120; *Museum Vindobonense*: dombormű: pannonai sírædiculáról (Kyknos küzdelme): 68; feliratos tábla peltadíszes kerettel pannonai sírről: 68; *Niederösterreich. Landes-Museum*: hallstattkori bronzedények Sommereinből: 60; *Budapest: Nemzeti Múzeum*: rézkori depotlelet, Nyírlugos 11 drb: 40; rézkori sírlelet, Pusztaitránháza:

46; bronzkori zárt aranyelet, Hangospusztá: 202, s. köv.; korai vaskori aranyelet, Felsőzsid: 204 s. köv.; vaskori gyűrűk 2 drb., Pétervásár, Ógyalla: 206; 2 drb. La Tène-kori germán agyagedény, vaslándzsahegy ismeretlen helyről: 63, s. köv.; 3 drb. vaskori aranyedény, Angyalföld: 54, s. köv.; hunnkorszakbeli bronzlelet, Szentés: 151, s. köv.; népvándorláskori kultusz tárgyak, Dunapentele, 2 drb.: 120; népvándorláskori bronzlelet, Palánka: 121; gót ékszerek, tükrök, gyöngyök, Mészla: 222, s. köv.; Aelius Victor peltadisz szarkofágja: 72; Q. Numitor Felix szarkofágja: 71; pannoniai sírkövek és szarkofágok: 73—80, 108; pannoniai terra sigillaták, Szilasbalhás, Óbuda: 96; 4 drb. későrómai sírkő, bronz- és üvegtárgyak, Üröm: 211, s. köv.; kelta kocsidíszek és bronzveretek, Nagylók, Sárszentmiklós: 91; románkori faragott kötődékek, Veszprém, Székesegyház: 232; *Szépítőművészeti Múzeum*: 15. sz.-végi osztrák festő: «Apostolok vértanúsága» ciklus 5 darabja, egy szárnyasoltár részletei: 157, s. köv.; *Történelmi Képcsarnok*: Pichler rajza Mária Terézia budai palotájáról: 178; *Hopp Ferenc Múzeum*: 17 drb. indiai dombormű a Gandhara-korból: 128, s. köv.; női fej, dombormű a Kusán-korból: 137; *Fővárosi Múzeum*: a pesti timárok céhládája: 256; *Debrecen, Városi Múzeum*: rézkori depotlelet, fegyverek, csákányok, Nyírlugos: 40; *Frankfurt am Main*: 15. sz.-végi osztrák festő: «Apostolok vértanúsága» egy szárnyasoltár 2 töredéke: 157; *Győr: Bencés Főgimnázium* gyűjt.: római bronzesatok, Szécsény: 215; *Gyula*: népvándorláskori phalerák, szíjvégek a város határából: 114; *Karlsruhe, Hofbibliothek*: a pécsi belváros alaprajza, a vár keresztmetszete, a vár alaprajza, 3 mérnöki rajz 16. sz.: 253; *Kecskemét*: hunn fegyverek, edények, Gátér: 151; *Keszthely*: népvándorláskori áttört bronzphalerák, Fenék: 121, 125; *Kismarton, Wolff-gyűjt.*: római bronzesatok és fibulák: 215, 219; *Kolozsvár, Erdélyi Múzeumegyesület Régiséglára*: rézkori csákány, Balanbánya: 53; *Komárom, Milch-gyűjt.*: kelta bronzkocsidísz peltamotívummal: 91; *Köln: Wallraf-Richartz-Múzeum* műemlékvédelmi szerepe: 4; *Leyden*: terra sigillata Vechtenből: 103; *London, British Museum*: aranyedény, vaskori, Angyalföld: 54; *Mainz, Centralmuseum*: peltadiszkes római

bronzveret: 90; terra sigillata, Budenheim: 103; *Mistelbach*: 2 drb. népvándorláskori bronzphalera 121, 125; *Naggyenyed, Bethlen-Kollégium* régiségtára: rézkori sírlelet, Marosdécs: 50; *Nagyszeben, Bruckenthal-Múzeum*: őskori aranyedény: 54; *Nápoly, Museo Nazionale*: terra sigillata jelzéssel, Pompeji: 106; *Nyíregyháza, Jóska-Múzeum*: aranyveretes kard, lőszerszárm, gombok honfoglaláskori sírból, Geszteréd: 228; *Oszóny, Kállay Ödön-gyűjt.*: római építészeti faragvány: 108; *Paris, Bibliothec Doucet*: Jadot de Ville Issey tervrajzai a régi bécsi egyetemhez, a Hofburg átépítéséhez és a budai kir. palotához: 167, 174, 179; *Prága, Rodolfinum*: 15. sz. végi osztrák festő: Női szent vértanúsága: 157; *Róma, Antiquario Comunale*: peltadiszkes római szarkofág: 80; *Museo Barracco*: templomalakú kisázsiai szarkofág: 83; *Kapit. Múz.*: Sebesült Amazon, hellenisztikus márványszobor: 81; *Konzervátorok palotája*: Commodus császár szobra: 81; *Laterán*: 19; *Museo Nazionale*: 19; *Székesfehérvár*: Cautopates, kő, Récalmásról: 75; *Szombathely*: Juppiter Dolichenus oltára, III. sz. márvány: 210; *St. Vendel, Régészeti Egylet-gyűjt.*: terrasigillata Trierből: 103; *Veszprém, Vármegyei Múzeum* kötára: bizánci és román oszlopfelek és párkánytöredékek a székesegyházból: 231.

Műemlékvédelem: 3.

Nagada-kultúra: 32.

Nagyvárad, Székesegyház (F. A. Hillebrandt): 169, 185, s. köv.

Nero: 105.

Neumann: érseki palota, Würzburg: 168, 185.

Nomádművészet: 114, s. köv.

Noricum: 94; fibulatipusa: 108.

Nowgorod: 145.

Nostvet-kultúra: 33.

Nyírbátor: 40.

Oklevelek: Adórajstromok (defterek) a török kincstár részére, Pécsről: 242; Canonica visitatiók, Budapest, józsefvárosi plébánia: 193, s. köv.; Gödöllő, plébánia: 200; Céhíratok, a pesti timár- és kádarcéhé a belvárosi templom oltáira vonatkozó elszámolások: 257, s. köv., 262; Historia Capellania Gedellöensis: 200; Historia Domus Besnyöensis: 200; F. A. Hillebrandt kérvénye a bécsi udvari kamarához: 185, s. köv.; Matricula Civium Pesthinensium: 200; Engedélyek és rendeletek Mária Terézia budai

- palotaépítkezése ügyében: 170, s köv.;
1. még «Levéltárak» és «Térképek».
- Oltárok: Juppiter Dolichenus-oltár, márvány, III. sz., Szombathely, Múzeum: 210, s köv.; Masclina Aquina sír-oltára, Köln: 80; a pesti tímárcéh és kádárcéh oltárai, 18. sz., belvárosi plébániatemplom: 258, s köv.
- Opus reticulatum: 115.
- Oscillum: 80, s köv.
- Oszlop, indo-perzsa: 134; korinthisáló indiai: 130; -fő: fonatos, bizánci és román: 232.
- Ószöny: 85.
- Ötvösök, pestiek, török iskolázottságuk: 256; J. M. Crinesz győri szentségtartója: 261.
- Öviselet: 45.
- Pacassi, Nikolaus, szerepe a budai kir. palota építésében: 182.
- Pacati, aquincumi fazekasműhely jelzése: 99.
- Padmasrana-ülés: 129.
- Palmetta a keszthelystílus emlékein, Turkesztánban: 145; honfoglaláskori kardokon: 230; népvándorláskori phalerákon: 114, 127; román épületrészekben: 232; renaissance pasztofóriumokon: 239.
- Paloták: 1. «Épületek».
- Parthusok: 141.
- Pasztofóriumok, renaissance-koriak: Kisgerge: 237; Kishartyán: 238; 7 drb egyéb helyen Magyarországon: 238.
- Patriarchális nomádok: 28.
- Pauer György szerepe a bpesti belvárosi plébániatemplom építésében: 257.
- «Pápai Hírlap»: 207.
- Párizs: a Louvre homlokzata (Perrault): 181; Bibliothec Doucet: 174, 179.
- Párkánytöredékek indiai sztupákról: 135; a veszprémi székesegyházról: 232, s köv.
- Pelegrin, római agyagműves: 104.
- Pelta: 68, s köv.; zoomorph: 81, s köv.
- Perrault, Claude: a Louvre homlokzata, Párizs: 181.
- Perzsa hellenizmus: 125.
- Pestis, 1711-ben, Pesten: 193.
- Petronius-család sírkövei: 207, 210.
- Pécs a török hódoltság korában: a vár: 243; dzsámik: 245; medreszék: 248; kolostorok: 250; fürdők: 250; mulatók: 252; búcsújáróhelyek: 252.
- Pénzek, római császárkoriak: 153; bizánciak: 154; 1. még «Érmek».
- Phalerák: 1. «Bronztárgyak».
- Pic: 26.
- Pichler-Mansfeld-féle metszetek Mária Terézia budai palotájáról: 173, 184.
- Pillér, indiai: 130; román: 232; barokk, ékalakú: 192.
- Plane de Frappe: 41.
- Poccadás: 41.
- Podmaniczky-család kastélya, Aszód: 198.
- Præzemita-kultúra: 29.
- Prætentura, Vindobonában: 68.
- Prandtauer, Johann kolostorépítészete: 197.
- Prága, Trója-kastély: 198.
- Předmosti kultúra: 23, s köv.
- Priene, színház: 20.
- Probus: 111.
- Promontor, kastély: 159.
- Protosolutréi kultúra: 29.
- Pulszky Károly: 52.
- Pygmaeus-réteg kultúrája: 25.
- Rætia: 82.
- Rajzok: a pécsi belváros és belső vár alaprajza, a vár keresztmetszete, 1668: 253, s köv.; Zeller, Sebastian: a budai kir. palota terveinek másolatai: 163; Pichler Ferdinand, u. a.: 178; Hillebrandt, Franz Anton: mérnöki felvételek a holicsei kastélyról: 185.
- Ravenna: 83, s köv.
- Ráckeve: Savoyai Jenő hg. kastélya (Hildebrandt): 159, 194.
- Rekonstrukciós eljárások: 19.
- Remete (Bihar vm.), ref. templom: fal-festmények, 14. és 15. sz.: 234, s köv.
- Resatus, pannoniai agyagműves: 96, 98.
- Róma, Domus Augustana: 7; Angyalvár: 79.
- Rómer, Flóris: 71, 98; ásatásai Kisdíóson: 207 s köv.
- Rottweil: 102.
- Rozetta: a keszthelystílus emlékein, Turkesztánban: 145; pannoniai szarkofágokon: 87; ürmői római sírköveken: 212; népvándorláskori phalerákon: 115; gótikus a veszprémi székesegyházon: 233.
- Rupert, pesti szobrász: 261.
- Salzbnrg, Mirabell-kastély (Hildebrandt): 196.
- Savoyai Jenő herceg kastélya, Ráckeve (Hildebrandt): 159, 194.
- Schmidt, Heinrich Justus: 167, s köv.
- Schottenstift mestere: Passióciklus, Bécs, Schottenstift, Winkler-epitáfium, Bécs-újhely: 154.
- Schönborn-címer: 195.
- Schwarzin: 1. «Visztnerin».
- Silenus ábrázolása gandharai domborművön, Budapest, Hopp-Múzeum: 131.
- Síremlékek: őskori megalithok: 34; N. Sándor-szarkofág: 83; pannoniai sírkövek Aquincumban: 68–80; relief-diszes siraeidula töredékei, Bécs, Mus. Vindobonense: 68; Besançon, pelta-

- díszes síroltár: 80; Köln, Masclina
 Aquina síroltára: 80; Kisdiós, Bor-
 bolya, Petronius-család sírkövei: 207,
 210; Üröm, négy római sírkő: 212.
 Sirleletek: 1. «Leletek».
 Situlák: 60.
 Sogdiana: 127.
 Solutrée-kultúra: 23.
 Stratigráfia: 48, s köv.
 Strobl Alajos: 188.
 Suomusjärvi kultúra: 33.
 Szaadi: 252.
 Szarkofágtípusok elterjedése: 83.
 Szasszanidák: 143, 147.
 Szattyánbörgyártás Budán: 256.
 Szent István: 234.
 Szentségház: 1. «Pasztofórium».
 Szentségtartó, Győr, bencéstemplom
 (Crinesz J. M.): 261.
 Színház, Priene: 20.
 Szintézis: 16.
 Szkitha művészet: 125, 145.
 Szkitho-szibériai stílus: 146.
 Szobrok: India, Hatra, kolosszális kőfejek
 a főpalotáról: 137; görög, hellenisztikus:
 sebesült Amazon, márvány, Róma, Kapitólum: 81; római: pannoniai
 Attis- és Cautopates-szobrok, kő-
 talapzatukon peltadísszal, Aquincum
 Mus.: 75, 82; Commodus kőszobra,
 Róma, Konzervátorok palotája: 81,
 92; barokk: az epreskerti kálvária
 szobordísz, kő: 190, 195, 201; Gödöllő,
 Kálvária: Szűz Mária és Szent János
 alakja, kő: 201; Hörger Antal: Szent
 Flórián, belvárosi plébánia-templom,
 Budapest, 260.
 Szoghdia: 143.
 Szomali: 31.
 Szövetek, hellenisztikusak, Mongóliából:
 143; selymek Lou-Lanból: 143.
 Sztupa: 128.
 Szumér kultúra: 29, 35.
 Szuméria: 30.
 Szvat-völgy, India, gandharai dombor-
 művek: 128.
 Tabula ansata: 68, s köv., 87.
 Tacitus: 222.
 Talapzatok: 81, s köv., 92.
 Tardenosien-kultúra: 25.
 Tausia-technika: 256.
 Temetkezés, a szuméroknél: 30; Rómá-
 ban: 83; fejlődése Pannoniában: 85.
 Templomok: 1. «Épületek».
 Terepfelvételek, a budai kir. palota épí-
 téséhez: 162.
 Termessos: 84.
 Terra sigillaták: 96, s köv., 98; 100, s
 köv.
 Térképek: Budáé, 1763, Bécs, Hadilevél-
 tár: 164; Csepel-sziget 1728-ból,
 Rosenfeldtől: Bécs, Hadilevéltár: 159.
 Térkitöltés elve a nomád művészetben:
 115.
 Thermák, Trier: 7.
 Tochar művészet: 147.
 Tonking vidékének szakócás kultúrája:
 24.
 Totemállat, hunnoké: 147.
 Totemisták: 28, s köv.
 Trajanus: 99.
 Trier: therma (császári palota): 7.
 Turán: 141.
 Turfán (India): 138.
 Tumulus: 52.
 Turkesztán: 145.
 Ur: 30.
 Uralaltaji népek: 30, s köv., 35.
 Urna, (Buddha attribútuma): 129.
 Űtési felület: 40.
 Űvegtárgyak: vaskori gyöngyök a felső-
 zsidó kincsleletben: 206; római pohár
 töredékei, Ürömről, Bpest, Nemzeti
 Múz.: 241.
 Vadzsrapani: 1. «Indra».
 Valeri, galliai agyagműves: 102.
 Várnai csata: 236.
 Versailles, kastély (Mansard): 181.
 Vespasianus: 102, 105.
 Veszprém: Székesegyház: 231, s köv.;
 restaurálása: 232; Gizella-kápolna:
 233; egyéb kápolnák: 234.
 Végítélet: a remetei ref. templom 14. sz.
 falfestményén: 236.
 Vihara: 128.
 Vinimacium: 88.
 Viselet: római Pannoniában: 220; kö-
 zépkori magyar, 15. sz.-i: 235; magyar-
 országi török: 251.
 Visztnerin (Schwarzin): Anna Maria: 193,
 s köv.
 Viznerin: 1. «Visztnerin».
 Wohlgemut, Michael iskolája, hatása:
 157.
 Woolley: 30.
 Wosinszky: 65.
 Yang-Yin (ellentétkiélelés) elve: 146, 151.
 Zeller, Sebastian: 163; a budai kir. pa-
 lota terveinek rajzmásolatai: 172, 173,
 178.
 Zrínyi Miklós díszsisakja: Bécs, Staats-
 museum: 256.

AZ ARCHÆOLOGIAI KUTATÁSOK SZERVEZÉSÉRŐL ÉS AZ ÁSATÁSOK TECHNIKÁJÁRÓL.

Ha valaki a 100—150 évvel ezelőtti Pest-Buda képét és életét kívánná maga előtt felidézni és megindulna a mai város utcáin, akadna ugyan egy-egy templomra vagy palotára, amely az akkori időkre emlékeztetné, de valós képet ezekből a városban folyt életre, viszonyokra, alig alkothatna magának. Régi utcák és terek eltűntével eltűnt még a keret is, mely némileg élővé tehetné azt a néhány szórványos építészeti emléket, mely mult időkből maradt reánk. Nyoma sincs sehol a város lüktető centrumának, a Főtérnek s a városfalak, kapuk lerombolása után egy-egy szimpla név sem őrzi már emléküket. Régi falaknak és régi elnevezéseknek helyet kellett adniok a fejlődő új városnak s a város minálunk divatozó, nem éppen szükségszerű olcsó emlékállítási gyakorlatának. Ennek a gyakorlatnak eredményeképen mult ki a Hatvani-utca, a Hatvani-kapuval, vagy, hogy egy másik példát ragadjak ki a számtalan közül, így vált gróf Tisza István-utca a Fürdő-utcából, mely nevében még őrizte a mai Kereskedelmi Bank helyén állott Diana-fürdő emlékét. S emellett még csak nem is olyan biztos, hogy Tisza Istvánnak, vagy Kossuthnak jól esne, ha tudnák, hogy az ő nevükben pusztul el a régi Magyarország egy-egy — hacsak mákszemnyi nagyságú — történelmi dokumentuma!

Noha a fejlődési processzus majdnem minden városban keresztülgázol a régi emlékeken, külföldön valahogy sokkal több érzéssel kezelik ezeket a kérdéseket. Németországban, de Olasz- és Franciaországban is számos olyan városban fordultam meg, amelynek nemcsak barokk, hanem középkori, sőt még korábbi időkből való terjedelme is nehézség nélkül megállapítható. Legalább is régi nevekkal őrzik az esetleg új utcák, a várfalak, árkok, vagy kapuk helyét. Ezzel szemben minálunk alig találunk egy-két olyan elnevezést, mely az ország hosszú történelmi korszakának emlékét viselné, — bár épületek maradtak reánk ebből az időből, — mint pl. a török hódolt-

ságé. Ily módon főleg csak írott dokumentumok nagyrészt idegenektől eredő és csak erős rostálás után használható útleírások, állanak segítségünkre egy kor képének megalkotásában.

De még sokkal rosszabbul állunk az írott történelem előtti korokkal. Ezeknek primitív lakótelepeiről, erődítményeiről összesen néhány, környezetéből kiragadott, múzeumi gyűjteményekben őrzött, dísz és használati tárgy ad információt. Pedig az elmozdítható tárgyi emlékeknél sokkal szélesebb körű ismereteket nyújthatna számunkra, ha ismernők hozzájuk a ma még kikutatlan, nagyrészt földben rejlő települések összefoglaló helyrajzi képét. Ez a lakóházakra, erődítményekre, egész településekre vonatkozó összefoglaló kutatás lenne hivatott az országban élt, virágzott s elpusztult egyes kultúrák pontosabb területi elhatárolódásának megállapítására is.

Ezeknek a kutatásoknak sürgőssége olyasvalami, ami előtt nem hunyhatunk szemet. Eltekintve attól, amitől pedig eltekinteni nem is szabad, — hogy hazánk földrajzi s történelmi adottságánál fogva néhány elsőrendű fontosságú és nemzetközi körökben türelmetlenül várt tudományos felelettel tartozik (amit külföldi tanulmányútjaim alatt nem egyszer hallottam emlegetni), minden elveszett perc örökre elveszett eredményeket jelenthet. Ugyanis az ősidők óta lakott s a népek vándorlásában pihenőhelyül szolgáló termékeny Duna-medence emlékei, — részint az intenzívebb talajművelés, részint a városok természetes terjeszkedése folytán, — napról-napra pusztulnak. A mélyen szántó gözeke felvet ugyan egy-két cserépdarabot, vagy más emléket, mint rég letűnt kultúrák tanujeleit, de visszavonhatatlanul felforgatja s betemeti a házaknak, telepeknek, földsáncoknak még a nyomát is s velük mindazt, amiből a történeti s helyrajzi kérdésekre reális felelet várható. Teljesen analog a pusztulás városaink határain belül is. Előfordul ugyan, hogy egy-egy alapfal, vagy csatorna építése közben lekonstatálják a római, vagy későbbi korú, kőből épült maradványokat, de ezeknek gyakran szakszerűtlen és pontatlan felvételezése legfeljebb hypothesisek alapjául szolgálhat, míg a nehezebben észlelhető s kevésbé ismert emlékek nyomtalanul pusztulnak el az ásó nyomán.

Külföldön ismerik ezeknek a kérdéseknek fontosságát s ma már nemcsak az úgynevezett «művelt nyugaton», hanem pl. Romániában és Bulgáriában is egész sereg intézmény áll ezek szolgálatában. Ez intézmények három általános csoportba oszthatók :

1. Az ingatlan emlékeket gondozó és nyilvántartó *műemléki* intézmények.

2. Az ingó emléket gyűjtő *múzeumok*.

3. A tudományos kutatásokat irányító és szervező központi *archaeologiai intézetek* csoportjára.

A *műemlékvédelmi* intézmények archivumaiban megtaláljuk az emlékek feltárását és felmérését, rögzítő felvételek, fényképek és feljegyzések sorát, ahol azok rendelkezésére állanak az egyes emlékeket publikációra feldolgozni akaróknak. Már publikált emlékek esetében, amelyek mindig csak bizonyos szempontból vizsgálják a felmerült kérdéseket és ritkán ölelik fel az összes észleleteket, ezek az elsődleges, sok irányú, objektív megfigyelések értékes ellenőrző anyagul szolgálnak a kritika számára. Áll ez különösen azért, mert a délvidékitől különböző éghajlati viszonyaink mellett, a már egyszer feltárt emlékek igen gyors rongálódásnak vannak kitéve. Ugyanezen műemlékvédelmi intézmények feladata számon tartani az egyes múzeumoknak az emlékeket kiegészítő és magyarázatukhoz szükséges leletanyagát, valamint az állami, vagy más levéltárakban fellelhető reájuk vonatkozó dokumentumokat is.

A műemlékvédelmi intézmények és múzeumok kettős gyűjtő és óvó szerve mellett, az *archaeologiai intézetek a régészeti kutatás általános irányítására és megszervezésére vannak hivatva*. Ennek megfelelően megállapítják az egész ország területére vonatkozó kultur-történelmi problémák rendszeres feldolgozásának sorrendjét a rendelkezésre álló személyi és anyagi erők racionális felhasználásának figyelembevételével. Emellett segédkezet nyújtanak az elvontabb tudományos célokra irányuló, szóval tárgyi leleteket alig eredményező s így a múzeumok által kevésbé ambicionált ásatásokhoz, mint amilyen pl. egy földsánc és védelmi árok-rendszer feldolgozása, vagy más hasonló feladat lehet. Időszakonként megjelenő folyóirataikban összegezik az eredményt s elősegítik az egyes kérdéseket vagy emlékeket tárgyaló közlemények megjelenését, jótékony és szükséges befolyást s ellenőrzést gyakorolva úgy a magánosok, mint akár városok, akár az állam ásatásaival szemben, olymódon hogy azoknak tudományos szempontból bármiképen használható anyaga kárba ne vesszen. Erre különösen azért van igen nagy szükség, mert a rendszertelen, vagy csak egy bizonyos irányban érdekelt ásatások eredményezhetnek ugyan néhány muzeális szempontból értékes leletet, de a föld óvó és kon-

zerváló hatalmából kiemelt s az ásatással természetszerűen részben tönkretett egyéb emlékek történeti és helyrajzi problémáira aligha adhatnak kielégítő választ.

Ugyancsak az archæologiai intézeteknek, vagy az intézetek helyi szakértőinek tiszte (akik egyébként akár múzeumok, vagy más köz-hivatalok alkalmazottai, sőt magánszemélyek is lehetnek), éber figyelemmel kísérni az építkezések, vagy földmunkák révén napfényre kerülő leleteket és emlékeket. Bármily csekélynek is látszhat egyes esetekben az eredmény, idővel mozaikszerűen összeillesztve erősen hozzásegíthet az emlékek építési rendszerének, vagy korának meghatározásához, nem is beszélve számtalan más, hasznosítható adat szolgáltatásáról. Előfeltétele az ilyirányú munkának a gyors hírszolgálat, az illető területen működő intézmények jó felszereltsége s a kereteikben működő szakemberek ügyessége. A városi és hivatalos hírszolgáltatásra úgyszólván ideális példa a kölni. Kölnben az építésrendőrség, amelynél szabályzat szerint minden építkezést be kell jelenteni, egyidejűleg értesíti az engedélyezés tényéről a kérvényezőket s a felügyeletet gyakorló helyi intézményt, a Wallraf-Richartz múzeum antik osztályát. A múzeum tisztviselői az értesítés alapján annyiszor és akkor látogathatják meg a munkahelyet, ahogy ezt célszerűnek látják, — egyszersmind felhívják úgy a tulajdonos, mint a munkálatok vezetőjének figyelmét a fennálló ásatási törvényre. Hogy kibúvó ne lehessen az előírt lelet bejelentése és egyéb kötelességek alól, a meglevő törvény kivonatának pontos ismeretét a munkavezető aláírásával ismertetik el a múzeumi felügyelők.

Ezzel a rendszerrel bámulatos eredményt sikerült Kölnben elérni, ahol rövid idő alatt egy múzeum telt meg aránylag olcsón értékes leletekkel az árfelhajtó régiségkereskedők közvetítésének kizárásával. Emellett lényegesen előrehaladt a város helyrajzának ismerete is. Az ellenőrző munkáknál igen nagy előnnyel jár a helybeli fiatal archæologus és műszaki generáció bevonása, mert amellett, hogy belőlük idővel képzett és a kérdések iránt fogékony kör áll elő, lényegesen gyorsítható segítségükkel az ilyen alkalmakkor szükséges felvételek menete is.

Szükségtelen külön kiemelni, hogy a jelentések alapján meginduló, fent vázolt ellenőrzés helyett sokkal egészségesebb, ha a kutató intézet idejekorán tudomást szerezve a városrendészet általános irányáról és terveiről, az egyes területeket még jóval munkába vé-

telük előtt vizsgálhatja át. Minthogy ilyenkor kevésbé sürgős a munka, rendszerint kevesebb tévedéssel és nagyobb költségmegtakarítással végezhető el. Azonkívül még az a nagy előnye is megvan, — ami különösen fontos nálunk, intelligenciánk nemtörődömsége s köz-népünk tudatlansága mellett, — hogy ügyes vezetők mellett igen alkalmas a kerület érdeklődésének felkeltésére is. Olyan területen, mint az archæologiai kutatás, szinte megbecsülhetetlen előnyökkel jár a közönség érdeklődésének és jóakaratának megnyerése, ami legtöbb esetben alig érhető el a törvény szigorának emlegetésével vagy alkalmazásával. Törvényre azért nagyon is szükség van, sőt mentől precízebb és szigorúbb törvényre, de csak azért, hogy végső esetben legyen mihez fordulni.

A meginduló munkálatok eredményessége csak a leggondosabb *előkészítés* által biztosítható. Első lépés ily irányban az ország archæologiai állományának megállapítása, össze kellene írni vidékenként mindazon helyeket, ahol bármely régészeti jellegű leletek fordulnak elő, — mint amilyenek kerámiai vagy érc tárgyak, falmaradványok, köemlékek, útnyomok, stb. stb. — figyelembe véve még az olyan elnevezéseket is, amelyek mögött archæologiai információ rejtőzhetik (Földvár, Órhegy). Feljegyzést érdemelnének s térképeken az előbbiekkal együtt pontosan megjelölendőek lennének az olyan föld-buckák, vagy egyéb alakulatok, melyek kis jóakarattal emberi kéz alkotásának minősíthetők, nemkülönben mindazon dombok és fennsík-
sók, melyek stratégiai szempontból uralkodnak a vidéken, ezeken ugyanis legtöbb esetben régi erődítmények nyomai lelhetők fel.

Az előkészítő munka elképzelhetetlen az egyes vidékeket apró-lékosan ismerő egyének bevonása nélkül. Különösen a vidéki tanító-ságtól és papságtól várható ily irányú segítség, akiknek érdeklődé-sét és szeretetét nem lenne nehéz megfelelő propagandával felkelteni. Kellő megszervezés mellett egy-egy tanító vagy pap sokkal jobb, gyorsabb és megbízhatóbb hírszolgálat közvetítője lehetne, mint akár a legjobb közigazgatási hivatalnok, aki egészen más irányú képzett-sége mellett s a néphez való más viszonya miatt, legfeljebb mint tá-mogató fél végezhetne az ügyre hasznos munkát.

Hogy a fent vázolt módon gyűjtött adatok nem lesznek híjával néhány súlyos tévedésnek, az legalább is valószínű, de nem fontos. Úgy sem pusztán ezeknek alapján állítódna össze az *archaeologiai kataszter*, amely az előkészítő munka második pontját képezné, ha-

nem a szakemberek jelentése alapján, akik az összegyűlt adatokat egyenként felülvizsgálnák. Ez az ellenőrzés oly módon képzelhető el, hogy a vidékre kiszálló szakember, kor és lelet szerint osztályozná a bejelentett helyeket, megállapítván azt is, kié a szóbanforgó föld, mi az értéke s esetleg mennyiért lenne hajlandó gazdája ásatások céljára bérbeadni. Ez adatok összegyűjtésénél a közigazgatási hatóságok támogatása is szükséges lenne, nehogy a köznép illetéktelennek érezze az érdeklődést. De igen hasznos a vidéki és városi hatóságok támogatása más irányban is. Minthogy az általában megszerezhető ú. n. katonai térképek 1:75,000, vagy 1:25,000 léptéke legfeljebb az egyes helyiségek, vagy nagyobb körzetek fixirozására elegendő és méretük túl kicsiny, a lelőhelyek pontos megjelölésére, nélkülözhetetlenek — már az ásatási terület tulajdonjogának ismeretéhez is — a kataszteri térképek. Igen sok helyen ezek csak egyes példányokban vannak meg, így ha szabad rendelkezésre való bocsátásuk nem is várható a hatóságoktól, azonban annak engedélye bízást, hogy az összeírás céljaira a kutató intézet másolatot készíttethessen róluk. A másolásra a legegyszerűbb mód a fotografikus. Az így lefotografált térképeket azután aránylag könnyű akár nagyítani, akár egy-egy használatosabb mértékre transzformálni. A használatra szánt részek nagyítása azért válhatik szükségessé, mert bár a kataszteri térképek híven adják vissza az egyes földsávok határait, háromszögelési pontok, stb. helyeit, — korántsem elég hűek a kisebb hajlatok és felületek ábrázolásában és sok más irányban is kiegészítésre szorulnak, ha helyrajzi magyarázatokhoz kívánjuk őket felhasználni.

A térképek kísérő szövegébe célszerű azt is felhozni, hogy egyenként milyenek a munkabérvizonyok. Jó, ha már a program összeállításánál tudjuk, nem áll-e esetleg a kiásandó objektum környékén olcsó munkaerő rendelkezésre, a katonaság részvételével, vagy akár a levante csoportok révén. Hajlandó-e majd a föld tulajdonosa gazdasági nyugalom idejében néhány bérest, vagy igát kölcsönözni, vagy hogy a város, melynek hírét és idegenforgalmát is növelheti az eredmény, — fővárosunk mintájára — erkölcsiiken kívül támogatná-e anyagilag is az ásatást. Ezeken kívül jó azt is tudni, hogy az egyes helyeken nincs-e műkedvelő archæologus, vagy szakember. Ma már meghaladott álláspont az a feltevés, hogy valamely terület kiásásához — legyen az sírmező, lakótelep, vagy erőd — elegendő egy

szakember. Egy ember könnyen elfáradna az állandó figyelés közben, eltekintve attól, hogy ritka sokoldalúság mellett sem lenne képes az archæologiai tudomány, vagy az ásatási technika minden ágát megfelelően képviselni. Ilyen helyzetben a helybeliek kiegészítő és segítő munkája igen hasznos lehet.

Az előkészítés előbbeni szakaszával párhuzamosan haladhat — ugyancsak egyes körzetek szerint — az írott dokumentális anyag összegyűjtése. Teljes értékűnek csakis a már esetleg felszínre került epigrafikus anyag számíthat, bár ennek sem árt az ellenőrzés. Sokkal erősebb vizsgálat alá veendők azonban a megfelelő korbeli, vagy későbbi auktorok feljegyzései; a bennük található megállapítások reális értékére vonatkozó utolsó szót mindenkor maguk a leletek és körülményeik fogják megadni. Fontos, hogy az illető, aki az emlékeket napfényre hozza, ne bizonyos, az írások által meghatározott emléket keressen, amint az régen, sőt részben helytelenül még ma is szokásban van, hanem a feltalált és már magyarázott emlékeket próbálja a leírásokban említettekkel identifikálni. Akkor nem fordulna elő, mint pl. Rómában, hogy az ú. n. domus Augustanát — Augustus korába helyezték, noha az épület a Flaviusok idejéből való, semhogy mint Trierben, évtizedeken keresztül, császári palota néven szerepeljen egy therma. A feljegyzések subjektív voltuknál és azon nagyon általános oknál fogva, hogy szerzőjük sokszor csak hallomásból ismerte a leírtakat, kétségtelenül kevésbé megbízható megállapítások kútforrásai, mint a helyesen értelmezett emlékek maguk. Az említett írott adatok így legfeljebb előnyös útmutatást nyújthatnak a telepek általános helyére, erődök számára, stb.-re vonatkozólag, de összegyűjtésük nem feltétlenül szükséges része az ásatásoknak és utólag, az emlékek publikációra való előkészítése idején is elvégezhető.

Ugyancsak az ásatások tárgyi előkészítéséhez tartozik a szükséges műszerek, mérőeszközök, szóval a felszerelés biztosítása. Fontos a megfelelő fotografáló gép, amelynek segítségével nemcsak a kész és kipreparált emlékeket és leleteket kell fixírozni, hanem az egész ásatási területet mind a munka megindulása előtt, mind a munka közben. Manapság ezek nélkül dolgozni lelkiismeretlenség számba mehet. Egy ásatás akkor nevezhető eredményesnek, ha a leszűrt magyarázatok minden részletükben bizonyíthatók és ehhez viszonylagos objektivitásuk miatt a fotogép lemezei szolgáltatják a döntő bizo-

nyítékokat. Ideális tulajdonképpen a folytonos fotografálás lenne, — és itt a mozifelvételre kellene gondolnunk — különösen komplikált emlékek, vagy nehezen fixírozható leletkörülmények esetében (pl. síroknál), amikor a film segítségével a munka minden pillanata a leletek találati helyzete, a többiekhez való viszonya és sorrendje bármikor újból visszaidézhető lenne. Ez az eljárás azonban nemcsak a jelentékeny anyagi, hanem számos egyéb nehézség folytán is lehetetlen. Órákig, sőt napokig kellene egyfolytában járnia a felvevőgépnek, ami nemcsak a mi szerény viszonyaink mellett, hanem még gazdag országban is megengedhetetlen luxus számba menne. Különben az eredmény még így sem lenne biztos. Egyrészt a munkások még sem helyezkedhetnének mindig úgy el, a munka racionalitásának veszélyeztetése nélkül, hogy a kilátás állandóan szabad legyen, másrészt a moziképek szokásos kicsinysége a felvételek tisztaságát és élességét, szóval használhatóságát tenné kétségesse. Ha viszont csupán percekig peregetnők a gépet, feltétlenül érdekes képeket kaphatnánk az ásatások menetéről, de ezzel egyszersmind elvesztené az eljárás főjellegét, a folytonosságot. Ugyanezt egy állandóan kéznél tartott, esetleg kisebb méretű és így olcsóbb lemezekkel dolgozó közönséges fotografológép felvételeivel is elérhetjük.

A mérőeszközök közül a szintező műszert vagy tahimétert emlitem meg, a kapcsolatos mérőlécekkel és jelzőkarokkal, továbbá a derékszögek kitűzéséhez szükséges szögtükröt. A szalagmértéknél fontos, hogy a célnak legmegfelelőbb anyagból (edzett acél) készüljön, miáltal a lehetőségig függetlenítjük az eljárási viszonyoktól, de még így is, ha nagy melegben, vagy hidegben használjuk, meg kell határoznunk hosszának változását. Erre a mi hazai viszonyaink között, a felméréseknél általában szükséges pontosság mellett ritkán kerül sor. Nem szabad hiányoznia néhány hosszabb-rövidebb métermértéknek sem, hogy az ásásnál munkálkodó összes szakemberek zsebébe jusson egy-egy a méretek folytonos ellenőrzésére. Köemlékeknél jó szolgálatot tehetnek a kőfaragóknál használatos szögvas és mérőkörző. Végül igen fontos még elegendő számú kisebb-nagyobb láda, hogy a leletek, a különböző rétegek és helyek szerint, elkülöníthetők legyenek.

Bár a földmunkások nagyrésze saját szerszámokkal rendelkezik, haladottabb igények mellett helyesebb, ha az intézménynek, a speciális feladatoknak jobban megfelelő saját szerszámai vannak. De nem-

csak néhány kézi ásó, vagy más apróbb szerszám, hanem nagyobb formájú lapátok is.

A személyi és tárgyi feltételek biztosítása után sor kerül a központban nyilvántartott adatok alapján a kutatási program összeállítására. Ez adatok mégegyszer összefoglalva:

- pontos, földrajzi hely (térkép szerint) leletek és észleletek;
- az egyes helyek jellege (pl. erődítmény, sírmező, lakótelep stb.);
- általános kora (római, népvándorlási, stb.);
- az észlelők nevei (helyi vagy kiküldött szakemberek);
- talajviszonyok (pl. homokos domb, agyag, bánya);
- a föld tulajdonosának a neve, a parcella értéke és esetleges bérösszege;
- helyi munkabérvizonyok, esetleges kedvezmények;
- dokumentális és újabb szakirodalmi adatok.

Mindezen adatok áttekinthetőségét a legbiztosabban modern, amerikai kartotekás rendszerben való feldolgozásuk biztosítaná, mely által könnyűvé válna úgy a revideálás, mint az utánpótlás.

A részletes program összeállítása az egyes korok: praehistoria-, római-, népvándorlás-, honfoglaláskori vagy későbbi idők szakembereinek bevonásával történne. Meghatározandók lennének azok a generális kultúrtörténeti kérdések, amelyekre vonatkozólag a nyilvántartott anyag szerint felelet várható és azok a helyek, ahol az eredmény a legracionálisabb munkával érhető el. Azután a számbavett helyek és emlékek feltárásának sorrendje és módja, még pedig nem egyéni kedvtelés alapján, hanem az összes kérdések tárgyilagosan megállapított fontossága szerint. Egy konkrét példával élve, nem lenne helyes az első feltalált és kezünk ügyébe eső római castrumot teljesen kiásni, anélkül, hogy legalább is egy sorát ismernők a castrumoknak s hogy ezek közül ne a viszonyainál és conditiójánál fogva legelőnyösebbet kerestük volna ki. Vagy például nem lenne helyes a castrumok egyes lakóházainak feltárásához fogni, míg a castrum kiterjedése, erődítési rendszere, kapui és főútvonalai még ismeretlenek előttünk. Úgyszintén legnagyobb mértékben helytelen lenne, ha egyes területek tárgyi leletekben való gazdagsága eltérítené a telep kiásóját a történeti és helyrajzi kérdések tisztázásától, vagy ha az emlékekben szegényebb korok mostoha elbánásban részesülnének.

Az ásatási program természetesen csak irányt és kereteket

adna. A mai viszonyok mellett igen könnyen megeshetne, hogy a szükség más terület feltárását írná elő, mint amit a megállapított sorrend szerint tervbevettek. Minden esetben revízió alá kell azonban venni a korábban regisztrált adatokat, mérlegelés tárgyává téve, mi a lényeges az emlékből és esetleg milyen részletkérdések felderítése remélhető a rendelkezésre álló anyagi erők számbavételével. Ezáltal elkerülhető, hogy az ásató meggondolatlanul erőit meghaladó és esetleg csak évek alatt megoldható feladatokba kezdjen, amelyeket anyagi eszközök hiánya miatt előreláthatólag nem tud befejezni, amikor a megbolygatott, de ki nem ásott emlék a tudomány és kutatás kárára menthetetlenül tönkre megy.

A munka megindulásához a kérdéses terület nagy léptékű, szintvonalakkal ellátott térképére van szükség. Hogy milyen magassági különbséggel vesszük fel az egyes szintvonalakat, az függ az emléktől, helytől és a térkép méretarányától. Római centrumok esetén például, ahol az idők folyamán betemetett árkok alig észlelhetők, a félméteres vagy kisebb a helyes. Ugyancsak a feltárandó terület nagysága és egyéni jellege szerint választjuk a derékszögű háló egyes négyszögeinek nagyságát is, amelyet még az ásás megkezdése előtt mind a térképen, mind a területen kijelölünk, hogy az egyes leletek és jelenségek koordinátáik segítségével rögtön bejegyezhetők legyenek a térképbe. Magasságukat, helyzetüket és lelési körülményeiket az ásás alatt állandóan vezetett naplóba írjuk bele.

A térképeket és az említett hálózat kijelölését esetleg egy archaeologiai nem képzett városi, vagy állami mérnök is elvégezheti, ha azoknak a jelenségeknek bejegyzésére, amelyek az ásásra fontosak, szakszerű útmutatást kap.

A hálózatot magát a szántókban, vagy más területen több évig tartó munka esetén néhány elmozdíthatatlan pont (határkő stb.) alapul vételével mérjük fel.

Igen előnyös, ha egy geológus is bevonható az előkészületekbe, aki adatokkal szolgálhat a terület geológiai jellemvonásairól. Megállapíthatja — egyelőre csak a felszínen — a kérdéses terület kortól függő alakulási tendenciáit (pl. folyó meder-mozgása), vagy az általános éghajlati viszonyok, pl. az uralkodó szélirány, talajalakító hatásait, a talajvíz magasságát és mozgási határait és természetesen a talaj anyagát is. Jó még egyszer kikérdezni a helybelieket is, mert könnyen megeshet, hogy még idejekorán értesülünk róla, miszerint

például a sírnak vélt domborulat csak újabb keletű egyszerű futóhomok-alakulat.

A következő igen fontos lépés annak az eldöntése, milyen technikával történjék a feltárás. Ebben az irányban igazán nehéz lenne normákat megállapítani, mert úgyszólván minden egyes ásatás más-más rendszert igényel. Lényeges gyakorlati kérdése az ásatásnak, hogy szabadon hagyjuk-e az emlékeket napfényrekerülésük után, vagy ismét betemessük-e őket. Az utóbbi eljárás különösen a prähistóriai emlékeknél gyakori, ahol nem is annyira emlékek, mint inkább csak nyomok maradtak reánk, amelyek feltárásuk idején túl úgy sem tarthatók meg sokáig. Ily körülmények között legcélszerűbb úgy vezetni az ásatást, hogy a területet párhuzamos sávokra osztva, egymásután tárjuk fel a parcellákat, minden következő parcella kiásott földtömegét a már előzőleg átkutatottra hányva fel. Az egyes sávok szélességének célszerűsége függ a keresett réteg felett lévő földtömeg magasságától. Ha ugyanis a földtömeg nagy magassága mellett túl keskeny felületet mérünk, komplikált dúcoló felszerelés válik szükségessé, nehogy a mélyben dolgozó munkásokat baj érje az esetleges földomlás révén. Túlságosan széles sávok kimérése viszont azért nem helyes, mert megnehezíti az ásatás helyének aprólékos megfigyelését. A gyakorlat azt mutatja, hogy általában nem jó öt méternél szélesebb sávokkal dolgozni. Abban az esetben, ha az emlékeket feltárásuk után szabadon kívánjuk hagyni, a terep preparálásán és az emlék konverzálsán kívül gondoskodni kell a kiásott föld elszállításáról is. Emiatt gyakran nemcsak az ásatás tényleges helyét kell megvásárolni vagy bérelni, de még külön területet is, ahová a törmeléket lehet hordani. Minden esetre fontos, hogy ne olyan helyre kerüljön, ahol akadálya lehet az esetleges későbbi kutatásnak. Nagyobb arányú ásatás esetén legracionálisabb kis vasúttal hordani el a földet. Néhány száz méter vágány és pár vagon szintén beletartozik a jó felszerelésbe és a vásárlásukra szánt összeg állandó ásatásoknál igen hamar amortizálódik.

Maga az ásás csak a fentemlített előkészületek után indulhat meg. Fontos, hogy az ásató jól válassza meg a pontot, ahol meg akarja kezdeni a munkát, mert az első próbaárok eredményének jellemzőnek kell lennie az egészre. Ennek az első ároknak iránya legyen merőleges a már észlelt, vagy a jelek szerint várható épületre, vagy sánc és árokra, szélessége általában ne legyen kisebb, mint 1—2 mé-

ter, máskülönben nehézségekkel jár a megfigyelés, mélysége pedig a biztonság kedvéért jóval az érintetlen anyatalaj szintje alá terjedjen. Tulajdonképpen ebben az első átvágásban talált anyag pontos és helyes értelmezésétől függ az ásás eredménye. Ebből derül ki, vajjon egy, vagy több kultúrréteggel van-e dolgunk. Az egyes rétegekben foglalt maradványok megadják a réteg és a benne foglalt emlék korát s használati időhatárait. Megállapíthatjuk az érintett építmények állapotát, jellegét és használás szintjét s azt is, hogy mi módon mentek tönkre az egyes kultúrák. Lehet, hogy már csak a kövekből és egyéb építőanyagaikból kifosztott alapárkok maradnak reánk, vagy ami még ennél is kevesebb, az egyes falak talajba rajzolódott nyoma, pl. faépítményeknél a korhadó gerendáktól, cölöpöktől megfestett föld. De még ily szegényes nyomok alapján is, ha tovább folytatjuk az ásást, a különböző szabálytalanságokból, az alapárkokban és környékükön talált hulladékok eltérő anyagából vagy mélységeiknek változásából, megfelelő kritikai apparátus alkalmazásával, nemcsak az egyes emlékek alaprajzi elrendezése, hanem az alakítások, építkezési periodusok is megállapíthatók. A kutató árok elkészültével ismét szerepet adhatunk a geologusnak is, hogy az egyes kultúrrétegeket elválasztó sterilrétegek képződését, valamint az egyes kultúrrétegek anyagainak és anyatalajnak geológiai jellegét ő állapítsa meg véglegesen.

A próbaárok után az ásás folytatása attól függ, vajjon mi volt a kitűzött cél. Ha csupán a rétegek kora vagy az árok és erődítés szerkezete volt kérdéses, erre a próbaárok is meg tud felelni. Ha ellenben lakótelep, sírmező vagy erőd belső elrendezése és pontos megismerése a feladat, úgy a próbaárok csak alapul szolgál a további munka menetének megállapítására. Speciális feladatokról eltekintve, — mint amilyen pl. egy erődítési rendszer kutatása — hiba lenne, ma úgyszólván jelszóvá vált, metszetekkel dolgozni. Ilyen metszetek készítése, a kapott képek természetes hiányossága mellett, még jó megfigyelő esetén is számos fel nem ismert részletnek tönkretételével jár. Több eredményt biztosít a próbaárookban mutatkozó rétegek alapján való vízszintes előrehaladás.

Az emlékek kiásásának részleteire térve meg kell említeni Bersu a *Vorgeschichtliches Jahrbuch* II. kötetében (1926) megjelent cikkét, ahol a prähistorikus erődök kiásásának módját tárgyalja. Megállapításai más korok erődeire nézve is helytállóak. Lényeges, hogy először

az erődítmény felépítési módját és árkainak elrendezését kutassuk ki, — az erőd kiterjedésének és korának meghatározása mellett — utána megkeressük a kapukat is és megállapítjuk ezek szerkezetét, végül az egész erőd belső kialakításának megismerésére teszünk kísérletet. Más módszer válik azonban szükségessé pl. lakótelepek vagy sírok feltárásánál. Ugyanis azok a generális fontosságú történeti és helyrajzi kérdések, amelyek erődök esetében ezek területi körülhatároltsága és elhelyezkedése révén, úgyszólván előre megoldottak, másnemű objektumoknál sokkal súlyosabb problémákat képeznek és korántsem állapíthatók meg már a felületen végzett kutatásokkal, vagy az első metszetekkel. Ilyenkor egyenként kell az egyes kultúrretegeket végigkutatni. Felégetett, vagy erőszakos emberi rombolás folytán tönkrement kultúrák feltárásának módja más lesz, mint amikor az emlékeket földrengés, vagy az idő rombolta le, mely utóbbi esetben mindig több megmaradt részlet napfényre kerülését várhatjuk.

Leghelyesebb az egyes rétegeket megtisztítani minden, az idők folyamán lerakódott szennytől s az egyes rétegekben elhatárolt három részletrétegnek (a tönkremenési, használati és alapozási szintnek) megfelelően kiásni, de égés esetén is meg kell határozni a falak leomlásának irányát, mert rendszerint megfelelő irányban a falak mentén kevéssel a használati szint fölött megtalálhatjuk a leomlott falon kívül a tetőzet olyan részleteit is, amelyből egyrészt a falak magasságára, másrészt az alkalmazásban volt tetőszerkezetekre következtethetünk. Éppen ezen körülmények miatt, hiba lenne az épületeket első kibukkanó falukat követve kiásni, amikor is könnyen tehetnénk tönkre esetleg értékes részleteket.

Vizsgálat alá esnek a falak maguk is, hogy nem viselik-e stukkó vagy más felületi díszítés nyomát. Azután gondosan megtisztítva a felületeket, a falak építési szerkezetét állapítjuk meg. Kő- vagy téglafal esetében fontos a kő anyaga (esetleg a bánya meghatározása, ahonnan szállították), az, hogy elsődleges, vagy másodlagos elhelyezésben van-e, mérete, külfelülete, a megdolgozás módja, vajjon előzőleg, vagy a helyszínen is utána lett-e faragva, vannak-e rajta nyomai a szállításnak, vagy esetleg szerkesztési jelzések, a szerszám, amivel faragták, a külső kötés rendszere, kapocslyukak és kapcsok s a belső kötésen kívül az esetleges kötőanyagok, a habarcs is. A használati szint alá ásva megállapítjuk az alapozás szelvényét (módját és mély-

ségét) s hogy egy mélyebb szinten szabadon állóan emelték-e az alapokat vagy alapárokban helyezték-e el a falakat. Habarcsos falaknál a kövek közül kicsurgó habarcs ezt világosan megmutatja, mert egyik esetben látható rajta az árok oldalának lenyomata, míg a másik esetben az építkezés szintjén elmaradhatatlanok a habarcslepények, meg a kő utánfaragásából eredő törmelékek. De vigyázni kell, nehogy összetévezzük őket a leomlásból eredő többi törmelékkel. Ki kell kutatni azt is, hogy az egyes helyiségeket feltöltötték-e a padlószint eléréséhez s ha igen, nem régebbi emlékek lerombolásából ered-e a feltöltő anyag, ami a kormeghatározás szempontjából lehet fontos. Érdekes továbbá a padlóanyag és szerkezete is. Jó, ha helyenkint egy-egy földsávot érintetlenül hagyunk, ami megkönnyíti a rétegek és más részletek állandó ellenőrzését.

A feltárással egyidejűen kell haladnia az emlék felmérésének is, ami nagyobb komplexumok, városok, vagy telepek esetén az előkészítéskor felvett hálózatban koordinátarendszer segítségével történik. Már régebben feltárt, vagy még érintetlen, de látható nagyobb romhalmazok — egész városok — felvételénél lényegesen meggyorsítja a munkát néhány repülő felvétel és a fotogrammetrikus eljárás. A képekből jó néhány fel is használható a publikációban, mert a terep realisabb elképzelését teszi lehetővé, általában azonban csak alapul szolgálnak a térképezéshez. Hasonló eljárással készült annakidején a Baalbek-i ásatásokról szóló nagy német publikáció. Újabban ilyen célokra rendkívül érzékeny mérő és egyszersmind rajzoló műszerek is készülnek, melyeknek pontosságára jellemző, hogy pl. a heidelbergi vár felvételénél a Zeiss gyár készüléke egyik falnak a függőlegestől való egy centiméternyi eltérését már jelezte. E műszerek ára — kb. 100,000—125,000 német márka — egyelőre kizárja gyakorlati felhasználásukat, annál is inkább, mert a szakértő emberi szem, a rögtön analizáló és tudományosan készült megfigyelő, mégis nélkülözhetetlen marad használatuk mellett is s nem helyettesíthető egy-két műszerésszel.

Ha egyes, magukban álló emlékekről és azok értelmezéséről van szó, leghelyesebb őket önmagukban felmérni. Mevizsgáljuk, nincs-e az épületnek valamilyen végig vonuló fal esetében a felméréshez felhasználható tengelye, vagy nem bontható-e egyes összefoglaló részekre. Ha mindez hiányzik és az épület teljesen szabálytalan, úgy két fixpont között kifeszített drótszál, vagy kötél képezheti a mérés

bázisát. Minthogy az építmények 99 százaléka kisebb-nagyobb szabálytalanságokkal épült, helyesebb tiszta papíron dolgozni, mint az önkéntelenül is derékszögekre és más szabályosító tévedésekre vezető milliméteres beosztású papíron. A helyiségek alakja is diagonálisokkal állandóan kontrollálendő. A felméréseknél az egyes falak távolságát nem egymástól, hanem a tengelytől, vagy valamely más alapponttól számítjuk, elkerülve így az apróbb tévedésekből, pl. falvastagságok helytelen megállapításából előálló hibahalmazt. Az egész felmérés helyességének legjobb ellenőrzése az, ha a papíron nem hozzávetőlegesen és vázlatosan, hanem teljes precizitással minden távolság mérési adatának feljegyzésével együtt, rajzoljuk fel az épületeket.

Az alaprajz felmérésének alkalmából természetesen vizsgálat alá vesszük az építményt történetének és építkezési módjának szempontjából is, amikor is kérdés tárgyát képezi, vajjon egységes-e építésben, a kisebb kiegészítésektől és javításoktól eltekintve, avagy lényeges változásokon ment-e keresztül s a látható kép több építkezési periódus eredménye-e. Ebben az esetben megállapítjuk az egyes periódusokat és korukat, kiemelve a kort meghatározó részleteket, legyenek azok akár az épületen belül, akár kívül észlelt jelenségek. Igen fontos helyek a megfigyelés szempontjából a faltalálkozások és szögletek. Megnézzük, vajjon átmegy-e a fal egyik irányban anélkül, hogy a másikkal kötésben lenne, tekintetbe véve azonban az egyes falkötési rendszerek adta lehetőségeket. Opus reticulatum esetében pl. nem is lehet látható kötésben a két fal, ilyenkor más ismérvek után kell kutatnunk, hogy az egyidejűség megállapítható legyen. A habarcs összetételének kémiai analízise is igen jó szolgálatokat tehet, ha az elemzés eredményét nem viszik doktriner túlzásokba. Azonos analitikus eredmény még nem jelenti különböző falrészek egyidőben való építését, egyrészt azért, mert a véletlen is adhatta, másrészt a kémiai összetételen kívül igen nagy szerepet játszik az összetevő anyagok, kavics, téglapor, stb. szemnagysága és egyéb külső jellemvonása is. Az építkezésnél felhasznált kőanyag azonossága, vagy különbözősége sem mindig bizonyíték, nagyobb építkezések esetében ugyanis következménye lehet az egyenlőtlen anyagszállításnak is.

A periódusok megállapításánál, — de csakis abban az esetben, ha az építményt nem őrizhetjük meg semmiképpen sem az utókor számára — kísérletezhetünk azzal a módszerrel, amit legutóbb Kölnben alkalmaztak egy római villa és majorság feltárásánál: t. i. a kri-

tikus falkereszteződések átmetszésével. Azonban egyes falszakaszok átmetszése még ha annyiszor is történik, mint Kölnben (kb. 250-szer), alig hozhat több eredményt, mint az alaposan megtisztított falfelületeknek a technikai szempontok figyelembe vételével történő megfigyelése. Különösen pontos vizsgálat alá kell vennünk a falnyílások környékét, még az olyanokét is, melyeket idők folyamán esetleg már betömtek. A vakolat hiánya, vagy a sérült vakolat szélének alakja is sok következtetésre adhat alapot.

A felvételi rajz általában legyen lehetőleg hű tükre a valóságnak, annak minden hiányával, szabálytalanságával együtt. Ezért pl. hiányzó falrészeket még akkor sem szabad teli falként rajzolni, ha az alapárkokból, vagy más nyomokból biztosan következtethetünk létezésükre. Abban az esetben, ha az építkezési periódusok pontos felvétel és megfigyelés ellenére sem világosak, ez a tény bizonyítékkul szolgál arra, hogy valahol hiba csúszott a munkába. Sokszor előfordul viszont az is, hogy az építmény magyarázója éppen ennek tudatában, az alaprajz komplikáltságához képest túl egyszerűnek mutatja az eredményt. Mindkét hiba elkerülésére legjobb ellenszer az összes kritikus részek lehető pontos és nagyméretű felvétele.

Igen fontos azoknak a részleteknek fixirozása is, amelyek az ásató magyarázata szerint, azért nem tartoznak a kiásott építményekhez, mert értelmetlenség látszatát keltve szántják keresztül-kasul az objektum alaprajzát. Könnyen meglehet, hogy ilyenkor csak a magyarázatban van a hiba. De ha tényleg későbbi kultúrák nyomai is ezek, akkor sem alárendeltebb emlékei az általános kutatás szempontjából saját koruknak, mint a célul kitűzött objectum. A régebbi ásatások folyamán az emlékek egész sora veszett el a felvételezésük és magyarázatuk megkísérlésének hiányában, pl. ez egyik oka annak is, hogy ma olyan keveset tudunk a bizantikus profán építményekről.

Az építmények alaprajzi felvételét követi a szintezés. A leghelyesebb az építmény egy könnyen feltalálható szilárd pontjának alapul vételével megindulni, úgy hogy a mérési sík valamivel a padló szintje fölött legyen. Az egyes részek magasságát vagy mélységét könnyű pozitív vagy negatív szám alakjában feljegyezni. A mérés úgy történik, hogy minden lemért pont jelet és számot kap az alaprajzban, míg a felvett vízszintes síktól számított távolságot listászerűen vezetjük. A végleges felvételi rajzokba a méretek, akár az előbbi fel-

vett síkhoz képest, akár átszámítva, az általános tengerszintről való magasság szerint kerülhetnek bele.

A magassági pontok ismeretében megindulhatunk a metszetek felvételével. A metszetek szükséges számának és rendszerének megállapítására irányuló elv, hogy az építmény teljes illusztrálását adják az alaprajzokkal együtt. A tévedések elkerülésére a leghelyesebb a metszetek felvételének rendszerét egy kisebbméretű alaprajzba sematikusan bejegyezni. Megrajzolásuknál ugyanazon elveket követjük, mint az alaprajzoknál. Tehát minden megrajzolandó és megjelölendő, amiből következtethetünk az építmény szerkezeti és művészeti kialakítására, anélkül azonban, hogy ezeknek a következtetéseknek megrajzolásával zavarnók az objektív tényállás fixirozását.

A rajzolás módja a pontosságtól és rendszertől eltekintve, ízlés dolga. Általános célul az érthetőséget és plaszticitást írhatjuk elő, ami különösen akkor fontos, ha az építményből csak az alapfalak maradtak reánk. Ebben az esetben az egyébként szükséges metszetek helyett csak egyes részletek metszetét és nézetét adjuk, a falak magassága és egyéb jellemző vonásaik szisztematikus árnyékolással is ábrázolhatók. Koldewey német építész-archeológus rendszere szerint ilyenkor az árnyékolás — helyesebben a fénysugár vetületének — hosszúsága megegyezik a fal magasságával. Egyébként legyenek az összes rajzok könnyen áttekinthető és összehasonlításokra alkalmas rendszerbe foglalva. Az összetartozó részek — mint alaprajzok és metszetek — léptéke legyen tehát egyező, a hozzájuk kapcsolódó magyarázó részleteké 2—4-szeres, míg a környéket ábrázoló felvételek, melyek a topografikus magyarázatokhoz szükségesek, lehetnek $\frac{1}{2}$ — $\frac{1}{4}$ -szeres léptékben tartottak. Magukban álló egyes emlékeket tárgyaló publikáció esetén a legalkalmasabb általános méret 1 : 100, azonban igen előnyös a felvételi rajzokat ennek kétszeres nagyságában 1 : 50-hez megrajzolni. Az ok technikai, t. i. 1 : 100-as léptékben ritkán rajzolhatók meg az összes részletek olyan pontossággal, amilyenre szükség van. Nagyobb területeknél azonban a legáltalánosabb méret az 1 : 200, míg a végső, még használható lépték 1 : 500.

Az építkezési periódusokat és rekonstrukciókat külön-külön, esetleg kisebb léptékű rajzokban ábrázolhatjuk, úgy hogy ne zavarjuk meg velük a felvételi rajzok jellegét, amelyekkel ily módon mindig ellenőrizhetjük az egyes periódusokat feltüntető rajzokat is. A megfelelő számadatokat, amelyek sohasem hagyhatók el s nem helyette-

síthetők az általános lépték feltüntetésével, komplikált esetben helyesebb külön az alaprajzokkal vagy metszetekkel egyező léptékű rajzokban, áttetsző papíron megadni, melyek körvonalaikkal egyszerűen ráilleszthetők az alapot képező sorozat tagjaira.

A felvételi rajzok technikai magyarázatát követi az építmény alakulásának és rekonstrukciójának magyarázó taglalása. Akármikor is épült az emlék, — ha a prähistorikus korokban is — feltehető, hogy építője több-kevesebb szerkezeti tudással rendelkezett s ugyanúgy átgondolta az alaprajzot s ennek a felépítménnyel való viszonyát, mint a mai építész. Kijelölte a megadott területen a gondolatában élő épületet, megadta az utasításokat az egyes építőanyagok szállítójának, — primitív esetben az őskori embernek, a szükséges cölöpök számát és nagyságát — haladottabb időkben, a klasszikus korban a kövek faragásának módját, méreteit és részleteit. A tulajdonképpeni feladat ezeknek a gondolatoknak kifürkészése. Megvizsgáljuk, nincs-e az építménynek valamilyen határozott orientációja; éppen azért nem elegendő a rajzokon csupán a magnetikus északi irányt megjelölnünk, hanem szükség van a csillagászatira is. Legnagyobb segítségünkre azonban annak a mérőegységnek, általában lábméreteknak megállapítása lehet, amely szerint az épület emeltetett. Hogy ennek a ténynek a megállapítása milyen fontos, az könnyen megérthető, ha figyelembe vesszük, hogy különböző koroknak vagy egyazon korú, de különböző népeknek méretegységei milliméterekben kifejezve különbözőek s így esetleg maga a méret meghatározhatja az épület kultúrkörzetét és korát is. A lépték megkeresésének módja nem mindig egyszerű, úgyszólván az összes részeket vizsgálat alá kell vennünk, kikutatván, nem mutatkozik-e bennük közös mérőegység vagy valamilyen szerkesztési alap. A vélt lépték helyességének egyedüli és legjobb ellenőrzését az szolgálja, ha a segítségével kifejezett adatok ú. n. egészséges számokat adnak. Nem valószínű pl., hogy szabadon álló épület esetében az építő valamely főméretnél (megfelelő helyen mérve!) 11·79 lábat adott volna meg 10, 12 vagy 15 helyett, vagy hogyha oszlopokat épített, úgy az oszlopok és párkányok mértékét az oszlopátmérő és a többi részlet egyszerű számadatokban megadott lábmértéke helyett modulusokban és parsokban, ezekben az utólag kiagyalt gyatra mértékében adta volna meg a kőfaragónak. A feltalált mértékkel azután újból végigvizsgáljuk az alaprajzot és megkeressük az esetleges szabálytalanságok topografikus vagy egyéb okait.

Az épületeken kívül ki kell deríteni a falak kijelölésének módját, pl., hogy falközépen vonul-e végig a szerkesztési vonal, vagy, ami a gyakoribb eset, valamelyik falsík mentén. Ahol körvonal szerepel, mint szerkesztési elem, jó megnézni, nincs-e a középpont bekarcolva vagy másként megjelölve. Komplikáltabb épületeknél, mint színházak vagy amfiteátrumok, mindig rendkívül fontos, mi volt a kijelölés módja és sémája. A faltávolságok és részletek utánmérésénél megvizsgáljuk, mekkorák az eltérések az ideálisan megállapított mérettől és hogy ezek az eltérések eredhetnek-e a mesteremberek munkájának mindenkor pontatlanságából vagy az alap és szerkezetek idők folyamán beálló természetes torzulásából. A hiba-coëfficiens megállapítására nem elegendő egy szimpla mérés, hanem a mérések számának maximuma szükséges. Pl. egy csomó oszlopdob esetén nem elég, ha 1—2-t mérünk meg közülük milliméternyi pontossággal, hanem az összeset egyformán pontos vizsgálat alá kell vennünk. Sok szép hypothézis (pl. egyes párkányok szándékosnak vélt curvaturájáról) dőlhet meg az emlékek ilyen reálisan kritikus szemléleténél.

Ezekén kívül a publikációkból nem maradhatnak el — ugyanúgy, mint az alaprajzok közléséből sem az egyazon szintén talált, de nem az építményhez tartozónak vélt falak — azok a leletek és architektónikus részletek sem, melyek a publikáló véleménye szerint nem tartoznak az építményhez. Nem szabad elfelejteni, hogy az ilyen részletek esetleg csak az illető szemében jelentéktelenek, míg nélkülözhetetlen támpontul szolgálhatnak annak, aki ellenőrizni vagy helyesbíteni kívánja a magyarázatot. Helyesen fogva fel, az építészeti publikáció tárgya sohasem egy bizonyos szűken körülhatárolt építmény vagy emlék, hanem mindazoknak az architektónikus és más leleteknek összefoglalása, amelyek az adott területen kiásásra kerültek! Könnyen megtörténhet ugyanis, hogy újonnan napfényre kerülő részletek olyan anyag értékes kiegészítőivé válhatnak, amely a lelési körülményekről vezetett első feljegyzések hiányában legfeljebb élettelen, csak önmagában magyarázható múzeum-tölteléki szerepre tarthat számot. Az életre többé alig kelthető építési gondolatnak számítalan ilyen sírkövével van tele pl. a lateráni múzeum vagy a Museo Nazionale architektónikus osztálya Rómában!

Vizsgálat alá veendő az építmény fő-periódusain kívül az esetleges alakítások is, a hozzájuk tartozó rekonstrukciókkal egyetemben. Az ásatások vezetőinek természetszerűleg ismernie kell a szerkezeti

lehetőségeket s hogy az, amit kiás, hozzávetőlegesen miképpen magyarázható és rekonstruálható. Ehhez azonban ne a mondva csinált, hamis sémák szolgáljanak néki alapul, amelyek legnagyobb része pontatlanul keresztülvitt ásatások vitatható értékű eredménye, hanem a szóbanforgó objektum szerkezeti ismérveinek tárgyilagos szemlélete és megfigyelése. A rekonstrukció gondolatának úgyszólván kísérnie kell az egész ásatási elemzés folyamatát, mert e nélkül igen sok alárendeltnek vélt lelet vagy jelenség vész kárba, amely egyébként adatát képezheti a rekonstrukciónak. Feltéve, hogy az emlék épsége és a leletek száma egyáltalán megengedi az eredeti állapot rekonstrukcióját, az akkor helyes, ha minden részlet tekintetbevételével egyetlen, természetesen következő, egybehangzó megoldást kapunk. Hamis hipotézisek lehetősége rendszerint ott fordul elő, ahol a rekonstrukció utólagosan végrehajtott munka eredménye, amely munkánál nem áll minden adat annyira a rekonstrukciós rendelkezésére, mintha jelen van az emlék szukcesszív napfényre kerülésénél. Egyáltalában jó, ha a publikáló számol azzal, hogy egyetlen szava sem hihető el bizonyíték nélkül. Az ilyesfajta tudományos kérdésekben nincs tekintély, hanem csak kimerítő közlési mód. Abban, hogy a külföldi gyakorlat mégis eredményezett egy-két tekintélyt, akik kiváló megfigyelők hírében állanak, nem az egyes személyekbe, hanem az általuk kultivált interpretálási módokba vetett bizalmat kell keresni. A bizonyítás legjobb eszköze a rajzok mellett — amelyek maguk is alátámasztásra szorulnak, — a fotográfia. Minden olyan részlet, amelyhez magyarázat kapcsolódik s amely akár mint pozitívum, akár mint negatívum alátámasztja a periódusok vagy a rekonstrukciók megokolását és analizálását, kell hogy fotográfián is szerepeljen. Ez különösen azért fontos, mert ha a találotól nem is tagadható meg minden érdem, a tulajdonképeni munka nem a lelet feltalálásában és hozzávetőleges magyarázatában rejlik, amit egy kis érzéssel jóformán szakértelem nélkül is akárki megtehet, hanem az exakt, még alárendelt részletekre is kiterjedő ásatásokban és minden részletében bizonyított helyes értelmezésben.

Az ily módon értelmezett emlék alkalmassá válik arra, hogy generális következtetéseket vonhassunk le belőle az egész emlékkörre, amelybe tartozik, e mellett reálisabb elképzelését nyújthatja az egykor benne folyt életnek is, mint akár a korabeli írások, akár az ábrázolások. Konkrét példával élve a prienei színháznak az utóbbi

években Gerkan által történt helyes építészeti magyarázata nemcsak a görög színházépítés technikájáról táplált meggyőződésünket változtatta meg, de egyben helyesbítette magáról a színjátszásról való fogalmaikat is. Hasonlóképpen, ha pl. a római amfiteátrumok arénájának földalatti kamrarendszerét hajlandó lenne valaki építészetiileg szakszerűen kikutatni és magyarázni, — ami máig, sajnos, nem történt még meg — alkalmasint számos újabb reális kultúrtörténeti dokumentummal lennének gazdagabbak a római cirkusz-életet illetően.

Az analitikus magyarázat tér és kor szempontjából is megtalálja az egyes emlékek pontos helyét és a módot, ahogy azok a keretüket alkotó nagyobb egységben elhelyezkedtek. Topografikus magyarázata minden telepnek vagy területnek — még sírmezőknek is — van; ki kell tehát kutatni, hogy időrendben hol kezdődött az igénybevétel, miképpen haladnak s milyen rendszer szerint illeszkednek össze esetleg nagyobb periódusokon belül az elemek. Helyesen vezetett ásatás esetében még a legnagyobb rendetlenség látszata mellett is ki kell derülnie az alkotó gondolatnak vagy fejlődési tendenciának, az esetleges tengelyeknek, főútvonalaknak vagy a lakótelepek esetén az insuláknak, melyek egyikében az ásatás szűkebb feladatául kitűzött építmény foglal helyet. A nagyobb egységek, lakótelepek, erődök kutatásával párhuzamosan haladhat az azokat összekötő fő- és mellékútvonalak, hidak, átkelőhelyek stb. kifürkészése is.

Az így levonható következtetéseknek azonban nemcsak topografikus eredménye van, de történeti is. Ha az emlékek korabeli meghatározásánál részben segítségünkre voltak az esetleges történelmi feljegyzések, nagyobb népmozgalmakkal járó dűlások és felégetések írott emlékei, a segítség fordítottn is elképzelhető. Amikor az írott emlékek hiányzanak vagy ellenőrzésre szorulnak, beszélni kezdenek a földrétegek a belőlük fokról-fokra kialakuló kép részben ugyan szűkszavú, de annál megbízhatóbb krónikáját adja egyes kultúrák felvirágzásának, elterjedésének, majd mulhatatlanul bekövetkező összeomlásának. De képét adja a folytonosságnak is s bemutatja a hatásokat, melyekben rég megszűnt hatóokok élnek tovább. Így kapcsolja össze az archæológia az emberiség multját jelenével.

*

A mai élet gazdasági beállítottsága mellett, az ilyen igen nagy anyagi és erkölcsi erőket igénylő kutatás kevésbé látszik megokolt-

nak. A kémiai vagy más technikai és orvosi kísérletek sora az emberiségre alkalmasint közvetlenebb anyagi haszonnal jár, mint az elvont szellemi tudományokat gyarapító munka. De nemcsak anyagi erők vannak, hanem erkölcsiek is. A nemzeteknek nagy erkölcsi erőforrása saját országuk multjának ismerete, e mellett egyes országok kultúrfokának megítélésénél kétségkívül nagy súllyal esik a latba, hogy milyen mértékben vesznek részt a készpénzre nem váltható tudományok művelésében.

Az archæológia terén Magyarország szerencsés helyzeténél fogva egyenesen predesztinálva lenne fontos vezető szerepre. Mindmáig azonban kevés történet helyzeti energiánk szakszerű kihasználására. Pedig, ha nem fogunk hozzá hamarosan és nagyon alaposan az elmulasztottak pótlásához, nemcsak a vezetéstől fogunk elesni, de egyáltalán lemaradunk a nemzetek versenyében. Szomszédaink máris hozzáfogtak és pedig igen ügyesen a tulajdonképen bennünket illető problémák megfejtéséhez. Csehek, románok, szerbek friss életkedve nem egy olyan eredményt produkált már, amely bizony nekünk is díszünkre válna s ha nem teszünk sürgősen valamit a helyzet megváltoztatására, lassan odajutunk, hogy területi és gazdasági veszteségeink után önként adunk fel egy darabot ezeréves kultúránk, kötelességek és előjogok formájában reánk szállt örökségéből.

Szalay Ákos.

AZ URALALTÁJI NÉPEK VILÁGTÖRTÉNETI SZEREPE.

Az európai újabb paleolithikum első fokának, az *aurignac*-i kultúrának két jellegzetes vonása közül az egyik a pengék és szűrővágó szerszámok (kések, lándzsák, szigonyok, árák, vakarók stb.) egyeduralma és az ütőszerszámok teljes hiánya; ezen telepeken sok ezer fegyver és szerszám közt egy buzogány vagy balta sem akad. A másik jellegzetes vonás a tűzkőszerszámok egyoldalú kidolgozása; ahogy a nucleusról lepattantak, úgy hagyták őket; csak felszínükön, ott is csak a széleken mutatkozik valamelyes kiigazítás (*retouche*).

Az újabb paleolithikum második fokán, a *solutrée*-i kultúrában a régi típusokon kívül más jellegű kovakőszerszámok is mutatkoznak, különösen gyakori a babérlevél alakú tűzkőszerszám, mely tör lehetett és mindkét oldalán gondosan ki van dolgozva. Legszebb példányai Franciaországban kerültek elő, de Német- és Magyarországon is akadtak szép darabok. A típus keletkezését Magyar- és Morvaországban kell keresnünk, mert itt olyan kultúrát találunk, melyben késői *aurignac*-i pengék mellett a babérlevélhegy kezdő formái is előfordulnak. A Hermann-barlang és Miskolc fontos fiatal paleolith szakócákat, a Szeleta-barlang és Předmost pedig olyan kétoldalt kidolgozott kőeszközöket szolgáltatott, melyek még nem tekinthetők babérlevélhegyeknek, hanem inkább degenerált szakócáknak.

Hasonló tárgyak fordulnak elő a württembergi Sirgenstein-barlangban is, messzebb nyugaton azonban már seholsem. Ez a *protosolutrée*-inek vagy *předmostin*ak nevezett kultúra tehát Magyarországból Morvaországon és Délnémetországon át jutott nyugatra és útközben lassanként átalakult.¹ A pengékhez és lándzsahegyekhez szo-

¹ V. ö.: E. Hillebrand: Das Paläolithikum Ungarns. Wiener Präh. Zeitschr. VI. 1919. 37. 1.; H. Obermaier: Das Paläolithikum und Epipaläolithikum Spaniens. Anthropos XIV—XV. 1919/20, 155. 1. O. Kadič: Zwei fausttheilartige Steingeräte aus Ungarn. W. P. Z. XIV. 1927. 1. o.

kott aurignac-i emberek ezt az eszközt törpengévé változtatták át; de az még nem magyarázza meg ezen eszközök hirtelen fellépését Magyar- és Morvaországban. Breuil abbé véleménye, mely szerint ez a honi késői mousterien hatásának tudható be, amely kornak vakarói néha nemcsak a szélükön, hanem egyik oldallapjukon is retouche-olva vannak, nem fogadható el; elsősorban azért, mivel a késői mousterien és protosolutréen közt stratigrafikai összeköttetés nem mutatható ki. Még fontosabb azonban az a tény, hogy Morvaföldön ugyanazon a szinten, ezen eszközök mellett, más új fegyvertípusok, főleg mammoth-lapockákból készült, nagy evezőalakú buzogányok és lapos, átfúrt kőbuzogányok is kerültek elő. Kétségtelen tehát, hogy egy más kultúrkör kiágazásáról van szó, melyben ezek az ütőfegyverek megszokottak voltak. Ezt a feltevést Dél-Ázsiában tett megfigyelések is megerősítik, hol ilyen szakócák olyan helyzetben fordulnak elő, mely a régi paleolithikumba sorolásukat eleve kizárja. Sokkal valószínűbb az a feltevés, hogy ezek a régibb paleolith szakócás kultúrának újabb fokát képviselik, mint ahogy az újabb paleolith-pengés kultúra a régibb paleolithnak továbbfejlődése.² Egyébként a paleolithikum vége felé az Óvilág különböző helyein, pl. a Kongovidéken, Tonkingban, Franciaországban, Belgiumban és Németországban hirtelen magas fejlettségű szakócás kultúra jelenik meg; ami nagyon rejtélyes volna, ha valahol — valószínűleg Iránban vagy Előindióban — nem lettek volna olyan vidékek, hol a régibb paleolithikum szakócás kultúrája a pengés-kultúra befolyásától mentesen fejlődhetett magasabb fokra. A mi szempontunk szerint tehát a solutréen nem egyéb, mint két egymástól élesen elkülönült kultúrkörnek, az *európai újabb paleolith-pengés kultúrának és az újabb paleolith-szakócás kultúrának* összevegyülése; az is valószínű, hogy ezen utóbbi kultúra hatása Kisázsian és a Balkánon át jutott Közép-Európába és itt először is Magyar- és Morvaország protosolutrée-i kultúráját hozta létre.

A harmadik újabb paleolith-kultúrfokon, a *magdalénien-kultúrában* a pengés kultúra visszahatása világosan érezhető. A kétoldalt retouche-ozott kőeszközök eltűnnek, a buzogányok nagyon gyéren for-

² Ezekre a kérdésekre vonatkozólag v. ö. értekezéseimet: Az alsó Kongo Tumbakultúrája és a nyugatafrikai kultúrkör. *Anthropos* XX, 1925, 516. l. — Új kőkorszaki leletek a Kongoállamból és kapcsolatok az európai Campignien-nel. *U. o.* XXI. 1926, 833. l. — A paleolithikum terminológiája. *Wiener Prähist. Zeitschr.* XIII. 1926, 7. l.

dulnak elő. Szellemi és társadalmi téren nem kellett a visszaesésnek szükségképpen ugyanolyan nagynak lenni, mint ergológiai téren; nagyjából még a magdalénien is keverékkultúrának minősíthető. Ilyennek tekinthető a negyedik fok, az *azylien* is, mely Európa külön fejlődésének utolsó újabb paleolith-kiágazását képviseli és nagyon szűk területre szorítkozik. A nyilván Közép-Ázsiából jött aurignacien Oroszországtól és Szíriától kezdve, a solutréen és magdalénien Magyar- és Lengyelországtól kezdve egészen Észak-Spanyolországig kimutatható; tiszta azylien azonban csak Észak-Spanyolországban, Franciaország és Svájc némely részein ismeretes. A mi földrészünk egyéb vidékeire ezzel egyidejűleg egészen új kultúrák vonulnak be. Ez ugyanis már a jégkorszak vége, amikor a gleccserek rohamosan eltűnnek és Európa nemcsak hozzáférhetővé, hanem kíváncsító földdé lesz minden oldalról.

Ezek az újonnan bevándorolt kultúrák a következők. A Földközi tenger mellékéről jött Spanyolországon át a *tardenoisien*, melyre jellemző tűzközszerszámainak feltűnő kicsisége. Ezek legtöbbje pengék, fűrók, vakarók stb.; fordulnak elő azonban nagy mennyiségben más sajátságos alakok is (ú. m. körszelet, háromszög, trapéz, rhombus), melyeket összefoglalóan geometrikus silexeknek neveznek. Hazájukban — Észak-Afrikában és Spanyolországban — már hosszabb fejlődési folyamaton mentek át. A kiinduló pont az aurignac-ival közel rokon a *régibb capsien*-kultúra, melyben eredetileg nagyon kevés a geometrikus tűzközszerszám, később azonban úgy ezek, mint egyéb kisebb formák is a capsien utolsó korszakában már nagyon túlsúlyra jutnak. Az európai mellett meg kell tehát egy *mediterrán újabb paleolith-pengés* kultúrkört különböztetnünk. Az eredetileg rokon két kultúra teljesen elütő fejlődésmenetének okait nyilván a különböző befolyásokban kell keresni, melyek alá kerültek. Az európai pengés-kultúrkorra már nagyon korán hatott az újabb paleolith szakócás kultúra. A Földközi tenger mellékén ez a hatás csak a paleolithikum vége felé érezhető; ellenben valószínűleg egy *pygmaeus-réteg*-nek volt itt nagyobb jelentősége; ezt egyéb okokon kívül a capsien végén és tardenoisien körében talált pygmaeus-csontvázak is nagyon valószínűvé teszik. A tardenoisien emberek nomadizáló vadászok voltak és a szakócás kultúra és az európai pengés kultúra embereitől elütőleg íjját és nyilat használtak. Európai földön találkoztak össze más kultúrák hordozóival pl. a *campignien*

embereivel. Ezen kultúra legrégibb formájában mint amilyenek pl. a belgiumi Rullen-Hautban mutatkozik, tiszta szakócás kultúra, mely valószínűleg a Balkánon át hatolt be Észak- és Nyugat-Európába. A Kassa melletti Korláthon előkerült leleteket *Hillebrand* valószínűleg helyesen állítja be ebbe a kapcsolatba.³ A régibb campignien legnevezetesebb sajátosságai: határozottan makrolithjellegű ipara, a mindkét oldalon kidolgozott szakóca és a baltaforma túlnyomó volta, főleg az ú. n. *pic* és a pengeféle eszközök teljes hiánya. A fejlődés későbbi folyamán a pengés kultúráknak, különösen a tardenoisiennek hatása alatt a campignien több alcsoportra oszlott, melyeknek legnevezetesebbike Németországnak, Dániának és Schonennek ertébölle vagy régibb kökkenmődding-kultúrája.

A campigniennek zárt csoportú elterjedése előtt ezeken az északi vidékeken azonban már uralkodott egy az eddigieknél egészen más eredetű kultúra,⁴ az a kultúra, mely a régibb tardenoisiennek és régibb campignien-nel egyidejűleg virul Dániában, Észak-Németországban és Lengyelországban és mely seelandi legfontosabb lelőhelye után a *maglemose*-kultúra nevet kapta. Ez a kultúra alaposabb elemzés után több tényezőtől kialakultnak bizonyult. *Kossinna* G. és más kutatók képviselte feltevés a magdalénien és maglemose szoros kapcsolatáról nem fogadható el, mert valójában ezeknek nagyon kevés közük van egymáshoz; ellenben a régibb tardenoisien hatása a maglemose-ra kétségtelen; gyakoriak a geometrikus kovakőkészítmények és művészetükben is mutathatók ki kapcsolatok.⁵ Még erősebb azonban a régibb campignien hatása, ami főleg a sokféle formájú balta fellépéséből tűnik ki, noha ezek az eszközök, a maglemose-kultúra alapjellegének megfelelően, csontból és szaruból készültek; nem hiányzik a tipikus campignien tűzkőbalta, az ú. n. *pic* sem. A maglemose-kultúra magja azonban egészen más kultúrkörből való. *Breuil* H. már 1912-ben felismerte és hangsúlyozta különálló helyzetét⁶ és a magdaléniennek egy keleti, tán Szibériában keletkezett formájára gondolt. A Balti-tenger keleti vidéke, főleg az esztlandi Kunda leletei nyuj-

³ Wiener Präh. Zeitschr. VI, 1919, 22. l.

⁴ Die Indogermanen. I. (Mannusbibl. 26) Leipzig, 1921, v. ö. értekezéseimet Wiener Präh. Zeitschr. IX, 1922, 116. l.

⁵ *P. Wernert*: Figuras esquematicas del Maglemosiense (Comis. de invest. pat y preh. No 15) Madrid, 1917.

⁶ Les subdivisions du paléolithique supérieur et leur signification, Congr. intern. d'anthr. et d'arch. préh. Genf (1912) I, 236. l.

tanak erre vonatkozólag felvilágosítást, mivel ezek idegen hatásoktól mentesek maradtak. A *Kunda-kultúrában* nincsenek kőbalták és geometrikus kovakő-eszközök; a készítmények csaknem mind kőből és rén- vagy bölényszarvból készültek; kovakőből csak néhány amorph-szilánk fordult elő;⁷ nyilvánvaló az ellenszenv a kovakő, mint nyersanyag iránt. A nevezetesebb ergologiai típusok (a visszahajló horgú szigony; a kereknyelű, elkeskenyedő horgú nyílhegy; az ú. n. madárnyíl, azaz egy szigonyalakú csonthegy, melynek oldalsó árkaiba kidolgozatlan kovakőszilánkokat szoktak tenni), mind hiányoznak a tiszta pengés vagy szakócás kultúrából; tehát ezektől egészen független kultúrával van dolgunk, mely a jégkorszaki civilizációnak egy harmadik köréből, az *újabb paleolith csontkultúrának* nevezhető körből származik. A finnországi Saarijärvi és Ylistaro leleteiből kitűnik, hogy ez a kultúra már ismerte a szánkót,⁸ tehát voltak nekik igavonó állataik is. A Saarijärviban talált anzyluskori szántalp O. Sirelius szerint rénszarvas-szánkó része; Donner Kai véleménye szerint kutyaszárnész is lehetett.⁹ A kutya Maglemoseban osteologilag is kimutatható és bizonyos a csontkultúrából származik. A rénszarvas Maglemoseban hiányzik, Kundában pedig nagyon kevés réncsont van. Nem lehetetlen, hogy a Kunda-maglemose-kultúra emberei nyugat felé vándorlásuk közben hagyták el maguktól a rénszarvast. A korai littorinakori ylistarói szántalp cirbolyafenyőből készült, ami urali kapcsolatokra utal.

Az összes eddig ismeretes újabb paleolith-kultúrák tehát három kultúrkörbe sorolhatók be, illetve ezeknek összevegyüléséből keletkeztek. Legnagyobb fontosságú az a kérdés, hogy ezek a kultúrkörök milyen vonatkozásban vannak a modern primitív kultúrákkal¹⁰ és hogy törzsek szerint meghatározhatók-e. A főleg Kölnben¹¹ és Bécs-

⁷ A. M. Tallgren: Zur Archäologie Eestis. I. Acta ex Comm. Univ. Dorpat, B. III, 6, 1922, 35. 1.

⁸ O. Sirelius: Über einige Prototype des Schlittens, Journ. de la Soc. Finno-Ougr. XXX, 32. Helsingfors 1913—18.

U. o. Die Zählung des Rentieres, u. o. XXXIII, 2, Helsingfors, 1916—20.

⁹ Über das Alter der ostjakischen u. wogulischen Rentierzucht. Finn-ugr. Forsch. XVIII, 1927.

¹⁰ V. ö. ehhez tanulmányomat: Prähistorische Kulturkreise und kulturhistorische Methode. Semaine d'ethnogr. relig. III. Sess. Tilburg (1922) Enghien u. Mödling, 1923, 103. 1.

¹¹ F. Gräbner: Methode der Ethnologie, Heidelberg 1911. — U. a. Ethnologie zur Kultur der Gegenwart III, 5. Leipzig u. Berlin, 1923.

ben¹² honos összehasonlító irányzatú ethnologia az őskultúrák szerint, melyeknek az archæologiában a régibb paleolithikum felel meg, az emberi primair-kultúrának három fő elágazását ismeri, ú. m. 1. patriarchális totemistákat, 2. matriarchális növénytenyésztőket, 3. patriarchális nomádokat. Gräbner és Schmidt felfogása közt az eltérés nagyon csekély: Schmidt szerint a baromtenyésztés feltalálása vegyületlen arktikus nomádok érdeme, Gräbner szerint ez az arktikusok és totemisták másodlagos *secundaire* keverék csoportjának dicsősége. Ez az eltérés azonban a mi kérdésünkre vonatkozólag nem fontos, mivel mindketten — expressis verbis vagy hallgatólagosan — az uralaltáji népek őseit tekintik a baromtenyésztés feltalálóinak. A baromtenyésztő nomádok (arktikusok) = protoural-altájiak közti egyenletet még egy harmadik taggal, az újabb paleolith csontkultúrával bővíthetjük ki. Tanítványom és munkatársam, Franz L.¹³ már régebben rámutatott olyan részletekre, melyek a maglemose-kultúrából kifejlődött arktikus-baltineolithikumot a mongoloid és eszkimoid népek mai kultúrájával összekapcsolják. Azon az alapon, hogy Kundában és Maglemoseban egy szibériai eredetű, önálló újabb paleolith-kultúrát sikerült megállapítani, még egy lépéssel tovább haladva, azt is megállapíthatjuk, hogy ez a kultúra az északázsiai nomádizmus archæologiai lecsapódása. Egyágú szigonyok, madárnyilak és kovaköszilánkkal berakott más eszközök, hengernyelű, elvékonyodónyelű nyílhegyek származékai, komplikált szigonyok, ugyanolyan szárformák, mint a finnországi lápleleteké és a (fa- és) csonteszközök kedvelése Észak-Ázsiában ma is mindenfelé kimutathatók. A Solberg O. publikálta lapp falusi középkori maradványok szintén meglepően egyeznek a kundai és maglemosei leletekkel.¹⁴ Fontos az is, hogy a csontkultúra hordozóinak koponyaalkata, úgy mint a «mongoloidok»-é, brachycephal. A Kongóvidék kőkorszakát tárgyaló, már előbb említett tanulmányomban foglalkoztam behatón az újabb paleolith szakócás kultúra művelődéstörténeti helyzetével és azt hiszem, sikerült kimutatni a kapcsolatot Schmidt és Gräbner matriarchális növénykultúrájával, mely szintén határozottan buzogánykultúra. Az újabb

¹² W. Schmidt u. W. Koppers: Der Mensch aller Zeiten, III. Völker u. Kulturen. Regensburg, 1922.

¹³ Bemerkungen zur Steinzeit Nordeuropas. Mitt. d. Anthr. Ges. in Wien LVII, 1927, 1. 1.

¹⁴ Vaskorszaki leletek Keletfinnmarkból. Kristiania, 1909.

paleolith-pengés kultúra kapcsolatát a totemizmussal már Gräbner és Schmidt is kimutatták, én pedig részletesebben meghatároztam.¹⁵

Az eddig érintett fejlődési folyamatok általában a Kr. e. 5000. év előtt mentek végbe; csak kiágazásaik esnek valamivel későbbre, körülbelül Kr. e. 5000—3000. év közé. Kr. e. 4000—3000 között alakul ki a közeli Kelet két nagy kultúrája, a mezopotámiai szumér és a nílus-melléki egyiptomi kultúra. Ezeket ma már egészen más szempontok szerint bíráljuk el, mint régente. Azelőtt az volt a kérdés: honnan származnak a szumérok és az egyiptomiak? Honnan a kultúrájuk? A közhiedelem az volt, hogy az már nagyjában kialakultán vándorolt be azokba a régiókba, ahol már mint élesen körülhatárolt történelmi egyéniség jelenik meg előttünk. Ma azonban már másképp látjuk mindezt. Ma tudjuk, hogy ez a bevándorlás, — különösen a diluvium utáni időkben nem néptelen vidékekre történt, hanem más embercsoportokon keresztül törtettek és egyik rétegnek a másakra halmozódása következtében alakultak ki új egységek. A szumér és egyiptomi kultúra eredetének főkérdése tehát azon legrégibb elemek kimutatása, melyek azokon a területeken otthonosak voltak, mivel ezek a nagy kultúrák is ezen elemek erőjátékának eredői.

*Christian V.*¹⁶ bécsi orientalista, a szumér-kultúrának új szempontok szerinti feldolgozója, Mezopotámiában négy praeszemita-réteget (1. Epipaleolith szakócás kultúra. 2. Mediterran [protohamita] réteg. 3. Præmalaji réteg. 4. Armenoid réteg) állapít meg. Nem értek ugyan teljesen egyet Christian minden megállapításával a faji, nyelvi és kulturális elemek megoszlását illetőleg; így pl. azt sem hiszem, hogy a szakócás-kultúra hordozói brachycephalok voltak; de a lényeges vonásokat illetőleg felfogásunk teljesen egybevág. Az ő epipaleolith szakócás-kultúrája természetesen nem egyéb, mint ugyanezen kultúra egyik elágazása, melyet az imént a legrégibb matriarchális növénytermelőkkel hoztunk kapcsolatba. A mediterrán-réteg a mi mediterrán pengés-kultúránknak felel meg, melynek kapcsolata a hamitoszemitákkal könnyen kimutatható; északafrikai hazájából nyilván számtalan hullámban sugárzott ki Elő-Ázsia felé. A «præmalaji» réteg (az elnevezés nem szerencsés; helyesebb volna a protoaustralis) lényegileg Schmidt W. szabadmatriarchális kultúrkörével azonos,

¹⁵ Prähist. Archäologie und kulturhistorische Methode.

¹⁶ Untersuchungen zur Paläoethnologie des Orients. Mitt. d. Anthr. Ges. in Wien LIV, 1924, 21. 1.

mely a matriarchális növénytermelő-kultúrának a nomád baromtenyésztő-kultúra hatása alatt kialakult újabb fejlődési fokát képviseli. Ős matriarchális vonásai: a növénytermelés, a balta és buzogány kedvelése és maga a matriarchatus; nomád-baromtenyésztő elemek: a disznótartás, nagy család és az íjj használata is. Saját fejleményű vonások valószínűleg a fésű, a növényrostokból és levelekből készült szoknya, a cölöpépítkezés és tán a keramika is, ha ugyan ez nem volt már meg a régibb matriarchális rétegben is. Jellegeből következtetve legvalószínűbb, hogy ez a kultúra Közép-Ázsiában keletkezett, hol északázsiai baromtenyésztők és délázsiai növénytermelők egymással érintkezhettek és a sertés vadon élt; elsősorban Nagykínára és Orosz-Középázsiaira gondolhatunk. Archæologiailag ez a kultúra egész Kelet-Ázsiában kinyomozható; neolithikumát főleg a gyékénydíszítményes agyagáru és a disznótenyésztés jellemzi;¹⁷ terjeszkedését Szumériában Christian mutatta ki; mint majd meglátjuk, Afrikába és Európába is elhatolt. Az armenoid réteg, mely csakis Orosz-Középázsiaiban, illetve annak déli határhegységeiben keletkezhetett, hozta magával a festett keramikát, a rezet, valószínűleg a juhot, kecskét és marhát, tán a szamarat is, ha ugyan nem egy későbbi hullám révén jutott ide; ismerhették esetleg már a lovat és tevét is, ezek azonban eltűntek. Az eke is beleillik már ebbe a kultúrába, mely bár matriarchális befolyás alatt áll, de lényegileg mégis patriarchális, baromtenyésztő eredetű és az újabb paleolith csontkultúrával és az uralaltájiakkal van meglehetősen szoros kapcsolatban. Nyilván egy uralkodásra termett pásztornép volt az, mely Mezopotámiába benyomult és ott először hozott létre nagyobb politikai alakulatot — Szumériát. Azok a sírok, melyeket Woolley Urban feltár és valószínűleg a 4. évezredbe visszanyúlnak, a legrégibbek, melyeket ezen területekről mint magas kultúrát ismerünk. Nem méltányolták azonban eddigelé eléggé, hogy ezekben a királysírokban hirtelen réztárgyak merülnek fel, melyeknek formája az északeurásiai kultúrkörből származik; ezek az egykampójú szigony és az elvékonyodó horgú nyílhegy. Rögtön feltűnt azonban, hogy Urban az egyik királlyal háremét és személyzetét is eltemették. A hagyomány azt tartja, hogy ez a szokás az altaizált skytha népek sajátja; tehát ez is belsőázsiai eredetre vall és elsősorban az áltájiakra szól. A Christian

¹⁷ O. Menghin: Zur Steinzeit Ostasiens, Festschrift f. Wilhelm Schmidt, 1928. 908. o.

által kimerítőn tárgyalt nyelvi és anthropologiai dolgok mellőzésével csak azt hozzuk fel, hogy *Ungnad A.* etymologiai megállapítások alapján Közép-Ázsiában keresi a szuméroknak, azaz a mi megállapításunk szerint legújabb «armenoid» rétegnek hazáját.¹⁸

Az egyptologia még kevéssel ezelőtt alig törődött a nílusmel-léki kultúrák kultúrtörténeti analizisével; de már kezdik felismerni, hogy az egységesnek látszó egyiptomi kultúra egy bonyolult vegyü-lési folyamat eredménye.¹⁹ A tényezők ugyanazok, mint Egyiptom-ban; hogy pedig az eredmény faji, nyelvi és művelődési tekintetben a két helyen egészen más, az az alkotó elemek különböző erőviszo-nyainak eredménye. Az uralkodó alapréteg itt is a mediterrán pen-gés-kultúra, mely a tengertől Felső-Egyiptomig terjedt és melynek továbbfejlesztése — mint már említettük — a protohamita népekre hárul. Ezen réteg fölé rakódott le az újabb paleolith szakócás kul-túra, melynek makrolith-ipara Egyiptom sok részén ki van már mu-tatva és innen hatolt be Szomáliba, Kongóba és Dél-Afrikába. Erre következik a szabad matriarchális hullám, melyet az archæologia az eurafrikai tájakon hengeresbaltás kultúrának nevez, mivel a kerek keresztmetszetű kőbalta sajátos vonása. Hogy Egyiptomon át kellett ennek a hullámnak hatolnia, az egyrészt abból is kitűnik, hogy a szabad matriarchális kultúra Nyugat-Afrikában még ma is él. A ro-konság a mai nyugatafrikai és melanéziai íjjkultúra közt már régen meg van állapítva; csak nem szabad úgy felfogni, mintha közvetlen kapcsolat volna köztük; a kapcsolat kiindulópontja a belsőázsiai for-rásvidék. Másrészt ezen kultúra archæologiai lerakódása megtalálható egész Észak-Afrikában, Nyugat-Európában, részben még Észak-Euró-pában is. Éppen az északeurópai hengeresbaltás kultúra fontos ki-segítőeszköz az időmegállapításra, mivel ez Dániában és Észak-Német-országban a korábbi újabb campigniennek és az ertebolle-kultúrának a folyamán mutatkozik. Az nem lehet pusztán véletlen, hogy a kökken-mödding-kultúrában ekkor merülnek fel az első fésűalakú eszközök. Fontos bizonyíték a kökkenmödding-kultúrában felmerülő nagymeny-nységű disznócsont is, melyek állítólag vaddisznócsontok; a fiatalon befogott és felnevelt vaddisznó a házitól osteologiailag azonban aligha

¹⁸ Das Wesen des Ursemitischen. Leipzig, 1925. 25. o.

¹⁹ Pl. A. Scharff: Grundzüge der ägyptischen Vorgeschichte (Morgenland 12). Leipzig 1927. F. Calice: Adalékok Egyiptom őskori kultúrájához. Arch. Ért. XL, 1926, 1. 1.

különbözthető meg. A disznótenyésztésnek ezt a primitív módját űzik ma is némely szabad matriarchális pápuatörzsek és hihetőleg ezt az eljárást folytatták a kökkenmőddingiek is. Felmerül az a lehetőség is, hogy ebben az időben a cölöpépítkezés már behatolt Európába. Nyugat-Európában — sajnos — a tulajdonképpeni neolithikum fejlődéséről nagyon keveset tudunk; az azonban kétségtelen, hogy teljes kifejlődésekor a hengeresbalt, a fésű és a cölöpépítmény fontos szerepet visznek, holott a szomszédos dunavidéki szalagkeramikás kultúrában ezek hiányoznak. Ez eléggé bizonyítja Nyugat-Európa szoros függését a szabad matriarchális kultúrköről, melynek elágazásai a Kr. e. 4000 és 3000 között egészen a Baltitengerig eljutottak. A nyugateurópai-északi hengeresbaltás kultúra Atlantitenger-melléki elhelyezkedéséből kitűnik, hogy ez a kultúrhullám csakis Észak-Afrika felől jöhetett be és Olaszországon és Spanyolországon át nyomulhatott előre. Az afrikai és európai viszonyok bizonyossága szerint Egyiptomon át vezethetett az útja; a *nağada*-kultúrában csakugyan meg is találjuk legjelentősebb elemeit. Végül pedig Egyiptomban a baromtenyésztő nomádoknak is megtaláljuk kétségtelen nyomait. A háziállatok — melyeknek egy része *Adametz* L.²⁰ szerint részben Ázsiából származtak — népvándorlás nélkül, csupán kultúrális hatások révén is eljuthattak; de a praehistorikus Egyiptomban megjelennek az északázsiai fegyvertípusok is, ú. m. az egyhorgos szigony és a kereknyelű nyíl. Azon egyiptomi szokás, hogy a halottal együtt cselédségét is képviselő kis szobrokat temetnek el, csak azon kegyetlen szertartásnak enyhébb változata, melyet a mostani babyloni ásatások velünk megismertetnek és mely a nubiai *kerma*-kultúrában a Kr. e. 2000. év körül még szokás volt. *Schebesta* P.²¹ értékes adatai szerint onnan hurcolták el magukkal ezt a szokást a baromtenyésztő népek egészen Dél-Afrikáig. Az sem lehetetlen, hogy az Előázsián át Egyiptomba betörő pásztornépek már a praehistorikus korban behozták a tevét. A régi birodalomban sokáig nem fordul elő ugyan és általában az a vélemény, hogy a Hyksos-kor előtt nem is volt tevé; néhány teveszobor azonban fordul elő már előbb is és újabban *Frobenius* L. a nubiai sivatagban sziklafalakon talált számos tevéábrázolást, melyek a leletkörülmények szerint nyilván a praehistorikus

²⁰ Herkunft und Wanderungen der Hamiten, erschlossen aus ihren Haustier-rassen. Wien 1920.

²¹ Die Zimbabwe-Kultur in Afrika. Anthropos, XXI, 1926, 484. 1.

korba nyúlnak vissza; a tevét tehát valószínűleg kétízben importálták Afrikába. A mi szempontunkból egyébként csak az a megállapítás fontos, hogy az egyiptomi kultúrában vannak északázsiai eredetre visszavezethető elemek és hogy ezeket olyan néphullám hozta ide, melyek lényegében uraltáji elemek is voltak. A nyelvi elemek az eredeti kiindulóponttól ilyen nagy távolságban már aligha mutathatók ki; némi nyomuk azonban mégis megmaradt. *Czermak*²² W. a nubiai és turk nyelv közt közeli syntaktikai kapcsolatokat fedezett fel; ő ugyan nem mer valamilyen történeti kapcsolatot megállapítani, pedig a nomád kultúrának rendkívül nagy lerakódása ezt nagyon valószínűvé teszi.

Észak-Európában, hol a jégkorszak elején protouraltáji csontkultúrát állapítottunk meg, ez már a maglemose-korban az újabb paleolith szakócás kultúrával és a mediterrán pengéskultúrával vegyül össze, ezek közül az utóbbi egyre jobban elenyésszik, az előbbi egyre jobban uralomra jut és a csontkultúrát messze területen felszívja magába. Így keletkezik — mint már említettük — Észak-Németországban, Dániában, a Keleti-tenger szigetein és Svédországban a régibb kökkemödding- vagy ertebolle-kultúra. Távolabb északon a szakócás-kultúra hatása egyre jobban csökken. A délskandináv nöstvet-, lihult- és limham-kultúra már szorosabb kapcsolatot mutatnak a csontkultúrával és a campignien-körnek mintegy periferiáit képviselik; ezen túl az arktikus balti kultúra kezdődik, ami nem egyéb, mint az újabb paleolith csontkultúra neolithizált utódja. Régibb fokozatai közül, melyek a kökkenmöddingivel körülbelül egyidejűek, csak a finn *suomusjärvi* kultúrát ismerjük részletesebben; nagyon valószínű, hogy ehhez hasonló, helyenként a szakócás kultúrától erősebben befolyásolt csoportok az átkutatatlan Oroszország belsejében is találhatók. A suomusjärvi kultúrának még nincs keramikája; de nagyon sok kőszerszáma van, melyek typologiaiailag részint csontformákra, részint azonban a hengeres baltaformára vezethetők vissza, mint pl. főleg az egyoldalúlag kidomborított kapa, mely valószínűleg nem egyéb, mint palából készült, lapos alsórészü kalapács. Ezt az arktikus-balti neolithikum javakorában, amikor formája már teljesen kialakult, kaptafabaltának is nevezik. Ez a baltaforma, melyet térdhajlásalakú nyélre is szoktak erősíteni, a dunamelléki szalagkeramikai kultúrkörben is nagyon gyakori és tán az arktikus-balti körből került

²² Parallelerscheinungen im Nubischen und Türkischen, *Anthropos*, XVI—XVII. 1921/22. 230. 1.

ide. A kaptafabaltá egyébként egészen Japánig és Hátsóindiaig nyomult előre. Az Aleutákon és Polinéziában pedig még ma is él, mint az uralaltáji elem terjeszkedési képességének egyik bizonyítéka. Az altájiak és uraliak szétválasztása valószínűleg okozati összefüggésben van a balti és orosz földön előrenyomuló szakócás kultúra elemeivel és ezen az alapon a suomusjärvi kultúra tán már uralinak nevezhető; urali akkor az Észak-Skandináviában, Finn- és Oroszországban elterjedt fésűkeramikás kör is, melynek műveltségi állapota meglehetősen pontosan összevág a nyelvileg szamojed-finn-ugor egységes korszakra megállapítható kultúrfokkal.²³ Ennek a kultúrának nagyrésze már a kő- és bronzkorszak folyamán más fejlődési folyamatokba jutott bele; Kelet-Oroszországban azonban tartotta magát és a Kama vidékén egy finn-ugornak nevezett külön réz- és bronzkori csoportot fejlesztett ki.²⁴

Egészen más fejlődési folyamat megy végbe az ertebolle-kultúra körében. Egy gyengébb hengeresbaltás kultúrhullám beolvadása után itt határolódik el körülbelül Kr. e. 2700 óta az északi kultúrkör. Különféle kultúrnövényei és háziállatai vannak; kedveli a megalithikus sírépítményt, mely csak Jütlandban nem tud érvényesülni. Fejlődését ez is, mint Európának minden teljesen kifejlett neolithikus kultúrája, a keleti, nagy, kimagasló kultúrákból kisugárzó hatásoknak köszönheti, melyeket azonban önállóan dolgoz fel. Ez a megosztatlan indogermánok kultúrája. Ezt az ethnikai meghatározást ma már majdnem minden német archæologus elfogadja; némely filologus és ethnologus vonja csak kétségbe, a nélkül, hogy helytálló okokat tudnának ellene felhozni. Különösen támogatja ezt az a tény, hogy az északi kultúrkör a Kr. e. 2400—2000. idején határain túlárad és ennek következtében sokféle kultúra ágazik ki belőle, melyek némelyike egészen biztosan az egyes indo-germán népek történeti kultúrájával hozható kapcsolatba.²⁵ Ha pedig az északi kultúra az ős indogermán, akkor az indo-germánység alkotó elemei is kétségtelenül meghatározhatók. Keletkezési helyén — mint már kimutattuk — ugyanazon rétegek mutatatók ki, mint Egyiptomban és Babyloniában, melyek azonban itt

²³ E. N. Setälä: Zur Frage nach der Verwandtschaft der finnisch-ugrischen und samojedischen Sprachen. Journ. de la Soc. Finno-Ougr. XXX. 5, Helsingfors, 1913—18.

²⁴ V. ö.: A. M. Tallgren: L'âge du cuivre dans la Russie centrale. Journ. de la Soc. Finland d'arch. XXXII, 2, Helsingfors, 1920.

²⁵ V. ö.: O. Menghin: Vorgeschichtliche Völker u. Kulturen auf deutscher Erde, Korrb1. d. Gesamtver. d. deutsch. Gesch. u. Altertver. 1926.

egészen más idő- és erőviszonyban állnak egymással és melyeket a nagy keleti kultúrákból kiinduló és részint a nyugateurópai, részint a dunamelléki kultúrkörön átözlő újabb hullámok eltakartak. Bázisában ott van az újabb paleolith csontkultúra és az utána következő neolithikus hatások révén állandó szomszédságában marad. Skandináv földön és a vándorlási időben Oroszországban is az északi kultúra bőségesen vesz fel fésűskeramikai elemeket, azaz sok urali elem olvadt be az indogermánságba. Ebből magyarázhatók meg az indogermánoknak és uraliaknak nemcsak nyelvi kapcsolatai (ilyenek a hamito-szemitákkal is kimutathatók), hanem szellemi és társadalmi kultúrájuknak sok közös vonása is; ezeket már Meyer, Gräbner és Schmidt is kiemelték, de az indogermánok őshazájára vonatkozó magyarázataik — véleményem szerint — tévesek.

Összefoglalólag megállapíthatjuk tehát, hogy az uralaltájiaknak főleg két területen volt döntő fontosságú világtörténeti szerepük: gazdasági téren az állattenyésztés kifejlesztésével, társadalmi téren pedig kiváló államalkotó képességükkel. Ezeket a Schmidt W. kutatásain alapuló ethnografiai megállapításokat az archæologia is megerősíti. A legrégebb magasfejlettségű kultúrák is harcias pásztornépek betörése következtében keletkeztek a nagy folyamvidékeken, melyeken előzőleg szorgalmas, de államalakításra nem termett földmívelő népek telepedtek le. Másutt is mindenütt a világon, ahol hatalmas és tartós államalakulatok keletkeztek, megvan a baromtenyésztő elem; ez pedig végeredményképpen az uraltáji népcsoportra utal, még ha hatása a periferiákon inkább szellemi, mint vérbeli volt is. A kérdésre, hogy miért adatott éppen az uralaltáji népcsoportnak az államalkotó képesség, a felelet nagyon egyszerű. Az uralaltáji népek két nagy teljesítménye közt belső kapcsolat tételezhető fel. A nagy nyájak vezetése és gondozása, a nagy területeken folytonos kóborlás, az elkerülhetlen összetűzések a legelő és tulajdon joga fölött, a törzsalakulat, szóval mindaz, ami a baromtenyésztő nomádélettel mély, benső kapcsolatban van, szükségképpen tágítja a látókört, fejleszti a bátorságot, törzsöntudatot, az uralkodói büszkeséget és szervező-képességet, szóval mindazon tulajdonságokat, melyek az államalakításhoz szükségesek. Az ilyen lelki diszpozíciójú emberek, ha földmívelő népek leigázása folytán megvolt az állandó letelepülésnek olyan lehetősége, mely nyájaiak birtokát is biztosította, mindjárt született uralkodókká és államalkotókká váltak. Ahol azonban túlságos

nagyszámban jelentek meg, ahol csak fogyasztottak és eltűntek, ott mint a kultúra elpusztítói szerepelnek és a történelem tanúsága szerint csakugyan ebben az ellentétben élte ki magát az uraltáji népcsoport.

Erről a néppszichológiai területről most már a szociál-anthropológiai következtetésekre kell áttérnünk, mivel ezen kérdések előkészítése adja meg az őstörténeti kutatásoknak igazi értékét. A Gobineau óta kialakult és figyelembe vett történetfilozófia alapgondolata a következő két mondatban foglalható össze: 1. Csak egy igazán értékes faj van: az északi. 2. A világtörténet igazi értelme a fajok szerepének meghatározása. Az első tétel tudományos szempontból tarthatatlan; északi fajról Gobineau és követői értelmében ma már nem lehet beszélni.²⁶ Ha az észak-indogermán kultúra különböző alkotóelemek összevegyülésének eredménye, akkor az «északi» ember is természetesen különböző fajok bonyolult kereszteződésének teremtménye. Nagyon valószínű, hogy a három *primaire* alakultúrának — a penge, szakóca és csontkultúrának — három *primaire* faj felel meg; mind a háromnak van többé-kevésbé része az északi neolith-ember anthropológiai felépítésében, akár még aránylag tiszta vagy már vegyült állapotban, mint ahogy ez a hengeralakú baltakultúra hordozóiról, vagy annak a nyugateurópai hullámnak embereiről feltehető, mely a megalith-építkezést északra átültette. Hogy az «északi» keveredés aránylag egységes lett és ezért keletkezésének körülményeire vonatkozólag csalódásba ejthet, az a hosszas beltenyésztésnek és a körülöttük levő világ hatásának tudható be; legfeljebb tehát másodlagos fajról lehetne szó. Józan ésszel nem lehet tagadni, hogy ez az «északi» keveredés nagyon szerencsés; világtörténeti szereplésük ennek nyilvánvaló bizonyítéka; azt azonban nevetséges volna állítani, hogy ilyen előnyös vegyület csak egyszer jöhetett létre. Egészen tudománytalan ezen fanatikusoknak²⁷ az a törekvése, hogy a szuméroknál, egyiptomiaknál és régi szemitáknál «északi» faji tulajdonságokat mutassanak ki. Ezek a népek is az indogermánokéhoz hasonló alapelemekből tevődtek össze, de az északi másodlagos fajhoz semmi közük nincs. Hogy bennük az uralkodói és politikai alkotóképesség különösen fej-

²⁶ L. F. Kern érdekes állásfoglalását ebben a kérdésben: *Stammbaum und Artbild der Deutschen*. München, 1927.

²⁷ Pl. Th. Arldt: *Germanische Völkerwellen und die Besiedelung Europas*, Leipzig, 1917.

lettnék mutatkozik, azt a nomád járuléknak kell betudni; mert ahol ez nincs meg, vagy fogyóban van, ott nincs meg a képesség sem erőteljes államalakulatoknak és kulturális fejlődési alapnak megteremtésére. Ha az indogermán népek «elészakiatlanodás»-ukat a «faji halál»-al és elértéktelenedéssel egyenlőnek minősítik, abban csak annyi a helyes, hogy az északi jelleg elvesztése egyúttal az északi emberben még ma is élő nomád szellem csökkenését is jelenti. Kicsiben megfigyelhető ez a folyamat Magyarországon is, hol egy erős altáji vegyületű uráli lovas-nép ezer év alatt rengeteg sok idegen faji elemet fogadott be magába és jellege egy indogermán törzséhez egyre hasonlóbb lesz. Hogy pedig Magyarországon ma kétségtelenül sokkal több államférfíui tehetség van, mint a legtöbb európai országban összesen, azt a még erősen érvényesülő nomád elemnek tulajdonítom. Arra is utalhatok, hogy orosz talajon hasonló, de sokkalta nagyobb terjedelmű folyamat megy most végbe. Az oroszországi nagy események ennek a világtörténeti drámának egy felvonását képezik és végső fejleménye egy új kultúra, egy új nép és ennek uralma lesz a földön. Mindebből tehát azt láthatjuk, hogy azok az embercsoportok a legértékesebbek, melyekben az összes primairfajok szerencsés arányban vegyültek. Egyik sem értékesebb a másiknál; mindegyiknek megvannak a saját értékei.

A faji elmélet másik vezérelvére vonatkozólag, mely szerint a világtörténet értelme a fajok jelentőségének kimagyarázása, először a faj fogalmának értelmezését kell tisztázni. Ha természettudományi fogalomnak tekintjük, mely szerint a faj egy embercsoport öröklött testi tulajdonságainak összessége, akkor megfoghatatlan, hogy mi köze lehet a fajnak a történelemhez; a történelmet ugyanis nem az emberi test, hanem az emberi szellem csinálja. A következetes monista szerint, aki a szellemi tevékenységben csak testi funkciókat lát, a világtörténet lényege nem lehet egyéb, mint a fajok harca a napos helyért. Sajátságos azonban, hogy éppen a monisták nem vonják le ezt a logikus következtetést és átlag ők akarnak a faj gondolatáról legkevesebbet tudni és ebben a tekintetben az ember lényegére vonatkozó dualisztikus felfogás értelmében járnak el. Ez által lehetséges a faji fogalom egy másik meghatározása, mely szerint ezen a testi és lelki tulajdonságok összessége értendő. Ez a meghatározás viszont felveti a testi és lelki tulajdonságok viszonyának, összetételének és esetleges szétválaszthatóságának kérdését. Ezen az úton beleütközünk

a modern faji kutatás legrettenetesebb félreértésébe; a legtöbb faj-kutató ugyanis azt vallja, hogy a pszichikai jegyek a fizikaiaktól függenek és ezekkel elpusztíthatlan kapcsolatban vannak. Igaz ugyan, hogy az emberben, mint psychofizikai lényben, az öröklött szellemi tulajdonságok testileg is le vannak kötve és egy faj testi és lelki tulajdonságai valamikor öröklődő természetű spontán változások (idiovariációk) következtében együttesen keletkezhetnek; olyan kapcsolat is van természetesen köztük, hogy mindegyiket ugyanazon okok idézhették elő; de ez nem jelentheti egyiknek okozati kapcsolatát a másikkal; tisztán csak külső kapcsolat lehetséges. Az öröklődő pszichikai diszpozícióknak az emberi szervezethez kötöttsége tehát semmiképpen nem magyarázható úgy, hogy a fizikai változás pszichikai változást idéz elő. Nem tudunk ugyan sokat az idiovariációk okairól; de az bizonyos, hogy intenzív külső hatásoknak különösen szellemi téren fontos szerepük van. Egy bizonyos szellemi teljesítményre irányuló tartós ösztönzés a diszpozíciót erre már az első generációban is örökletessé teszi, még biztosabban a következő generációkban. Ezzel nyilván együtt jár a fizikai substratum örökletes alkalmazkodása. Az elsőség tehát nem a testi, hanem a szellemi tulajdonságoké és inkább mondható, hogy a szellem építi meg magának a testet, mint hogy a test határozza meg a szellemet. Ilyen értelemben biztos lehet a faji problémát a világtörténet lényegének tekinteni, mert ezzel csak azt az igazságot juttatjuk diadalra, hogy az emberiség története az emberi szellem története.

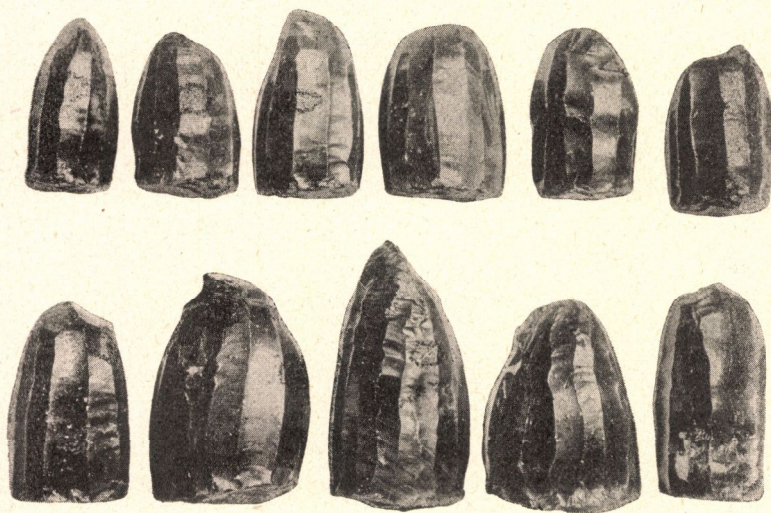
Wien.

Menghin Oswald.

A NYÍRLUGOSI OBSIDIANNUCLEUS- DEPOTLELETRŐL.

A préhisztorikus depotleletek hazánkban igen nagy jelentőséggel bírnak. A Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Osztálya őskori anyagának jelentős részét teszik. Nagy múzeális értékük kétségbevonhatatlan. Hisz mint féltve őrzött kincsleletek, természetüknél fogva az akkori kultúrák készítményeinek színe-javát tartalmazzák. Ellenben tisztán tudományos szempontból, a magam részéről a depot-

I. KÉP.

leleteknek távolról sem tulajdonítok oly nagy jelentőséget, mint amilyenre a múzeális értékük folytán következtetni lehetne. Különösen vonatkozik ez a megállapítás a hazai viszonyokra. Hátrányuk, hogy mint az akkori kultúrákból szervetlenül kihasított kultúraelemek, egyoldalú tipológiai tanulmányokra csábítanak, amelyek nagyon gyakran téves eredményekre vezettek. Másrészt pedig, mint kényelmesen hozzáférhető kutatási anyag, nagyban hozzájárultak ahhoz,

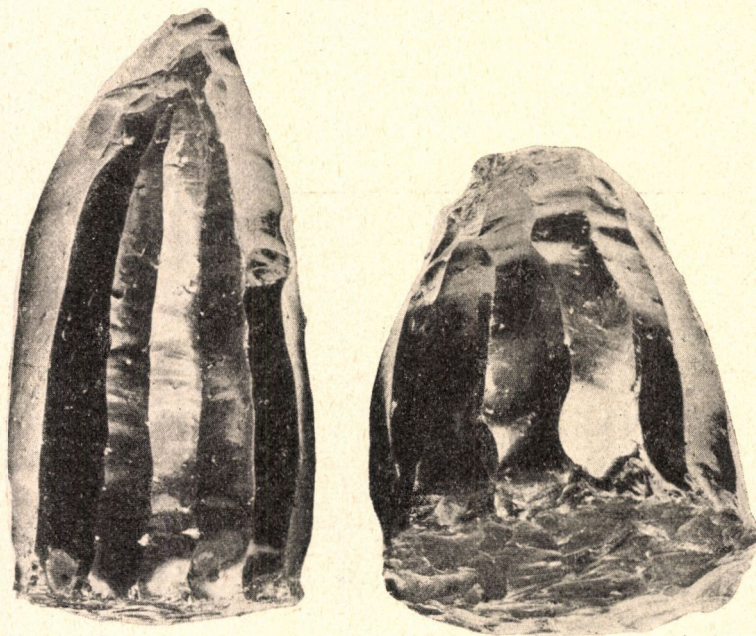
hogy a hazai szakembereknek figyelmét a tudományos szempontból sokkalta fontosabb rendszeres ásatásoktól elterelték.

Az utolsó évtizednek legérdekesebb hazai depotleletei közé tartozik az alább ismertetendő nyírlugosi obsidiannucleus-lelet (1. kép). E leletet, amely 12, ritka nagyságú, szebbnél-szebb obsidiannucleusból áll, 1923-ban találták a Debrecen és Nyírbátor közt fekvő nyírlugosi «Erzsébet-hegyen», özv. Barek Istvánné birtokán. A leletből az egyik példány a Debreceni Városi Múzeumba, a többi 11 darab csere útján a Magyar Nemzeti Múzeumba került. Varju Elemér osztályigazgató úr megbízásából Tompa Ferenc dr. azonnal kiszállt a helyszínére, hogy a kincsleletet, ha lehetséges, hitelesítse. Ebből a célból a vöröses homokból álló kb 35—40 méter magas «Erzsébet-hegy» legmagasabb pontján, ahol a leletet szántás közben egyrakáson megtalálták, próbaárkokat húzatott. Ezek a kutatások azonban semmiféle pozitív eredményre nem vezettek. Ez a körülmény nem lepett meg bennünket túlságosan, mivel a kincsleletek környékén csak ritkán szoktak a megfelelő kultúrák emlékei előfordulni; mégpedig azért, mivel a kincsleleteknek túlnyomó része vándorkereskedőknek eldugott, elásott holmijai voltak. Dr. Tompa később pásztoremberek bemondása alapján ettől a ponttól két kilométerre, a lapályon levő homokrétegekben is ásatott, ahol nagyobb mennyiségű mikrolitikus és közepes nagyságú obszidian- és kovapengéket talált, amelyek a javaneolithikumba tartoznak. Ezeknek a pengéknek azonban semmi közük a tárgyalt depotlelet kultúrájához. A kicsi és közepes kés-pengék t. i. a javaneolithikumot jellemzik, míg a nagyméretű pengék, amelyeknek a tárgyalt nucleusok megfelelnek, a későneolithikumot és még inkább a koraréz-kort jellemzik. Ez utóbbi korba kell tehát minden valószínűség szerint a nyírlugosi depotleletet besorozni.

E 12 darabból álló leletnek anyaga, minden bizonnyal a tokaji hegység obszidian vidékéről származik, és túlzás nélkül egyedülállónak mondható Európa préhistoriájában. Ilyen tipikusan megmunkált és ilyen nagyméretű obszidian-nucleusokat, ekkora tömegben, tudomásom szerint Európában még seholsem találtak. Ezek valóságos iskolapéldái a későneolith- és rézkori pengékészítő technikának. (2. kép.) A legnagyobbak magassága 19 centiméter, súlya 2200 gramm. A legkisebbnek magassága 11 centiméter, súlya 720 gramm. A pengék bizonyára úgy készültek, hogy a nucleust a balkézben tartva, a jobbkézzel (kövel, fával vagy csonttal) a gondosan előké-

szített ütési felületre («plane de frappe») ütéssel vagy hirtelen nyomással lefeszítették, vagy lepattintották a kívánt késpengét. Az összes példányok negatív pengenyomainak alsó szélén ismételtén jól felismerhető az ú. n. ütési gumó, a «poccadás», a franciáknak «bulbe de percussion»-ja. A szóban levő obsidian kőmagvak kivétel nélkül olyan vaskosak, hogy ezekről egyenként átlag legalább még 30 pengét tudtak volna lepattintani, ami az egész depotlelet esetében összesen legalább 360 pengének felelne meg. Ezek a nucleusok tehát igen

2. KÉP.

nagy értékkel bírhattak az akkori időkben, hisz több törzsnek férfilakosságát tudták volna ezzel a 360 pengével ellátni. Azért szólok csak a férfilakosságról, mert a bodrogkeresztúri és pusztastvánházai rézkori temetőben tett tapasztalataim szerint feltehető, hogy a kőpengék elsősorban, sőt talán kizárólag a férfiaknak voltak eszközei.

Arra vonatkozólag, hogy vajjon hogy kerülhettek ezek az obsidian kőmagvak mai lelőhelyükre, nem tartom túlmerésznek azt a feltevést, hogy azok egy rézkori kereskedőnek a birtokában voltak, aki Tokaj vidékéről útban volt Erdély felé, hogy kőmagvait, illetve késpengéit, ott aranyra vagy rézre kicserélje. E feltevést támogatja

az a tény is, hogy a bodrogkeresztúri temetőben tett megfigyeléseink szerint, a hazai rézkori ember a rézen kívül értett már az arany feldolgozásához.

A nyírlugosi obsidiannucleus-lelet mindenkor dísze lesz a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Osztálya gyűjteményének. De tudományos szempontból is nagyon érdekes és fontos e lelet, mivel egyrészt meggyőzően szemlélteti a préhistorikus pengék készítésének módját, másrészt pedig egy fontos adattal szolgál majd a hazai őskori kereskedelmi utak megállapításánál.

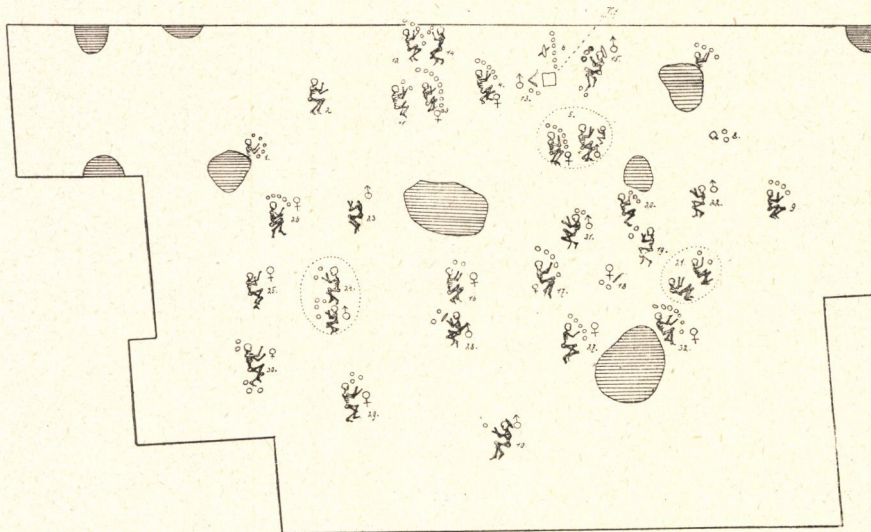
Dr. Hillebrand Jenő.

ÚJABB ÁSATÁSAIM A PUSZTAISTVÁNHÁZAI RÉZKORI TEMETŐBEN.

A Pusztaistvánházán végzett első ásatásaim eredményéről már beszámoltam a «Wiener Prähistorische Zeitschrift» XIII. kötetében (pag. 27—37.) és a Régészeti Társulat II. Évkönyvében.

1927 május 1-től május 15-ig folytattam ezen rézkori temetőnek a feltárását. Ezek az ásatások 17 újabb sírt eredményeztek. Velük a temető összes sírjainak száma 32-re emelkedett. Ásatásom végén az eddig feltárt területet széles árkokkal ásattam körül és így megállapíthattam, hogy sikerült ezt a rézkori temetőt teljes terjedelmében feltárni. A mellékelt ábrán bemutatom az egész temetőnek térképét (3. kép). Ez újabb ásatások ismét igen sok értékes anyaggal gyarapították a hazai rézkori emberről és annak kultúrájáról való ismereteinket. Mivel a közeljövőben összefoglaló monographiában fogom ezt a temetőt az

A Pusztaistvánháza-i rézkori temető.

3. KÉP.

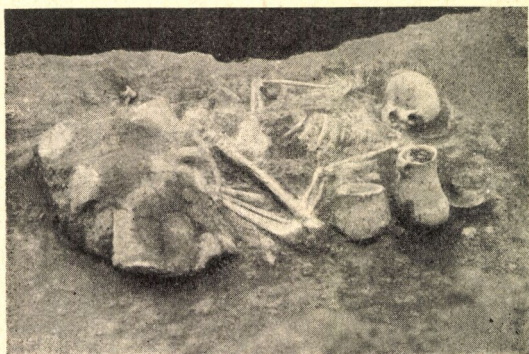

Archæologia Hungaricában (előreláthatóan a IV. füzetben) ismertetni, ez alkalommal csak néhány kimagasló lelettel akarok foglalkozni.

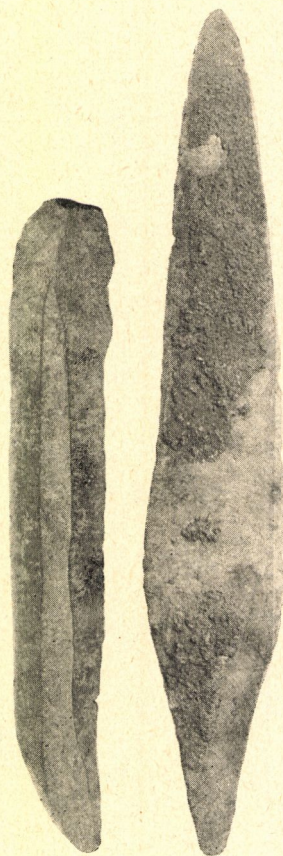
Az utolsó ásatások legérdekesebb sírjai a 28., 29., 30. és 32. sz. sírok. A 28. számú sír egy 80 cm mélységben, a jobboldalon összezsugorítva fekvő férficsontvázat tartalmazott (4. kép). Arccal északra

4. KÉP.

7. KÉP.

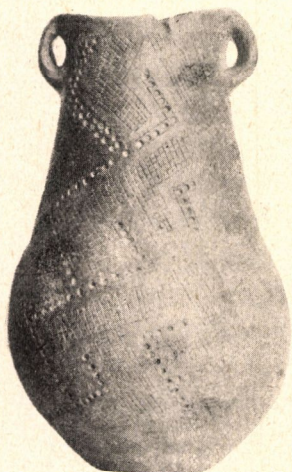
5. KÉP.

6. KÉP.

nézett. Fejénél az arca előtt egy típusos rézkori, díszítés nélkül való tejesköcsög alakú edény és egy kisebb agyagsésze volt elhelyezve. Különös értéket ad ezen csontváznak az a körülmény, hogy jobbkezeben egy 14 cm hosszú szép kovapengét tartott (5. kép), baloldalán pedig a könyöke alatt egy teljesen ép, 18,3 cm hosszú rézkés feküdt (6. kép), amely bizonyára egy bőrövtben, hegyével lefelé, tokban lehetett elhelyezve. Az övből természetesen semmi sem ma-

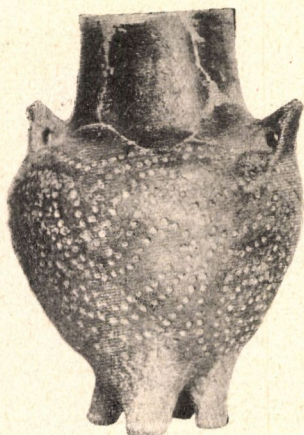
radt ránk. Ez megfigyeléseim szerint hazánkban az első eset, hogy a rézkori férfiaknak gyakran kijáró kovakés nem a fej alatt, hanem a kézben volt megtalálható; és az első lelet, amely az akkori embereknek öviselete mellett szól. Az öv helyén talált rézkés azért is nagy-

8. KÉP.

9. KÉP.

10. KÉP.

11. KÉP.

fontosságú, mert az eddig ismert hazai rézkori rézkések alakjától eltérően, már nyélnyujtvánnyal van ellátva. Ennél a formánál tehát megtaláljuk már a később használatos nyélnyujtványos és utóbb már szögecslyukakkal ellátott bronzkori formáknak első nyomait, holott az ebben a temetőben tett megállapításaim [szerint itt még a rézkor

legelején tartunk. Ezt a csontvázat egyébként földdel együtt a Magyar Nemzeti Múzeumba szállítottam, ahol gyűjteményünknek legérdekesebb leletei közé fog tartozni.

A 29. számú sír (7. kép) 60 cm mélységben, egy a baloldalon összezsugorítva fekvő, valószínűen női csontvázat tartalmazott, mely arccal délre nézett. Mivel gyöngy nem volt mellette, női volta nem egészen biztos, de az anthropologiai jellegek mellette szólnak. Arca előtt három edény, lábánál egy óriási edény volt. Különösen érdekes az arcánál fekvő edények egyike (8. kép). Ez rendes tejesköcsögszerű formájú edény, két kicsi széles füffel, közvetlenül a pereme alatt. A rendes szokástól eltérően, rendkívül gazdagon vonaldíszes és mészbetétes. A mészbetét ennél az edénynél is kagylóhéjakból készült, amint azt a helyenkint csillogó, gyöngyházrétegekből származó szemcsék elárulják. Ez az edény nagyjelentőségű, mert amint dr. Tompa úrral megállapíthattuk, díszítésének mintája teljesen vág egyes részleteiben a prähistorikus szakirodalomban oly sokat szereplő tiszasasi edények díszítésének mintájával, s amely utóbbit hol a neolithikumba, hol a bronzkorba helyeztek. Legújabb leletünkkel azonban végleg tisztázódott kora és minden bizonnyal a kora rézkorba, pontosabban a szerző által felállított bodrogkereszturi kultúrákörbe tartozik. Készülő monographiámban még vissza fogok erre a fontos analógiára térni.

A 30. számú sírra (9. kép), amelyet szintén a maga egészében beszállítottam a Magyar Nemzeti Múzeumba, 60 cm mélységben bukkantunk. Baloldalán fekszik összekuporítva és arccal délre néz. Gyöngymelléklete ugyan nem volt, de minden bizonnyal női csontváz. A fejnél két edény volt, de a rendes szokástól eltérően, nem az arca előtt, hanem a feje mögött. Úgy látszott, mintha a hulla elhelyezése után nem maradt volna elég hely a két edénynek a rendes helyen, az arc előtt. A lábnál három edény volt, a legnagyobb a sípcsontokra volt ráhelyezve. Ezt a szokást más csontvázakon is megfigyeltem. Kérdés, hogy ezeknek a nagy edényeknek a lábra való elhelyezésével nem akarták-e elérni azt, hogy a holtakat ezáltal is megakadályozzák a hazajárásban. Számolni kell azonban a helyszűkével való indokolással is.

Nagyon érdekes a lábnál talált másik edény (10. kép), amely alakjával és díszítésével jóformán egyedül áll a rézkori keramikában. Már maga az alakja is nagyon szokatlan, még inkább a négy,

rövid, tompa kúpalakú lába, két a vállán levő kerek lyukat körülzáró hegyes füle és az egész edényre kiterjedő mészbetétés különleges díszítése, amely csak a nyakat és a lábakat hagyta csupaszon. A díszítést valami üreges csonttal vagy üreges fapálcikával benyomással végezhatték. Ezzel az eljárással kis árokszerű köralakokat (amit magyarul körárkos bemélyítésnek lehetne nevezni) nyertek, amelyeknek az a gyakorlati előnyük volt a rendes lencseszerűen bemélyített dísz felett, hogy ezekben az árkokban a mészbetét sokkal jobban tartotta magát, amit a mi edényünk tanulságosan bizonyít. Amíg a rendes lencsealakúan bemélyített gödröknek talán csak minden tizedike őrizte meg a mészbetétét, addig ennek az edénynek majdnem minden díszítő eleme felmutatja még az eredeti mészbetétet.

A 32. számú sírra 50 cm mélységben bukkantunk. Ez az egész temetőnek leggazdagabb női sírja (11. kép). Egy körülbelül 80 éves öreg asszonynak csontvázát tartalmazta, amely erősen összekuporítva, a baloldalán feküdt és arccal délre nézett. Teste előtt ívalakban hét szebbnél-szebb edény volt, melyek közül a legnagyobb a térdére volt rátéve. Annak dacára, hogy e sír soha bolygatva nem volt, tele volt hintve márványgyöngyökkel, amit eddig még sohasem figyelhettünk meg. Azonkívül a csontváz derekán, nyakán, mindkét bokáján több sor márványgyönggyel volt ékesítve (12. kép). Összesen kb. 1000 gyöngyöt áldoztak ennek az öreg asszonynak. Ha szem előtt tartjuk ezeknek a márványgyöngyöknek az akkori időkben való, kétségen felül álló nagy értékét, úgy nem zárkozhatunk el attól a feltevéstől, hogy egy ilyen öreg asszonynak csak úgy járhatott ki e rendkívül nagy értékű melléklet, ha ez nagyon is kimagasló személy (esetleg a törzsfőnöknek anyja (?) volt.

E helyen is hálás köszönetet mondok *Csala István* tanár úrnak a helyszínen végzett jólsikerült fényképfelvételekért.

Dr. Hillebrand Jenő.

12. KÉP.

A KETTŐS, ELLENTETT ÉLŰ VÖRÖSRÉZ-CSÁKÁNY STRATIGRAFIAI HELYZETE ERDÉLYBEN.

Erdélyből, Magyarországról s a velük szomszédos területekről meglehetősen számú kettős, ellentett élű vörösréz-csákányt ismerünk, melyek egy részét az irodalom már feldolgozta, más része pedig még ott lappang az egyes múzeumok kiadatlan emlékei között. Valamennyi szórványos lelet s az irodalom magyarországi típusnak mondja. Magam még a történeti Magyarország határain belül is inkább erdélyi típusnak neveztem. Ennek nevezem ma is. Legtömegesebben u. i. Erdélyben találjuk őket s innét terjedtek a szélrőzsa minden irányában és befolytak a fiatalabb, bronzból öntött típusok keletkezésére. Elterjedésük földrajzi határait meglehetősen pontossággal tudjuk megállapítani: ez a terület egy roppant elnyújtott oválist fog be, melynek nyugati határai Ausztria,¹ Cseh-² és Morvaország.³ Északon beletartozik Szilézia,⁴ Galicia.⁵ Délen Szerbia⁶ a határ, kelet felé pedig nyomon követhetjük ezeket a csákányokat Kubán vidékéig.⁷

Élesen meg kell különböztetnünk ettől a csákánytípustól egy-

¹ Gnadlersdorf, v. ö. Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft i. Wien, XXXVIII. k. Sitzber. 2., 3., 1. 1. ábra.

² L. Schneider: Kupferbeile aus dem Bezirke Königgrätz. Mitteilungen d. k. k. Zentralkommission XXVIII. 1902. 105. 1.

³ M. Much: Die Kupferzeit in Europa. 2. kiadás Jena 1893. 41. 1. és Červinka: Morava za Praveku. Brünn, 1902. XV. tábla 11. sz.

⁴ H. Seger: Beiträge zur Vorgeschichte Schlesiens. 1. Kupferne Doppelaxt aus Alt-Altmannsdorf, Schlesiens Vorzeit V. k. 1. lap 1. ábra.

⁵ Much után (i. m.) Hampel is idéz (Újabb tanulmányok a rézkorról, Bpest, 1895. 22. 1.) egy ilyen csákányt, mely Krakóban magántulajdonban volt s amely Galiciából származott.

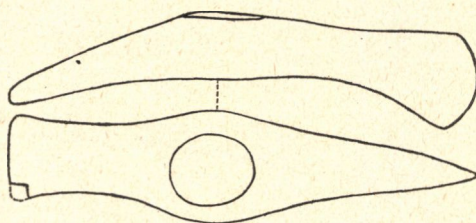
⁶ A wieni Naturhistorisches Museum őskori gyűjteményében van egy példány a zajáci kerületben fekvő Slatina-ról (v. ö. Mitteilungen d. Anthr. Ges. i. XIX. k. V. t. 8. sz.), egy másikat pedig Balakonje-n leltek (v. ö. u. o. V. t. 11. sz.), ugyancsak Balakonjeről ismeretes egy másik példány is (v. ö. u. o. 10. sz.), a negotini gimnázium pedig Brestovacról őriz egy példányt (v. ö. u. o. 9. sz.).

⁷ Zichy Jenő gróf kaukázusi és középázsiai utazásai II. k. Budapest 1897. Dr. Posta Béla: Az archæológiai gyűjtemény leírása. Budapest, 1897. II. t. 1. sz.

felől azokat a kétélű fejszéket, melyek éle egy síkban fekszik,⁸ másfelől a velük közel rokon egyélű és keskeny fokkal bíró⁹, valamint a mai fazekas-galyhóhoz legközelebb álló s a most szóban forgó típusal egykorú, kapaszerű vörösréz-bányászszerszözöktől¹⁰ és nem szabad azonosítanunk csákánytípusunkat a trójai VII. rétegben lelt csákánynyal sem,¹¹ mely utóbbit magam szívesebben neveznék tővágónak: kapaszerű éle s hegybe futó foka révén ugyanaz a rendeltetése lehetett, mint a ma is szélteben használatos s azonos típusú eszköznek. A mi csákányunkkal azonos típusú, de már bronzból öntött, tehát fiatalabb gyártmányok (pl. Trójában, Szardínia szigetén) a rézpéldányok hatása alatt születtek meg.¹²

A szóban forgó kettős, ellentett élű vörösréz-csákány két típusváltozatban jelenik meg: az egyiknek nyélluka hossztengelyének majdnem a közepe táján van s így két karja közel egy forma hosszú, a másikat az jellemzi, hogy a nyélluk mindig az egyik kar vége felé (rendszerint a nyélre keresztbe álló él mellé) esik, miáltal a csákány két élének a használhatósága nem volt egyforma.

13. KÉP.

Az előbbi típus Erdélyben három esetben olyan körülmények között került felszínre, hogy stratigrafiai hovatartozását pontosan meg tudjuk állapítani.

Dr. László Ferenc Erősdön a felső, sárgás színű humuszréteg alján lelte a 13. sz. képünkön látható 18,5 cm hosszú, 27×34 mm átmérőjű ovális nyéllukkal bíró példányt, melynek egyik éle sarkából analízis céljából csíptek le egy darabot.¹³

⁸ A. Lissauer : Doppeläxte der Kupferzeit. Zeitschrift für Ethnologie XXXVII. k. 1905. 519. l. — O. Montelius : Die Chronologie der ältesten Bronzezeit, Braunschweig, 1900. 14. l.

⁹ Pulszky F. : A rézkor Magyarországon, Budapest, 1883. 54. l. 10. ábra, 56. l. 11. ábra 2. sz.

¹⁰ Schlesiens Vorzeit III. k. 51. l. 1. sz.

¹¹ W. Dörpfeld : Troja u. Ilion, Athen, 1902. I. k. 404. l. 401. ábra. Anyaga bronz. — H. Schmidt : Trojanische Nachlese, I. Prähistorische Zeitschrift, IV. k. 19. l.

¹² Montelius i. m. 200. l. 263., 264. ábra.

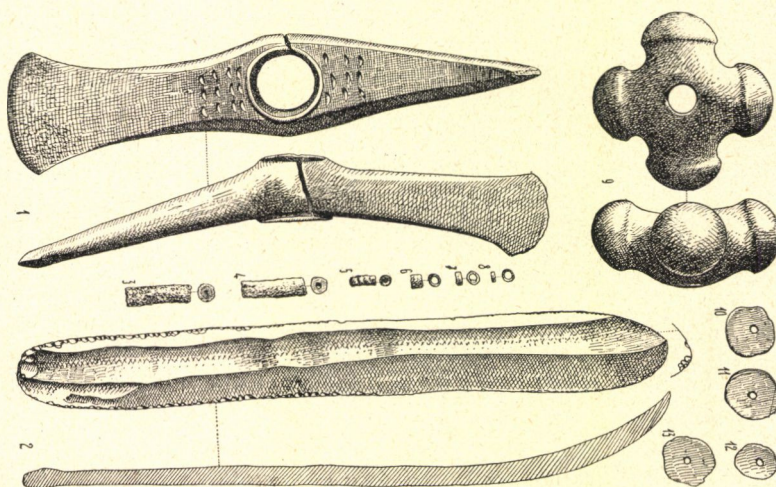
¹³ László F. : Ásatások az erődsi őstelepen. Dolgozatok — Travaux V. 1914 299. l.

Ebben a rétegben már nincs képviselve az edényfestés, megérzi a zsinegdísszel jellemzett kultúrhatást, sok tekintetben párhuzamosan megy a perjámosi és a pécska-szemlakai határban levő Nagysánc alsó rétegeivel, tehát már határozottan æneolithikus.

Teutsch Gyula a brassói réteken eszközölt régebbi kutatásai rendjén annak a lencsés és rövid vonalszalagos díszű kerámika maradványainak társaságában lelt egy példányt,¹⁴ mely kerámika nálunk Erdélyben barlangokban és diluviális terrázsokon keletkezett telepekben szokott előfordulni s amelynek típusai közül a felálló (a perem fölé emelkedő) szalagfüllel bíró meritőcsészék jellemzők, mint amilye-

14. KÉP.

neket ismerünk a nándori, az algyógyi barlangokból, a fegyveri fülkéből, a Dévától Északra fekvő Karácsonyfalva több barlangjából (Hunyad m.) stb.¹⁵

Marosdécsen (Alsófehér m.) homokbánya nyitása alkalmával æneolithikus temetőre bukkantak a munkások. Ennek egy részét még a világháború előtt feltárta dr. *Kovács István*. Egy sír mellékletei, mit a munkások leltek, a nagyenyedi Bethlen-kollegium régiségtárába kerültek. Valamennyi (14. kép) roppant jellemző és beszé-

¹⁴ *J. Teutsch*: Prähistorische Funde aus dem Burzenlande. Mitteilungen d. Anthr. Ges. i. Wien XXX. k. 189., 202. l.

¹⁵ *Roska M.*: Az ősrégészet kézikönyve, II. k. Az újabb kőkor. Kolozsvár, 1927. 416—420. l.

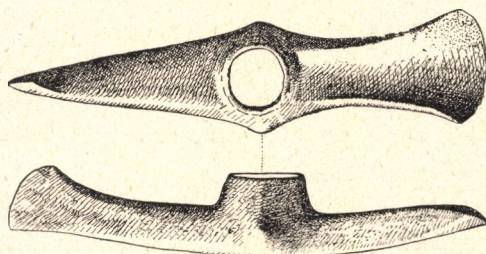
des emléke ennek az átmeneti periodusnak. A munkások nem tudtak pontosan beszámolni arról, hogy az egyes mellékletek a csontváz melyik részén feküdtek, de a szóban forgó sírra a Kovács-féle ásatások után bukkantak, a leletek együvé tartozásához azonban nem férhet semmi kétség, mert azokat a Kovács-féle ásatások sírjainak mellékletei is igazolják. Ezek a mellékletek: 1. egy 21,3 cm. hosszú vörösrézcsákány, egyik karján kilenc, a másikon tizenkét félkörös beütéssel. Használt példány, mit mutat az él csorbulása és a nyéllyuk megrepedése. 2. Egy 26. cm hosszú tűzkőkés, helyenkint retusált élekkel. 3—8. Vörösrézgyöngyök. 9. Négykarajú, gránitból gondosan csiszolt, átfúrt buzogány. 10—13. *Unio*-kagylóból faragott és átfúrt gyöngyök, melyek hatalmas füzérekben fordulnak elő a Kovács-tól feltárt sírokban. Itt a szóban forgó sír mellékletei közül csak mutatóba közlök egypárat.

A csontváz mellett lelt, törött bögrét eldobták a munkások.

Ez alkalommal még egy esetről kell szólnom, bár Erdélyen kívül esik.

1927 júniusában, sajnos, későn kaptam meghívást, hogy a moldovai Târgu-Ocna városka mellett, a Tatros egyik jobbparti promontorján Sandu György szőlőjében létezett, árokkal erősített, festett kerámikás telep, stratigráfiai viszonyait a szőlőforgatás előtt meg tudjam állapítani. Kb. 60 cm mélységig az egész területet felásták s szőlővel ültették be. Arra kellett szorítkoznom, hogy a véletlenül kézbe került darabokat mentsem meg s a felszínen keressék.

A festett kerámika, mi kezeim közé került, ennek ú. n. második stílus-sajátságát mutatja: a mintákat ráfestették az edényre. Meglehetősen számú, gondosan pattintott tűzkőnyílhegyet és jellemző aeneolithikus, retusálást mutató vakarót, fűrészt leltem még. Egy zsinegdiszes fül azt mutatja, hogy ez a telep is megérezte az ezzel jellemzett nyugati hatást. Tételünk szempontjából azonban fontos, hogy egy korabronzkori, trianguláris törön kívül felszínre került 3 vörösréz-csákány is, melyek egyike a szóban forgó típus egyik fejlettebb változatát képviseli (15. kép). Hossza 18 cm. Nyéllyuka megnyúlik.

15. KÉP

Mivel itten az erősdiekkal azonos jelenségek mutatkoztak, fel kell tételeznünk, hogy ez a csákány egy, az erősdivel azonos felső, már nem festett kerámikás rétegből került ki, mely felett volt egy újabb réteg, ami a kezdő bronzkor emlékeit zárta magába. Mindez azonban már az enyészete.

A bemutatott példák s azok keresztlevele alapján megállapíthatjuk, hogy e csákányok fellépése ma még nem hozható összefüggésbe a festett kerámikával képviselt kulturális fázissal, bár kétségtelen tény, hogy nálunk Erdélyben az első rézholmik együtt jelennek meg ezzel az agyagművességgel, de ez a rézművesség még nem mutat fel ezekből a csákányokból semmit. Ilyesmit *H. Schmidt* sem lelt a szomszédos Moldovában Cucutenin.¹⁶ A brassói rétekről említett, a marosdécsei, valamint az erődi példa meglehetősen határozottsággal utal az aeneolithikumnak abba a kezdő fázisába, melyet a perjámosi¹⁷ és a pécska-szemlaki határban levő Nagysánc¹⁸ alsó rétegei képviselnek, melyekben dominálnak a rézáruk, pápaszemes spirális kapcsok, félgömbös pitykék, (a Nagysáncon egy aranyból való példány is!) sok a kéthegyű csontár, vagy nyílhegy, melyek vörös rézből való, kerek átmetszésű analógiáit a *Kovács*tól feltárt marosdécsei sírokból végig megtaláljuk. Ezt a fázist képviselik a vládházai (Alsófehér m.) tumulus leletei is.¹⁹

Tartama nem lehetett rövid, amit a perjámosi Sánchalom és a Nagysánc réteggel való viszonya bizonyít. Megjelenési formája más színeződést mutat Erdélyben s mást a Sánchalomon és Nagysáncon. Ez utóbbiak külső képe, belső tartalma ugyanaz. A két terület közötti kapcsolatok azonban megvannak.

Még csak röviden e csákányok rendeltetéséről óhajtok egy pár szót szólni. *Pulszky*, utána *Hampel* s mások is bányászszerszözöknek írják le. Kétségtelenül bányászcsákányok, mit a lelőhelyek is igazolnak. A marosdécsei temető közelében ott vannak a marosújvári sóbányák. Sóbányák vannak a moldovai Târgu Ocna-n is. Az Erdélyi

¹⁶ Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen 1909/10 in Cucuteni bei Jabsy. Zeitschrift für Ethnologie XLIII. 1911. 582. 1.

¹⁷ Földrajzi Közlemények 1910. — Múzeumi és Könyvt. Értesítő, VII. 1913. 81. 1. és VIII. 1913. 73. 1.

¹⁸ U. a. Ásatás a pécska-szemlaki határban levő nagysáncon. Dolgozatok — Travaux III. 1912.

¹⁹ Alsófehérmegye monografiája, II./1. k. 79., 80. 1. és II. tábla.

Múzeumegyesület Régiségtárában van egy ilyen csákány a csíkmegyei Balánbányáról, mely mint rézbánya volt nevezetes. A szerbiai példák közül a slatinait 1888-ban a régi aranybányák mellett lelték, a bresztovaci a régi bányák közelében került felszínre. Tehát nemcsak sót fejtettek ki velük, hanem rezet, aranyat, illetőleg réz- és aranyérceket is, ami megint hosszabb tartamú használatuk mellett szól.

Kolozsvár.

Dr. Roska Márton.

AZ ANGYALFÖLDI KINCSLELET.

Három évvel ezelőtt Magyarország őskori aranyleleteinek száma egy nagyértékű és nagy fontosságú kincslelettel gyarapodott. Ez a gyarapodás annál öröndetesebb, mert 4 nagyszerű példánnyal szaporította őskori aranyedényeinknek a számát is, holott ahhoz a csodálatos gazdagsághoz viszonyítva, amely a magyarhoni őskori kultúrát aranyleletekben jellemzi és Európa többi provinciái közül annyira kiemeli, éppen ebben az emlékcsoportban, azaz az aranyedényekben éreztünk meglehetősen nagy hiányt. Magyarországról idáig mindössze a 4 bihari edény, amelyek a bécsi Naturhistorisches Museum őskori gyűjteményének díszai és a nagyszebeni Bruckenthal-féle gyűjteményben lévő edényke volt ismeretes. Sajnos, egyik sem gazdagítja nemzeti közgyűjteményeinket.¹ Ez újabb kincslelettel azonban 3 edény a Nemzeti Múzeumba került, míg a negyediket már nem lehetett idejében megmenteni, minthogy az eddig még ki nem derített, de mindenesetre tisztességtelen úton Angliába jutott, ahol a British Museum vásárolta meg.

A kincslelet szépsége és fontossága miatt megérdemli, hogy vele kimerítően foglalkozzunk. Ez rövid időn belül meg is fog történni most készülő monographiámban, amelyben az összes magyarországi őskori aranyleleteket feldolgozom s amelynek elkészítésére a rengeteg publikálatlan anyagon kívül éppen ez a lelet adta nékem az impulzust. Azonban a nagy munkát igénylő dolgozat megjelenése előtt is rövid leírását akarom adni a leletnek, hogy az minél előbb hozzáférhetővé legyen az őstörténelmi kutatás számára.

1925 márciusában néhány aranylemezzel bevont gömbszelet idomú bronzgombot, aranyszalaggombolyagokat, egy madáralakú, aranylemezzel borított tárgyat, amelynek magja ugyancsak bronzból való,

¹ Írországbán, ahol Magyarország mellett a legtöbb őskori aranylelet került elő, idáig csak egy aranyedény van: a Devil's Bittben talált s «aranykoronának» nevezett edény. Angliában is csak Rillatonban találtak egy füles arany poharat.

továbbá néhány aranygyöngyöt hoztak be a Nemzeti Múzeumba, megbecsülés, illetőleg eladás céljából. A behozó nevét szándékosan elhallgatjuk, minthogy az illető rendőri eljárás alatt állott. Pár nap múlva egy ékszerész hozott be két aranyedényt, akihez azokat ugyanaz az ember juttatta. Az erre megindult nyomozás folyamán kiderült, hogy még egy harmadik edény, — a bordás lapos tál is ékszerész kezébe került, és így a Nemzeti Múzeumnak sikerült ezt is megszereznie. Jóllehet minden jel a mellett szólt, hogy a kincslelet még mindig hiányos, a lelet többi darabjait még a rendőrség segítségével sem sikerült megszerezni. A nyomozás folytán azonban megállapítható, hogy a lelet értékesítésére egy egész bűnszövetkezet alakult, amely a leletkörülményeket is hol egybevágó, hol ellentmondó hazugságok egész tömegével akarta minél sűrűbb homályba burkolni. Az így nyert adatokat leszűrve, körülbelül a következő állapítható meg.

A kincsleletet Antony János napszámos találta a jelzett időben Angyalföld nyugati oldalán, Budapest VI. kerületében a megyeri Krausz örökösök földjén. Az itt kitermelés alatt álló homokbányát Klein Dávid bérli. A homokbányában már azelőtt is találtak elvéte terrasigillata és egyéb római kori, sőt népvándorláskori edényt is. Nem meglepő ez a körülmény, mert a terület csaknem szemben fekszik a Duna másik oldalán elterülő Aquincummal. Antony állítása szerint az edényeket egymásra borítva találta a földben kb. 120 cm mélységben és a legalsóban voltak a gombok, gyöngyök és aranytörmelékek. A lelet körül sem agyagedény, vagy annak cserepei, sem más egyéb tárgy nem volt. Állításait igazolni látszik az a körülmény, hogy az edényeken, amelyeket szerencsére nem tisztogattak meg, ma is rajta van ott, ahol azok a földdel közvetlenül érintkeztek, a föld szennyezése, míg a belső megóvott részek teljesen tiszták, eltekintve a bennök megőrzött bronztárgyak szennyezésétől. Ennyi az, amit a leletkörülményről, mint elfogadható adatot mondhatunk.

A tudatlan napszámos leletével egy lelkiismeretlen társaság kezébe került, amely miután a Nemzeti Múzeumba behozott pár jelentéktelenebb darabbal meggyőződött annak értékéről, iparkodott azon minél jobb áron túladni. Szomorú, de eklatáns példa ez megint arra, hogy nálunk a föld méhében rejlő történelmi emlékek a tudomány és a nemzeti közgyűjtemények mérhetetlen kárára, még most sem részesülnek kellő törvényes védelemben.

Ugyanez év május havában a Nemzeti Múzeum részéről dr. Wol-

lanka József végzett a lelőhelyen próbaásatást, amelynek folyamán kb. 3 méternyire a helytől, ahol a lelet állítólag feküdt, egy hallstatt-kori bronztűt talált, míg a domb másik oldalán elszórtan 4 mellékletek nélkül eltemetett szkelet került elő. Sem kultúrrétegnek, sem más egyéb temetkezésnek azonban semmiféle nyoma nem volt.

Leletünk legjelentősebb részét az edények teszik, amelyek közül 3 csésze, 1 pedig lapos tál. A csészek, eltekintve attól, hogy az egyik fületlen, egymással alakban és díszítésben teljesen megegyeznek. Majdnem 1 mm vastag aranylemezből trébeléssel készültek. A nyak teljesen hiányzik, a száj kissé befelé húzott, úgy, hogy a száj alatt mindjárt a has következik. Innentől kezdve a talpig a csészek erősen összeszűkülnek. A fenék nem lápos, hanem egy kb. 0,5 cm széles sima körülfutó peremtől eltekintve homorúan benyomott. A külső oldal domború pont, illetőleg lencse alakú díszítése ugyancsak trébelt és pedig kétféle szerszámmal készült, egy hegyes árral, amely a pontozott dísz és egy 4 mm átmérőjű tompa szerszámmal, amely a lencse alakú dísz adta. A díszítések az edény szájával párhuzamosan futnak körbe és az edény hasát díszítik, míg a fenék felé eső rész teljesen dísztelen, síma. A három sor lencsealakú díszítés 2—2 sorból álló pontdíszítés között helyezkedett el, ez utóbbi tehát összesen 8 sort alkot.

Csészéink közül, mint már fennebb említettük, az egyik fületlen, sőt a fülnek rajta semmi nyomát sem találjuk. Ez a csésze valamivel magasabb is, mint a füles csészek. A másik kettőnek azonban egy-egy füle, illetőleg az edény hasán vízszintesen elhelyezett fogantyúja van, amely az edény szája felett egy kissé kimagaslik. A fogantyú négyszegletű, csavart sodronyból készült, alakja a görög Ω -ra emlékeztet, azzal a különbséggel, hogy felül nem domború, hanem a lenyomás következtében homorú ívben hajlított és így felül 2 sarkot képez. Két alsó vége laposra kalapált, kissé lehajlított és két-két aranyszeggel van az edény hasára szegecselve. A Londonba került csészésénél ezenkívül a fogantyún még 4 drb négyszegletű huzalból készült kis gyűrűszerű karikát is találunk. Sőt ez az előbbiektől abban is eltér, hogy a felülről számított első és második lencse dísz között csak egy egyszerű pontsor van.

A csészek méretei a következők:

1. A fogantyú nélküli csésze magassága 9,1 cm, szájának átmérője 13,5 cm, fenekének átmérője 5 cm. Súlya 193,1 gr. (I. tábla, 1.)

1

2

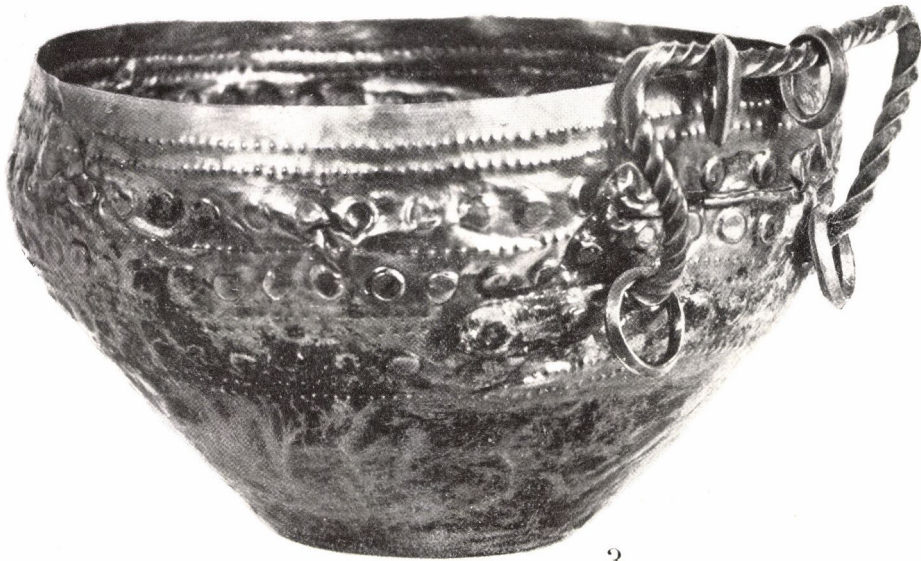
AZ ANGYALFÖLDI LELET.

$\frac{2}{3}$ nagyság.

3

4

AZ ANGYALFÖLDI LELET.

$\frac{2}{3}$ nagyság.

2. A fogantyús csésze magassága 8·5 cm, szájának átmérője 14 cm, fenekének átmérője 4·8 cm. Súlya 248·8 gr. (I. tábla, 2.)

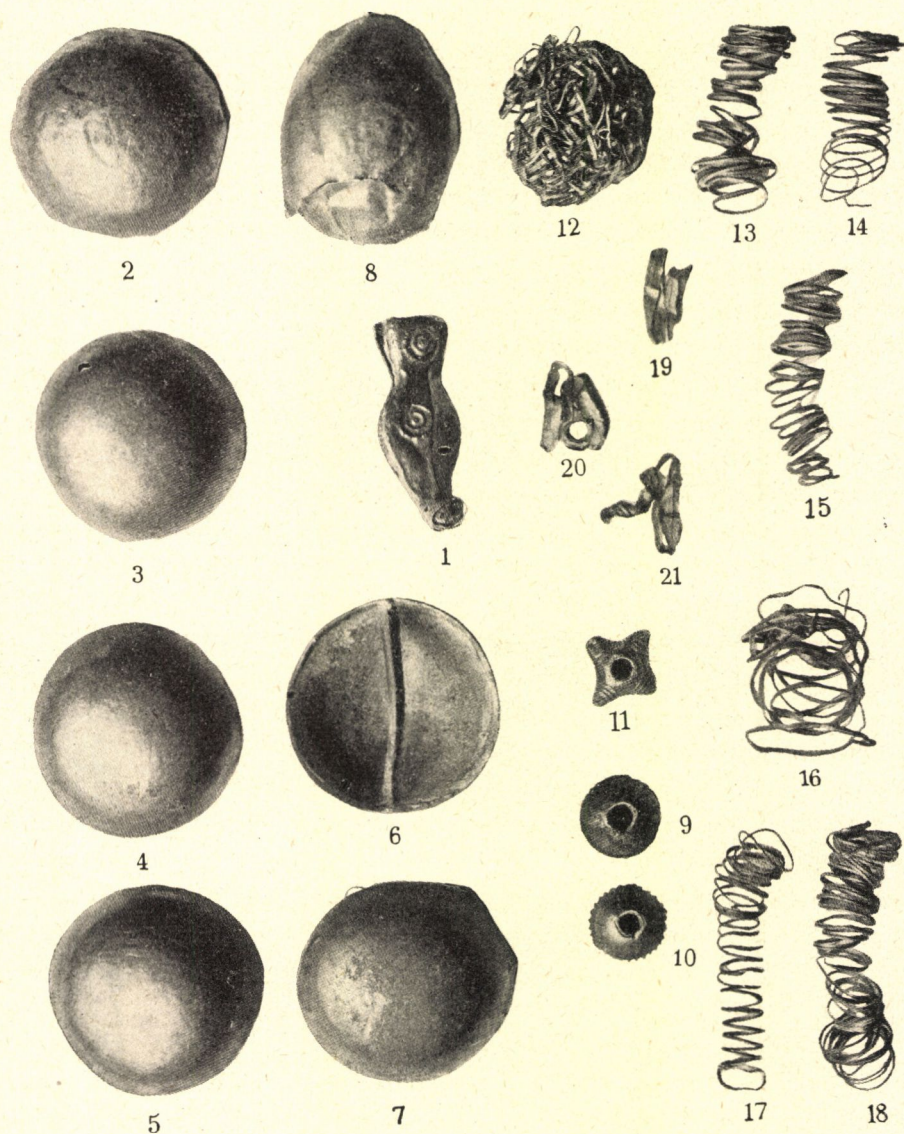
3. A londoni csésze adatairól nem tudunk beszámolni, de ábránkból is látható, hogy az előbbtől méreteiben és súlyában csak a legcsekélyebb eltérést mutathatja. (II. tábla, 3.) Annyit tudok, hogy magassága kb. $3\frac{3}{12}$ hüvelyk, ez pedig 8·5 cm-nek felel meg.

Nemcsak alakban, de díszítésben is nagy eltérést mutat a negyedik edény, azaz a lapos tál. (II. tábla, 4.) Az egyenesen levágott száj széle ennél is kissé behajlított és mintegy a száj körül futó bordát alkot. A homorúan benyomott fenékből kiindulva pedig a száj felé 30 borda fut fel sugarasan, amelyek a száj alatt egy nagyobb dudorban végződnek. A bordák azonban nem símák, hanem keresztben enyhén barázdáltak. Minthogy az edény belsején jól látható a trébelési technika, megállapítható a barázdák keletkezése is. Az aranyműves ugyanis egy keskenyfokú tompa eszközzel ütögette ki a bordákat s az ütések között maradt barázdákat nem is szándékozott eltüntetni, mert így a bordák kívülről zsinórszerű, tehát díszesebb alakot kaptak. A tál vastagabb, kb. 1·5 mm-es aranylemezről készült. Magassága 4·7 cm, szájának átmérője 16 cm, fenekének átmérője 4 cm. Súlya 247·7 gr.

A kincslelet többi tárgyai közül legtöbb figyelmet érdemel a lapostestű madáralak, amelynek bronzmagját vékony, trébelt aranylemez borítja. A fej hiányzik, a nyakon azonban friss törés nyomai látszanak. A nyakat keskeny aranyzalag fonja körül spirálisan hajtogatva. Magán a szalagon egy hosszanti borda fut végig. A madár háta a nyaktól a farkáig élt alkot, amelynek mindkét oldalán egy-egy díszítést találunk, amely egy középpont körül két koncentrikus körben elhelyezett pontozott díszből áll. Ugyanezt a díszítést megtaláljuk a lapos farkon is. A hasán levő törés tanúsítja, hogy a madár a hallstattkori ízlésnek megfelelően bizonyára a már ismert edényperemen álló díszítés volt és valószínűleg kacsát ábrázolt. A hason lévő törés teljesen oxidálódott, tehát egykorúnak tekinthető. Hossza 4 cm, súlya a bronzmaggal együtt 13·02 gr. (16. kép, 1.)

A gombok közül csak hatnál van meg a bronzmag is (16. kép, 2–7), míg a hetediknél (16. kép, 8) csak a borító aranylemez maradt meg. A gombok alakja gömbszelet, felületük síma, a bronzmag belseje homorú és egy a magot belülről átfogó bronzív segítségével erősíthetők fel, amint azt a 16. kép, 6 mutatja. Ez az ív az egyik gombnál le van törve. Átmérőjük 4 cm.

16. KÉP. AZ ANGYALFÖLDI LELET MELLÉKLETEI.

 $\frac{2}{3}$ nagyság.

A 3 drb aranygyöngy mindegyike különböző.

1. Az első két gömbszeletből van összetéve, amelyek középütt élt alkotnak. Az él csipkézett, illetőleg barázdált. Magassága 8 mm, szélessége 14 mm (16. kép, 9).

2. A második hasonló az előbbihez, éle is ugyanúgy barázdált, alakjában azonban két talpával összeillesztett csonkakúpra emlékeztet. Magassága 9 mm, szélessége 14 mm. (16 kép, 10.)

3. A harmadik csillagalakú, négy, hegye felé keskenyedő sarokkal. A négy sarkot 4—4 párhuzamos barázda futja körül. Magassága 7 mm, egyik tengelye 15 mm. (16. kép, 11.)

A három gyöngyszem összsúlya 44.18 gr.

Ezeken kívül 7 gombolyag illetőleg tekercsben hajtogatott keskeny, kb. 1 mm széles lapos aranyszalag (16. kép, 12—18) volt a leletben és ezekhez hasonló, de 3 mm széles aranyszalag töredéke. (16. kép, 19—21.) A szalagokon mindenütt megtaláljuk a hosszában futó bordát. Összsúlyuk 32.29 gr.

A lelet bővebb ismertetését a monographia számára tartom fenn, néhány megfigyelésre azonban már most is rá kell mutatnom.

Tagadhatatlan, hogy edényeink sem formában, sem díszítésben sokat nem mutatnak s különösen a csészék, eltekintve a fogantyúktól, még a késő bronzkor jellegzetességeit viselik magukon. Csészéink különben az eddig ismert aranyedények egyikével sem tartanak rokonságot, de legtávolabb állanak azoktól az edényektől, amelyek idáig a legnagyobb számban fordultak elő, t. i. az északi típusoktól. Miután pedig csészéinkre az aranyedények között megfelelő analógiát nem találunk, most röviden csak annyit, hogy annál több analógiát szolgáltatnak hazai bronzedényeink, amelyek nálunk már eddig is olyan gazdagon vannak képviselve. A hajdúböszörményi leleten kívül például a breznóbányai edényke díszítése is azonos,² amennyiben itt is megtaláljuk a váltakozó és körbenfutó pont- és lencsedíszítést. Ennek az edénytípusnak és díszítőmotívumnak az elterjedési köre meglehetősen nagy. Megtaláljuk őket Mecklenburgban, Sziléziában (Dahmen, Seifenau),³ Brandenburg, Holstein, Pomeránia, Szászország, Dánia (Kirkendrup),⁴ és Skandináviában is. A minket környező régiókból a csehországi Hostomitz-ban kora hallstatti leletekkel kerül-

² Hampel J. A bronzkor emlékei Magyarhonban. LXIV. tábla 2. ábra.

³ Jahrbuch des Vereins für mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde B. 10. 283. o. — O. Mertins: Wegweiser durch Urgeschichte Schlesiens. 1906. 71. o. 174. kép.

⁴ Madsen: Afbildinger II. B. 31. o. — Sophus Müller: Système préhistorique Danemark I.

tek elő.⁵ Jenšovicból pedig Pič 10 ilyen edénynek a képét is közli.⁶ Ausztriában, Sommereinban egy tiszta római sírban találtak hasonló sirmellékletként. (A lelet a Niederösterreichisches Landes-Museumban.)

Tőlünk délre Boszniában is előfordulnak, nyugatra pedig Svájcban is ismeretes Cortaillod-ból,⁷ Guévaux-ból és Corcelette-ből.⁸

A dudor és a pontdíz azonban inkább a déli ornamentika alkotó eleme, míg Északon a spirális, vagy az azt helyettesítő körkörös dísz uralkodik. Nem szól tehát semmi az ellen, hogy edényeinket a hazai aranyművesség produktumainak tekinthessük. Sőt amellet szól a forma, a díszítés és az arany színe és finomsága is. Magyarország területe olyan nagy mennyiségű aranykincsleletet szolgáltatott már, amelyekhez a nyers anyagot is a hazai föld adta, hogy erre a két utóbbi körülményre is joggal hivatkozhatom. Az edények, sőt a többi leletek aranyának finomsága is 841 ezrelék. Ez pedig megfelel az erdélyi arany finomságának.

A csészék fogantyújának alakját situláinkon találjuk meg. Ez is egy adat a lelet korának meghatározásához.

A tál alakját illetőleg ugyancsak hazai leleteink szolgáltatják a legközelebbi analógiát, még pedig a bihari lelet aranycsészéi,⁹ amelyek közül 3 darabon éppen úgy megtaláljuk a trébelt bordákat. De analógiákkal szolgálnak a szomszédos régiók is. A michalkowi aranytál pl. legalább is felfogásban és technikában erős rokonságot mutat.¹⁰ Hallstattban is került elő ehhez hasonló bronzból, ámbar már kissé finomabb kivitelben.¹¹ A forma feltétlenül a déli provinciákban keletkezik és innen indul útra északi irányba, bronzban és agyagban Északnémetországig és Skandináviáig is ismeretes. Az alak és a díszítés után tehát mind a négy edény az aranyedények déli csoportjához tartozik.

A kormeghatározásra vonatkozólag is megvannak a biztos támpontjaink. Jóllehet a 3 csésze inkább még a késő bronzkor karak-

⁵ Reinecke: Bronzegefässe aus hallstattzeitlichen Funden. *Altertümer V.* 325. o. 56. tábla, 1022. sz.

⁶ Pič: Hromadný nález bronzu u Jenšovic. *Památky XVII. kötet, LXXXII. tábla.*

⁷ Gross: *Protohelvetes.* 1883. 89. o. XXII. tábla, 8. ábra.

⁸ *Antiquités Lacustres Album.* Lausanne, 1896. 17. oldal. XXV. tábla 2. és 4—6. ábra.

⁹ Hampel: *A bronzkor emlékei.* CCXLVI. tábla.

¹⁰ Hadaczek: *Złote skarby Michalkowskie.* Krakow. 1904. I. tábla.

¹¹ Sacken: *Das Grabfeld von Hallstatt.* Wien, 1868. XXV. tábla, 2—3. ábra.

terét viseli magán s ezért leginkább a gölenkampai csésze kortársainak lehetne őket tekinteni, amellyel abban is megegyeznek, hogy azon is dudoros és bordás (körülfutó) díszítés van,¹² a csavarttestű fogantyúk azonban már csak alakjuknál fogva is egy fiatalabb szakasz ízlését követik és fiatalabb korra vall a tálacska is. A késő bronzkori és a hallstatti formáknak ez a keveredése azonban éppen nálunk nem meglepő, mert szerintem a magyarhoni korai vaskor nem is tekinthető másnak, mint a bronzkori kultúra továbbélésének, amely amellett, hogy továbbra is ragaszkodik a már megszokott formákhoz, természetesen délről és nyugatról új és divatos lett elemeket is vesz fel magába. A két elem keveredése tehát ugyancsak a magyarhoni származás mellett bizonyít.

Ezt a keveredést a kísérő leletekben is megtalálhatjuk. Az aranylemezzel bevont síma bronzgombok nálunk hasonlóképpen otthonosak (pl. Kiskőszeg), és koruk még a bronzkorba nyúlik vissza. De már a körkörös pontdísszel ékesített madár alak, a kacsza idegen elem és jellegzetes állatornamentikája a hallstatti kultúrának. A nyakára csavart bordázott szalag igen elterjedt ízlésnek a kifejezése. Északon épp úgy otthonos ez a díszítés, mint nálunk. A *boeslundi* és a *lavinsgaardi* edények lófejben végződő edényfogantyúinál is ugyanezzel van a bronzmag körülcsavarva. Kossina e szalagokról azt mondja, hogy északon ezek a bronzkor V. periódusában már eltűnnek,¹³ nálunk azonban még a korai vaskor első felében gyakran találhatók.

Végül a kora vaskor ízlésének felelnek meg a gyöngyök is, melyek közül a csillagalakúnak a formája Felsőitáliában még agyagban is megtalálható.

Mindezeknek az összevetésével leletünk korát a korai vaskor első periódusába tesszük, amikor nálunk a késő bronzkori kultúra idegen, új elemekkel is gyarapodik.

Pár szóval meg kell emlékeznünk a leletkörülményekről is.

Leletünket, mint már említettem, egyszerűen a földben találták, még pedig mint elrejtett leletet, agyagedény nélkül. Ilyen, a földbe szándékosan elrejtett aranyedényeket találtak már több helyütt is. Langendorf, Ladegaard, Kohave, Mjövik, Albersdorf, Krottorf, Zürich, Messingwerk és legutóbb Bulgáriában, Wulsi-Trnben. A germánnak

¹² Schuchardt : Der Goldfund vom Messingwerk. Berlin, 1914. 16. o. és 12. kép.

¹³ Kossina : Der Germanische Goldreichtum in der Bronzezeit. Mannusbibliothek 12. k. 22. o.

mondható edények közül különben is sírban csak a gönnebecki edényt találták. Kossina szerint az aranyedényeket kizárólag istentiszteletre használták.¹⁴ Schuchardt ezzel szemben a profán használatot is hangsúlyozza.¹⁵ Mi sem tartjuk edényeinket kultusztárgyaknak, ellene mondanak ennek a velük talált és profán célokat szolgáló egyéb leletek is. Tehát nem mint «Weihgabe» kerültek ezek a földbe, hanem elrejtették ezeket, mert féltették valamitől, vagy valakitől. Miután pedig a lelet környékén semmiféle e korból származó lakótelepnek, vagy temetkezésnek a nyomára nem akadtunk, egy vándorló aranyműves elrejtett és reánk maradt hagyatékának kell azt tekintenünk.

Figyelemre méltó azonban, hogy 1892-ben, ugyancsak Angyalföldön, lelőhelyünkötől két kilométerre délre, az angyalföldi tébolyda háta mögött egy istállóépítés alkalmával szintén találtak egy kincseleletet, amely, mintha csak a mi leletünkéből kiszakított lenne. A lelet hat, aranylemezzel bevont bronzgombból, amelyek egyikében még nemezmaradványok is voltak, négy gombolyag bordázott szalagból, egy csipkézett szélű és egy csillagidomú aranygyöngyből állott. Ez a lelet is minden más egyéb melléklet nélkül került elő és valószínűleg nem tévedek, ha azt állítom, hogy annak idején a két lelet összetartozott.¹⁶

Aranyedényeinkre lerakódott patina és szennyezés tisztán mutatja azt a helyzetet, amelyben azok egymásba rakva, illetőleg összehorítva a földben feküdtek. Midőn ezt a helyzetet rekonstruáltuk, már akkor kitűnt, hogy a leletből néhány darab hiányzik. A hiányzó darabok közül időközben Londonban egy fel is bukkant. De ki tudja, hogy nem rejtőzik-e még valahol egy-két darab s nem vész-e el örökre a tudomány számára?

Dr. Tompa Ferenc.

¹⁴ Kossina: i. m. 10. o.

¹⁵ Schuchardt: i. m. 28. o. és következők.

¹⁶ Hampel: Arch. Ért. 1893. 87. o.

NÉHÁNY KORAI GERMÁN LELET MAGYARORSZÁGON.

Amidőn 1926 telén módomban állt a Nemzeti Múzeum gyűjteményeit megismerni, feltűnt nékem többek között több germán lelet is, amelyek valóban rászolgálnak a közelebbi ismertetésre. Az engedélyt erre vonatkozólag a Nemzeti Múzeum igazgatósága a legelőzékenyebb módon adta meg nekem.

Hampel a népvándorláskor emlékeiről írt nagy munkájába Magyarország germán telepeinek leleteit is — amennyire csak lehetett — bevonta. Néhány kisebb ismertetéstől eltekintve, további anyagot Kossina¹ és Diculescu² munkáiban találunk. El kell azonban ismernünk, hogy ezeken kívül a különböző múzeumokban, elsősorban Északmagyarországon, még igen sok germán leletanyag található. Érdemes feladat volna ezeket egybefoglalva tárgyalni. Úgy látom, hogy idáig azokat a leleteket méltatták a legkevesebb figyelemre, amelyek a germán kultúra korai szakaszából származnak. Ide tartozik az a három darab is, amelyet az alábbiakban akarunk ismertetni.

17. KÉP.

Az első egy fekete váza, magasan ülő vállhajlással, ferdén befelé menő nyakkal és gyengén kihajló szájszéllal (17. kép). Magassága

¹ Kossina: Ueber verzierte Lanzenspitzen der Ostgermanen. Zeitschrift für Ethnologie 1905. 369. old. és köv. — Ugyanazok az én keletgermán táblámon, Mannus, 16. k. 160. o. s köv.

² Diculescu: Die Wandalen und Goten in Ungarn und Rumänien, Mannus Bibliothek, 34. kötet és Die Gepiden, ihre Wanderungen und die Geschichte ihres Reiches in Dazien.

21 cm, szélessége pedig 18 cm. Külseje sötét fekete színű. Eltekintve egy-két kisebb sérüléstől a nyakon, az edény teljesen jó tartású. A nyak és váll között lévő elválasztó vonal kettős barázdát alkot. Ez alatt pedig horogkeresztekből álló díszítés van, még pedig fogaskerek-technikával megalkotva, amely eljárás eddig előttem ismeretlen volt. A horogkeresztek egymás mellett sorakoznak minden összekötő vonal nélkül, ahogy ez egyébként is szokásos. A minták négy karjának mindegyikén nem egy, hanem szokatlan módon két

két keresztléc látható. Az egész díszítés elkészítéséhez bizonyára egy háromsoros fogaskerekecskét használtak, minthogy legtöbbször egymás mellett három bebökődött vonal található. Ha a kivitel nem is mindig a leggondosabb, az egységes benyomást azonban mégis megőrizte. Hogy vajjon a fehér massa, amely most a bemélyítésekben ül, eredeti-e, arról nem merek véleményt nyilvánítani. Ez azonban könnyen lehetséges, minthogy a díszítés ilyen hangsúlyozása a germán időkben gyakran előfordul. Sajnálatos körülmény, hogy sem ennél az edénynél, sem pedig az alábbiakban ismertetendő daraboknál a pontos lelőhelyet nem lehet megállapítani. Amint azonban mértékadó helyről közölték velem, csak Magyarország jöhet, mint lelőhely, tekintetbe. A forma és a fogaskerek-technikával alkotott díszítés az edényt a nyugatgermán kultúra körébe utalja. Eredete a korai császárkorba, legnagyobb valószínűség szerint a Kr. u. 100 körül levő szakaszba esik, miként például hasonló daraboké, amelyeket

18. KÉP. Csehországban a Dobrichow mellett levő Pichorán leltek.³

Minthogy ebben az időben Csehországban, Északmagyarországon és Alsóausztriában a nyugat-germán quádok laktak, ezt az edényt is az ő kultúrájukhoz tartozónak kell tekintenünk. Közelebbi lelőhelynek tehát Északmagyarországot tarthatjuk.

Egy vas lándzsahegy a Kr. e. I. századba vezet bennünket (18. kép). Kivételesen jó tartású darab! Csak a levélen mutatkozik mindkét oldalon egy kis sérülés. Hossza 23 cm, legnagyobb szélessége 3,3 cm. A lándzsa levele a toktól kezdve egész a hegyéig fokozatosan keskenyedik, a középborda igen hangsúlyozott, a tokja pedig, amely közel a végéhez egy bordagyűrűvel van díszítve, kör alakú.

³ Pič: Die Urnengräber Böhmens. LXX. tábla.

Ami ezt a lándzsahegyet Magyarország egyéb késő La Tène-kori lándzsahegyei közül kiemeli, az a díszítése, amely a levelét ékesíti. A toktól majdnem a hegyéig a levél szélétől a középbordáig egymás mellett álló szabálytalan bemélyedések láthatók. Hol kerek, hol meg ovális alakúak ezek, majd pedig három-, illetőleg négyszögűek. Közöttük vékony peremek maradtak. Ezek rácsszerűen fedik be az egész levélfelületet.

E sajátságos bemélyedések edzés által keletkeztek. Kossinna már 1905-ben elismerte, hogy a késő La Tène-időkben a fegyvereknek edzés által való díszítését csak a kelet-germán törzsek gyakorolták. Azóta az újabb leletek ismételten megerősítették az ő nézetét, ezért a mi lándzsahegyünket is a kelet-germán kultúrkörbe kell utalnunk. Ha valaki kételkedne abban, hogy az előttünk fekvő darab valóban Magyarországból származik, úgy ellene vethetjük azt, hogy elvétele a kelet-germán vidékeken kívül is került elő díszített lándzsahegy, mint pl. Alesiában, Portban (Svájc) és Elzászban is.⁴

Egyébként ez a lándzsahegy nem az egyedüli germán késő La Tène-lelet Magyarországon. Kettőnek szerencsére ismerjük a lelőhelyét is. Wosinszky egy germán harcos Tolna vármegye területéről származó (Szekszárd-Baktahegy) sírleleteit közli.⁵ A kutatás akkori állása szerint ezeket a darabokat keltáknak nézték. Két lándzsahegynek, egy kardnak a hüvellyel együtt és egy pajzsdudornak a képét találjuk ott. Ez utóbbi kerek formájával teljesen kiesik a kelta fegyverek közül, de nagyon jól beleillik a germán kultúra körébe, amely csak kerek dudort ismer. Ugyanez áll a kardra vonatkozólag is. Az ábrán a vashüvelynek, amelyben még benne van a kard is, különösen a hegye látható igen jól. Ezen a helyen a legfeltűnőbbek azok a jelek, amelyek a germán és a kelta kardokat egymástól megkülönböztetik. Hogy a kard germán eredetű, abból következik, hogy a hüvely és e szerint magának a kardnak a hegye is élesen háromszögűre vágott és a hüvelykeretnek egymás fölött lévő kis kettős nyúlványai ki vannak hegyezve.

Mindezek olyan jelenségek, amelyek a kelta daraboknál nem fordulnak elő. Hogy az előző oldalon ábrázolt két szekszárd-baktahegyi tárgy — egy edény és egy fibula — ugyanehhez a lelethez

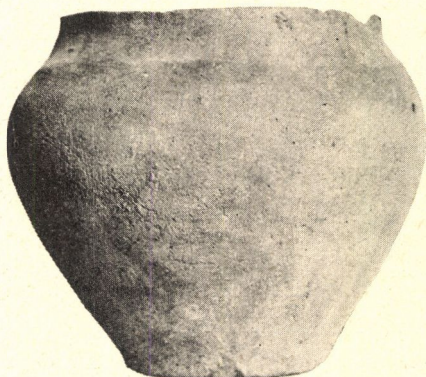
⁴ Jahn : Die Bewaffnung der Germanen, Mannusbibliothek XVI. kötet, 64. o.

⁵ Wosinsky : Tolna-megye Története, 517. o.

tartoznak-e, nem állapítható meg teljes biztonsággal. A fibula minden valószínűség szerint késő La Tène-kori. Az edényről csak annyit mondhatunk, hogy ez nem tartozik a kelta kerámiához. Hogy tisztább képet nyerhessünk, ahhoz szükséges volna a tárgyak jobb ábrázolása.

Arra a kérdésre vonatkozólag, hogy miként magyarázhatók meg a késő La Tène-kori germán fegyverleletek Magyarországon, kétféle feleletet is találhatunk. Ezek a darabok részben kereskedelmi úton is ide kerülhettek, másrészt pedig olyan germánoktól is származhatnak, akik ebben az időben Magyarországon tartózkodtak és itt hunytak el. E második nézet bizonyára elfogadhatóbb. Galiciában és Buko-

19. KÉP.

vinában, Magyarországtól tehát csak a Kárpátoktól elválasztva, — a késő La Tène-időkben kelet-germán vandálok laktak, akiknek a kultúrákörébe tartozik a mi lándzsahegyünk is.⁶ A Kr. e. I. században Magyarország birtokáért a kelták és a dákok között heves harcok voltak. Ezekbe a zavargásokba belevonhatták a Kárpátok adta határok mentén levő vandálokat is. Könnyen lehetséges, hogy a dákok bennök fegyvertársaikat üdvözölhették, mi-

ként a nyugat-germán markomannokban is, ami historiatlan már bebizonyított tény.⁷ Hogy vajjon a szegszárdi sír egy kelet- vagy nyugat-germáné volt-e, egyelőre még nem lehet eldönteni.

Egy még korábbi szakaszba kell tennünk a harmadik leletet: egy hasas edényt, a váll magasságában a legnagyobb szélességgel és rövid, gyengén kifelé hajló nyakkal. Magassága 25 cm, szájának átmérője 21,5 cm, fenekének átmérője 13 cm (19. kép). Amíg a test durva felületű, addig a nyakat símára kidolgozták. Az edény színe sárgásbarna. A budapesti múzeumban nemrégiben állították cserepekből össze. A lelőhely ennél sem állapítható meg. Engem egész

⁶ *Kostreczewski*: Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit. Mannusbibliothek XVIII. k. 97. o. stb.

⁷ *Ludwig Schmidt*: Geschichte der germanischen Frühzeit. 59. o.

váratlanul ért, hogy Magyarországon ilyen edény található. Típus képviselője ez az ú. n. korai germán kultúrának, aminthogy ez a késő hallstatti szakaszban és a korai La Tène időkben a Kárpátoktól északra egész a Keleti-tenger partjáig mindenfelé elő is kerül. E korai germán kultúra kiinduló helyéül Nyugatmagyarországot kell tekintenünk. Nagyrésze a leleteknek ott a bronzkor VI. periódusába tartozik (Montelius szerint). Hamarosan messzire kiterjeszkedik ez a kultúra, úgy, hogy a korai La Tène időkben Nyugatporoszország, Hátsópomeránia és Keletporoszország nyugati felén kívül egész Pózent, Szilézia és Lengyelország nagy részét is már a magáénak mondhatja.⁸ Galiciában mostanáig a Wielczka—Rawa Ruska—Kamionka-Strumilowa—Husiatyn vonalig ismerünk koragermán leleteket.⁹ De egészen Kievig kimutathatók a korai germán kultúra leletei.¹⁰ A délibb vidékeken a korai germán kultúrának csak fiatalabb típusai fordulnak elő. Ezáltal a dél felé való nyomulása az ebbe az irányba elsőízben vonuló germán népnek beigazolást nyert és a magyar edény is a kultúra jelének tekinthető.

Berlin.

Dr. Tackenberg Kurt.

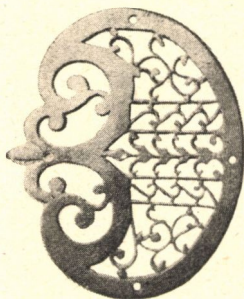
⁸ *Tackenberg* : Altschlesien I. 121. és köv. oldalak. Lásd ott a további irodalmat is.

⁹ *Kostreczewski* : Przegląd archeologiczny II. k. 47. o.

¹⁰ *Richthofen* : Zur Latènezeit in Osteuropa. Mannus. XV. k. 255. o.

PELTA DÍSZÍTÉS A PANNONIAI KÖEMLÉKEKEN.

Pannonia területén előkerült római köemlékek között a szarkofágok és az emlékfeliratok keretezett mezőinek oldalain gyakran szerepelnek amazon-paizsok (peltæ), melyek díszesebb formában a tabula ansatat, a háromszögű vagy rombusz alakú fogóval ellátott egyszerű keretkiképzést pótolják.

Peltával díszített köemlékek tartományunkon belül lelhelyek szerint a következőképpen oszlanak meg.¹

Vindobona. 1. Egykor sírépülethez tartozó, ma már elveszett feliratos mező két oldalából megmaradtak a keret fogóját képező pelta díszek (csak az egyik teljes), melyeknél a pelta két szélső száránál griff-fejű végzódések is láthatók, a középkiemelkedésen pedig két egymástól elforduló hosszúnyakú madárfej. A griff-fejben végződő szárazakat az állat nyakához erősített kötélke segítségével egy-egy repülő amor tartja. Ugyanezen sírépülethez tartozott a pannoniai mitológikus jeleneteket ábrázoló domborműveknek egyik legértékesebb példánya: Kyknos küzdelme. Emlékünk korát legújabban Zingerle a Kr. u. III. század elejére helyezi. Museum Vindobonense tulajdona.²

2. Épületfelirat a tábor területéről, mely a legio XIV. g. m. v. egyik cohorsát említi. Nem in situ került elő, hanem a Rotgasse 11. szám alatt,³ Nowotny eredeti helyéül a prætenturától jobboldalra eső táborfalat nevezi meg.⁴

¹ Teljesnek nem mondható felsorolásunk, mert 3—4 még kiadatlan köemléket ismerek, melyeken pelta-dísz van. A jelen sorozat ezen hiány mellett is felöleli az összes Pannoniában előforduló pelta-változatokat.

² J. Zingerle: Kyknos-Relief in Wien. Öst. Jahreshefte XXI—XXII. (1922—1924). S. 229—250. Taf. III—IV. A régi irodalmat a 229. old. 1. jegyzetében adja.

³ F. v. Kenner: Römische Funde in Wien 1908—1910. Jahrbuch f. Altertums-kunde V. (1911). S. 112b. Fig. 2.

⁴ Nowotny: Römische Forschung in Österreich 1912—1924. XV. Ber. d. röm.-germ. Komm. 1923/24. (2926). S. 149. Abb. 6.

Szentendre (Ulcisia castra). 3. Egy kiadatlan csonka feliratos emléken, mely egy szarkofág előlapjának jobboldali részlete, a feliratos kerethez külön kerettel ellátott pelta csatlakozik. A pelta felső szára griff-fejben végződik, az alsó szára egyszerű gömbvégződésű. A két félholdalakú bevágás találkozásánál elkorcsult kettős körszerű kihajlás látható. A pelta felső, griff-fejes végződését egy kis meztelen szárnyas ámor érinti balkezevel, jobbkeze pedig a pelta középső nyúlványán pihen.

Aquincum. 4. T. Fl. Magnus sírkápolnájához tartozó felirat csonka maradványa. A többszörösen hornyolt keretnek szerves tar-

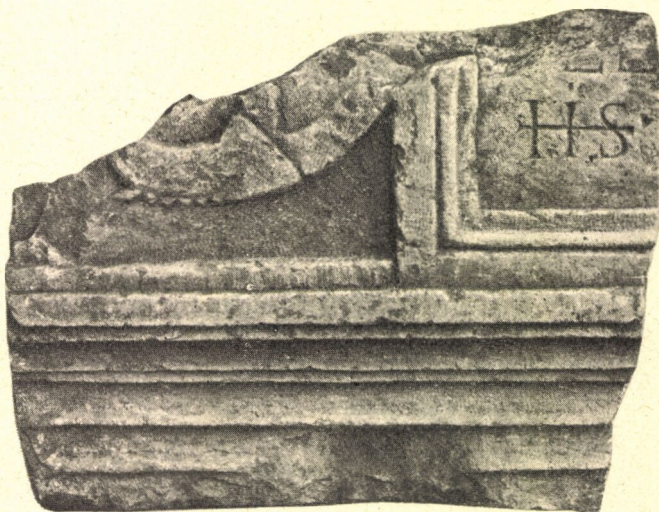
20. KÉP.

tozéka mint fogó a hajlott csőrű griff-fejekben végződő pelta. A pelta középszárán két oldalra néző kisebb griff-fejeket kapunk, melyek kis méreteik miatt nehezen volnának annak tarthatók, ha a közeli szemléletnél a fekete festett vonallal való rajzuk el nem árulná igazi alakjukat. A peltától balra egy meztelen génusz látható, fejbúbján csomóba kötött hajjal. Baltérdével a pelta alsó szarvához támaszkodik, balkeze a paizs középső ágát fogja. A pelta szélei fekete festett vonallal vannak éreztetve, fekete színnel van kifestve, amennyire a ma még megmaradt festéknyomokból láthatni, a felső griff szeme, csőre, az alsó griffnél is jól látszik a taréj fekete vonalakkal való felosztása. Ugyancsak fekete színnel volt a feliratos keret hornyolása is kiemelve. A felirat alatt lévő profilírozás folytatódik a kő keskeny baloldalán, melyen egy kard és egy kis kerek paizs van ábrázolva;

itt a háttér narancssárga színű, a kard vörösre volt festve, szélei fekete vonallal kihúzva. Emlékünk ilyen kiképzése csak akkor indokolt, ha azt épületen helyezték el; ilyenül pedig egy kis sírædiculát kell elképzelnünk. Kora a Kr. u. II. század első felébe tehető. Az Aquincumi Múzeumban ⁵ (20. kép).

5. A 4. számú felirattal rendeltetés tekintetében megegyező, vagyis egy sírkápolnához tartozó díszes felirat maradványa. Dr. Kuzsinszky Bálint egy. tanár úr szíves engedélye tette lehetővé, hogy

21. KÉP.

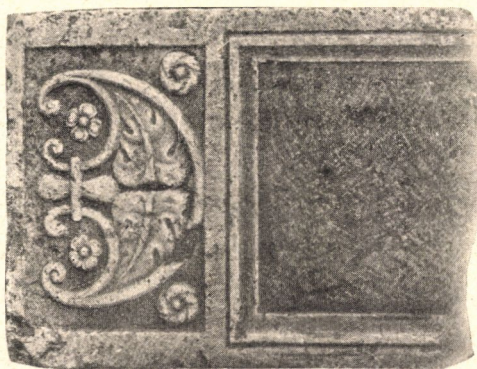
ezt a még kiadatlan köemléket is bevehettük sorozatunkba, ezért hálás köszönetünket fejezzük ki. A szépen keretezett feliratos mezőből csak két sor nyoma maradt meg, az utolsóelőttiből két betű: (LE), az utolsóból HS. Ez az utolsó két betű is ([ex] sestercium)...? (milibus) (nummum) jelzi, hogy a síremlék állítása nem közönséges dolog volt, mert érdemesnek tartották a költségeket is megörökíteni

⁵ Kuzsinszky: Budapest Régiségei. VII. (1901), 48—50. old. ábrával; CIL. III. 14349³. Már Kuzsinszky megállapította, hogy e felirat egyike a legrégebbeknek Aquincumból. A feliratban teljesen megmaradt legiók történetéből következően, emléküink a Kr. u. II. század első felére helyezhető s röviden jelezzük, hogy két legio megcsontított neve leg. [VI Ferr.] és leg. VII [Claud]-ára egészítendő ki. — Ritterling: Pauly — R. E. XII. 1363. ff.

a feliraton. A feliratos keret szerves része, vele összenőtt a pelta-alakban ábrázolt fogó. A peltából kevés maradt meg, mindössze az alsó szára, mely griff-fejben végződött. Kőemlékünket alsó részén az építészeti rendeltetésnek megfelelőleg, profilírozás szegélyezi. A Dunaparti temetőből származik, hol másodszori felhasználásban, későkori sír oldalaként szerepelt. Jelenleg az Aquincumi Múzeumban van (21. kép).

6. Kisebb méretű szarkofág előoldalából megmaradt töredék. A kitöltetlenül hagyott feliratos mezőt hornyolt keret veszi körül. Ettől jobboldalt külön keretben egy díszesebb pelta foglal helyet. A pelta az elkülönített helyet nem tölti ki egészen. A pelta testét két egymástól elforduló akanthusz-levél tölti ki. A kettős bevágás belső szarait keresztkötéssel összekötött voluták alkotják. A pelta két félkör alakú bevágásában egy-egy négyszirmú virág foglal helyet. A keretnek a felírással szembe fordított sarkaiban egy-egy kis központi kör körül ferdén elvágott, körben haladó négyszirmú rozetta látható. A Dunaparti temetőből származik, mint az 5. számú, s másodszori felhasználásban mint síroldal szerepelt. Kuzsinszky Bálint egyet. tanár úr engedélyével mutathattam be, hogy e díszes példány se hiányozzék a sorozatból. Az Aquincumi Múzeuma tulajdona (22. kép).

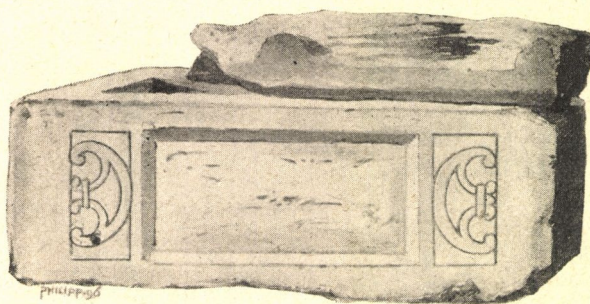
22. KÉP.

7. Q. Numitor Felixnek, a legio I. ad. p. f. centuriojának szarkofágján a feliratos mező két oldalán külön elhatárolt keretben — ami által a feliratos mezővel való szerves kapcsolat megszűnik — a pelta-díszek kettős bevágásában négyszirmú rozetták töltik ki az üres teret. A pelta kettős bevágásánál a belső szarok találkozásuknál át vannak kötve, s a volutaszerűen visszahajló végzések között egy kis levélke foglal helyet. Zingerle szerint ez a típus elterjedt volt Pannoniában; Hampel a rozettákban a tabula ansatára való reminiscenciát látott, s a rozetták a szegkek fejére emlékeztetnének. Kora a Kr. u. III. század első fele. Lelhelye Rómer-Desjardin szerint nem ismeretes, a

váci püspök ajándékozta a Nemzeti Múzeumnak. Mommsen az aquincumi feliratok között sorolja fel.⁶

8. Ael. Victor kis szarkofágja, melyet szülei Ael. Justus és Sossia Eras is állíttattak. A feliratos mező keretének két oldalán külön elke-

23. KÉP.

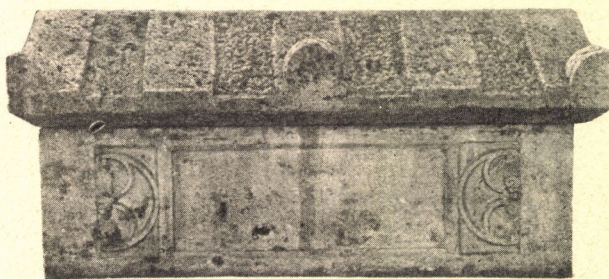
rített mezőben egy egész mezőt kitöltő pelta-díszítés fordul elő. A pelta kettős bevágásának belső szárai kereszt-kötéssel vannak ellátva s a nyúlvány háromágú levélhez hasonló. A pelta keretének a feliratos mező felé eső sarkait kis akanthusz levél-

díszek töltik ki. Lelhelye az óbudai régi brüdersriedi elnevezésű szőlő. A Magyar Nemzeti Múzeum tulajdona.⁷

9. Gyermekszarkofág a Filatori-gát mellett elterülő temetőből.

Az előlap feliratos mezeje üresen maradt, vagy a feliratot csak rá-

festették. Két oldalán külön keretben egy-egy pelta, melynek középső szárai át vannak kötve, s kiálló végződése háromágú dísz ad. Az Aquincumi Múzeumban⁸

24. KÉP.

tető nélkül. Előlapján az üresen hagyott keretezett feliratos mezőt kétoldalt külön keretben a 9. számú emlékünnékel teljesen meg-

⁶ CIL. III. 3557; *Rómer-Desj.* 130; *Hampel*: Arch. Ért. XXVII. (1907) 336. old. 53. ábra (rossz nevet közöl és rossz C. számot); *Zingerle*: Id. m. S. 243. Abb. 83.

⁷ *Rómer*: Kiadatlan római feliratok. Arch. Közl. X. (1876) 45. old.; CIL. III. 10538.

⁸ *Kuzsinszky*: Bud. Rég. V. (1897). 159. old. ábrával.

egyező pelták határolják. Lelhelyét ezideig nem sikerült megállapítanom. Az aquincumi pelta-díszekkel való azonossága valószínűvé teszi, hogy Óbudáról került a múzeumba.

II. Kiadatlan szarkofág, fedelével együtt került elő. Üresen hagyott felíratos mezejének két oldalán külön keretben a 9. számúéhoz hasonló pelták. Ami különbség a két példány között van, az a kőfaragó hibájának tudható be. A jobboldali pelta félköralakú bevágásainak belső szárai szép csavarvonalban végződnek, s egyenes kis vonal köti át, a kiálló voluták közt pedig egy levélhez hasonló tag van. A baloldali peltánál a középszár nem oly szép vonalú, végződése egyszerű gömbalakúak. Tetejével együtt a dunamenti szarkofágoknak jellemző alakját mutatja be. A fedél háztetőalakot utánoz, a fedőtéglák és a sarkokat díszítő akroterionok is ki vannak faragva. Az aquincumi gázgyár területén került elő, s Kuzsinszky Bálint professzor úr engedélyével közölhetjük. Az Aquincumi Múzeum tulajdona (24. kép).

25. KÉP.

26. KÉP.

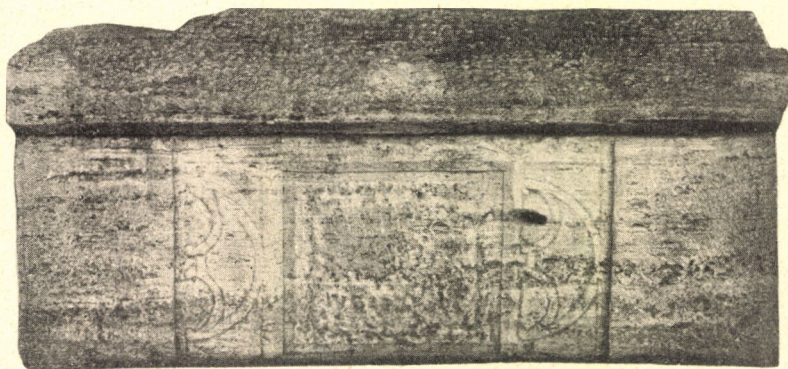
12. Szarkofág előoldalának töredéke. A három összetartozó darabból álló maradvány a szarkofág előoldalának jobboldalából való. Az üresen hagyott felíratos mezőt külön keretbe foglalt pelta határolja. Peltáknak alakja annyiban tér el a 9. és 10. számú példányokétól, hogy a kettős ívalakú bevágás belső ágai messzebb esnek egymástól, így a keresztkötés is hosszabb, s a gömbvégű belső szárok közt egy félköralakú idom foglal helyet.

A Viktória-téglagyár területéről került az Aquincumi Múzeumba⁹ (25. kép).

13. P. Ael. Valeriusnak, a legio II. adiutrix speculatorának és P. Ael. Valerinusnak szarkofágja. Előoldalon a feliratos mező keretének két oldalán külön elkeretezve egy-egy peltafogó. Alakja egyszerű, a két félkör alakú bevágás belső szárai közül elmaradt a levél-szerű térkitöltő elem. Kora a Kr. u. III. század második fele. Az Aquincumi Múzeumban van¹⁰ (26. kép).

14. Fedeles szarkofág üresen hagyott feliratos mezővel. Kétoldalt külön keretben egy-egy pelta, melyek a 13. számú példányéhoz hasonlítanak. Különbség köztük, hogy a kettős ívalakú bevágás nem oly mély, s ennek megfelelően a belső szárok sem hajolnak

27. KÉP.

annyira vissza, mint az előző példányon láthatni. Különös jellegzetessége szarkofágunknak, hogy a jobboldali pelta nem kifelé néz, hanem a feliratos mező felé fordul. Ez a kőfaragó értelmetlenségének tudható be. Miután a szarkofág érintetlenül került elő, a halott mellékletei után (kis bronzérem, üvegek stb.) korát a Kr. u. III. század második felébe kell tennünk. Az Aquincumi Múzeumban van¹¹ (27. kép).

15. Gyermek-szarkofág a Magyar Nemzeti Múzeum udvarán. A durván kidolgozott előlapján az üresen álló feliratos mező két oldalán egyszerű vonalos rajzú pelták láthatók. A baloldali pelta a 13. számú

⁹ Kuzsinszky Bálint egy. tanár úr engedélyével mutatom be.

¹⁰ Kuzsinszky: Bud. Rég. VII. (1901). 40—41. old ábrával; CIL. III. 14347³.

¹¹ Kuzsinszky: Bud. Rég. VII. (1901). 43—44. old. a sírmelléklet ábrájával.

példány peltájával egyezik meg, azzal a különbséggel, hogy a belső szárákat keresztikötés nem fűzi össze; a jobboldali pelta csak durván van kifaragva.¹²

Rácalmás. 16—18. Félköralakú és két félholdhoz hasonló bevágással ábrázolt pelta eredeti jelentésében mint paizsocska fordul elő egy Cautopatest ábrázoló szobrocskán.¹³ Itt említjük meg, hogy hasonló paizzsal felszerelt keleti ruházatú Attis-szobrocskák vannak az Aquincumi Múzeumban is.¹⁴

Csákvár. 19. Ép szarkofág hozzátartozó tetővel. Az előoldalon középen négyszögű kerettel körülvett kettős hornyolású kerek feliratos mező látható, mely azonban üresen maradt. Kétoldalt egy-egy pelta, melyeknek félköralakú kettős bevágás által képezett közép-

28. KÉP.

szárai össze vannak kötve a szarkofág lapos, faragatlan síkjával. A székesfehérvári múzeum tulajdona, a Kr. u. III. sz.-ból¹⁵ (28. kép).

Intercisa (Dunapentele). 20—21. Az Oreg-hegyen talált ép fel-

¹² Említi *Hampel*: Arch. Ért. XXVII. (1907) 336. old. a nélkül, hogy lelhelyét megnevezné.

¹³ *Kuzsinszky*: Magyarországon talált római köemlékek a vidéki múzeumokban és egyéb helyeken. Múzeumi és Könyvtári Értesítő II. (1908) 95—96. old. 31. ábra. Itt Kuzsinszky azt jegyzi meg, hogy Paizs Gyula gyűjteményében van Budapesten. Marosi Arnold értesítéséből utólag megtudtam, hogy e szobor a Székesfehérvári Múzeumba került. V. ö. Múz. és Könyvt. Ért. XI. (1917). 207. old.

¹⁴ V. ö. *Kuzsinszky*: Aquincum. Az ásatások és múzeum ismertetése. 6. kiadás. 1923. 33. old. 3. szekrény 18. és 20. sz.

¹⁵ *Kuzsinszky*: Arch. Ért. XXIII. (1903), 225. old. — A szarkofág fényképe ki van állítva a székesfehérvári múzeumban. Jelenleg a városház udvarán elhelyezett kövek között van. Dr. Marosi Arnold igazgató úr szíves engedélyével mutathatom be.

iratos köemlék, mely arról számol be, hogy Commodus császár a birodalmi határvonalat képező Dunapartot alapjából felépített őrtornyokkal és oly helyeken, melyek alkalmasak arra, hogy a gazemberek titkon átjárjanak, erődökkel biztosította helytartója, L. Cornelius Felix Plotianus által. A hornyolt és lécezett keretű feliratos mezőt kétoldalt középen kisalakú peltafogók díszítik, melyek közvetlenül a kerethez tapadnak. Egyszerű formájuk van, két szélükön félholdalakú bevágással. Úgy a szarvak, mint a középvégződés erős csavarodást mutatnak. A baloldali peltában fordított helyzetben egy kezét kinyújtó alak mellképe látható, mint egy római katona által

29. KÉP.

utólagosan odafaragott játszi kedv emléke. Készítési éve a császári címek össze nem vágó adatai mellett, legbiztosabban a Kr. u. 185. évre tehető. A M. Nemzeti Múzeumban¹⁶ (29. kép). Jónás Elemér kollégám felhívta a figyelmemet, hogy a palotaújfalusi Árpádkori temető feltárásánál előkerült római kövek közt is volt egy peltás díszítésű, Commodus burgusait említő, csonka feliratos köemlék. Ez utóbbinak díszje hasonló a dunapenteleieéhez. Különbség csak az, hogy a pelta középső ága nem kétoldalra kihajló, csavaros végző-

¹⁶ Mahler: Arch. Ért. XXIX. (1909). 333—334. old. 10. sz. Fényképét a következő 22. sz. köemlék fényképével együtt Paulovics István volt szíves rendelkezésemre bocsátani. Commodus építkezéseire a régi irodalmon kívül v. ö. Syria VI. (1925) p. 54. sq.

désű, hanem egyenes vonallal van összekötve. A feliratos keret azon pontján, hol a pelta érinti, egy kis kilencszirmú rozetta ékeskedik. (Jelenleg az Aquincumi Múzeumban van.)

22. Huszonkét darabból összeállított fogadalmi felirat töredéke, mely Septimius Severus és M. Aurelius Antoninus császárok üdvéért Apollónak és Dianának volt ajánlva. A feliratos mező jobboldalán peltadísz járul fogóként a kerethez. A peltának kettős ívszerű bevágása van, melyek közepén nem találkoznak. A belső száraknak visszahajló görbülésük van, két külső szarv pedig kétoldalra csavarodik el. A feliratos mező kerete és a pelta érintkező oldala közt fennmaradó részt fent és lent egy-egy négyszirmú rozetta díszíti.

30. KÉP.

Készítési ideje Kr. u. 199. és 201. évek közé esik. A M. Nemzeti Múzeumban ¹⁷ (30. kép).

23. (A)elia Mattutinat említő szarkofág előlapjának töredéke. A feliratos mező baloldalán külön keretben egy alacsony oltárra állított, keresztbevetett lábú meztelen génusz tartja a pelta felső behajlását; a kettős behajlás vonala közepén szélesebb mezőt fog össze. A peltába faragták a D(is) betűt. Kora a Kr. u. II. század utolsó évtizedeitől a III. század első feléig terjedő időszakba esik; a Magyar Nemzeti Múzeumban. ¹⁸

24. M. Aur. Malchhia és hozzátartozóinak csonka sírfeliratán

¹⁷ Mahler: Arch. Ért. XXIX. (1909). 244—245. old. — V. ö. u. o. 328. old.

¹⁸ Mahler: Arch. Ért. XXX. (1910). 250—251. old. 1. sz. ábra. Zingerle: id. h. 249. old.

baloldalt látható a külön keretbe helyezett pelta-dísz. Formája azonos a 9. számú példány peltájával, itt azonban a keret és a pelta két szára közti üres helyet akanthusz levéldísz tölti ki, a két szarvon belül pedig nem négy, hanem ötszirmú rozetták szerepelnek. Korául a Kr. u. III. század első felét nevezhetjük meg; a M. Nemzeti Múzeumban ¹⁹ (31. kép).

Siscia (Sziszek) 25. Gyermek-szarkofág a zágrábi múzeumban. Az üresen hagyott feliratos mező két oldalán külön keretben a keretet egészen kitöltő pelták szerepelnek, melyek alakja teljesen meg-egyezik a 9. számú szarkofág ábrázolásával.²⁰

Ha ezek után felsorolt köemlékeink amazonpaizs-díszítéseinek eredetét és díszítő célból való felhasználásuk elterjedését kutatjuk, külön is hivatkoznunk kell egypár, az utóbbi években megjelent

31. KÉP.

tanulmányra. Pannoniai emlékanyagunkkal való szoros kapcsolat miatt elsősorban J. Zingerle tanulmányát kell kiemel-nünk a wieni Kyknos-reliefről.²¹ Et tanulmánnyal egyidejűleg tette vizsgá-lat tárgyává a zoomorph díszítésű peltát G. Hock az obernburgi castrum

újjonnan előkerült köve alapján.²² Az utóbbi tanulmányt F. Drexel egészítette ki mélyreható s nagyjelentőségű megfigyeléseinek leszöge-zésével.²³

Az amazonpaizsnak a köemlékeken szerepelő alakja, az egyik oldalán két félholdalakú bevágást mutató forma, — csak a hellenisz-

¹⁹ Mahler : Arch. Ért. XXV. (1905). 232. old. 14. sz.; Hampel : Arch. Ért. XXVI. (1906). 258. old. XV. tábla, 37. sz.; Zingerle : id. h. 243. old.

²⁰ Brunšmid : Vjesnik X. (1908/9). 215. old., 477. sz. ábrával; Zingerle : id. h. 243. old.

²¹ Zingerle : Kyknos-Relief in Wien. Öst. Jahreshfte XXI—XXII (1922—1924). S. 229—250., különösen 241—249. old. 83—90. ábrák.

²² G. Hock : Römische Inschrift aus Kastell Obernburg a. M. Germania VI. (1922). S. 24—31. Abb. 1—5.

²³ F. Drexel : Bauten und Denkmäler der Brittonen am Limes. Germania VI. (1922). S. 31—37. Abb. 1.

tikus korban lép fel,²⁴ s a késő etruszk művészetben²⁵ és a római korban közismert elterjedésnek örvend. A pannoniai szarkofágon pl. a 9. számún (23. kép) szerepelő dekoratív jellegű forma már a miletosi bouleuterion fegyverzetet ábrázoló frizén is fellép (Kr. e. 175–164), sőt díszesebb, mert a paizs belsejében a középső ágnak megfelelően ötágú levéldísz is láthatunk.²⁶ Előbb is előfordul pl. egyszerűbb formában a magnesia Artemis Kephryne templomában (Kr. e. 220 körül).²⁷ A Róma városi emlékeken már alig találjuk meg a peltának eredeti jelentését. Így a Castel Sant' Angelóban látható frizen a gyümölcsfüzérrel összekötött bukranionok közt a pelta belsejét a középén kiemelkedő virágkehelyből jobbra és balra futó nemesvonalú indák töltik ki;²⁸ még díszesebb alakításban látni ezt Rómában a Museo Nazionale 517. sz. reliefjén, hol a pelta már tisztán ornamentális szerepet tölt be.²⁹ Amazonok ábrázolásain úgy Keleten,³⁰ mint Itáliában állandóan szerepel.³¹ Rómában a Via Collatináról származó, barbárok meghódolását ábrázoló szarkofág fedőlapján a különböző fegyverek között ismét eredeti jelentésében találjuk fel.³² A gallok fegyverzetén és ábrázolásaikon szereplő pelta formát legutóbb P. Coussin tárgyalja behatóan.³³

Zingerle a síremlékeken szereplő pelta dísz felhasználását két különböző célra viszi vissza.³⁴ Az egyik abból a szokásból származik,

²⁴ Lippold: Griechische Schilde. Münchener archäologische Studien. S. 495 ff.

²⁵ Brunn—Körte: I rilievi delle urne etrusche. III. t. CLL, 22.; CLIII, 1., 2.; CLVIII, 5. — Hock: id. m. S. 26. — Ducati: Storia dell'arte etrusca. II, t. 180, 459; 197, 488; 236, 578. — Az etruszk művészetben divatos pelta díszítések változatos példáit együtt látni a Buccellí-család montepulcianói quattrocento-palotájának két oldalán a talapzatnál. V. ö. Galli: Residui di una collezione etrusca. Boll. d'arte. S. II, IV. (1924) p. 251. s. fig. 1–2. — E. Galli, Perugia (Serie artistica Vallecchi I) 1921, p. 50–51.

²⁶ Milel: Ergebnisse II. Taf. XV. Bl. 2a, 4a, 5., 6. V. ö. Hock: id. h. S. 26.

²⁷ Magnesia am Mäander. Taf. XII. ff.; Lippold: id. h. S. 499.

²⁸ M. Borgatti: Castel Sant' Angelo (Monumenti d'Italia N. 4.) Fig. 3.

²⁹ Paribeni: Le Terme di Diocleziano e il Museo Nazionale Romano. 1922. p. 225., no. 591.

³⁰ Korinthosi Múzeum relieftöredéke: Παράστημα τοῦ Αρχαιολογικοῦ Δελτίου IV. (1918) 3. old. 4. ábra.

³¹ Itt a nagyszámú emlékanyag miatt csak az architektónikus terrakotta-reliefekre utalunk. Rohden—Winnefeld: Architektonische römische Tonreliefs der Kaiserzeit. I. Abb. 233. ff.; II. Taf. XCIII, 1, CXXIX; CXXX; CXXXIV, 2.

³² Vaglieri: Not. d. Scavi, 1908. p. 234; Paribeni: id. m. p. 246, no. 700.

³³ P. Coussin: Les armes gauloises. Rev. arch. 1927, p. 319. sq.

³⁴ Zingerle: id. h. S. 242.

hogy a halott mellé adott fegyvert helyettesítse, s lassan dekoratív jellegűvé lesz; a másik az oscillumokra megy vissza,³⁵ melyek márványból faragott kör- vagy peltaalakú csüngő díszek voltak és az oszlopközöknél akasztották fel, s mint ilyen díszek, a Róma városi síroltárokon gyakoriak³⁶ és szerepelnek provinciális sírköveken is a mellékoldalon vagy a feliratos mező alatt.

A peltának a feliratos mező keretezésénél való szereplése a háromszögű vagy trapézalakú ansae helyettesítése, mely eredetileg a bronz táblákra vésett feliratok felszegezésére szolgált. Így látni ezt egy kölni síroltáron, hol az elhunyt Masclinia Aquina mellképe kerek medaillonban van ábrázolva s alatta a keskeny feliratos mező fogói pelta alakúak;³⁷ egy besançoni síremléken fülkében láthatjuk az elhunyt mellképét s alatta a felirat kis keretének fogói pelta alakúak,³⁸ de itt teljesen utánozva látjuk már az eredeti bronz feliratok külső formáit. A köemlékek feliratainak kereteinél a pelta az eredeti rendeltetését elvesztő ansae díszes továbbfejlődése lesz. Így jelenik meg már egy Róma városi Antoninus-korabeli síroltáron,³⁹ s a II. század közepétől gyakori lesz a provinciális síremlékeken és a világi feliratok keretezéseinél. Egy különös pelta díszet hozunk még fel, mely Rómában az Antiquario communale sul Celio gyűjteményében látható: egy nagyon díszesen kiállított kis szarkofág két keskeny oldalán levélfüzérek közt egy-egy plasztikusan kiemelkedő pelta foglalt helyet, mint a sírládának a fogóját helyettesítő díszítés.

De a peltának nemcsak a 9. számú szarkofágunkban szereplő formáját lehet visszavezetni hellenisztikus eredetre, erre megy vissza

³⁵ Az oscillumokról összefogó tanulmányt írt *Lippold*: Doppelseitiges Relief in Barcelona. J. d. I. XXXVI, (1921). S. 33 ff. — A régi irodalomból ma sem lehet nélkülözni *Maurice-Alber*: Boucliers décoratifs du Musée de Naples. Rev. arch. 1881. p. 92—99, 129—137, 193—203, 273—286. V. ö. *Nagy Lajos*: A savariai kapitóliumon 1791-ben talált mozaik-padló. Vas vármegye és Szombathely város kultúregyesülete és a Vasvármegyei Múzeum II. Évkönyve. 1927 149. old. és 158. old. 65. jegyzet.

³⁶ L. Volusius Diodorus oltára: = CIL. VI. 7380; *Benndorf-Schoene*: Die antiken Bildwerke des Lateranischen Museums, S. 89. No 149; *Altmann*: Die röm. Grabaltäre der Kaiserzeit. S. 53. No 8. Fig. 45. — Caesonius Apollonius síroltára: CIL. VI. 7525; *Amelung*: Die Skulpturen des Vatikanischen Museums I. 194. No 34; *Altmann*: id. m. S. 144. No 158.

³⁷ *Fremersdorf*: Neue Inschriften und Skulpturen aus Köln. Germania, X, (1926). S. 121, Abb. 6.

³⁸ *Espérandieu*: Rec. gén. de Bas-relief de la Gaule romaine. VII. 5280.

³⁹ *Servilius Paulinianus* síroltára: CIL. VI. 26417; *Altmann*: id. h. S. 217, Fig. 178.

az a sajátos kiképzése is, mikor a két szára állat- vagy madárfejben végződik, zoomorph kiképzést kap, s a közbeeső találkozászárak levél- vagy virágszirom alakot vesznek fel. A hellenisztikus művészet ezen sajátos kevert megoldása már ott van a kapitóliumi múzeum sebesült amazonja mellett a fatörzshöz támasztott peltánál.⁴⁰ Hasonló peltával felfegyverzett amazonok láthatók a vatikáni gyűjtemény 54. számú szarkofágján⁴¹ és egy Castel Sant'Angelóban látható szarkofágtördelen.

Zoomorph pelta gyakori az oscillumok között,⁴² egyik igen szép emlékünknél e tekintetben a Galleria Colonna előcsarnokában befalazott oscillum. Pompejiben a Strada della Marina és a Vicolo dei Soprastanti kereszteződésénél griff-fejben végződő pelta mint oscillumdísz, ma is eredeti helyén látható s egykor a városi körzet megjelölésére szolgált.⁴³ Az architektonikus terrakotta-reliefek között is sok ábrázol oszlopok közt lógó zoomorph-peltát.⁴⁴ Griff-fejű pelták szerepelnek Róma városi síroltárokon,⁴⁵ s igen szép művészi megoldásban látható a Konzervátorok palotájában Commodus császár mellszobra alatt.⁴⁶

Mind a két peltaforma elterjed a római birodalomban, s a Kr. u. II. század közepétől kezdve mint a feliratos emlékek kereteinek fogóját helyettesítő dísz közkedvelt. A különböző helyeken fellépő e ltadíszek nem mennek vissza közös forrásra, ugyanazon kölcsönző művészi gócpontra. Galliában első jelentkezésénél a hellenisztikus művészet hatása el sem vitatható, s nagyon gyakori díszítés.⁴⁷ Britanniába Gallia közvetíti.⁴⁸ Germániában való legkoraibb jelentkezése

⁴⁰ Bocconi: Musei Capitolini, 1925. p. 123. No 19.; Helbig: Führer 3. I. S. 474, No 852.

⁴¹ Amelung: id. m. II. Taf. 7, 4.; Führer durch die Vatikanische Skulpturen-Sammlung 1925. S. 113. No 54.

⁴² Maurice-Albert: id. h. p. 93, 201, pl. LVI, 2.

⁴³ T. Warscher: Pompeji. Ein Führer durch die Ruinen. 1925. S. 5. Abb. 1.

⁴⁴ Rohden-Winnefeld: id. m. I. Abb. 268, 273, 275, 515; II. Taf. I.XXI. 1; CXLIII. 2; Öst. Jahreshefte VI. S. 16. Abb. 11.

⁴⁵ L. a 36. számú jegyzetet.

⁴⁶ Helbig: Führer 13. S. 527; Hekler: Bildniskunst Taf. 270a; Bocconi: Musei Capitolini, fig. 66.

⁴⁷ Espérandieu köteteire kell csak utalnunk.

⁴⁸ Hock: id. m. S. 26, Anm. 8; Drexel: id. m. S. 34. Abb. 1; Zingerle: id. m. S. 249. Abb. 90; G. Macdonald: The Building of the Antonine Wall: a fresh Study of the Inscriptions. Journ. of. Rom. St. XI (1917), p. 1 s. Plate I—III.

a Brittoninak, Közép-Britannia lakóinak a Kr. u. II. század közepén történt áttelepítésével van szoros összefüggésben, mert az ezekkel jött kőfaragók, kik a limes mentén az építkezések díszes feliratait készítették, korábbi lakóhelyükről egyéb motívum mellett a peltadísz is elhozták új hazájukba.⁴⁹ Raetia Felső-Itáliából veszi át a peltadíszítés divatát. Az északi tartományok között Galliában jelentkezik peltadíszünk leggyakrabban. Ha Espérandieu hatalmas kiadványát átnézzük, joggal meglegphet a sok peltaábrázolás. Felületes szemlélőnek az így könnyen elérhető, szépen összehordott anyag látára az a gondolata támadhat, hogy a Pannoniában jelentkező pelták Galliából jöttek át sok más, valóban onnan is jövő díszítéssel, művészi formával együtt. E látszólagos, könnyen elgondolható hatásátvétellel szemben, a következőkben hosszabb kitéréseink szükségese, hogy díszünk igazi, Pannoniába közvetítő forrására rámutassunk. Sorozatunkból csak a 2. számú, a wieni kis épületfelirat kívánczik ki s a nyugati emlékek azon csoportjával van szoros kapcsolatban, melyek katonaságtól származó épületeken alkalmazott feliratok keretein jelentkeznak, mikor az ú. n. «Soldatenstil» egy elterjedt esetével állunk szemben.⁵⁰

Pannoniában peltadíszítésünk a felsorolt 25 emlék közül három esetben kis kerek szobrokon fordul elő (16—18. sz.). A Cautopates ábrázolása a keletről előtörő Mithra-kultusszal van kapcsolatban, a kis Attisok pedig a phrygiai Kybele kultuszának köréből jönnek át mint szimbolumok a síremlékekre.⁵¹ Ezeken a keleti ruházatú kis alakokon az amazon-paizs a phrygiai sapka mellett a keleti jelleget akarja kifejezésre juttatni. A 20—22. számú emlékeink katonaságtól származó, részint fogadalmi, részint hivatalos feliratok. Az 1., 4. és 5. számú emlékek nagyobb sírépületekhez tartozó sírfeliratok. Tizenöt esetben azonban szarkofágok feliratos mezőinek kereteinél mint oldaldíszekkel találkozunk velük. Felvetődik így az a kérdés, hogy pelta-

⁴⁹ *Drexel*: id. h. S. 36; *Hock*: id. h. S. 27.

⁵⁰ Ilyen példák a 48. számú jegyzetben közölt britanniai darabok. V. ö. *Drexel*: id. h. S. 34. Abb. 1.; *Wagner*: Fundstätten und Funde in Grhzt. Baden. II. S. 415, Fig. 323; Mainz. Zeitschr. III. S. 4, Abb. 7.

⁵¹ V. ö. *Schober*: Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. S. 213. Bonni síremlékek keskeny oldalain előfordul Attis-ábrázolás s fejük felett szerepel a pelta-dísz. V. ö. *Lehner*: Das Provinzialmuseum in Bonn. Heft II. Die römischen und fränkischen Skulpturen. 1917. Taf. XVIII.; *Sadée*: Das römische Bonn. 1925. S. 15. Abb. 13.

díszünk és a szarkofágok elterjedése között valami kapcsolatnak kell fennállania.

Rómában a Kr. u. II. század elején nagy változás áll be a halottak eltemetése terén, s a korábbi elégetés szokása helyett a díszes szarkofágokba való temetkezés lesz általános, bár addig is előfordult szórványosan. De míg Rómában és Dél-Itáliában megőrzik a korábbi szarkofág-típust, mely etruszk hagyományt követett, s mintegy a díszesebb fakoporsó kőbe mintázása volt lapos tetővel, mely elől legfeljebb alacsony, díszített homlokzattal bírt, addig Keletről, Kis-Ázsiából, a szarkofág szülőföldjéről egy új típus is kezd elterjedni. E fölött nem lehet észrevétlenül átsiklani, ez a jelenség a régi s még hatást kiváltani tudó görög kultúrának újabb életjelensége, mely itáliai talajon a helyi tradíciókkal ismét összeütközik.⁵² Ez a Keletről elterjedő szarkofág-típus Dél-Itáliában, Rómában nem tudja legyőzni az erős hagyományt, a helyi, örökölt formákat, s ha jelentkezik is, az csak esetleges, általános érvényűvé nem tud válni.⁵³ Észak-Itáliában azonban feltalálható, így Ravennában, hová első jelentkezésében importként jut el a keleti, tengeri kereskedelmi út jól ismert, művészeti és kulturális hatásokat is gyorsan közvetítő segítségével. Itt oly erős gyökeret ereszt, hogy e szarkofág-forma a római uralom után évszázadokig fenntartotta magát. E típus, mely Keleten a Kr. utáni II. és III. században ismét divattá vált, egyenes folytatása a Satrapa- és Nagy Sándor-féle szarkofág-típusoknak, s mintegy az eredeti szekrényforma végső átváltozása épületformává.⁵⁴

Jellegzetes sajátossága, hogy gyakran négy nagyon alacsony lábon áll, mind a négy oldala díszített, a sírládának felső oldalain egy keskeny kivágás szerepel, hogy a háztetőt utánzó fedél (*κεφάλι*) gondosabban ráilleszkedjék a ládára. Ez a típus nagyszámban fordul

⁵² V. ö. *Allmann*: Architektur und Ornamentik der antiken Sarkophage. S. 13 ff, különösen S. 86 ff. A görög és római szarkofágok közti különbséget legújabbban kifejtette *Rodenwaldt*: Der Sarkophag Cafarelli (83. Winckelmanns-programm 1925). S. 3 ff.

⁵³ *Rodenwaldt*: id. m. 8. oldalon az eddig ismert példányokat felsorolja.

⁵⁴ *Allmann*: Architektur und Ornamentik. S. 22 ff. Itt kell megemlítenünk egy kiválóan szép kis szarkofágot, mely a Kr. e. III. századból való és díszes templom-alakot utánzó (Museo Baracco. 173. szám). Fontos megfigyeléseket tett a szarkofágtípus kialakulásának körülményeire *B. Maioretto*: Tipi di tombe nella necropoli di Cirene. Architettura e Arti decorative II (1923), p. 321—331.

elő Keleten, így Termessosban, az egész Syriában, Alexandriában,⁵⁵ elterjedt az Alduna mentén⁵⁶ és délebbre az egész Balkán vidékére.⁵⁷ S hogy mily általános volt e típus uralma Keleten, pl. Syriában, arra felhozhatjuk a mahalibi ólom-szarkofágot és társait, melyeken — bár az anyag ezt nem teszi okszerűvé — mégis a díszítésben és a formában az architektonikus szerkezet hangsúlyozására és kidomborítására törekedtek.⁵⁸ Itáliában egypár síoltárkának is volt ilyen alakja, melyekhez Keletről vették a mintát.⁵⁹

Rodenwaldt alapos kutatásai nyomán a pannoniai szarkofág- emlékanyagot is behatóbb vizsgálat tárgyává kell tennünk s a provinciabeli kulturális és művészi kölcsönzések bonyolult kérdését ezáltal is egy emléksoportra nézve tisztáznunk fog sikerülni. Jelen alkalommal, mikor egy közkedvelt díszítőelem eredetét vizsgáljuk, szűk téren mozoghatunk. A lelhelyek, mint láttuk, a Duna vidékére szorítkoznak. A szarkofágok közül a 25. számú a Dráva-Száva közéről való, mely vidék délről is kaphatta a keleti hatásokat, gondoljunk csak Ravennára, s később a keleti kultúra egyik közvetítő-terjesztőjére, Aquileiára.⁶⁰ De Aquileiával szemben Kelet is közvetlen közvetítő volt, mert a Duna és a mellette húzódó, erősen kiépített

⁵⁵ V. ö. Lanckoronsky, Niemann, Petersen Städte Pamphyliens und Pisidiens, II. 107 ff; Heberdey—Wilberg: Grabbauten von Termessos in Pisidien. Öst. Jahreshefte III (1900), S. 177 ff; Rodenwaldt: id. m. S. 6 ff. Anm. 16.; Normand: La création du Musée d'Adana. Syria, II (1921), p. 194 s. pl. XXV.; Moulerde: Inscriptions grecques et latins du Musée d'Adana. Syria, II (1921), p. 217; Michon: Sarkophage d'Anavarza. Syria II (1921), p. 295 s. pl. XLII. p. 298—304. gazdag leltárt ad a keleti hasonló szarkofágokról teljes irodalommal. Ez felment az ismétléstől. Így csak Mendel: Musées impériaux ottomans. Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines I—III. kötetét ragadjuk ki a megfelelő számok nélkül, valamint az atheni nemzeti Múzeum 1180, 1186—1191. sz. szarkofágjait. (V. ö. Stais: Marbres et bronzes du Musée National I (1919), p. 195 s.); Syria, IV (1923), p. 278, fig. 7; Ronzevalle: A propos des sarcophages éméniens. Mélanges de la Faculté d'Université Saint-Joseph de Beyrouth VII (1914—1921), p. 155 s. fig. 7. pl. XI—XII. — Allmann: Architektur und Ornamentik der antiken Sarkophage c. mű is gazdag anyaga révén még ma sem nélkülözhető.

⁵⁶ Tocilescu: Dacia înainte de Romani. 1880. Táblakép; Tocilescu: Monumente epigrafice sculpturale. p. 541 sq. Fig. 20.

⁵⁷ Wiss. Mitt. aus Bosnien und Hercegovina II. S. 8. Fig. 4—5 (Bačevići); Egger: Forschungen in Salona II. S. 58.

⁵⁸ Violleaud: Les travaux archéologiques en Syrie en 1922—1923. Syria V (1924), p. 46. pl. XVI.

⁵⁹ Allmann: Die römischen Grabaltäre. S. 20. Fig. 12—13.

⁶⁰ Drexel: Röm. Mitt. XXXV (1920), S. 27 ff.

hadiút Pannonia számára könnyű továbbítója volt a keleti hatásoknak, s a Duna vidéke valóban provinciális művészi termelésében leg-erősebben mutatja fel a keleti, hellenisztikus kultúrköröktől való függését.⁶¹ A keleti hellenisztikus-római kultúra terjesztésében eddigi kutatásaink állása szerint négy római város játszott nagyobb szerepet, egyrészt ott állomásozó katonai csapattestjeik által, másrészt a Keletről bevándorolt műiparosok, kereskedők és művészek közvetítésével. Így Intercisa, melynek kelta telepét hamar elrómaiásítja, helyesebben elkeletiesíti a sok syr, görög stb., kik a cohors miliaria Hemesenorum csapattest után jöttek ide, s a Kr. u. III. és IV. században egy kis keleti várossá változtatják át ez egyébként jelentéktelen hely arculatját. Nagyobb gócpontok voltak már Aquincum, Brigetio és Carnuntum, míg velük szemben Vindobona jobban megőrizte itáliai színezetű római jellegét.

A szarkofág-kutatás nagy nehézsége nálunk, hogy korábban a csak kifaragott, de felirattal el nem látott szarkofágokat veszni engedték, s azokat, melyeken volt felirat, de a díszítés elmaradt, képből nem igen mutatták be. Azonban azt eddigi ismereteink alapján is meg lehet állapítani, hogy a Duna mentén a Kr. u. II. század vége felé lassankint elterjed, a III. században pedig általános szokás a keleti, görög típusú szarkofágokba való temetkezés, s innen veszi át a provincia belseje. Marcus Aurelius markomann-háborúi nyomán járó társadalmi megrázkódtatások, s az új berendezkedéssel járó elkerülhetetlen újítások és a Keletről elterjedt vallási misztériumok jelzik a halottégetés teljes megszűnését Pannoniában is, s az eltemetés szokása vonul be, mely maga után hozta a szarkofágkészítés felvirágozását. Szarkofágba való temetkezés előfodul provinciánkban a II. század közepén is, de ez szórványos jelenség. Ilyet figyeltem meg az 1926. évi aquincumi ásatásaim alkalmával. Az esztergomi vasút Óbuda állomása közelében elterült korai (Kr. u. I. század vége és a II. első fele) temetőben az égetett sírok között két szarkofág is szerepelt, az égetett sírok niveaujában, a földbe temetve, de ezek még nem az új, Keletről jövő divat szerint készültek: egyszerű szűk ládák voltak, s laposan, kőlapokkal voltak befedve. Ezek jelzik az átmene- tet az égetett hamvoknak kőládába való eltemetésétől a szarkofágokban való temetkezésig Pannoniában.

⁶¹ V. ö. Hekler: Öst. Jahreshefte, XV (1912), S. 174; Nagy: Die römisch-pannonische dekorative Malerei. Röm. Mitt. XLI (1926), S. 122 ff.

A Duna mentén elterjedt új szarkofág-típus alapformájában meg-
egyezik a Keletről kiinduló divattal. Házformája van, tetőalakú
fedelén legtöbbször ki vannak faragva a tetőcserépsorok és a sar-
kokon az akroterionok. Igen jól látható ez a 11. és 19. számú pél-
dányainkon (24. és 28. kép). Nálunk azonban — bár Keleten is elő-
fordul — a tető nem mindig oly kiemelkedő s nem végződik állan-
dóan hegyesszögű háromszögben, mint pl. a ravennai szarkofágok-
nál.⁶² Igen gyakori, hogy a szarkofágnak nincsen mind a négy oldala
díszítve. Erre nem is volt különben szükség, mert ezek a városból
kivezető utak mellett állottak s csak elő- és legfeljebb oldal-
lapjaikat láthatta az előttük elhaladó. Állandó kísérője a panno-
niai szarkofágoknak, hogy az alsó résznek, a ládának felső széle
keskeny kiállással bír, hogy a fedő jól záruljon, de pl. nagyon ritka,
ha alul négy lábon áll. Ez különben Keleten sem általános, a négy
láb a ház összbenyomásának felkeltését zavarná is. Hogy azonban
az igazi, keleti mintákból merített tartományunk a Duna mentén,
azt az Aquincumi Múzeumnak egy még nem ismertetett szarkofágja
is elárulja, melyen az oldallapokon házajtók,⁶³ előlapján pedig a fel-
iratos mezőt kétoldalt ghirlandok, a keleti szép szarkofágok elmarad-
hatatlan díszei fogják közre.⁶⁴ E szép példányt — mint ahogy két
ravennairól Rodenwaldt mutatta ki, hogy kereskedelmi úton kerül-
tek oda Keletről — mi is egyenesen Keletről hozott mintaképek
után készültnek tartjuk, s mintegy első megjelenő példánynak a
dunamenti részeken.

Nem lehet a véletlennek tulajdonítani, hogy így a keleti szarko-
fág-típussal együtt egy Keleten, a hellenisztikus művészet területén
keletkezett dísz, a pelta is, gyakori ezeken a szarkofágokon. Közös
forrásból való kölcsönzés mellett szólna ez a megállapítás.

A szarkofágjainkon szereplő pelták változatos formákat mutat-
nak. A magukban álló pelták gondos alakját a 9. számú gyermek-
szarkofág ábrázolása mutatja be (23. kép). Vele egyezik meg a 10.,
11. (24. kép) és a 25. számú. A 12. számú annyiban tér el az előzők-
től, hogy a kettős félholdalakú bevágás belső szárai nem esnek kö-
zel egymáshoz, így a keresztkötés hosszabb és a voluták közt nem
levélalakú dísz, hanem egy félköralakú dísztagot faragtak ki (25. kép).

⁶² Rodenwaldt : id. m. S. 6. Abb. 3—4.

⁶³ V. ö. Virolleaud : Syria. V (1924), p. 46. pl. XVI.

⁶⁴ V. ö. Altmann : Architektur und Ornamentik ... S. 59 ff.

A 7. számú példányunk peltája megegyezik a 9. számúéval, de meg van toldva a kettős félholdalakú bevágásokban egy-egy négylevelű rozettával. Ezt a változatot Zingerle a pannoniai példányok jellegzetes darabjaként emeli ki. Hampel a rozettákban a tabula ansatára való reminiscenciát látott s a rozetták a szegek fejeire emlékeztetnének. Ez azonban nem egészen helytálló. A szegek helyei eredetileg a bronz mintaképeken a pelta közepén voltak, a fogón — vagyis a peltán — kívül a szegeknek nincsen értelmük. Ilyen szegekre emlékeztető rozetták mindig a pelta testében szerepelnek, így látni ezt az oberscheidenthali reliefen,⁶⁵ a grazi Museum Joanneum egy felírat nélküli kőtáblájának peltadíszénél⁶⁶ vagy akár a wieni példánynál is (1. szám). A 8. számú emlékünknél a pelta és a felíratos mező kerete közé eső sarkokat kis akanthusz levéldíszek töltik ki.

A 24. számú példánynál az akanthusz-dísz nemcsak a sarkokra szorítkozik, hanem a pelta keretének egész mezejét kitölti, s a félholdalakú bevágásokban ötszirmú rozetták szerepelnek (31. kép). Az a feltűnő keresettség, mely az üres helyeknek növényi dísszel való betöltése felé irányult, egy egyedülálló példát is hozott létre, a 6. számú aquincumi emlékünket (22. kép). A pelta testében két egymástól elforduló akanthusz-levél foglal helyet, a legszebb térkitöltő elgondolásban s a félholdalakú bemélyedésekből a négylevelű rozetták sem maradnak el. Tartományunkra jellemző, hogy gyakori a szarkofágok felíratos mezőinek fogóiban a tisztán növényi ornamentika,⁶⁷ mely lassan egész fellazul, s a növénydísz mellől a fogó kerete el is marad. A 6. számú jelzi a dekoratív pelták díszes végletét. De a 9. számú alaktól egy másik sort is húzhatunk, mely a másik végletbe, az elsatnyuláshoz vezet. A 13. számú szarkofágunk peltájának nincs meg az a kellemes vonalú, behajló külső két szára; a belső szárak kereszt-kötésén kívül a voluták mellől a levélszerű térkitöltő elem elmaradt (26. kép). A 14. számú pelta alakja a 13. számúéval egyezik meg, de a jobboldali pelta a kőfaragó hibája folytán a felíratos mező felé néz (27. kép). Egyirányba néző pelták nem fordulnak elő sehol, egymás felé néző peltákat ismerünk a késő-etruszk szarkofágokról, hol nem

⁶⁵ Hock : id. m. 4. ábra ; Wagner : Fundstätten und Funde im Ghrzt. Baden, S. 415, Fig. 323.

⁶⁶ Zingerle : id. h. S. 244. Abb. 84.

⁶⁷ Pd. Hampel : Arch. Ért. XXVII. (1907), 335. old. 50. ábra ; Kuzsinszky : Bud. Rég. IX. (1906), 71. old.

mint feliratos keretek fogói, hanem valódi díszekként jelentkezők. A 15. számú szarkofágon a peltáknak nemcsak alakjuk durvult el, hanem a kivitelük is egyenetlen, az egyik alig van kifaragva. A 19. szám alatt bemutatott csákvári szarkofág díszítése egymagában álló Pannoniában. Itt a pelták már nem a feliratos keret fogói helyett szerepelnek, hanem tisztán dekoratív célt szolgálnak, sőt a feliratos mező kerek alakú (28. kép).

Peltáink másik kedvelt megjelenítési formája, mikor kis mezetelen génuszokkal kötik össze, kik a feliratos mezők keretének e díszesebb fogóit tartják. Így látni ezt a 23. számú intercisai szarkofág előlapján, hol az egyszerű formájú, a 9. számú szarkofág elterjedt ábrázolásától eltérő peltát egy kis alacsony postamensre vagy oltárra állított génusz tartja. Ez az oltárára helyezett kis génusz is Keletre vezet vissza bennünket; a hellenisztikus művészet alkotása, s nagyon kedvelt főleg a szarkofágok díszeinél. Ilyen kis oltárookra vagy postamensekre állított ámorok, Nikék, istenek, pl. Hermes, Pan, Apollo, nagyon gyakoriak a keleti szarkofágokon, mint girlandot tartó kecses alakok, különösen nagyszámban Alexandriában, Antiochiában és Ephesosban.⁶⁸ Keletről hamar elterjed az ilyen díszítésű szarkofágok divata az Alduna vidékére, feltalálhatók Dáciában és Viminaciumban is.⁶⁹ Oltáron álló kis génuszok szerepelnek több intercisai, sírædiculához tartozó oldalfalon, az egyiken pl. egy lefelé fordított fáklyára támaszkodó szomorkodó génuszt láthatunk oltárra helyezve.⁷⁰ Hasonló génuszok előfordulnak pannoni

⁶⁸ V. ö. *Allmann*: Architektur und Ornamentik... S. 61. Abb. 23; *Bissing*: Die griech.-röm. Altertümer im Museum zu Kairo. XXVI (1901), S. 207 ff. Abb. 11; J. d. I. Expedition Ernst Sieglin I. S. 44; *Breccia*: Alexandria and Aegyptum. Guide de la ville ancienne et moderne et du musée gréco-romaine. 1914. p. 70. fig. 11.; *Förster*: Sculpturen von Antiochia. J. d. I. XIII (1893), Abb. 188; *Cumont*: Etudes syriennes, 1917. p. 219. fig. 81.; *Keil*: Grabbau mit Unterweltsarkophag aus Ephesos. Öst. Jahreshefte XVII (1914), S. 133 ff. gazdag felsorolással. E típust Th. Schreiber alexandriainak tartotta, Michon syr-egyptominak, Rodenwaldt keletkezését Kis-Ázsiára teszi. Pannoniába is ez utóbbi helyről jött el.

⁶⁹ *Tocilescu*: Monumente epigrafice sculpturale p. 541 sq. fig. 20.; *Vulić*: Antike Denkmäler in Serbien. Österr. Jahreshefte. VIII (1905), Beiblatt S. 11. Abb. 1.

⁷⁰ *Hampel*: Arch. Ért. XXVI. (1906), 252. old. VIII. tábla, 20. sz.; *Hekler*: Öst. Jahreshefte XV (1912), Fig. 130; *Hekler*: Strena Buliciana. S. 114. Abb. 9. Ilyen oltárra helyezett alak látható a krufti síremlékeken is. V. ö. *Mylius*, B. Jb. 130 (1925) S. 180 ff. A hazai sírædiculák rekonstrukcióinál és korhatározásoknál e cikk eredményei alapján helyesebb következtetéseket kaphatunk.

szarkofágok előlapjain, a feliratos mező két oldalán és sírtáblákon is.⁷¹

S hogy e kedves, kis oltárra helyezett génuszokkal, mint a keleti hellenisztikus-római művészet termékeivel, *sírædícula*-falakon is találkozunk, ez annyiban is érdekes összetalálkozás, mert bemutatott emlékeink közül három példány az 1., 4. és 5. számúak egykor díszesebb sírépületek feliratai voltak. Az *ædícula*knak kora azonban megelőzi a keleti szarkofágok elterjedésének korát. Keleten, hol nagyobb méretű díszes sírépületeket ismerünk, pl. Termessosban és Ephesosban, koruk a Kr. u. II. század közepétől datálható és velük, együtt, gyakran a magas talapzattal rendelkező sírépület közepében feltaláljuk a jellegzetes háztormájú, hegyes szarkofágokat is. Egy ilyen sírépületen állott 4. számú díszes feliratot, T. Fl. Magnus centurióét Aquincumból mi is a Kr. u. II. század közepére helyeztünk, Zingerle pedig az 1. számú wieni emléket a Kr. u. II. és III. század fordulójára vitte vissza. A kisebb *sírædícula*k korát pedig, amilyenek pl. az intercisiaiak, a Kr. u. I. századba, vagy a II. első évtizedeibe lehet visszavinnünk.

Ezek az egykori sírépületeken állott feliratos kőemlékeken, az 1., 4., 5. számúakon és azonkívül a 3. számú szarkofágtöredéken a pelta sajátos, zoomorph alakításban jelenik meg. Ez a típus is a hellenisztikus művészet alakítása volt, mely az amazon-paizs szép ívelésű szarvait egy klasszikus motívummal, a griff-fejjel helyettesítette, s az élettelen részeket állati testté változtatva, mozgalmassá, élettől duzzadóvá varázsolta át.

Zoomorph peltáink tartományunkon belül bemutatják annak a folyamatnak minden fokát, mely egy motívumnak fokozatosan teljes állati alakká való átváltozásáig, mozgalmas életet visszatükrözni akaró fellazulásáig vezethet el. A 3. számú szentendrei emlékünknél a pelta szárai közül csak a felsőn találjuk meg a griff-fejben való végződést; az alsó szarv kis gömbszerű végződést mutat. A griff-fej alig növeszti meg a pelta felső szarvát, szerényen húzódik meg, akár csak a középszárak találkozásánál a keresztkötéssel ellátott volutaszerű végzódések. Ez a pelta egy kis géniusszal van összekötve, mely motívum a hellenisztikus-római művészetben nagy szerepet játszik.

⁷¹ Több példányt ismerek a Nemzeti Múzeumból és az Aquincumi Múzeumból. Részben még kiadatlanok.

Ugyanígy látjuk a peltát tartó kis génuszt Dativius Victor mainzi fogadalmi feliratán,⁷² hasonló peltát, vagyis csak az egyik szarvon zoomorph végződésűt tart egy bordeauxi emléken a kis ámor.⁷³ Galliiai emlékekkel való ilyen egyezés a közös forrásból való merítésre megy vissza. Az a művészi fellendülés, mely Pannoniában a Duna mentén a Kr. u. II. század közepétől jelentkezik, Galliában már korábban teljes virágzását éri a déli részeknek Massilián át való keleti, szoros kultúrkapcsolatai révén. Az 5. számú töredékünkön (21. kép) csak az alsó pelta-szarv maradt meg. A griff-fej itt már testesebb, s a zoomorph jelleg erősebb hangsúlyozását a nyaknak egy vonallal való elválasztása is kifejezésre juttatja. A 4. számú emlékünkön a pelta két szarva erőscsőrű griffekké változik át, ezeknek a nyaka is el van választva a pelta testétől (20. kép). Ez az elválasztás úgy jut kifejezésre, hogy a lecsonkított peltatörzs körvonalai kettős vonallal vannak határolva, s így egy csonka kis paizsot kapunk, mely ilyen alakban előfordul egy márvány oscillumon is a nápolyi Museo Nazionaleban.⁷⁴ E csonka kis paizshoz vannak ezután hozzáillesztve a griff-fejű végzések. A pelta középszáránál is ismétlődnek ezek a zoomorph díszek, de kisebb alakban. A pelta középszárát érintő génusz 3. számú emlékünk génuszával rokon. Az 1. számú wieni relief pelta-díszénél a zoomorph jelleg a pelta nagyobb részére terjed ki, a két szarv hosszúnyakú griffé változik, s a két nyak találkozásánál a pelta testében kis négylevelű rozettát kapunk. Zingerle wieni példányunkat már beható vizsgálat alá vette s kimutatta, hogy egyedülálló azon sajátosságánál fogva, amint a repülő ámor a griffek nyakához erősített kötélkével megjelenik. Kőfaragójának pedig a helyi fémművességből való merítésére kiemeli, hogy a pelta középszárai olyan hosszúnyakú madárfejekben végződnek, melyek griff-fejes dísszel összekötve pl. a mainzi Centralmuseum egyik bronzdíszítményén is szerepelnek.⁷⁵ Ilyen bronzdíszítések legnagyobb számmal Pannonia területéről ismeretesek, hol kelta kocsik díszeként szerepeltek, sok van belőlük a M. Nemzeti

⁷² Mainzer Zeitschrift I. S. 53. Itt a génusz jobbkezevel fogja a felső szarvat s ballal a pelta középnyúlványát.

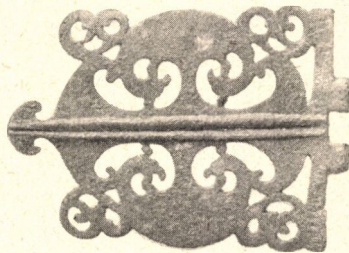
⁷³ *Espérandieu*: II. 1200. A génusz kéztartása megegyezik Dativus Victor emlékének ábrázolásával, a pelta maga azonban díszesebb.

⁷⁴ *Maurice Albert*: *Rev. Arch.* 1881. Pl. XVII. 2.

⁷⁵ *Zingerle*: id. h. 89. ábra.

Múzeumban Nagylókról, Sárszentmiklósról,⁷⁶ a legszebb példányt azonban a komáromi Milch-gyűjteményben láttam. Ilyen zoomorph díszeknek Pannonia területén való elterjedése a késő latène hagyomány továbbélése a bennszülött fémművesek útján s a római uralom alatt való ilyen továbbélését nem egy készítményük őrizte meg. Így egy brigetioi övcsat peltadíszeinél — mint nem eredeti kelta formánál — megvan a pelta szárainak zoomorph átalakulása (Naturhistorisches Museum, Wien, 16931. sz.)⁷⁷ (32. kép). Az ú. n. «trombita-mustrás» díszeknek legszebb ilyen átalakulását a fejérmegyei múzeum Dunaadonyból származó kis bronzdíszén láthatjuk, ahol kaméleonok jelennek meg a csavart és bütykös díszek helyén (Székesfehérvári Múzeum 1484. lelt. sz.). Zingerle a wieni emléken nemcsak a zoomorph peltadíszes keretet, hanem a Kyknos küzdelmének ábrázolását is «auf pannonischem Boden sich kreuzenden provincial-römischen, keltischen und östlichen Kunstströmungen» hatásaira viszi vissza, Nowotny pedig annak a nézetének adott kifejezést, hogy a zoomorphizálás kimondott latène karakterének közvetítő fenntartásában a moesia, dunavidéki keltáknak kellett szerepet játszani, kiknek révén Keletről a Duna mentén elterjedhettek és megerősödtek.⁷⁸

32. KÉP.

A 20. és 21. számú emlékeink hivatalosan készített, katonai feliratok (29. kép). Ilyen tartalmú feliratok nagyszámban kerültek elő Intercisán és környékén. Az azonos betűtípus és a császár címeiben előforduló hibák közös kőfaragóműhelyre vizsik vissza valamennyit. Ez a műhely lehetett Intercisán, hol a Kr. u. II. század végén már erős volt a keleti elem túltengése, s a keleti eredetű díszítő motívumok közt így a pelta gyakori előfordulása is érthetővé lesz. De a palotaújfalusi kő eredetileg Aquincum környékén állott, s ez a tény

⁷⁶ Arch. Ért. II. (1881), 71. köv. old.; X. (1890), 109., III., 115., 123. old.; Bud. Rég. IV. (1892), 63. old. Nyugaton a lenzi koesi díszei megegyezők a nagylókkal. V. ö. Lehner, B. Jb. 128.

⁷⁷ Fényképét Alföldi András kedves barátom volt szíves rendelkezésre bocsátani, e helyen is hálás köszönetemet fejezem ki.

⁷⁸ Nowotny: Römische Forschungen in Österreich 1912—1924. XV. Bericht der röm.-germ. Kommission 1923/24. S. 154—155. Anm.

intercisai eredetüket kétségessé teheti. Ezeknek a feliratoknak peltái elűtnek a többi daraboktól, egész egyszerűek, legjobban a 23. számú emlékünknél peltájával köthetők össze, mely Intercisából származik. Jellegzetes vonásuk, hogy a peltadísz a feliratos kerethez szorosan kapcsolódik, jóval kisebb, mint a keret magassága, s csak a díszesebb fogó ábrázolása akar lenni. E két feliratunkat Commodus alatt készítették, aki magát Herculesként tiszteltette. Hercules attribútumaival ábrázolja a Konzervatorok palotájának szép mellszobra is, ahol a mellkép alatt térdeplő amazonszerű alakok által tartott bőségszarúk közt egy zoomorph peltát láthatunk. Erről a peltáról azt vélték, hogy a császár Amazonius díszjelzőjére akar utalni. E nevet akarta különben Commodus a január hónapra átvinni, mikor a hónapok neveit akarta megváltoztatni.⁷⁹ A császár nagy Hercules-imádata nem maradt hatás nélkül a tartomány művészetére. Mitológikus domborműveink között nagyon soknak Hercules kalandjai képezik tárgyát,⁸⁰ s ezeket az emlékeket eddig általánosan sírépületek díszének tekintették s korukat a II. század végére és a III. elejére helyezték. Sőt a császárkultusz utánzásának egy olyan túlzásával is találkozunk, mikor egy elhunyt házaspár Hercules és Hesperida alakjában jelenik meg.⁸¹ Nem szegezhetjük le tényként, de megemlítésre érdemesnek tartottuk, hogy a Commodus által készített feliratok peltadíszait kapcsolatba lehet hozni a császár Amazonius melléknevével.

Pannoniában a peltadíszítés nem ment át helyi fejlődési fokozatokon. Az a két főtípus, melyet egyrészt a 9. számú aquincumi szarkofág mutat, másrészt a 4. számú, T. Fl. Magnus centurio sírfeliratának zoomorph peltája, nem függenek össze. Egyszerre jelentkezik mind a két típus, az egyes darabok közti különbség a kapott mintaképekben és különböző kőfaragóműhelyek mesterembereinek készségeiben leli magyarázatát. Az eredeti jellegből való kiforgatás egy esetben, a 22. számú intercisai emlékünknél összefügg a kőfaragók műhelyeire hatást gyakorló fémművesség előretörésével (30. kép). Ilyen hatások nemcsak a Duna mentén jelentkeztek, hanem máshol

⁷⁹ *Helbig*: Führer I. S. 528. No 932.

⁸⁰ *Oroszlán*: Mitológiai és szimbólikus képtípusok a pannoniái síremlékeken. 1918. 26. s. köv. old. (irodalommal és ábrákkal); U. a. Arch. Ért. XXXVIII. (1918—1919), 38. old. 1. szám.

⁸¹ *Arch. Ért.* XXXVIII. (1918—1919), 40. old. 2. ábra.

is.⁸² Germániában a Kr. u. II. század közepétől mutatható ki kőemlékeken a fémművesség utánzása.⁸³ Nagyon érdekes e szempontból a necarburkeni kastellum feliratos emléke⁸⁴ és Julia Fortunata yorki szarkofágja⁸⁵, melyeken a feliratos keret fogója peltadisz helyett egy bronz övcsatnak az utánzása. A fémművesség Pannoniában is magas fokra jutott el, különösen felvirágzik a Kr. u. II. század közepétől, mikor a bennszülött kelták fémtechnikában való örökletes jártasságát a provincia nem tudja nélkülözni s az import elégtelensége miatt helyi termelésre szorul. A fémművesség hatására vitték vissza azt a csavart vonalú, barokkhatású feliratkeretet, mely a Kr. u. II. század végén és a III. században gyakori a szarkofágokon és más emlékeken.⁸⁶ Meg kell vallanunk, hogy ezt a díszítést mi nem tudjuk közvetlenül egy előttünk ismeretes «trombita-mustrás» kelta bronztárgyhoz sem kötni, ezzel azonban csak a szoros tárgyi átvétellel szemben emelünk ellenvetést; Schober ellenkező okfejtése szerintünk több tárgyi bizonyítékon nyugszik, bár ez sem tud eloszlatni minden kételet,⁸⁷ s éppen ezért nagyon várjuk Oroszlán Zoltán bejelentett tanulmányát e csavartvonalú keretek keletkezéséről.⁸⁸ Tény azonban, hogy ez a csavartvonalú díszítés is akkor jelentkezik és lesz általános, mikor a peltadíszítés gyakori tartományunkban. Ha külső, formai szempontból nagy is az eltérés közöttük, de amint az egyszerű háromszögű vagy trapézalakú feliratfogót felváltó peltadisz az egyszerű formával szemben lendületet, mozgékonytájságot jelent, van benne barokkvonás, így a csavartvonalas díszítés is egy nyugtalanabb, tömöttebb, bennszülötttízlésből fakadó barokkakarás kifejezője. Pannoniában a Kr. u. II. században ez a barokkízlés jelentkezik a fémtechnikában is. A kőemlékek peltadíszzeivel és a csavartvonalas feliratkeretekkel a fémművesség számtalan apró tárgyat lehet összevetnünk, melyeken a pelta az az egyik motívum, mely könnyen alkalmazkodó formájánál fogva a tömöttebb ábrázolás felé ragadtatta a

⁸² V. ö. *Altmann*: Die römischen Grabaltäre. S. 286; *Studniczka*: Tropæum Traiani. S. 107. f.; *Zingerle*: id. h. S. 242.

⁸³ *Hock*: id. h. S. 27. Anm. 11, S. 28. Anm. 13—15.

⁸⁴ ORL. Nr. 53 u. 53¹ Taf. VII. Fig. 1; *Wagner*: id. m. II. S. 387. Fig. 304; *Germania*, VI (1922), S. 27. Abb. 5.

⁸⁵ *Windle*: The Romans in Britain. Fig. 54.

⁸⁶ *Hekler*: Öst. Jahreshefte XV (1912), S. 183. Fig. 117; *Zingerle*: id. h. S. 247—248.

⁸⁷ *Schober*: Die Grabsteine von Noricum und Pannonien. S. 231.

⁸⁸ *Oroszlán*: Arch. Ért. XLI. (1927), 102. oldal.

kézműveseket, pl. a jászberényi szarmatalelet római import darabja (képe a szöveg kezdetén), s így vagyunk a velük együtt jelentkező s a helybeli keltaság termékeinek tartható «trombita-mustrájú», öntés útján előállított áttört díszű kis bronzokkal is (pl. a 33. kép, mely legjobban kapcsolatba hozható a feliratok csavartvonalas kereteivel). Ez új irányzatban természetesen a bennszülöttek jelentősebb szerephez jutottak, hiszen a kelta ornamentika mindig idegenkedett a klasszikus formák nemes idomú és számító térfelosztáson alapuló dekoratív beosztásától. Így a két díszítés közt a lényeg egy, a formai különbség a díszek eredetében rejlik; a pelta készen jön Keletről, a csavartvonalas keret pedig a bennszülött kelta formák hatása alatt alakul ki és formálódik át számtalan megnyilvánulási lehetőségtől elősegítve úgy nálunk, mint a szomszédos kelta őslakosságú tartományban, Noricumban is, ahová első, egyszerűbb megjelenési formáját helyezniünk kell. Ilyen átalakulás idején a kőfaragók szükségszerűen is kölcsönzésre szorúlnak, s elsősorban a fémtechnika könnyebben alakítható és hamarabb dolgozó készségére támaszkodnak. Kémlékeink csavartfonatos és a «Keilschnitt»-szerű díszeit is a fémtechnikából való kölcsönzésre visszük vissza. Ugyanígy megy vissza a fémtechnika hatására az intercisai Apollónak és Dianának szentelt 22. számú fogadalmi feliratunk peltadísz is (30. kép), mely éles vonalival, szép csavartvonalú száraival a trébelt bronzdíszítések hasonló emlékeit idézi elénk. A wieni relief peltájának középszárain látható hosszúnyakú madárfejek mellett, mint tárgyi kölcsönzés mellett, az intercisai emlékünknön a fémművesség technikai készségének utánzására rá lehetett mutatnunk.

Ha ezek után az utat is meg akarjuk jelölni, melyen a keleti szarkofágok divatával együtt a peltadísz is átkerült Pannoniába, akkor az Alduna mellékéről elég a következő emlékekre utalnunk. Az egyik emlékünknél helye Novæ Moesiában, s a zoomorph pelta belsőjében egy kis vaddisznóhoz hasonló ábrázolást láthatunk.⁸⁹ A másik emlékünknél Dáciából a Rakovitza és Copăceni közt elterült Castellum Prætoriumból való és készítési ideje Kr. u. 138.⁹⁰ Ezen is a

⁸⁹ CIL. III. 6230; *Tocilescu*: Monumentale epigrafice și sculpturale ale muzeului național de antichități I. 1902. 145. old.

⁹⁰ CIL. III. 13795. E felirat másolata aquarellben ki van állítva Rómában a Museo dell' Impero Romano XV. sz. termében. V. ö. *Catalogo della mostra archeologica nelle terme di Diocleziano* 1911. p. 143–144. — *Giglioli*: *Catalogo del Museo dell'Impero Romano*. 1927. p. 109.

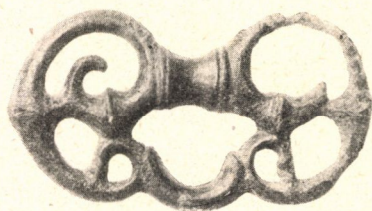

feliratos keret fogóit zoomorph pelták helyettesítik. A dunavidéki sírkövek azon korai (Kr. u. I. század) csoportjával, hol a pelta fegyverzetet ábrázoló friezen szerepel, most bemutatott emléksoportunknak nincsen semmi kapcsolata.⁹¹

Érdekes lesz mindig kutatni, hogyan jut el egy-egy díszítő motívum hosszú útján oly távoli, északi provinciába, mint Pannonia.⁹² Sok olyan motívum van, melyek hasonlóan kerültek ide s miként a peltadisz is, a helyi viszonyoknak megfelelően átalakultak a provinciális ízlés és mesteremberi képesség határt ismerő közreműködései következtében.

Róma, 1927 március.

Nagy Lajos.

33. KÉP.

⁹¹ V. ö. *Hofmann*: Römische Militärgrabsteine der Donauländer 1905. No 42, Fig. 36. (Gardun); No 46. Fig. 38. (Spalato); No 47. Fig. 39. (Gardun).

⁹² A peltadisz más provinciális emlékanyagban is gyakori: így a mozaikokon, az arany ékszereken, az áttört bronz díszítéseken. De ezeknél a kölesöznés útja nem halad egy csapáson a köemlékekével; hosszabb kitérés ez utóbbiakra a jelen alkalommal indokolatlan lett volna.

EGY PANNONIAI TERRA SIGILLATA-GYÁR.

Adatok a M. Nemzeti Múzeum szilasbalhási táljának műhelyéhez.

A pannoniai benyomott díszű terra sigillatákat előállító fazekasgyárak feldolgozásához végzett anyagösszehordó munkálataim közben a M. Nemzeti Múzeum gazdag anyaga között két oly darabot találtam, melyek a Közép-Duna menti példányok általános díszítésétől és technikájától eltérő sajátságaik miatt egy különálló műhely vagy legalább is önállóan dolgozó helyi fazekasmester létezését tételezik fel.¹ — E két darab azonban nem új felfedezés. — A címben is említett szilasbalhási terra sigillata edényről először Németh József emlékezett meg a szilasbalhási «Kúnhalmok» felásásáról szóló beszámolójában,² említi Hampel is, midőn a M. Nemzeti Múzeum régiségosztályának 1904. évi gyarapodásáról ad hírt.³ — Az a másik darab, mely a szilasbalhási tállal azonos műhelyből került ki, még régebbről ismeretes. Hampel Óbudán a papföldi római közfürdő feltárása alkalmával talált reá,⁴ s először rövid beszámolójában ismerteti az Arch. Ért.-ben,⁵ s ezt ismétli a Budapest Régiségei lapjain.⁶ Németh csak egy pár sort szentel a szilasbalhási tál leírásának; Hampel tovább megy s összefüggésbe hozza a papföldi darabot több más ugyanakkor talált szürke anyagú, durvább, benyomott díszű edénnyel, melyeket a jelzéséről ismeretes pannoniai fazekasnak, *Resatus*nak műhelyéből származtat.

1. A szilasbalhási tál anyaga szürke színűre égetett pannoniai

¹ A M. Nemzeti Múzeum római osztályának vezetője, Paulovics István a legnagyobb szívességgel engedte meg ezen anyag tanulmányozását és feldolgozását. Baráti szívességeért szabad legyen e helyen is köszönetemet kifejezni.

² Németh József, A római sirokról Szilasbalháson. Arch. Ért. XXIV. (1904), 246–248. old.

³ Hampel, Arch. Ért. XXIV. (1904) 437. old. — Képét hozza az Arch. Ért. az 5. füzet fedőlapján, valamint a címlapon is.

⁴ Hampel, Arch. Ért. 1882. 63. old., II. ábra, 6. sz.

⁵ Hampel, A papföldi közfürdő. Bud. Rég. II. (1890), 73. old., II. ábra, 6. sz.

agyag. Kívül-belül fényes feketére volt festve; a máz jelenleg sok helyen elpusztult. Az edény fenntartása sem kifogástalan. Attól eltekintve, hogy a megmaradt rész is három darabból van összeragasztva, külső felülete annyira tönkrement, hogy jobb oldalának díszítéséből csak a körvonalak vehetők észre, de azok is csak nehezen. A tálból a fele résznél valamivel kevesebb maradt meg. Átmérője 17,5 cm, magassága jelen állapotban 8 cm.; ha ehhez hozzávesszük hiányzó talpának magasságát, akkor kb. 8,5 cm jöhet ki. Az edény aljából megállapítható, hogy talpa nem külön készült; egyszerre öntötték ki a formatálból, s így a talp csak csekély magasságú lehetett. Az edény vastagsága a peremnél 0,5 cm, lefelé fokozatosan vastagodik, s az edény aljánál 1,1 cm vastagságot ér el. A keskeny kiálló perem után 3 cm magas síma rész következik. A felső levélfüzér 2 cm., a körbefutó képszalag 2,5 cm magas. A laposan kiálló díszítés középpontjában egy bokor mellett térdeplő helyzetű nyilazó alakot láthatunk, tőle jobbra egy fa van, balra három állat, a fától jobbra pedig két állat alakja vehető ki. A jelenetet jobb oldalon a bokor alakú dísz ismétlése zárja be. Az egészet alul a felső levélfüzéssel megegyező díszítés keretezi. (34. kép.)⁶

34. KÉP. A SZILASBALHÁSI
PANNONIAI TERRA SIGILLATA-TÁL.
Magyar Nemzeti Múzeum. (1/3 nagyság).

2. A papföldi töredék szélessége 6,7 cm, magassága 4 cm, vastagsága 0,8 cm. Szürke színűre van égetve, s kívül-belül zöldes feketébe játszó fényezéssel ellátva, mely jobbtartású, mint az előző edényen. Díszítése a hét levelű bokor, ettől jobbra egy nyilazó térdeplő alak, egy csonkaágú fa, mellette a nyilazó alak. Az egészet alul függőleges vonalakkal elválasztott 2 alakokból álló sor zárja le (35. kép). — Terra sigillata töredékeink díszítéseit a 36. képen mutatjuk be vonalas rajzban.

⁶ Bemutatott ábráink fényképfelvételeit a M. Nemzeti Múzeum Régiségtárának igazgatója, Hillebrand Jenő úr volt szíves rendelkezésünkre bocsátani.

Pannonia területén a lakosság mindennapi használati tárgyai között elterjedtek voltak a terra sigillata név alatt ismeretes síma vagy kiálló díszítéssel ékes, vörösszínű edények. Ezek nem helybeli készítmények voltak, a lakosság egy részüket magával hozta, a legtöbbet azonban a kereskedelem továbbította Pannoniába. Kuzsinszky Bálint egyik legutóbbi tanulmányában magyar részről először mutatta be, hogyan kell a római kor ezen értékes maradványait korok szerint megkülönböztetni, s felhasználni történelmi következtetések számára.⁷ Ugyanakkor tesz említést egy aquincumi, szóval helyi fazekas műhelyről is, melynek feldolgozását most készíti elő.⁸ Ez a gyár azonban a nyugati fazekas gyárak sajátosságait igyekszik utánozni, vörösszínű és kidomborodó díszítésű edényeket gyárt, s mint Kuzsinszky kimutatta «úgy kell lenni, hogy edényeinket éppen Aquincumban nem használ-

35. KÉP. A PAPFÖLDI TERRA SIGILLATA TÁL TÖREDÉKE.
M. N. Múzeum. (1/2 nagys.)

ták, ahol készítették . . . az aquincumi fazekastelepről az edényeket — legalább részben — a Dunán lefelé kellett elszállítani».

A lakosság azonban nemcsak idegenben készült s importált terra sigillata edényeket használt. Több pannoniai fazekas-műhely helybeli készítményű edényekkel is ellátta. A *pannoniai helybeli edények* elnevezés már Römer⁹ és Hampel¹⁰ írásai nyomán elterjedt a magyar régészeti irodalomban. Resatus nevéhez és gyárához fűzték a fekete vagy szürke anyagú s feketére színezett benyomott díszű edényeket. A külföldi irodalom is tudomást szerzett róluk,¹¹ de elfogadható felosztást nem adnak köztük, a korhatározástól pedig óvatosan idegenkednek.

Pannonia területén Resatus mellett több mester és műhely tevékenykedett. Az anyag szétválasztása azonban nem könnyű, mert ezideig Pannoniából nem került elő egy ilyen helyi gyárnak sem a berende-

⁷ Kuzsinszky, A legrégebbi terra sigillata edények Pannoniában. Arch. Ért. XL. (1923—1926), 88. köv. old.

⁸ Rövid ismertetését hozza Kuzsinszky, Aquincum (különlenyomat a «Budapest Műemlékei»-ből 1925.) 13—14. old. 10., 37—52. ábrák.

⁹ Römer, Comptes-rendus, II., 1., p. 148.

¹⁰ Hampel, Bud. Rég. IV. 72. old.

¹¹ Déchelette, Les vases céramiques ornés de la Gaule romaine II. 333 sq.; Knorr, Fund-Berichte aus Schwaben XVIII. (1910) S. 43—44.; Knorr, Goessler—Knorr, Cannstatt zur Römerzeit, 1921. S. 38.

zése.¹² Itt elsősorban a formatálakra és az azokkal együtt előkerülni szokott bélyegzőkre gondolunk. Egy pár bélyegző az egész anyag (Brigetio, Vindobona, Savaria, Fenék stb.) mint a helyi gyártásra utaló kétségtelen bizonyíték. Így más bizonyítékok után kell néznünk. Szürke anyagú edények, melyeken fekete festés és benyomkodott díszek szerepelnek, a római uralom Kr. u. első századaiból nyugaton nem ismeretesek, ott nem fordulnak elő, onnan így nem is importálhatták azokat.¹³ Elterjedésük területe a Közép-Duna mentén Szerbia, Dráva — Száva köze, Dácia, de elsősorban Pannonia keleti részére szorítkozik. Mikor ilyen durvább terra sigillaták nagy tömegben csak egyes római városok környékén fordulnak elő, készítésüket is ott, a közelben kell keresnünk, mikor a helyi gyárak csak az illető város lakosságának szükségletét igyekeztek kielégíteni. Ezzel ellenkező eset az, mikor megvan a gyár, de a városban a gyár egy terméke sem fordul elő, legfeljebb csak a gyár mellett, mint selejtes anyag; ilyen az aquincumi *Pacati* jelzésű műhely esete. Az ilyen gyár exportra dolgozott.

Az egyes mesterek vagy gyárak szétválasztására az edények formáiból és díszítésük stílusából kell következtetést vonni, azonkívül az anyag is figyelembe jöhet. Mindenik mester külön-külön felszereléssel, mintatálakkal és bélyegzőkkel dolgozott. Az azonos formák és díszítések azután elhatárolják az egyes terra sigillata csoportokat, viszont a díszítések rokonsága egyes mestereket közelebb hoz egymáshoz, s ilyenkor köztük a korkülönbség a leletkörülmények pontos mérlegelése mellett az átvett dekoratív elemek továbbfejlesztésének vagy elkorcsulásának megállapításán alapul.

Így sikerült az 1926. és 1927. évi aquincumi ásatásaim alkalmával az Aranyhegyi patak mentén elterült korai temető sírmellékleteiként előforduló szürke anyagú, feketére színezett, benyomott díszű terra sigillaták egy csoportjának korát megállapítani, s egy Trajanus és Hadrianus korában működő gyárnak a létezését kimutatni, mely-

¹² Kemencéket több helyről is ismerünk, melyekben ilyen edényeket égethettek, de a kemencék mellett talált edények hiányában, ezekhez emlékanyagot vagy egy-egy csoportot nem köthetünk. (Szombathely, Vinkovce, Pogánytelek stb.)

¹³ Nem szabad összetéveszteniünk pannoniai benyomott díszű edényeinket a nyugati körös bélyegzővel folytatólagosan díszített anyaggal. V. ö. *Forrer*, Spät-römische Rädchen-Sigillata aus Strassburg. Röm.-germ. Korrespondenzblatt VIII. (1915) S. 81. ff.; *Unverzagt*, Die Keramik des Kastells Alzei. (Materialien zur römisch-germanischen Keramik II.) 1916.; *Unverzagt*, Terra sigillata mit Rädchenverzierung (Materialien . . . III.) 1919.

nek Aquincumban kellett dolgoznia. — Ez a gyár összefüggésbe volt hozható más gyárakkal vagy mesterekkel is; kitűnt, hogy nem ez a gyár volt a legkorábbi Pannoniában. A szürke anyagból készített és benyomott díszítéssel ékes edények divata már a kelta uralom korából ismeretes Pannonia területéről. A bennszülöttek a római uralom alatt is tovább gyártották készítményeiket, s jellemző a tálak és tányérok fenekén a hellenisztikus divat nyomán, valószínűleg Kis-Ázsiára visszamenő benyomott levéldíszítés elterjedése.¹⁴ A római uralommal járó változás, az idegenből, nyugatról jövő behozatal a helybeli edények formájára nagy hatással volt, s elsősorban a legkorábban ide érkező sigillaták¹⁵ lehettek hatással a helyi termelés részbeni átalakulására.

Ilyen átalakulásra jellemző fentebb leírt két edénytöredékünk. Az importált terra sigillata edények a helyi mestereknek új formát és új díszítéseket mutattak, s ennek a hatásnak az átvétele jelen esetünkben egy új edényformán és a pannoniai benyomott díszű edényekétől eltérő díszítésben nyilvánul meg. Továbbiakban az edények formáinak és díszítéseinek stilisztikai vizsgálata meg fogja mutatni, hogy melyik külföldi agyagműves gyár vagy centrum volt ezen átalakító hatással a helyi termelésre. A külföldi gyár működésének időpontja a pannoniai edények e csoportját szűkebb határok közé szorítható időponthoz köti. Ugyanis előre kell bocsátanunk az időpont megállapításához, hogy a helyi fazekas vagy gyáros, mikor az idegen és a lakosság körében felkapott terra sigillata elkerült vidékére, az idegenből hozott anyaggal azonnal felvette a versenyt, s igyekezett azt utánózni, hogy a helyi fogyasztó közönséget régi, megszokott anyagú termékein új díszítéssel és új formával elégítse ki. Ennek első jele volt, hogy a díszítést is a rendes benyomással dolgozó eljárás helyett újszerűen, domborúan jelentesse meg edényein.

A papföldi közfürdőben előkerült példányunk egy edénynek csak nagyon kisméretű darabja, de töredéke nyomán megállapítható, hogy eredeti formája azokkal az edényekkel egyezett meg, melyeket Dragen-dorff¹⁶ nyomán a 29. számmal szokás jelezni. Ez a forma a délgalliai fazekasgyáraknak korai kedvelt formája, ilyeneket gyártottak a La Graufesenque, Montans, Banassac-ban dolgozó gyárak, s ez a forma

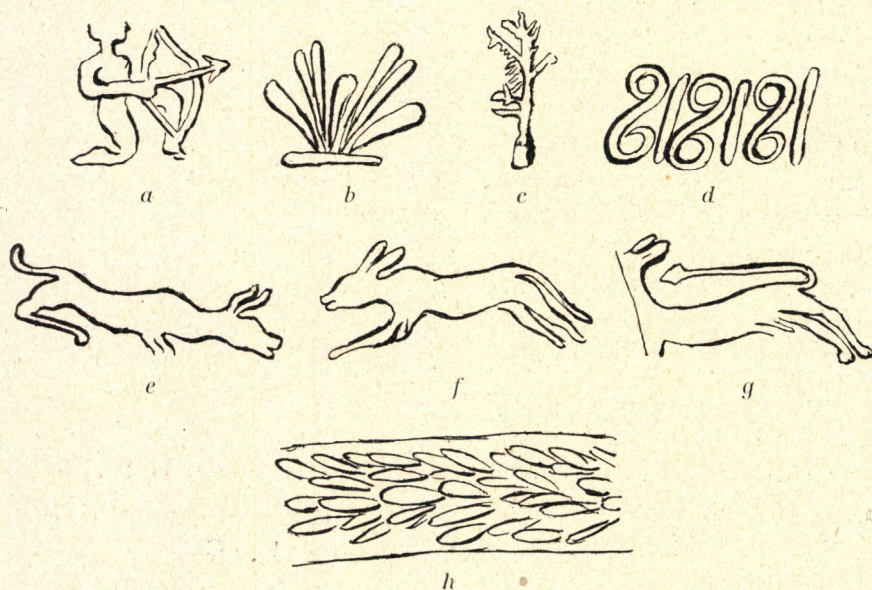
¹⁴ V. ö. Behn, *Römische Keramik* S. 169. ff.

¹⁵ V. ö. Kuzsinszky id. h. 88. köv. old.

¹⁶ Bonn. Jb. XCVI—XCVII. (1895) Taf. III.

leggyakoribb a Pompejiben talált, s oda Dél-Galliából importált terra sigillatákon.¹⁷ De a szilasbalhási edény formája, az ú. n. Dragendorff 37-es forma is képviselve van Pompejiben, de gyéresebb számmal, ami azt mutatja, hogy e könnyebben előállítható új formára a délgalliai mesterek nem sokkal Pompeji pusztulása előtt (Kr. u. 79.) már áttértek, bár az új forma mellett a 29. számú még a Kr. u. II. század első évtizedeiben is tartotta magát. Papföldi töredékünk Drag. 29-es formája így is már egy korábbi időre utal, mely pl. Pannoniában más

36. KÉP. (a–h.)

szürke anyagú edényen nem fordul elő, s az importált edényeken is csak az egész korai, a Dél-Galliából hozott darabokon fordul elő.¹⁸

A papföldi edény díszítéseinek, a kis nyilazó alaknak, bokornak stb. eredete is pontosabban megállapítható.

Nyilazó alakok gyakran fordulnak elő a terra sigillata edények díszei között; a délgalliai gyárok edényein igen kedvelt díszítés.

Ilyen szerepel egy Pompejiben talált és MOMMO-nak tulajdoní-

¹⁷ Alkinson, A Hoard of Samian Ware from Pompeii. The Journal of Roman Studies. IV. (1914) 27. köv. old. 1–36. sz.

¹⁸ Kuzsinszky, id. h. 33. kép.

tott Drag. 37-es formájú tálon.¹⁹ A kis térdeplő nyilazó alak azonban rövid tunikát hord és köralakú medaillonban szerepel. Ez a típus megegyezik a Déchelette 171. számú díszével.²⁰

Déchelette 170. sz. alatt közöl egy la-graufesenquei edénydíszítést, mely a nyilazó alakot térdeplő helyzetben mutatja be, de már meztelenül, s mellette két vadállat is szerepel. Ugyancsak egy lezoux-i edényen is szerepel egy meztelen nyilazó alak, de idomtalan feje van, a nyíl íve nem félköralakú, hanem két végén külön is meghajló. Ez a Déchelette 169. számú.

A mi edényünk nyílazójával (36. kép, a) azonban mindenben megegyező a Déchelette 168. számú típusa, mely egy Montans-ból való edényen szerepel és VALERI jelzése van.²¹ Legszebben látható e kis nyilazó egy Drag. 29. formájú risstisseni töredéken, melyről Knorr mutatta ki, hogy Vespasianus korából való és montansi import.²² Szerepel egy Londonban talált MEΘILLVS = Meddilus jelzésű tálon²³ és egy másik, sajnos nehezen olvasható jelzésű londoni edényen, melyet Walters Vi(b)ini?-nek gondol;²⁴ ezeken kívül még két londoni töredékről sem hiányzik, de egyiken egész durva alakja látható.²⁵ Egy rottweili darabon is ugyanez a kis meztelen nyilazó tér vissza, s Knorr ezt a la-graufesenquei Biragillus mesterre viszi vissza, s Domitianus korába helyezi.²⁶ Rottweilből származó két más dél-galliai Drag. 29. formájú darabon is szerepel díszünk keretben,²⁷ melyeknek OF COELI jelzésük van. Egy rottweili edény, melyen a kis nyilazó a többiekétől eltérő, durvább kivitelben szerepel, L · COSI műhelyéből

¹⁹ Atkinson, JRS. IV. (1914) p. 56., plate XI. n. 55.; Oswald-Pryce, An Introduction of the Studi of Terra Sigillata. Plate XV. 5.

²⁰ Déchelette, o. c. II., p. 36. n. 171.

²¹ L. Knorr, Töpfer und Fabriken verzierter Terra-sigillata des ersten Jahrhunderts. 1919. Taf. 81. 1.

²² Knorr, Die neugefundenen Sigillaten von Risstissen und ihre Bedeutung als südgallischer Import. Festschrift der K. Altertümersammlung Stuttgart. 1912. S. 59. Taf. II, 5.

²³ Walters, Catalogue of the Roman Pottery in the Departments of Antiquities, British Museum. 1908. M. 308. plate XX.; Knorr, Töpfer, Taf. 54, 2.

²⁴ Walters, id. m. M. 351., plate XXI.

²⁵ Walters, id. m. M. 550., Fig. 146.; M. 536., Fig. 144.

²⁶ Knorr, Die verzierten Terra-Sigillata-Gefässe von Rottweil. 1907. S. 35. Taf. XV. 4.

²⁷ Knorr, Südgallische Terra-Sigillata-Gefässe von Rottweil, 1910. S. 21., Taf. IX., 12.; XXII., 2.; Knorr, Töpfer . . . 1919., Taf. 23., B.

való.²⁸ Egy vechteni példányon a Leydeni Múzeumban a kis nyilazó alak OF·CEN jelzéssel fordul elő²⁹; egy nymegeni példányon pedig a jelzés olvashatatlan, de Knorr ezt is Vespasianus és Domitianus korába helyezi.³⁰ Hasonlókori, Drag. 29. alakú töredékről, mely Budenheimből került a mainzi Central-Museumba, sem marad el; ennek jelzése IVST.³¹

Ezen utóbbi csoportba foglalt nyilazó alak típusa, a Déchelette 168. számú, mely a mi edényünkével mindenben megegyezik, még az alak térdeplő ballába is a felhúzott nyíl belsejébe esik — mint jelezve is volt, legtöbbször Drag. 29-es edényeken szerepelt, olyanokon, melyeket a kutatók egyértelműen La Graufesenque vagy Montans műhelyeire vittek vissza. Készítési idejüket a mesterjelzéssel ellátott talak alapján Knorr kimutatása³² segítségével könnyű megállapítani. A kis nyilazó alakkal díszített edények közül legkorábbi a VALERI jelzésű, mely Claudius és Nero idejére esik, utána jön Meddilus készítménye, mely Nero és Vespasianus korából való, a többi edény pedig kivétel nélkül Vespasianusnak korába és Domitianusnak korai uralkodási éveibe utalható.

Természetesnek kell tartanunk, hogy a délgalliai mesterek vándorlásával, valamint a későbbi keletgalliai és germániai gyárak keletkezésekor oda is átviszik a nyilazó alak kedvelt típusát. De alakunk akkorra már változáson megy át, sőt egészen megváltozik. Összevetésünkben ezekre is utalnunk kell. Így a St. Vendel-i régészeti egyesület (Altertumsverein in St. Vendel) birtokában van egy korai trieri gyártmányú töredék, hol egész álló alakban kapjuk a kis nyilazót, fák és állatokkal együtt.³³ Egy cannstatti és egy köngeni darabon a nyilazó alak futó helyzetben szerepel, a nyíl két vége kis ívalakban visszahajlik; ³⁴ ugyanez az alakítás medaillonban visszatér két más köngeni

²⁸ Knorr, Südgallische Terra-Sigillata-Gefässe von Rottweil, 1910. Taf. XXII. 2.; Knorr, Töpfer ... Taf. 25., 5.

²⁹ Knorr, Töpfer ... 1919. Taf. 22., A. 1.

³⁰ Knorr, Töpfer ... 1919. Taf. 87., D.

³¹ Behrens, Beiträge zur römischen Keramik. Mainzer Zeitschrift X. (1915) S. 97. Abb. 21a); Knorr, Töpfer ... 1919. Taf. 44., 7.

³² Knorr, Töpfer ... 1919. S. 6—7. Meddilus működési idejére pontosabban 1. A. Océ, Die Töpferrechnungen von der Graufesenque. B. Jb. 130 (1925) S. 86 ff.

³³ Fölzer, Die Bilderschüsseln der ostgallischen Sigillata-Manufakturen. Bonn, 1913. Taf. XI. 44., 46.

³⁴ Knorr, Die verzierten Terra-Sigillata-Gefässe von Cannstatt und Köngen-Grinario. Stuttgart, 1905. Taf. XXIX. 7.; XXXI. 8.

példányon, az egyik jelzése PELEGRIN, s ezekről Knorr azt jegyzi meg, hogy rheinzaberni mesterek gyártmányai.³⁵ Rottenburgban és Cannstattban előkerült egy-egy Comitialis jelzésű medaillonban nyilazó ámot ábrázoló töredék, mint rheinzaberni készítmények.³⁶ Különbözően ezt a rheinzaberni típust láthatjuk Ludowici művében M. 117 alatt,³⁷ Reubel művében pedig a táblázatokról megtudjuk, hogy Rheinzabernben ezt a típust mely mesterek kedvelték és alkalmazták.³⁸ Ezeknek az edényeknek kora messze esik a délgalliai edények korától. Az a trieri gyár, mely a nyilazó alakot használja az Kr. u. II. század első harmadától kb. 180-ig működik; Rheinzabernben először a B. F. ATTONI jelzésű mesternél lép fel, aki Kr. u. 135–160 közt dolgozott. Különbözően a rheinzaberni nyilazó típus megegyezik a Déchelette 169. számával, s a rheinzaberni típusnak a Lezoux-i gyárból való kölcsönzését bizonyítja. Pannoniai edényeinket nem is köti semmi ezekhez a későbbi darabokhoz. Hogy a nagy eltérésre még jobban rámutassunk, s a Vespasianus és Domitianus korabeli délgalliai edényektől való függést erősebben világítsuk meg, akkor a papföldi töredéken a nyilazó alak baloldalán lévő bokor eredetére kell rámutatnunk.

A papföldi töredéken a bokor díszítésnek (36. kép *b*) megfelelő típust Déchelette 1151. sz. alatt közli. A délgalliai edényeknek egyik nagyon jellegzetes díszítménye, s a levelek formái sok esetben csak egyes mesterek műhelyeiben fordulnak elő. A délgalliai terra sigillaták bokor díszjeinek sajátossága, hogy a vízszintes vonalon álló levelek nem egy bélyegzővel készültek. Ezek az ú. n. bokrok különböző hosszú és alakú háromágú levelek bélyegzőinek a még égetetlen azaz nyers formatálba kétszer vagy háromszor egymás mellé való benyomásával állanak elő, úgy, hogy az egyes levelek, önállóságukat elvesztve, egy bokorszerű dísszé formálódnak át. A két vagy rendszeren háromágú levelek, melyek az ilyen bokroknak alkotó elemei, önállóan is szerepelnek, sok esetben ezeknek egymásután való sorakoztatásával áll elő az edények felső, de leginkább az alsó lezárását alkotó levél-

³⁵ Knorr, fenti műve, Taf. XLIII. 2., 5.

³⁶ Knorr, Die verzierten Terra-Sigillata-Gefässe von Rottenburg-Sumelocenna. Stuttgart. 1910. Taf. XIX. 10.; Goessler—Knorr, Cannstatt zur Römerzeit I. Stuttgart 1921. Taf. I. 32.

³⁷ Ludowici, Stempel-Bilder römischer Töpfer 1901—1905. S. 193. M. 117.

³⁸ Reubel, Römische Töpfer in Rheinzabern, Speier a. Rh. 1912. Taf. XI. M. 117. Használják a köv. mesterek: Cobnertus (*a*), Firmus (*a*), Primitius (*b*), Primitius (*d*), Comitialis (*a*), Julius (*a*).

füzér díszítés. A bokrokat alkotó levéldíszek jelentőségére először Knorr mutatott rá,³⁹ legszebb összeállításban pedig Atkinson mutatta be.⁴⁰ Igen tanulságos Knorr egyik összeállítása, melyből megismerjük a mestereket, kik az egyes levéltípusokat alkalmazzák.⁴¹ A bokor díszítés a délgalliai edényeken elég korán jelentkezik, általános azonban a Vespasianus és Domitianus korai uralkodási éveiben készült la graufesenquei és montansi edényeken lesz. A kis bokrok egyedül is szerepelnek, mint tértelosztó díszek, legtöbbször azonban összefüggő képmezők díszítései, mikor tőlük jobbra és balra vadállatok futnak, s alakos ábrázolások sem hiányzanak.⁴² — A délgalliai terra sigillata edényekről való kölcsönzés ennél a motívumnál tagadhatatlan; a nyilazó alakok, valamint a papföldi darab baloldalán egy kutya fejének maradványa is elárulja, hogy ilyen képmező utánzása lebegett a pannoniai fazekas szeme előtt, mikor a kölcsönzés helyét elvitathatatlanra tevő legkedvesebb motívumot, a bokrot is átvette más díszítésekkel együtt. Azonban a különbség is megállapítható: a pannoniai edényen a bokor önálló, összefüggő egészet alkotó dísz, egy bélyegzővel készült, nem úgy mint a délgalliai előképeken, hol többágú kisebb levelek összetétele.

A papföldi töredéken az egyik nyilazó alak mellett egy csonka-ágú fa van ábrázolva (36. kép c). Ez a díszítés nem oly jellegzetes a délgalliai edényekre, mint a bokor, de nem is hiányzik; Déchelette a legfontosabb változatait 1135. és 1138. sz. alatt közli Banassacból.⁴³

A papföldi töredéken a bokor, fa és nyilazó alakok által alkotott képmező alatt függőleges vonalaktól elválasztott 2 alakú spirálisok sorát kapjuk. (36. kép d) Ilyen alakban, függőleges vonalakkal ez ismeretlen a délgalliai terra sigillata tálakon. De hogy az edények mezőszakaszainál, főleg a Drag. 29 formánál ilyen, bár, nem oly erősen behajló végű S vagy 2 alakokból alkotott sorokat nagyon kedvelték, azt elárulja igen sok edény díszítése. A Pompejiben talált délgalliai terra sigillatákon is igen gyakori, mint azt Atkinson tanulmányából

³⁹ Knorr, Terra sigillata von Geislingen (OA. Balingen), Rottweil und Heidenheim. Fundberichte aus Schwaben. XVIII. (1911) S. 36—37.; v. ö. Knorr, Südgallische Terra-Sigillata-Gefässe von Rottweil. 1910. S. 16—17.

⁴⁰ Atkinson, id. h. p. 25. Fig. 4. D—L.

⁴¹ Knorr, Töpfer... 1919. S. 25. Textbild 12.

⁴² Jelen helyen csak egy-két érdekesebb délgalliai edényre utalhatunk. Knorr, Töpfer... 1919. Taf. 18. D. Taf. 68., Taf. 84., F.

⁴³ V. ö. Knorr, Töpfer... 1919. Taf. 36. C.; 74. C.

megállapíthatjuk.⁴⁴ Knornnak is feltűnt e díszítés sűrű előfordulása, s megjegyzi, hogy igen gyakori Rottweil Vespasianus kori edényein.⁴⁵ Különben Knornnak egyik legutolsó művéből azt is megtudhatjuk, hogy ez a díszítés szerepel a következő jelzéssel ellátott edényeken vagy töredékeiken: OF · CEN, OF COELI, FRONTINI, OF MOMMO, SASMONOS, OF SECVND, VITAL, OF · VITA · Ezek a mesterek Mommo kivételével — ki Claudius uralkodásának végén és Vespasianus uralkodásának első éveiben tevékenykedett — mind Vespasianus korában és Domitianus uralkodásának első éveiben dolgoztak.⁴⁶

A mi edényünk spirálisaival megegyező formájú elemekből alkotott sor azonban mégis szerepel a nápolyi Museo Nazionale-nak egy Pompejiből származó tálján, melynek jelzése OF MOM.⁴⁷ E darabbal kapcsolhatnánk legkönnyebben össze edényünk díszítését, s úgy tekinthetnők, mint a kevésbé behajló végű S soroknak függőleges vonalakkal való megtoldását, ha nem állana előttünk több olyan díszítés, melyekkel sok rokon vonást mutatnak fel. Különben is töredékünkön ez a díszítés az, melyet csak bizonyos erőltetettséggel mernénk a Vespasianus korabeli délgalliai edényekről minden változtatás nélkül leszármaztatni. Valami idegen vonás félreismerhetetlenül jelentkezik rajta, mely megkívánja, hogy eredetének vizsgálatára nagyobb súlyt helyezünk.

Ilyen 2 alakokból alkotott sorok szerepelnek, nemcsak délgalliai edényeken, hanem más, a délgalliai fazekas központoktól függő gyarak és egyes mesterek is felhasználják. E későbbkori dísz azonban elűt a mi példányunkétól. Így szerepel a heiligenbergi Janus táljain is az S alakokból képezett képszakasz,⁴⁸ míg az F jelzésű (Futrat) mester egyik edényén az ilyen 2 alakú sort középen egyenes vonal köti össze.⁴⁹ A trieri fazekasok is gyakran szerepeltetik a csavartvonalú díszítést. Így fekvő helyzetben szerepelnek egymás mellett a zugmanteli erődben talált edénytöredéken, mely Toccus körébe utal-

⁴⁴ Atkinson, id. m. Plate V. 20.; VII. 37.; IX. 47.; XI. 54.; XII. 61.; XIII. 68.; XIV., 74.; XV. 77.; XVI. 78.

⁴⁵ Knorr, Töpfer ... 1919. S. 38. Taf. 22. B.

⁴⁶ V. ö. Knorr, fenti m. S. 6—7.

⁴⁷ Atkinson, id. m. Plate V. 20.

⁴⁸ R. Forrer, Die römischen Terrasigillata-Töpfereien von Heiligenberg—Dinsheim und Ittenweiler im Elsass. 1911. Taf. XXVI. 8—11.

⁴⁹ Forrer, id. m. Taf. XXXIII. 5. Korára v. ö. S. 153. ff.

ható és a Kr. u. II. század első felében készült.⁵⁰ Egy hedderneheimi sigillatán a képmező jeleneteinek elválasztásánál térkitöltő szerepet kap.⁵¹ Két Trierben talált töredéken a képmező alsó részén ilyen 2 alakokból alkotott sorok mint lezáró díszítések szerepelnek. Képüket hozza Fölzer (Taf. XXII. 20.; XXIV. 11.) s a trieri fazekas Alpinus és a vele rokon csoport műhelyére viszik vissza; koruk a Kr. u. II. század végétől a III. elejéig terjedő időszakba esik. Ilyen díszítést láthatunk még több más darabon is, ezek közül itt egy Brüderich i. W.-ben talált tálat emelünk ki, melyen az 2 alakokból alkotott sorok kétszer szerepelnek a tál testén egymás alatt. Ez utolsó példány a legkorábbi névnélküli trieri fazekasok műhelyéből való, kik Vichy- és La Madeleine-i gyáráktól függve kb. Kr. u. 120. és 180. közt dolgoztak.⁵² E későkori darabokon csak a 2 alakú csavartvonal az, ami pannoniai töredékeinkkel kapcsolatba hozható. A tálak díszítése és azok beosztása azonban más. Ilyen 2 alakú dísszel nem is fordul elő sohasem a nyílazó alak, sem a bokor ábrázolása; ezeket a késő korú mesterek már nem ismerték. Mikor e díszítésnek a késő korban való feltűnését vizsgálták, feltűnt nemcsak a 2 alaknak, de más díszeknek is a fémművességből való kölcsönzése. A fazekasok a Kr. u. II. század végén és a III. század elején, a terra sigillata gyártás hanyatlási korszakában díszítő motívumot gyakran vesznek át a közelben dolgozó egykorú fémművesektől, éppúgy amint pl. az e korbeli nagy szobrászat, helyesebben szarkofágművészetnek is több motívuma kölcsönzés útján átvándorol az edényekre pl. az Iphigenia ciklus alakjai a trieri Censorinus táljaira.

Pannonia területén a függőleges vonalakkal elválasztott 2 alakokból alkotott díszítésre más műág körében is találunk szórványos példákat. Ha ezeket is átvizsgáljuk, akkor szűkebb határok közé szoríthatjuk edényünk díszének eredetét. Egymás felé néző s vonallal elválasztott 2 motívumnak az északi tartományokban való jelentkezését és alap-eredetét Fr. Drexel mutatta ki, ő azonban csak a kö-

⁵⁰ Fölzer, Die Bilderschüsseln der ostgallischen Sigillata-Manufakturen. Bonn, 1913. Taf. XXII. 32.

⁵¹ Fölzer, id. m. Taf. XVII. 17.

⁵² Hähle, Trierer Sigillatabilderschüsseln in Westfalen, Röm.-germ. Korrespondenzblatt. VI. (1913), S. 89–92. Abb. 34. — V. ö. Knorr—Sprater, Die westfälischen Sigillata-Töpfereien von Blickweiler und Eschweiler Hof. Speier a. R. 1927. S. 104.

emlékeken és terrakottákon követte e díszítés elterjedését.⁵³ A Drexel által ismert köemléken ez a díszítés a Kr. u. I. században virágzik, s azután rövidesen kihal. Észak-Itáliából a korai császárkor rajnai légioinak sorozási helyéről kerül át e motívum északra abban a korban, mikor Rajna vidékének kultúrájára és művészetére Észak-Itália döntő befolyást gyakorolt. Pannoniai köemlékeinken ez a motívum ritka. Egy építészeti faragványt ismerek Brigetióból Kállay Ödön ószőnyi gyűjteményében; a M. Nemzeti Múzeum egyik sírkövén a felső háromszög alakú lezárás díszeként fordul elő,⁵⁴ ugyanígy szerepel két aquinumi sírkőtöredéken, melyek az Aranyhegyi patak melletti korai temetőből származnak. Köemlékeink ezen díszítése a katonaság révén nyugatról jövő, s itt gyökeret eresztő művészi formáknak egyik jelentkezése. Azonban ezektől függetlenül az ú. n. pannoniai-noricumi fibulákon és áttört művű övdíszeken is szerepel az 2 alakú ornamens, s ezeknek készítése a helyi bennszülött (kelta) ötvösséggel és fémművességgel hozható kapcsolatba. Ez utóbbi tárgyakon díszítésünk jelentkezése más kultúrkörből való kölcsönzésre megy vissza, s hellenisztikus eredetére pl. Rohden-Winnefeld, «Architektonische römische Tonreliefs der Kaiserzeit» című mű számtalan darabja mutat rá.⁵⁵ — A papföldi terra sigillata-töredék vonalakkal elválasztott egyirányú 2 alakú díszítésére, a minta képet a délgalliai terra sigillata edények szolgáltatták. De az a szoros kapcsolat és kölcsönhatás, mely a bel-földi fazekasok és a bennszülött kelta fémművesség között fennállt, a délgalliai terra sigillata-tálak egyhangúbb motívumát az ötvösség finomabb vonalvezetése és kecsesebb hasonló díszé által befolyásoltatta, s így ezeknek a különböző elemeknek keveredése folytán állott

⁵³ Drexel, Ein Architekturmotiv. Germania, IX. (1925) S. 35—39.

⁵⁴ Hampel, Arch. Ért. XXVII. (1907), 328. old. 43. ábra.

⁵⁵ V. ö. Drexel, id. h. Abb. 1. — Itt kell megjegyeznünk, hogy egy Claudius-kori Drag. 29. formájú aislingeni sigillata töredéken két gyöngysor közt szerepelő díszítésen (Knorr, Terra-Sigillata-Gefässe von Aislingen. Dillingen, 1913. S. 19., Taf. III. 1.), egy rottweili darabon, mely a Banassachól Lehenbe költözött Giamilus műhelyéből való (Knorr, Die verzierten Terra-Sigillata-Gefässe von Rottweil. 1907. S. 30. Taf. X. 1.) és a British Múzeum egy példányán (Walters, M. 1014., Fig. 166 = Oswald—Pryce, Plate V. 10.) az itáliai Campana-reliefeken látható díszítés legszebb átvitelével állunk szemben. E példányokon az 2 alakú díszek végei, valamint az elválasztó függőleges vonalak növény díszes kiképzésüket megőrizték. Ezek a díszek jelzik az egyenes utat, mely a görög-római «Anthemienornamentik» és a később mindinkább elkorcsosuló, egyszerű 2 motívum között fennáll.

elő egy finomabb vonalú, edény-díszítő motívum.⁵⁶ A díszes pannoniai-noricumi fibulák kora (a Kr. u. I. század és a II. század első fele) edényünk készítésének időpontját is közelebb jelzi.

Ha ezekután szilasbalhási edényünket vesszük vizsgálat alá, úgy találjuk, hogy azt a papföldi töredéken is szereplő bélyegzőket használó gyárosnak kellett készíteni. Különbség van a két darab között, de ez a két különböző tálformával magyarázható, mert a Drag. 29 formán alul az egyszerűbb levélfüzér helyett szélesebb teret elfoglaló díszítéseket kellett alkalmazni; így került az 2 alakból alkotott sor a papföldi edényre. A szilasbalhási tálnak a papföldinél jóval nagyobb maradványa felvilágosítást nyújt ennek a provinciális gyárnak más díszítéseire is. Így a papföldi töredéken a bokor baloldalán látni lehet egy kutyának a száját előre hegyezett füleinek töredékével együtt. Ez az állat egészen megvan a szilasbalhási tálon (36. kép *e*). Egy jobbra néző, előrehajló kutya alakját venni észre, amint a bokor felé szalad. Tőle balra egy elnyúlt helyzetben ábrázolt futó kutyát kapunk, (36. kép *f*) s ettől balra egy futó vadat (meghatározása hiányzó feje miatt kétséges), melynek hosszú és bojtban végződő farka a hátán visszahajlik. (36. kép *g*). A szilasbalhási edényen a bokor ugyanazon bélyegzővel készült, mint a papföldin, (36. kép *b*) hasonlóképp a nyilazó alak is, kiből csak a felső rész maradt meg jól. (36. kép *a*) Mindkét edényen a csonka fa is azonos (36. kép *c*). Míg azonban a papföldi töredéken a fa mellett a nyilazó alak ismétlődik, addig a szilasbalhásin a hosszú és bojtos farkú vadállat és az üldöző kutya tér vissza. Az utóbbinak azonban csak a fél teste látszik, mert félbeszakítja az ismeretes bokor ábrázolás.

A szilasbalhási tálon szerepelő állatok mintaképeit a délgalliai terra sigillatákon látjuk csak viszont a legközelebbi hasonlóságban; ⁵⁷ a későbbkori gyárak termékein, pl. már a lezoux-inál vagy a blickweilerinél is az állatalakok testesebbek és esetlenebbek.

A papföldi töredéken a képmező felett kettős vonal által képezett választó sáv felett csak kis nyomok látszanak; ezeket a teljesebb szilasbalhási edény nyomán levelekből összerakott körbefutó füzérre

⁵⁶ Hasonló motívum előfordul a pannoniai stukkó emlékeken. A stukkóművéség és a helybeli fémművesség közti kapcsolatra már rámutattunk. Arch. Ért. XLI. (1927), 131—132. old. 49., 51., 57. ábrák.

⁵⁷ Gyakori előfordulásuk miatt itt csak Knorr, Töpfer ... c. művének táblaképeire utalhatunk. V. ö. 42. jegyzetet.

kell kiegészíteni. A füzér levelei a papföldi darabon jobbra néztek, a szilasbalhásinál ellenkező irányban, balra haladnak. A füzér egyébként rendszertelenül hosszú levelek sora, általában két közbül fekvő levélsor felett és alatt balra forduló levelek sorából áll. Ugyanilyen füzér zárja le a szilasbalhási edény alsó részét is (36. kép *h*).

A levélfüzér is jellemző a kölcsönző helyre. Ahogyan az összes eddigi motívumok délgalliai mintákra mentek vissza, ennek a levélsornak is ott találjuk meg az eredetét. A korai délgalliai edényeken pl. nem is a tojástagokból alkotott sor volt mindig a díszítés kezdete, hanem az a levélfüzér, melyet, amint már erről fentebb megemlékeztünk, a bokrainkat alkotó háromágú levelek egymás mellé való rakásából hoztak ki, s nagy változatosságot fejtettek ki e díszítésnek alkalmazásában. Elég, ha utalunk a Walters által közölt táblaképekre, hol változataik vonalas rajzban vannak bemutatva.⁵⁸

A pannoniai terra sigillatákon szerepelő díszítéseknek ilyen összetalálkozása megmutatja a kölcsönzés helyét, honnan a helybeli fazekas merített, akinek két különböző formatálból készített edénytöredéke fennmaradt. Ez a hely a délgalliai fazekas gyárak centrumába vezet el; elsősorban La Graufesenque és Montans jönnek tekintetbe. Ezeknek a gyáraknak a kereskedelem útján Pannoniába is elkerült készítményei voltak azután a közvetlen mintaképek.

A díszítések típusainak vizsgálata a kölcsönzés korát Vespasianus uralkodásának végére és Domitianus korai éveibe utalja, mikor egyszerre szerepelnek a fentebb külön-külön tárgyalt díszek a terra sigillata edényeken, s mikor a Drag. 29. forma is még erősen tartja magát. Ha valamivel az időpontot ki is akarnánk tolni, Trajanus korát ezeknek az edényeknek gyára már nem érhetette meg. Domitianus uralkodását nevezhetjük meg egész bátran provinciális gyárunk működési idejéül. A délgalliai edények importja is megszűnik Trajanus uralkodásával. A lezouxi gyár, valamint a keletgalliai és rajnai gyárak a versenyben elhódítják a piacot, s későbbben délgalliai edényeket utánózni alaptalan lett volna.

A szilasbalhási és papföldi edények fazekasában egy helyi, provinciális mesterembert ismerünk fel. Nem szabad itt egy nyugati gyárnak esetleg egy keletre kitért, a vevőközönséghez egész közel kihelyezett fiókjára gondolni, milyenek a Rajna mentén gyakoriak voltak. —

⁵⁸ Walters, op. c. plate XXXIII, XXXIV.

Bevándorolt mesterre sem gondolhatunk. Itt más technikával és előképzettséggel állunk szemben. Fazekasunkban nincsen meg a délgalliai mesterek ügyes, dekoratív érzéke, mely az edények oldalán néha művészi fokot megközelítő térfelosztó készségén át a kecses díszek válogatott alkalmazásában jut kifejezésre, amiért ma is, több mint 1800 év múlva szívesen merülünk el edényeik és töredékeik vizsgálatába. A pannoniai fazekas csak a motívumokat vette át, de úgy, hogy ez mégis bizonyító erejű az *átvétel idejére*. A délgalliai terra sigillaták ábrázolásai, díszei reliefszerűen, élesen kiállnak, az alakoknak, ornamenseknek éles határvonaluk van. Egy nyugatról ide költözött fazekas ehhez ragaszkodott volna, s mint szokásban volt, egész készletet, elsősorban a negatív tálformákhoz szolgáló képes bélyegzőket magával hozza. A pannoniai mester ettől eltérőleg laposan állítja elő a díszítést. A nyílazó alakot és a bokrot egyszerűen egy délgalliai edényről leönti, s az így nyert negatívról csinált pozitív bélyegzője nem oly magas, hogy vele a negatív tálformán mély, benyomott díszeket hozzon ki. Ez a laposan kezelt díszítő eljárás jellemző műhelyére. S ha a papföldi darab 2 alakú csavart díszénél megemlítettük, hogy a belföldi fémművesség hatása tükröződik vissza, akkor ez a hatás az állat-díszeken is, valamint az egész díszítésen kifejezésre jut. A fémtechnika laposan trébelő eljárása talált itt, a terra sigillata edényeken követendő mintaképre.

Edényeink közül csak a szilasbalhásinak leletkörülményei nyújtanak elfogadható kormeghatározást. A papföldi példánnyal együtt korai pannoniai benyomott díszű terra sigillaták is előkerültek. Ezeket Hampel a Budapest Régiségeiben (II. (1890), 71. old.) az 5., 7. és 8. sz.-k alatt mutatja be; a nyugatról importált terra sigillaták töredékei az 1. és 3. sz.-k alatt szerepelnek, ezek azonban már későbbiek.⁵⁹ Ezeknek a daraboknak közös lelőhelye, a papföldi nagy közfürdő többször épült át, itt találták befalazva a CIL. III. 10,475. számú feliratos oltárkövet, az érmeik pedig Trajanus császártól Probusig ter-

⁵⁹ A 2. számú töredék támadó alakja (az alak mindig ugyanaz, csak a kezébe adott villa, szigony változik, mert ezt a nedves formatálba szabadkézzel rajzolták be) gyakran szerepel Rheinzabernben, ugyanitt szerepel a vaddisznó és a tojásfüzér megegyező alakja is. E töredék a Kr. u. II. század első feléből való rheinzaberni készítmény és Reginus műhelyéből származik. — A 3. számú töredéken ábrázolt öreg Pan (Déch. 409.) előfordul gyakran Reginus, Janus és sok westerndorfi fazekas táljain is. A mi példányunk alakja *Ludowici*, Stempelbilder ... M. 125.-ének felel meg, s hasonlókorú rheinzaberni készítmény, a típusa pedig Lezouxból jött át oda.

jednek. Említett korai pannoniai cserepeink csak az átépítés előtt kerülhettek oda. — Szilasbalhási edényünket égetett, urnás temetőben találták. Németh pontos leírása nyomán ⁶⁰ megállapítható, hogy ez a temető megegyezik az egész korai pannoniai temetőkkel; kiemelhetjük így a pusztatöbörzsöki és a pátkai temetőket, hol az urna-sírokban pannoniai terra sigillaták is voltak, ⁶¹ s koruk nem megy túl a Kr. u. II. évszázad első évtizedeinél. Az aquincumi Aranyhegyi patak mellett felfedezett temetőnek 1927-ben felásott része már valamivel későbbi, itt már új szokással állunk szemben, mert az urnában való temetkezést kiszorítja a helyben való elégetés, s a rögtöni betakarás, azaz a megegetett csontmaradványokat nem gyűjtik össze urnákba; ez a szokás általános Hadrianus és Trajanus korában lesz. Ez utóbbi helyen a helybeli szürke anyagú benyomott díszű terra sigillatáknak egy elhatárolható csoportját, mint sírmellékletet ismertük meg, mely későbbkori mint a szilasbalhási tál kora.

A szilasbalhási tál leletkörülményei alátámasztják az edényeink díszének stílusvizsgálata alapján nyert kormegállapításunkat.

Terra sigillata gyárunkat helyhez kötni nehezebb. A lelhelyek alapján Aquincum és a Balaton vidéke jöhetnek tekintetbe. Balaton mellett van is egy előttünk ismeretes hely, hol kemencék maradtak fenn: Pogánytelek. Ezeket a kemencéket későkoriaknak mondja Rhé Gyula, ⁶² de ha az a cserépdarab, melyet Kuzsinszky a kemencék környékén talált, ⁶³ valóban a kemencékből származik, akkor a kemencék kora a Kr. u. II. század első fele.

Aquincum komolyabban jöhet tekintetbe, mert itt pannoniai árut előállító fazekasok is tevékenykedtek. Trajanus és Hadrianus korából egy virágzó gyárat lehet kimutatni, mely a vidéket ellátta feketeszínű, benyomott díszű terra sigillatákkal. A Duna-vonal megszállása is már régen a múlté volt, mikor a szilasbalhási tál készült, s helyi fazekasok nyugodtan utánozhattak olyan edényeket, melyeket nyugatról hoztak

⁶⁰ Arch. Ért. XXIV. (1904), 247—248. old. — V. ö. Laczkó—Rhé, Balácsa, 1912. 17. old.

⁶¹ A pusztatöbörzsöki égetett temetkezés emlékei a székesfehérvári Múzeumban vannak. Marosi Arnold igazgató szíves engedélyével nézhettem át a sírmellékletként szereplő terra sigillaták bélyegeit; e helyen is hálás köszönetemet fejezem ki szívélyes engedélyéért. A pátkai urna-temetőt ismertette Römer, Comptes-rendu, II. 1. p. 141. sq.

⁶² Rhé, Os- és ókori nyomok Veszprém körül. 21—24. old.

⁶³ Kuzsinszky, A Balaton környékének archæológiája. 195. old. 229. ábra.

a Duna vízi kereskedelmi útján Pannoniába. Az átmenet itt meg is volna az aquincumi későbbi feketeszínű terra sigillatákhoz. A Drag. 37-es forma és az a sajátság, hogy az edény talpa egyszerre készült az edény testével — s nem külön illesztették reá, mint nyugaton — itt végig ki is mutatható, s a levélfüzér szerepeltetése is megmarad.

A bemutatott pannoniai terra sigillata töredékeink készítési helyének megállapításánál kutatásunk jelen állapotában csak arra szorítkozhatunk, hogy Aquincum környékét kell feltételelesen elfogadnunk.

Budapest, 1927 november.

Nagy Lajos.

ÖNTÖTT PHALERÁK A LOVASNOMÁDOK MAGYARORSZÁGI RÉGÉSZETI HAGYATÉKÁBAN.

Az újabb, magyarországi leletek mindegyre több adatot szolgáltatnak a nomádművészet tárgyi formáinak ismeretéhez. Különösen a Hampel-féle II. emlékcsoport eddig ismert tárgytípusaihoz a vidéki múzeumok kiadatlan anyagából és a háború utáni időkben kissé jobban fellendült ásatásokból olyanok is járultak, melyek nemcsak typológiai, hanem kultúrtörténeti szempontból is figyelemre tarthatnak számot. Ezek közé tartozik mindenekelőtt a gyulai múzeumnak egy meglehetősen csonka lelete, melyben egyebek mellett három darab tömör öntésű, gazdagon díszített, jelentékeny nagyságú bronzphalera fordul elő. E lelettel együtt más, eddig kevésbé ismert rokon leletet is mutatok be s igyekszem az öntött phalerák (kerekalakú lószerszámdíszek) típusainak magyarországi előfordulásáról lehetőleg teljes képet adni.

Ennek a típusnak jelentősége különösen abban áll, hogy általa II. emlékcsoportunk, melynek multja és kialakulásának folyamata annyira homályba van burkolva, egy új szállal kapcsolódik a keleti lovasnomádsághoz.

A *gyulai* leletnek leletkörülményeiről és a találási helyről *Domonkos János* úr szíves fáradozásával következőket lehetett megtudni. A lelőhely Gyulától mintegy 15 km távolságra van. Gyulától a Lencsési út vezet egyenesen egy vízlevezető árokig, mely Gyula és Békéscsaba között a határt képezi. A Lencsési út és az árok találkozási helyén magaslat van, melyet az árok készítésénél át kellett vágni. Ezen a ponton ekkor hidat is építettek az út folytatására. E munkálatok alkalmával találtak három sírt, melyekben a vázak állítólag ülő helyzetben voltak. A sírok egyikéből került ki a szóbanforgó lelet, melyet az ármentesítő hivatal pénztárosa — aki a munkálatoknál jelen volt — szolgáltatott be a gyulai Múzeumba. A lelet áll a következő tárgyakból.

a) Három darab, bronzból öntött phalera. (III. tábla 1–3.) A külső, díszített oldal enyhén domborodó és ennek megfelelően a hátsó oldal homorú. A díszítés egy középső közömbös körlap körül elhelyezkedő három zónán oszlik meg, a belső és külsőnek motívuma egyforma, a középső szélesebb mezőt nyolc virágegységgel reprezentált végtelen sorozat (nem hullámvonalas inda) tölti ki. A korongok vastagsága körülbelül 2 mm. A hátsó homorú oldal síma, felülete két részre oszlik: szélesebb külső körgyűrűre és kissé mélyebb középső körlapra (39. kép 1–2.). Ez utóbbi bemélyített körlap a tulsó, díszített oldal belső rozettájánál valamivel kisebb, attól teljesen függetlenül készült. A szíjra való megerősítés három bronzszeg segítségével történt; a három nittoló szeg egy irányba esik, egy nagyobb a közepén, két rövidebb az indával díszített szélesebb mező külső szélén.

b) Vékony bronzlapból kivágott, kissé domborodó korong, közepén áttört művű, tömören öntött bronzgombbal, mely egy hosszú, bronz nittoló szeggel van az alaphoz erősítve (III. tábla 7.).

c) Két darab tömör öntésű kis bronz szíjvég (III. tábla 4–5), mindkét oldalon egyforma kiképzéssel.

d) Szíjvég-bujtató bronzpánt (III. tábla 6.).

Az összes darabok felületén aranyozás nyomai láthatók.

A lelet elveszett darabjait méltán lehet sajnálni, mert a meglevőknek díszítése nagyon gazdag, gondos kivitelű és tiszta stílusú öv- és lószerszám-garnitúrára enged következtetni. A phalerák felületét borító díszítmény a nomádművészet egy jellemző vonásának, a térkitöltés elvének klasszikus példája. Azonkívül egy más nomádművészeti sajátosság is megfigyelhető. A felületdíszítő elemek felépítésének rendszere ugyanis következő. Az adott kerek felületet tulajdonképpen egy motívum díszíti: a szélesebb körgyűrű pompás virágsorozata; a belső és külső keskenyebb körgyűrűk pedig nem egyebek, mint ezen virágos mezőnek szegélyezése, konstrukciós szerepük tehát másodlagos. Azonban éppen a nomádművészetnek egy sokszor tapasztalt sajátossága az, hogy a másodlagos elemek az alapmotívum rovására előtérbe lépnek, ami a díszítési elvet a konstruktív jelleg rovására csak erősíteni szokta (barbár ízlés!). Szóbanforgó esetben ezek a másodlagos járulékok a virágos mezőt szegélyező szerepüket egészen elveszítették és a virágos mezővel együtt egy új, azzal egyenlőrangú funkciót végeznek. A belső keskeny körgyűrű a centrális síma mezővel együtt egy lezárt rozettát alkot. A két külső

körgyűrű ugyanezt ismétli meg, s ezáltal két koncentrikus rozetta keletkezik egymás fölött, melyek együtt véve fölülről való nézetben egy nyolclevelű virágot adnak ki.

A széles mező virágdíszítménye par excellence növényi motívum. De nem hullámvonalas inda, hanem azonos növényegységeknek ugyanazon helyzetű sorakozása. A virágegységek sematikus képe az egymáshoz való kapcsolódás feltüntetésével a 37. képen látható. A soro-

37. KÉP.

zat jobbról bal felé halad. A virágegységek szára először egy teljes (kissé lapított) kört ír le. A következő virágegység szára baloldalon keresztezi a megelőzőnek szárát, illetve annak belső oldalából nő ki, ami által a virágegységek kapcsolódása szerves lesz.

A miliót, amelybe ez a lelet tartozik, részint a lelet egyes darabjaiból, részint pedig a megfelelő analógiákból határozhatjuk meg.

a

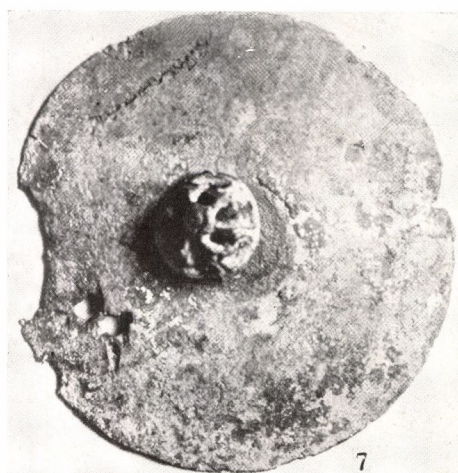

b

38. KÉP.

A növényi motívum stilisztikai és technikai tekintetben is a Hampel-féle II. emlékcsoporthoz tartozik. A korongok díszítő motívumait a fa- és csontfaragványokra emlékeztető határozott, erős élek jellemzik. Ez a jellemvonás itt annyira dominál, hogy a korong inkább fából faragott finom csipkeszerű díszítmény, mint tömör, nehéz bronzöntvény benyomását kelti. Ez a fadaragási technika, melyre más emlékekkel kapcsolatban J. Strzygowski (*Altai-Iran*, 149., 201., 280. s köv. o. 227. ábra) és G. Boroffka (*Comptes rendus des expéditions . . . de P. K. Kozlov*, Leningrad, 1925. 35. o. — *Scythian art*, London, E. Benn Lim. 1928, 60. sk. o.) is hivatkoztak, a magyarországi emlékeknek éppen a szóbanforgó csoportjában gyakori. Hampel rajzos ábrái helyett a *Recueil-Kondakov*-ban megjelent természetes nagy-

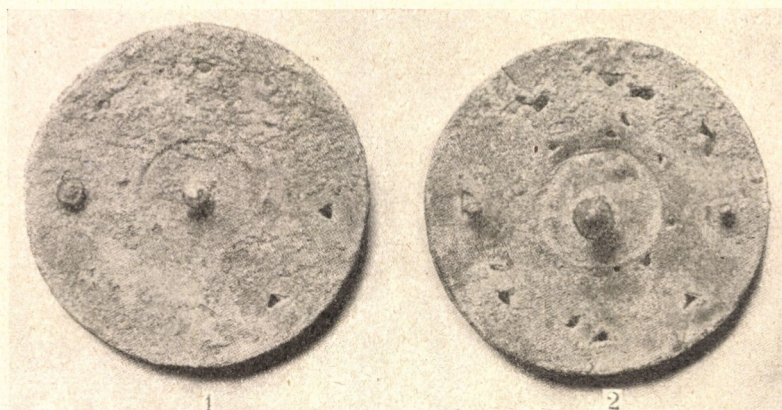
GYULAI LELET.

(1 és 3 a Magyar Nemzeti Múzeumban, a többi a Gyulai Múzeumban. $\frac{2}{3}$ nagys.)

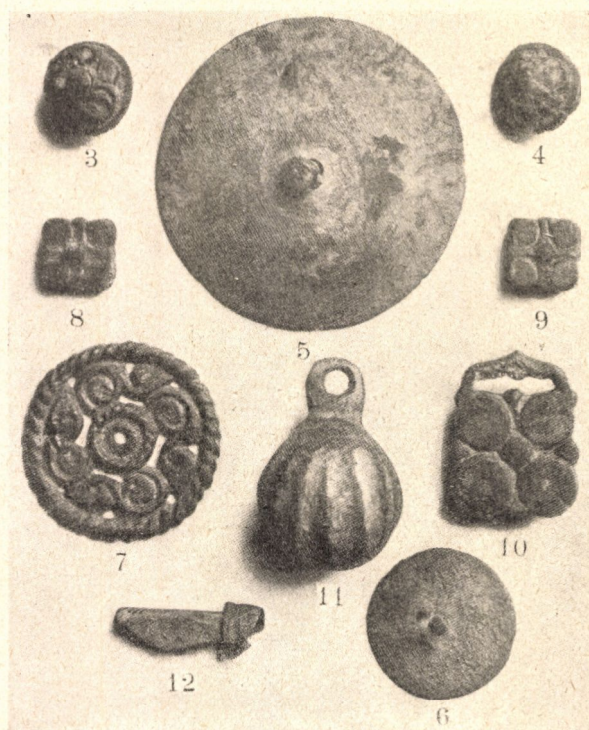

A GYULAI PHALERÁK HÁTSÓ OLDALA.
A Magyar Nemzeti Múzeumban. $\frac{2}{3}$ nagys.

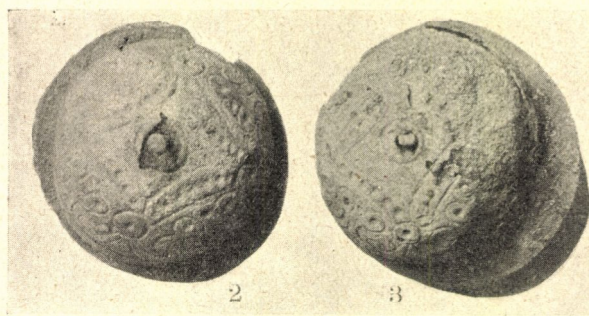
PALÁNKAI (BÁCS-MEGYE) LELETEK.
A Magyar Nemzeti Múzeumban. $\frac{2}{3}$ nagys.

ságú fényképes ábrákat idézem, melyeken ez a stílussajátság jól megfigyelhető (XIII. tábla 1., 2., 4.; XII. tábla 2. stb.). A korongok növényi motívumának szerkezete szintén ismeretes ebben az emlék-

40. KÉP. UNTER-ST-VEIT-I LELET.
Kunsth. Museum, Wien. $\frac{2}{3}$ nagys.

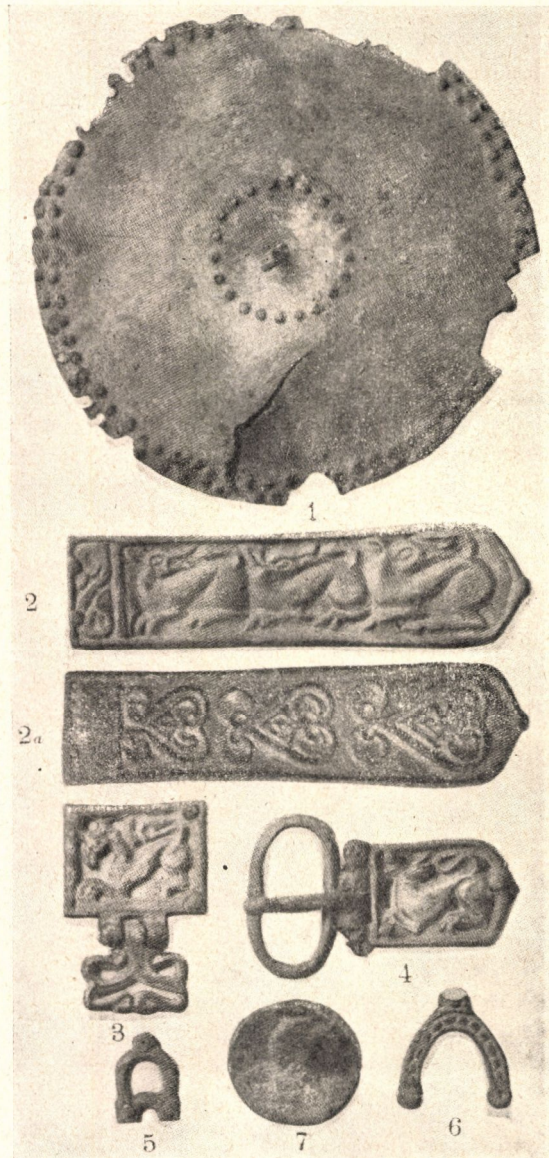

41. KÉP. SZIRÁKI (NÓGRÁD M.) 39. SÍRBÓL.
Magyar Nemzeti Múzeumban. $\frac{2}{3}$ nagys.

csoportban. Ennek példája gyanánt álljon a 38. képen közölt, aranyozott felületű bronzsúlyvég (Abony, 72. sír, *Arch. Ért.* 1902. 249. o.), melynek növényi ornamentikáján a szárak jellegzetes kereszteződése szintén előfordul. A növényegységek helyzete természetesen itt az inda hullámvonalának megfelelően váltakozó. A III. tábla 4—5. alatti kis

szíjvégek, úgy tárgyi formájuk (övgarnitúra mellékszíjainak veretei), mint az S-alakú inda két végének kiszélesedő kerek lapjai által (a jellegzetes belső kis háromnegyedkör alakú kivágással) elég világosan megjelölik a lelet helyét a magyarországi régészeti anyagban. Ez

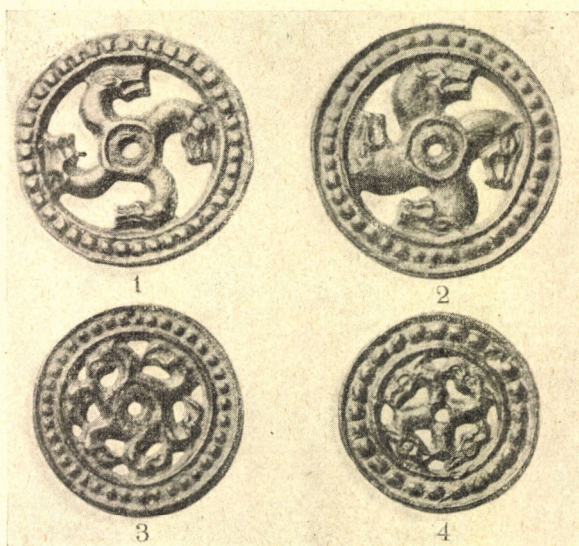
42. KÉP. DUNAPENTELEI LELET.

A Magyar Nemzeti Múzeumban. ^{2/3} nagys. (Az 1., 3., 5. és 6. számok két-két példányban).

utóbbi jellegzetesség a korongok növénydiszitményének virágegységein is előfordul, ami különösen az 1. és 2. számúaknál látható világosan (a palmetta alsó levélpárja; 1. a szövegközötti 37. képet, melyen ez a részlet erősebben van hangsúlyozva).

A III. tábla 6. sz. bronzpánt az övgarnitúrák szokott tartozéka, nagyszíjvég megakasztására szolgált (l. Hampel, *Alterthümer* etc. I. Fig. 654; Rhé Gyula, *Veszprémmegyei avar emlékek* Veszprém, 1924. 6. ábra 3—4. — II. tábla 3—4. ugyanott.) A III. tábla 7 alatti nagyobb veret új forma. Ebbe a körbe való tartozását rokon lele-

43. KÉP. BRONZÖNTVÉNYEK.

Ismeretlen lelőhelyről a Magyar Nemzeti Múzeumban. $\frac{2}{3}$ nagys.

tek bizonyítják. Ez a bádogból kivágott, kissé domborodó korong, jellegzetes öntött gombjával több leletből ismeretes előttem. A bécsi Naturhistorisches Museum régiséggyűjteményében őriznek az unterst-veiti leletek közt ilyen korongokat, melyekből egynek képét dr. A. Mahr úr szíveségéből a 40. képen közölhetem. A pontos leletkombinációk sajnos itt ismeretlenek. A korong középső, öntött gombjának növényi ornamentikája elárulja, hogy ez a tárgyi forma is a Hampel-féle II. emlékcsoportba tartozik. Ugyanez a forma két példányban fordul elő egy dunapentelei zárt leletben, mely a Magyar Nemzeti Múzeumban őriztetik (42. kép). Ez utóbbiaknak gombja elveszett.

A síma felületet koncentrikusan a szélen két, beljebb egy pontsor díszíti. A leletre alább még visszatérek. A palánkai leletben (39. kép 3—12.), úgy ez a forma (39. kép 5.), mint a tömör öntésű bronzkorong előfordulnak (39. kép 7.). Az előbbinek gombja hiányzik: a 3. és 4. alatti bronzgombokról meg kell jegyezni, hogy azok nem tartoznak a korongokhoz. A gyulai három öntött phalerához analógiául szolgálhat a keszthelyi múzeumnak egy áttört művű bronz-töredéke (44. kép), mely a közeli Fenékről származik (*Csák Árpád* múzeumigazgató úr engedélyével; leletkörülmények ismeretlenek). Ez éppúgy nem domborodó, mint a palánkai öntött bronzkorong sem (39. kép 7.). A növényi dísz elve azonban ezeknél a daraboknál is ugyanaz, mint a gyulai phaleráknál: t. i. a növényi egységek itt is azonos helyzetben sorakoznak egymás után. Még pedig a palánkai példánynál tölcséralakú szárból kinövő kettőslevelű növényi egységek (egyik levél kerek, másik kicsúcsosodó, mindkettő a jellegzetes belső háromnegyedkör-alakú kivágással), a fenéki darabnál két egyforma levéllel, melyek között mandula-alakú rügy foglal helyet.

A gyulai phalerák legjobb analógiáját Magyarországon kívül eső területről, az alsóausztriai Mistelbachról idézhetem: *Jahrbuch für Altertumskunde* III. 1909. 225a Fig. 18. 1—2. A leletkombinációk leírása itt kissé zavaros, azonban annyi bizonyos, hogy a mistelbachi két bronzkorongot lócsontváz fején találták. Ornamentikájuk a gyulaiakénál egyszerűbb *szervezetű*, de művészi hatás tekintetében azokénál semmivel sem gyengébb. Áll egy tizenhárom szirmú rozettából, melyet rendkívül hatásos levélsor szeg be. Az eredeti példány után a *mistelbachi Városi Múzeum*-ban készített természetes nagyságú vázlatomat a 45. szövegközötti képen közlöm. A technika öntés, a felületen erős aranyozás nyomai. A hátsó oldal sík, az egész darab nem domborodó.

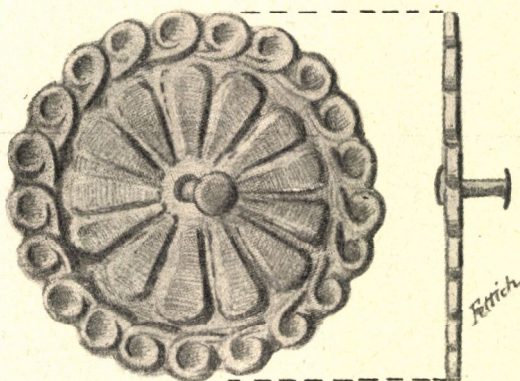
Technikai és stilisztikai tekintetben is ebbe a körbe tartoznak a Hampel által helytelenül germán csoportba (I. csoport) sorozott áttört művű öntvények (Hampel, *Alterthümer*, III. 52., 7., 10. és 12.), melyeknek kétharmad nagyságú fényképét a 43. képen közlöm. A 43. kép 1. sz. korongnál még meg kell jegyezni, hogy felülete erősen ezüstözve van, egyébként anyaga bronz, mint a többié. Ehhez a

44. KÉP.
FENÉKI LELET
a keszthelyi múzeumban. $\frac{2}{3}$ nagys.

bemutatott anyaghoz csatlakoznak még a Hampel I. kötetében 1516 és 1518 alatt ábrázolt példányok Pásztóról (Heves m.), illetve Keszthelyről (Zala m.). — Hogy ezek az állatfigurás bronzkorongok éppúgy lószerszámdíszek voltak, mint a mistelbachi és a többi magyarországi növénymotívumos korongok, azt a cseheknek gazdag eredménnyel járó *dévénnyujfalusi* ásatásai mutatták meg (1927.). Itt a 147. sz. sírban lókoponyán öt darab olyan állatalakos öntött bronzkorongot találtak, mint 43. kép 4. A különbség csak az, hogy a dévénnyujfalusi példányok ennél nagyobbak, amennyiben átmérőjük 5 cm. A griffek feje duzzadt nyakon ül. A fejeket kampós csőr és hegyes fülek jellemzik, mint a magyarországi példányon is. A dévénnyujfalusi sírmezőn egyébként szóbanforgó emléksoportunknak mindenféle lószerszámdísz típusaiból fordultak elő példák. Olyan lemezes phalera, mint 40. kép, Dévénnyujfalun a 172. sírban találtatott (a lófej jobb oldalán; aranyozás nyomaival; a lemezes korong átmérője 8 cm, az öntött bronzgombé, mely négy, körben sorakozó növényi motívummal van díszítve, 3,5 cm), azonkívül hasonló forma, de mintázat nélküli bronzgombbal Dévénnyujfalun, a 116. sírban (a nagy lemez átmérője 9,4 cm, a gombé 2,6 cm) egyik oldalán griff alakos, másik oldalán indás öntött bronzsúlyvég, indamotívumos és csüngős öntött bronzveretek, kis öntött bronzsúlyvégek, súlyvégtartó pánt, nagyobb bronzkarika, vassarkantyú stb. kíséretében. Ugyanebben a sírban a lószerszámdísznek még egy másik típusa is fordult elő, melyhez közölt anyagunkban a palánkai (39. kép 10.) áll legközelebb. Még egyszerűbb alakja van az először említett dévénnyujfalusi 147. sírból származó másik lószerszámdísznek. Alak és díszítőmotívum tekintetében a palánkainak (39. kép 10.) csak egy árnyalattal egyszerűbb megfelelője az ugyancsak említett dévénnyujfalusi 172. sírból származik (ló feje mellett találták). Végül bronzból öntött 5,7 cm átmérőjű korongot találtak a dévénnyujfalusi 79. sírban. Kerete ugyanolyan, mint 43. kép 1–4., belső mezeje azonban

45. KÉP.
Mistelbachi phalera. $\frac{1}{1}$ nagys.

ként szóbanforgó emléksoportunknak mindenféle lószerszámdísz típusaiból fordultak elő példák. Olyan lemezes phalera, mint 40. kép, Dévénnyujfalun a 172. sírban találtatott (a lófej jobb oldalán; aranyozás nyomaival; a lemezes korong átmérője 8 cm, az öntött bronzgombé, mely négy, körben sorakozó növényi motívummal van díszítve, 3,5 cm), azonkívül hasonló forma, de mintázat nélküli bronzgombbal Dévénnyujfalun, a 116. sírban (a nagy lemez átmérője 9,4 cm, a gombé 2,6 cm) egyik oldalán griff alakos, másik oldalán indás öntött bronzsúlyvég, indamotívumos és csüngős öntött bronzveretek, kis öntött bronzsúlyvégek, súlyvégtartó pánt, nagyobb bronzkarika, vassarkantyú stb. kíséretében. Ugyanebben a sírban a lószerszámdísznek még egy másik típusa is fordult elő, melyhez közölt anyagunkban a palánkai (39. kép 10.) áll legközelebb. Még egyszerűbb alakja van az először említett dévénnyujfalusi 147. sírból származó másik lószerszámdísznek. Alak és díszítőmotívum tekintetében a palánkainak (39. kép 10.) csak egy árnyalattal egyszerűbb megfelelője az ugyancsak említett dévénnyujfalusi 172. sírból származik (ló feje mellett találták). Végül bronzból öntött 5,7 cm átmérőjű korongot találtak a dévénnyujfalusi 79. sírban. Kerete ugyanolyan, mint 43. kép 1–4., belső mezeje azonban

díszítetlen. (A dévényujfalusi leletek tanulmányozását *dr. Jan Eisner* úr tette nekem Pozsonyban lehetővé. Szívességeért e helyen köszönetet mondok.)

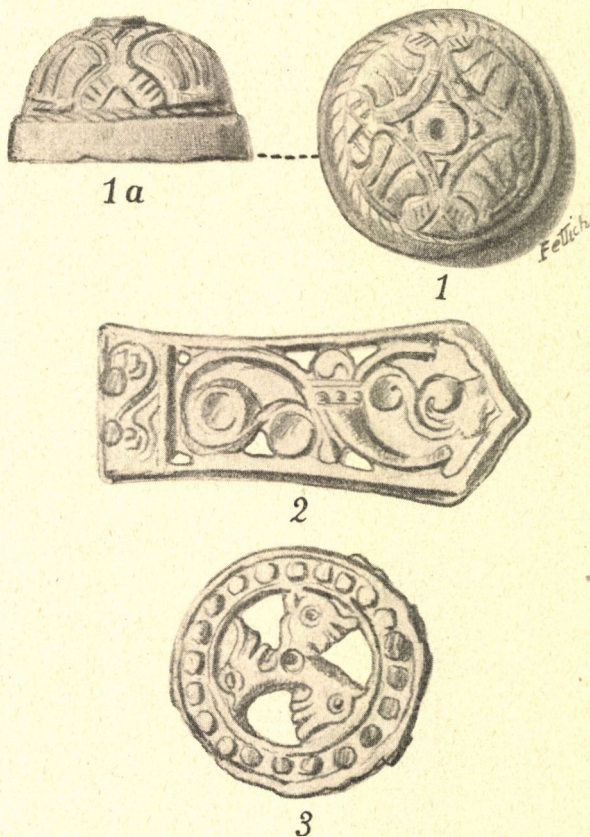
A magyarországi eddig ismertetett lószerszámdíszek sorozatát *Posta Béla*-nak 1895-iki *sziráki* ásatásából származó 39. számú sírlelettel kell kiegészítenem. E lovassírban talált lószerszámdíszek kétharmad nagyságú fényképe a 41. kép 2. és 3. sz. alatt, a sír pontos leírása az áttekintő rajzos képekkel együtt *Posta Bélánál, Archaeológiai Közlemények* (1895.) 70—74. oldalakon található. A két nagyobb félgömbalakú díszített és a kisebb síma gombok a kantár díszítésére szolgáltak. A két nagyobb díszítmény technikai kivitele következő: alul egy szélesebb, kerek bronzlemez, ehhez van erősítve egy hosszú középponti szeg segítségével a félgömbalakú, préselt díszítményű rész, mely belül homokszerű anyaggal volt kitöltve. Ez a technika és alak lényegesen különbözik az eddig ismertetett magyarországi phalerákétól. A sír férfivázának bronzmellékletei azonban a *Hampel-féle* II. csoportba tartoznak.

A sírban talált kengyelpár és zabla a II. csoportbeli ú. n. hunn típust képviselik (*Posta Béla: Régészeti tanulmányok az orosz földön*, Budapest, 1905. 207. o., *Hampel, Alterthümer I.* 231. sk. o.). Hangsúlyozni kívánom azt, hogy a *sziráki* sírmezőnek *Posta Béla* által kiásott összes többi sírmellékletei szintén mind ebbe az emlékcsoportba tartoznak. — A *sziráki* két nagy préselt lószerszámdísznek idetartozását *Csallány Gábor*-nak 1927. évi *szentes-berekháti* ásatásából kikerült, tömör öntésű, félgömbalakú bronzdíszítmény teszi bizonyossá, melynek vázlatos képét *Csallány igazgató úr* engedélyével a 46. képen közlöm. Az ornamentika elve mindkét esetben azonos (a középponti szegfejet körülvevő behajló oldalú négyzet, a behajló oldalaknál szabadon maradt mezőben fölfelé törő palmetta). A felület elosztása is mindkét esetben azonos: alul széles síma pánt, melyen mint talpazaton nyugszik a díszített félgömbalakú rész. A *szentes-berekháti* darabnak technikai kivitele és stílusa azonos a magyarországi öntött phalerákéval, a megerősítés módja pedig és mint mondtuk, a fölület díszítésének elosztása a *sziráki* darabokéval egyezik.

Hogy szóbanforgó régészeti emlékcsoportunkban, mely az egyik legjellegzetesebb lovasnomádkultúrának hagyatéka, ilyen számmal fordulnak elő phalerák, illetve lószerszámdíszek, abban nincs semmi meglepő. Csak az a különös, hogy eddig az ezerszámmra menő magyarországi

sírokból alig egy-kettő került elő, illetve vált ismeretessé, *mint lószerszámdísz* az irodalomban. Hangsúlyoznom kell e helyen a magyarországi phaleráknak fontosságát, egyrészt, mert ezek a jellegzetes lovas-felszerelések lényegesen kiegészítik ennek a rendkívül problematikus magyarországi emlékcsoportunknak a képét, másrészt, mert

46. KÉP.

Szentes-berekháti leletek $\frac{1}{1}$ nagys. A Szentesi Múzeumban.

a phalerák alkalmazása ezeknél a keleti lovasnomádoknál nagy multra megy vissza s így ez a tárgyi forma a nomádművészet kialakulásának homályos multjára némi újabb világosságot vethet.

A Hampel-féle II. emlékcsoportnak — melyet a külföldi irodalomban elég helytelenül Keszthelykultúra néven emlegetnek — származását részletesen tárgyalom kéziratban lévő Mosonszentjános-monografiám III. fejezetében. Az ott mondottak lényege következő. Ez a keletről elhozott nomádművészeti anyag magyarországi formájában különféle származású állati, növényi és geometriai motívumokat szervesen összefoglaló, zárt, egységes emlékcsoport,

melynek technikai sajátosságát a délszibériai, illetve altájvidéki hagyományos bronzöntés és a különféle ornamenseknek negatív öntő-mintában való, tehát kiemelkedő képű előállítás adja meg. A különféle motívumok között legnagyobb helyet az előázsiai helenisztikus motívumok foglalják el, elsősorban a növényi indának számtalan variációi a laposlevelű indával együtt (Takács: *Mittelasiatische Spätantike und «Keszthelykultur»*, *Jahrbuch der asiatischen Kunst*,

Leipzig 1925. 60. sk. o. — V. ö. Alföldi: *Untergang der Römerherrschaft in Pannonien* Berlin – Leipzig, 1926. 25. sk. o. az I. táblájának 3. és 4. ábrájához). Hellenisztikusba természetesen ebben az esetben a hellenisztikus-perzsa is beleértendő. Vannak tisztább perzsa motívumok is és azonkívül tiszta szkita stílusúak. Ezen öntvények jó része import Magyarországi területén, még pedig egyenest a legtávolabb keletről, esetleg még az Altáj-hegységtől is keletebbre eső területről. De nem kereskedelmi import, hanem maguk a lovasnomádok hozták el Magyarországi földjére, hol azokat egy darabig még utánózták, de lényegesen tovább nem fejlesztették. A kérdéssel e helyen nem foglalkozhatom részletesen, említett monografiámnak nem vághatok elébe, csupán a főntebb ismertetett phalerákból és egyéb kerek lószerszámdíszekből ezidőszert levonható tanulságaimat kívánom röviden előadni.

1. A kerek lószerszámdíszeknek többféle típusa fordul elő ebben az emléktanyagban. A tulajdonképpeni phalerák jellemző vonása szokott lenni a fölület kidomborodása és ennek megfelelően a hátsó oldal homorú volta. Közölt anyagunkban ennek legszebb példái a gyulai

rák (III. tábla 1–3., 39. kép 1–2.). A kidomborodás néha majdnem félgömböt ér el, mint a bolgáriai Galicse-ből származó szkita-szarmata phalerák (Rostovtzev, *Sarmatskija i indoskitskija drevnosti* Recueil-Kondakov, Praga, 1926. XXVI. tábla). Anyagunkban ilyenek a szentes-berekháti (46. kép 1–1a) és a sziráki phalerák (41. kép 2–3.). E mellett egészen lapos darabok is fordulnak elő, ezeknek legkiválóbb példái a mistelbacher phalerák (45. kép). Ilyenek még a 44. kép (Fenékről, Zala m.), 39. kép 7. (Palánkáról, Bács-Bodrog m.) és a 43. kép 1–4. bronzöntvények. Külön csoportot alkotnak ebben az anyagban a bronzbádógból kivágott, mindig domborodó nagy phalerák, közepükön többnyire öntött virágmotívumos bronzgombbal (III. tábla 7., 39. kép 5., 40. kép., 42. kép 1.). Meg kell itt még említenem a tiszafüredi múzeumnak bronzbádógból készült, gazdagon aranyozott, publikálatlan darabját, melynek alakja négyoldalú csonkagulára emlékeztet, alapja kerek, négy mezeje széles, pontsorral díszített szegéllyel van befoglalva. (Lelőhelye a tiszaburai pótgát, 1907.) Ez a nagy kidomborodó lemezes phalerák egyik változata.

2. A díszítő motívumok ugyanazt az összetételt mutatják, mint a fegyveröv vereteinek ismert garnitúrái. Megvan a kampócsőrű griff (43. kép 3–4. és Dévényujfalu 147. sírból öt darab; v. ö. 42. kép 3.),

a növényi motívumoknak változatai, mint az azonos helyzetű virág-egységek sorakozása (III. tábla 1—3., 44. kép), a váltakozó helyzetű, hullámvonalas inda (40. kép és Dévényujfalu 172. sírból hasonló, nagyobb gombbal; v. ö. 38. szövegközötti ábra) és a hellenisztikus ú. n. cornucopiæ-ra emlékeztető szárú növényi egységek azonos helyzetű sorakozása 39. kép 7.; v. ö. 46. kép 2. sz.). Az állati motívumok között külön figyelmet érdemel a 43. kép 1. és 2. korongok motívuma, mely tudtommal az övveretek garnitúrái között eddig még nem fordul elő. Ebből a típusból eddig négy darab ismeretes előttem (1. még: Hampel *Alterthümer I.*, Fig. 1516. és 1518.). Egy harmadik állattípus, mely ilyen korongokon nagy ritkán előfordul, a 42. képen közölt dunapentelei lelet nagy szíjvégének és csatjának állatmotívumára, illetve annak fejére emlékeztet. Ilyen a szentesberekháti leletekből a 46. képen 3. sz. alatt közölt bronzkorong motívuma és a tiszafüredi múzeumnak egy másik darabja, melynek vázlatos képe az Arch. Ért. XL. kötetének (1923—1926.) 168. oldalán 61. ábra alatt látható (1. még: Arch. Ért. ugyanott VI. tábla 10.).

3. A magyarországi phaleráknak és annak az emléksoporthnak motívumai, amelybe ezek beletartoznak, nagyjában északi Mongolia és a hozzá csatlakozó területek barbár népeinek Han-korszakbeli kulturális képét tükröztetik vissza. A Kozlov-expedíció ismert varottasai, melyek Han-korszakbeli barbár (Teplouchov szerint, *Raskopka kurgana v gorach Noin Ula*, Comptes rendus etc. Leningrad, 1925. 22. o.: hunn) fejedelem sírjából származnak, mindennél jobban tanuskodnak a késői hellenisztikus elemeknek ezen távoli vidékekre való eljutásáról. Előfordul ezeken a varottasokon a kilépő griff, melynek legszebb példái a szentes-vidéki sírmezőkön kerültek elő, a klasszikus inda és a palmetta, azonkívül «szibériai szkita» stílusban az állatküzdelmi jelenet. A phalerák alkalmazása a Kozlov-féle leletek által képviselt kultúrában is ismeretes volt. A barbár lovasokat ábrázoló varottas egyik ló-alakján nagy kerek phalera látható, melyet négylevelű növényi motívum díszít (Comptes rendus etc. 9. ábra). Nem tartom lehetetlennek, hogy az idézett orosz jelentés függelékében az I. tábla felső ábráján közölt állatalakos trébelt kerek lap is phalera volt, amennyiben az applikálás technikai körülményei és leletkörülmények stb. ennek a feltevésnek nem mondanak ellent. — A magyarországi öntött phalerák és egyéb kerek lószerszámdíszek az oroszországi és bolgáriai phalerákkal, melyeket Rostovtzev dolgozott fel a Kondakov-

emlékkönyvben, egyáltalán semmi kapcsolatot sem mutatnak. A növényi motívumoknak az a frissesége és a rajzolásbeli könnyedség, mely a gyulai (III. tábla 1—3.), palánkai (39. kép, 7.) és mistelbachi (45. kép) phalerákat jellemzi, ezeknél a legtöbbször nemesfémbő trébelt későhellenisztikus phaleráknál hiányzik. Még a 43. kép 1—2. korongok állatalakjainak megrajzolásában is több készség van, mint az említett trébelt phalerák legtöbbjének istenalakjain (Rostovtzev, i. m. XXIII. tábla 2., XXV. tábla 1—3.). Ebből is látható, hogy a magyarországi phalerák egészen más körből származnak és hogy ezek a Rostovtzev által tárgyalt phalerák körének megkerülésével jutottak Magyarország földjére. A motívumok származása azonban mindkét esetben ugyanaz, t. i. a hellenisztikus-perzsa Előázsia. Öntött phaleráink azonban ezeket a motívumokat még keleten kapták és dolgozták át az ottani nomádművészet stílusában és a délszibériai hagyományos bronzöntés technikájában. A phalerák alkalmazása Rostovtzev szerint (i. m. 241. o.) asszír és perzsa szokásra megy vissza, megjelenésük Oroszországban és a szomszédos területeken Rostovtzev szerint az iráni szarmatáknak oroszországi megjelenésével van kapcsolatban (i. m. 255. lap alján és köv. oldalakon).

Az a kérdés már most, hogy a phalerák alkalmazása a mi mongolfajú lovas-nomádjainknál ezen szarmata terjeszkedés legkeletibb kihatása volt-e (ami Rostovtzev alapján elképzelhető, lásd i. m. 256. oldalán a második bekezdést), vagy más úton, Baktrián és Sogdiánán át jutott-e el ez a szokás ezekre a távol keleti barbár területekre.

Budapest, 1927.

Fettich Nándor.

GANDHARA-EMLÉKEK A HOPP FERENC-KELET- ÁZSIAI MŰVÉSZETI MÚZEUMBAN. GANDHARASTÍLUS ÉS «KESZTHELYSTÍLUS».

47. KÉP. MAITREYA
BODHISATTVA.
Gandhara. 1-2. sz.
Kr. u.? Hopp Ferenc-
Keletázsiai Műv. Múzeum.
Schwaiger Imre ajándéka.

A Hopp Ferenc-Keletázsiai Művészeti Múzeum Schwaiger Imre bőkezűségének köszönheti azt, hogy alkalmat adhat az északnyugatindiai hellenisztikus buddhista művészet tanulmányozására is. A szegedi születésű jeles művészet- és múzeumbarát még a háború előtt ajándékozott az Országos Magyar Iparművészeti Múzeumnak egy tekintélyes csoport indiai és tibeti műtárgyat, mely a Hopp Ferenc-Múzeum felállításakor ide tétetett át. Ennek az első Schwaiger-féle ajándékcsoportnak művészeti szempontból igen érdekes része a 16 darabból álló Gandhara-sorozat, mely 1924-ben, a második Schwaiger-féle ajándékozás alkalmával egy tizenhetedikkel szaporodott. E tárgyakkal kapcsolatban

kell azonban megemlékeznünk egy tizennyolcadikról is, melyet szintén Schwaiger Imre ajándékozott a múzeumnak 1927-ben, mikor harmadízben gyarapította nagyobb ajándékkal a magyar állam keletázsiai gyűjteményét. Ez a harmadik ajándékozásból való kis vörös homokkőfaragvány ugyan már nem képviseli a Gandhara-stílust, de még sok hellenisztikus elemet tartalmaz.

A tizenhét Gandhara- emlék mind domborműves faragvány és valamennyi a Himalaya-palának nevezett csillámos szürke kőből készült. Származási helyükről nem tudunk biztosat, de alapos okunk van feltételezni azt, hogy nagyobb részük a Szvat-völgyének sztupáiról vagy viharáiról való. Szükségesnek tartom róluk e helyen az alábbi rövid leírást közölni.*

* Az idegen szakkifejezések magyarázatát nem tartom itt helyénvalónak. Szabadjon különben hivatkoznom a Barát—Éber—Takács-féle művészettörténet «Kelet» c. részére; különösen az Indiáról szóló fejezetre.

1. (47. kép.) Maitreya bodhisattva. Magassága 31 cm. Padmaszana ülésben ábrázolt alak, dicsfénnel körülvelt fedetlen fejjel. Haját ket-tős szalag szorítja le. Fürtjei azonban kétoldalt vállára omlanak. Két fülében egy-egy nehéz karika. Homlokán a gyöngyszem (urna). Nyakában egy rövidebb és egy hosszabb lánc, melyek egy-egy középső gyöngysorból és az ezt szegélyező két zsinórból állanak. A hosszabbik lánc a közepén a mell alsó széléig függ le, hol egy nagyobb gyöngyszem szakítja meg, melyet kétoldalt egy-egy alig látható elnagyolt sárkányfej tart szájában.

48. KÉP. FRIZTÖREDÉK, EGY SZTUPÁRÓL VAGY VIHARÁRÓL. Gandhara. 1-2. sz. Kr. u.? Hopp Ferenc-Keletázsiai Műv. Múz. Schwaiger Imre ajándéka.

Balvállán és jobbhóna alatt átvetve háromszoros zsinór. Ezen négy amulett. Palástja balvállát és felsőkarját, mindkét könyökhajlatát és alsótestét fedi. Törzsének mellső része, jobbkarja és bal alsókarja, valamint két talpának eleje fedetlen. Jobb felsőkarján egy, mindkét csuklóján két-két karperec. Két keze ölben. A jobbkez felé fordított tenyérrel a baltenyéren nyugszik. Balkezének mutató- és nagyujja közt tartja az illatszeres üvegnyakát. Négyszögletes ülőhelyét szimmetrikusan redőzött lepel fedi. E trónus felső szélén, ugyancsak két zsinór közt, gyöngysor vonul végig.

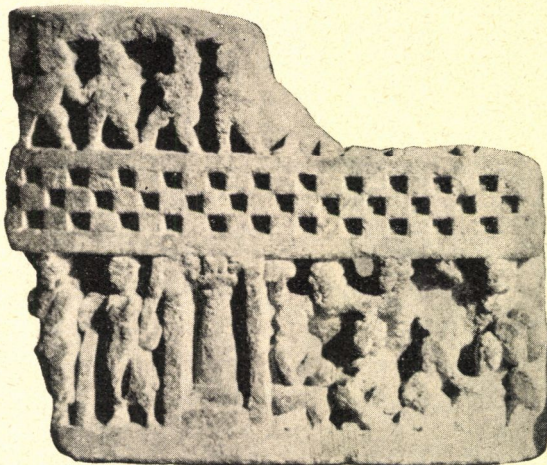
49. KÉP. FRIZTÖREDÉK EGY SZTUPÁRÓL VAGY VIHARÁRÓL. Gandhara. 1-2. sz. Kr. u.? Hopp Ferenc-Keletázsiai Műv. Múz. Schwaiger Imre ajándéka.

2. (48. kép.) Frizttöredék, egy sztupáról vagy viharáról. Legmagasabb részén 15, legszélesebb részén 30 cm. Hármasszerű tagoltságú talapzatán, négy fa közt, három lepellettel fedett kereveten egy-egy meditáló (dhyani) Buddha ül, kiknek feje az architrávot

érinti. Ezt hat gyám tagolja, mely erősen kiugró párkányt tart. A fák közül a két szélsőnek lehajló lombozata palmettákba tömörül. A közezsők közül a baloldali három keskeny palmettába ágazik. A jobb oldalin három nagy virágkehely.

3. (49. kép.) Fríztöredék egy sztupáról vagy viharáról, három teljes épségben és egy csonkán fennmaradt alakkal. Legmagasabb helyén 22, legszélesebb részén 49,3 cm. Egyszerű talapzaton, baloldalt pilaszter, melynek törzsét egyetlen bemélyedés tagolja. Ennek két hosszabb függélyes oldala egyenes, két keskeny vízszintes oldala pe-

50. KÉP. DOMBORMŰ BACCHUSI JELENETTEL.

Gandhara. 1–2. sz. Kr. u.?

Hopp Ferenc-Keletázsiai Művészeti Múzeum.

Schwaiger Imre ajándéka.

51. KÉP. PRÉDIKÁLÓ BUDDHA.

Felhívás a tan hirdetésére.

Gandhara. 1–2. sz. Kr. u.? Hopp Ferenc-Keletázsiai Műv. Múz.

Schwaiger Imre ajándéka.

dig befelé ívelt. A törzs fölött korinthizáló kettős fejezet, melynek fedőlapja fűrészfogazatos tagot, ez pedig egy második szélesebb fedőlapot tart. A pilasztertől jobbra, a «gyémánt»-trónuson, Buddha ül, balkezének ujjait jobbkezeivel átfogva. (Dharmacsakra mudra.) Baloldalán, lótusztrónuson dhyani bodhisattva, ki palástját úgy viseli, mint az 1. alatt leírt Maitreya bodhisattva, s jobb felső karján és mindkét csuklóján ugyancsak karpereceket visel. Nyakában kisebb és nagyobb lánc. Az utóbbihoz jobb hónalja alá húzódó zsinór kapcsolódik amulettekkel. A Bodhisattva balján ismét Buddha ül, könyökből felemelt jobbjának tenyerét bizonyító mozdulatban (abhaya mudra) kifelé fordítva és bal alsólábszáran balkezét lelógatva.

(Bhumiszparsza mudra.) A negyedik töredékes alak újra bodhisattvát ábrázol. A három első alak fejét körülvevő dicsfények közt két fa lombja hajlik előre, közvetlenül az alakok feje fölött egyszerű architráv, konzolok és párkány.

4. (50. kép.) Dombormű bacchusi jelenettel. Legmagasabb része 19 cm, legszélesebb része 23 cm. A faragványon három egymásfölötti mező különböztethető meg. Az alsó mezőben jobboldalt hatalakos kompozíció, melyben felismerhető jobboldalt egy álló alak, ki bort tölt az edénybe, melyet térdelő meztelen alak tart. E mögött két ülő alak s ezeknek feje fölött Silenus, kit egy bacchusi jelenet fülke választja el a baloldalt ábrázolt két alaktól. A fülkében oszlop, korinthizáló oszlopfővel. A baloldali két alak közül az egyik Heraklesre emlékeztet. A másik nőt ábrázol. A középső mező sakktáblaszerű rácsozatból áll, váltakozva kiugró és bemélyedő négyzetekkel. A felső mező jobboldali része letört. A baloldalin, a fülke és a két alak fölött, négy putto.

52. KÉP. PRÉDIKÁLÓ BUDDHA.

Gandhara. 1–2. sz. Kr. u.?

Hopp Ferenc-Keletázsiai Műv. Múzeum.

Schwaiger Imre ajándéka.

5. (51. kép.) Prédikáló Buddha. (Felhívás a tan hirdetésére.) Legmagasabb része 25 cm, legszélesebb részén 27,5 cm. Buddha az ú. n. gyémánttrónon ül a bodhi-fa alatt.

Feje körül dicsfény. Jobbkeze abhaya mudrában. (L. 49. kép.) Balkezével ruhája szélét fogja. Baloldalt egy hívő áll jobbfelé fordulva, összetett kézzel. Ennek feje letörött. Az ábrázolás tartalmára vonatkozólag l. J. Foucher «L'art greco-bouddhique du Gandhara» c. művét. (421. l.)

6. (52. kép.) Prédikáló Buddha. Legmagasabb része 41,5 cm, legszélesebb része 22 cm. Két egymásfölötti mezőben hasonló tartalmú

ábrázolás. Lent Buddha álló alakja. Jobbkeze abhaya-, balkeze bhumiszparsza-mudrában. Mindkét oldalán két-két hívő. Az előtérben állók közül a jobboldali jobbkezeben virágcst tart. A felső mezőben ugyancsak ötalakos kompozíció. A két előtérben álló hívő összetett kézzel ábrázolva. Foglalatként, jobb- és baloldalt, mindkét mezőben egy-egy oszlop, korinthizáló oszlopfővel. A második mező fölött lábak csónkjai jelzik, hogy még egy harmadik hasonló jelenet következett.

53. KÉP. FÉRFI ALAK.
Gandhara. 1—2. sz. Kr. u.?
Hopp Ferenc-
Keletázsiai Művészeti Múzeum.
Schwaiger Imre ajándéka.

54. KÉP. KÉT ALAK BUDDHA KISÉRETÉBŐL.
Gandhara. 1—2. sz. Kr. u.?
Hopp Ferenc-
Keletázsiai Művészeti Múzeum.
Schwaiger Imre ajándéka.

7. (53. kép.) Férfi alak. Legmagasabb részén 25 cm, legszélesebb részén 16 cm. Álló alak bajusszal és fején turbánnal. Nyakában lánc. Jobblábára nehezedik. Balkönyökével és térdével töredezett voltánál fogva meg nem állapítható tömegre támaszkodik. Ruhája alsótestét, balvállát és baloldalát fedi.

8. (54. kép.) Két töredékes alak Buddha kíséretéből. Legmagasabb része 25·1 cm, legszélesebb része 16·1 cm. Két balfelé fordultan álló férfi alak. A baloldalinak feje, jobbkarja és jobblába (bokából), a jobboldalinak bal alsókarja és mindkét lába (bokán felül) letörött.

9. (55. kép.) Alakok Buddha kíséretéből. Legmagasabb része 31·2 cm, legszélesebb része 22 cm. Elöl két balrafordultan álló alak

egészen látható: a baloldali összetett kézzel, a jobboldali jobbkeze-
ben virággal. Az előbbi mögött balra Indra (Vadzsrapani) töredékes
(fejetlen) alakja, balkezeiben a villámot ábrázoló bunkóval. Leghátul
három töredékes alak.

10. (56. kép.) Csuddhodana király. Legmagasabb része 36 cm, leg-
szélesebb része 21 cm. Töredék egy Aszita jóslatát ábrázoló dombor-

55. KÉP. ALAKOK BUDDHA KISÉRETÉBŐL.

Gandhara. 1–2. sz. Kr. u.?

Hopp Ferenc-
Keletázsiai Művészeti Múzeum.

Schwaiger Imre ajándéka.

56. KÉP. CSUDHODANA KIRÁLY.

Töredék egy Aszita jóslatát ábrázoló dombor-
műből. Gandhara. 1–2. sz. Kr. u.?

Hopp Ferenc-Keletázsiai Művészeti Múzeum.

Schwaiger Imre ajándéka.

műből. A főalak esztergályozott trónon ül. Lábai alatt kis emelvény.
Jobbkezeiben virág. A széktől jobbra álló alak, mely a 7. sz. alattira
emlékeztet. A háttérben balfelől sisakos, jobbfelől fedetlen fejű női
alak. Ezeknek feje mögött ferde lécekből szerkesztett rácsozat, mely-
nek alsó záródásai zsinórzatra emlékeztetnek. Az ábrázolás tartalmára
vonatkozólag I. J. Foucher, «L'art greco-bouddhique du Gandhara»
c. művét. (315. l.)

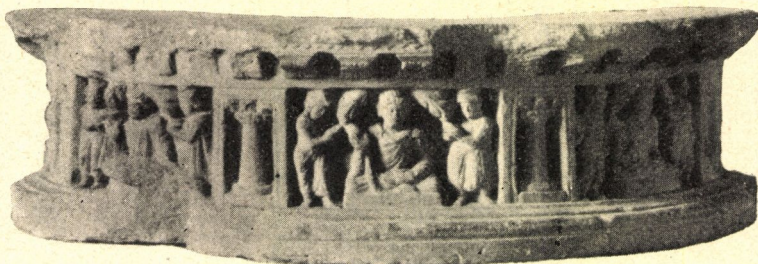

57. KÉP. FRÍZTÖREDÉK.

Gandhara. 1–2. sz. Kr. u.? Hopp Ferenc-Keletázsiai Művészeti Múzeum.
Schwaiger Imre ajándéka.

11. Fríztöredék. Magassága 11,5 cm, szélessége 35 cm. Három csattri (fent kicsúcsosodó ív) alatt a középén férfi, kétoldalt egy-egy női alak. A két jobboldalinak balkezeiben, a baloldalinak jobbkezeiben csésze. A csattrik közt egy-egy indo-perzsa oszlop.

58. KÉP. SZTÚPA-RÉSZLET.

Gandhara. 1–2. sz. Kr. u.? Hopp Ferenc-Keletázsiai Művészeti Múzeum.
Schwaiger Imre ajándéka.

12. (57. kép.) Fríztöredék. Magassága, az egyik megmaradt csappal együtt, mely egy alsóbb darabba szolgált, 13 cm, szélessége 51 cm. Négy indo-perzsa oszlop közt három csattri és ezek alatt egy-egy álló férfi alak. A baloldali «szkytha süveg»-ben, összetett kézzel, a

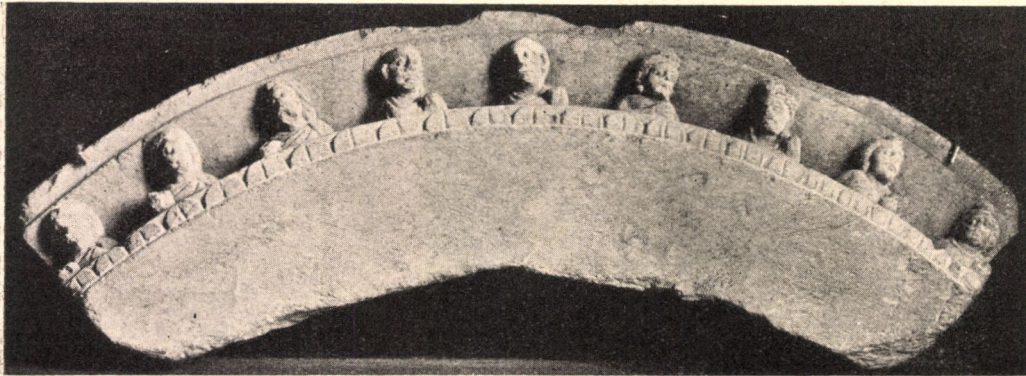
59. KÉP. PÁRKÁNYTÖREDÉK.

Gandhara. 1–2. sz. Kr. u.? Hopp Ferenc-Keletázsiai Művészeti Múzeum.
Schwaiger Imre ajándéka.

középső balvállát fedő köpenyben, összetett kézzel. A jobboldali a középsőhöz hasonló öltözetben, balkezeben csészével (?) és jobbkezeben virággal (?).

13. (58. kép.) Sztupa-részlet. Magassága 13 cm, szélessége 48 cm. Kerek épületrész egyik fele, öt domborművű ábrázolással, melyek közt négy fülke foglal helyet egy-egy korinthizáló oszloppal. A két szélső (töredékes) ábrázolás meditáló, a három középső prédikáló Buddhát ábrázol, kétoldalt egy-egy hívővel. Ezek összetett kézzel állanak, kivéve a jobboldali prédikáció-ábrázoláson, hol a jobboldali alak valószínűleg virágot tart kezében. Fent gyámok tartják az erősen kiugró párkányt (1. 2. sz.).

60. KÉP. KEREKPÁRKÁNY.

Gandhara. 1—2. sz. Kr. u.? Hopp Ferenc-Keletázsiai Művészeti Múzeum.

Schwaiger Imre ajándéka.

14. (59. kép.) Párkánytöredék. Mélysége 11,5 cm, szélessége 37,5 cm. Négy korinthizáló gyám közt a középén szárnyas és szarvas oroszlán, azaz griff. Kétoldalt egy-egy bóbitás főnix.

15. (60. kép.) Ívelt párkány. Részlet egy sztupáról. Átmérője 58,3 cm, mélysége 14,3 cm. Az íven, egy sor stilizált levél fölött, gyámként kilenc mellszobor sorakozik. Balról jobbra haladva három fedetlen fejű férfi válligérő hajjal, két borotvált fejű szerzetes, két turbános férfi és ismét két fedetlen fejű, válligérő hajjal. Az első három és a hatodik alaknak jobbkeze, a negyediknek, ötödiknek, hetediknek, nyolcadiknak és kilencediknek balkeze látható. A mellszobrok közti, eredeti helyzetükben függélyes síkokban, egy-egy négyszirmú virág.

16. (61. kép.) Bodhisattva. Magassága 21,7 cm. Félig balrafordultan ábrázolt álló alak. Két lábfeje, jobbkarja és melléhez emelt bal kezefejének felsőrésze letörött. Erősen redőzött ruhája fedetlenül hagyja jobb vállát s mellének és törzsének jobb felét. Nyakában két lánc. A hosszabbikhoz harmadik csatlakozik, mely derekát jobbról fogja át.

61. KÉP. BODHISATTVA.
Gandhara. 1–2. sz. Kr. u.?
Hopp Ferenc-
Keletázsiai Művészeti Múzeum.
Schwaiger Imre ajándéka

62. KÉP. MAITREYA BODHISATTVA.
Gandhara. 1–2. sz. Kr. u.?
Hopp Ferenc-
Keletázsiai Művészeti Múzeum.
Schwaiger Imre ajándéka

17. (62. kép.) Maitreya bodhisattva. Magassága 18,9 cm. Trónon ülő alak, szemközt. Feje körül, melynek mellső része letört, dicsfény. Két lába bokában egymáson keresztberakva. A jobbláb fölül. Jobbkeze vállmagasságig felemelve. A kézfeje letört. Baljában, melynek csuklója térdén nyugszik, az illatszeres vázát tartja. Melle és törzsének mellső része, valamint két lábfeje meztelen. Nyakában s derekán a szokásos keresztbefutó gyöngysorok.

18. (63. kép.) Női fej. Magassága 9 cm. Mint a fennmaradt nyak mozdulatából látható, kissé balra hajlik. Arckifejezése derült. Haja homloka fölött kettéválasztva, két hullámot és kétoldalt a szem magasságában ismét két hullámot ír le. Kontya körül három zsinór közt két gyöngysor. Ennek mellső feléhez, a középén, jobbról és balról, három-három hasonló gyöngysor csatlakozik, két ívben körítve a koponya mellső felső részét. A két ívet, a középén, a homlok fölött, kisebb gyöngysorok kapcsolják össze.

Stílus szempontjából három főcsoportra oszthatók a felsorolt Gandhara- emlékek. Az első csoportba a 11–12. szám alatti frízeket sorozom, miután azokban az építészeti formák még indiaiak, azaz indo-perzsák. Az alakokon, különösen a ruházatokon már erősen érvényesül a hellenisztikus iskola. Az élénk hangsúlyokat nélkülöző, sűrű párhuzamos redőzet parthus hatást sejtet. A második csoportba a 4., 5., 6., 7., 8., 9., 10., 13., 14. és 15. számúakat helyezem. Ezeken a 10-est kivéve, az építészeti részletek, amennyiben előfordulnak, nagyrészt hellenisztikusak. Az alakok ruházatán a redőzetről általában az mondható amivel, az első csoportot jellemeztem. Egyik-másik darabnál, amilyenek az 5. és 10. számúak, a vonalvezetés szabadabb, könnyedebb, szabálytalanabb. Az 5. és 8. szám alatti

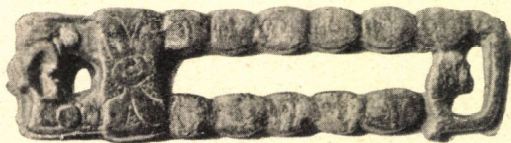
63. KÉP. NŐI FEJ.

India. Kusán-Korszak. 64–225. Kr. u..
Hopp Ferenc-Keletázsiai Műv. Múz..
Schwaiger Imre ajándéka.

Buddháknak szemformájában különösen nyilvánvalónak látom a Perzsia felől jövő hatást. Ezeknél u. i. a felső szemhéj széle erősen ívelt, míg az alsónak széle aránylag egyenes. Hasonló sajátosság állapítható meg Hatrában a főpalota déli és északi livánját díszítő fejeken. (Walter Andrae: Hatra. I., köt. IV. tábla, II. köt. XIX., XX. tábla.) A 15. szám alatti ívet díszítő mellszobrok tökéletesen megfelelnek annak a díszítő eljárásnak, mely ugyancsak Hatrában a főpalota ú. n. 1., 4., 7. és 9. csarnokainak archivoltjain nyilatkozik meg. Meg kell jegyeznem itt azt is, hogy e fejeken is megállapíthatók a fentemlített szemformák. Kötöttebb stílus jellemzi az 1., 2., 3., 16. és 17. sz. darabokat. Ezeken, különösen az 1. és 15. számún határozottab-

ban érvényesül az indiai jelleg, ami leginkább az orr erős hajlásán és a szemformán észlelhető. A redőzet formái merevek. Az 1. és 15. számon a nagyobb redők rideg szabályossággal váltakoznak a kisebbekkel. A 2., 3. és 17. számún, de különösen a két utóbbin, vésett vonalakkal jelölte a kőfaragó a szabályosan váltakozó keskeny és széles redőket. A 17. sz. Maitreya bodhiszattva mozdulata sokszor ismétlődik a turfáni és a régi kínai buddhista művészetben.

64. KÉP. BRONZ SZÍJVÉG.

Iráni hellenisztikus növényi dísszel és sárkányfejekkel. Magyarországi lelet. Hunnkorszak. Magyar Nemzeti Múzeum.

Ez az egyezés egyik legfőbb oka annak, hogy e darabot, a hasonló stílusúakkal együtt, a Hopp Ferenc-Múzeum legújabb keletű Gandhara-faragványának tartom. A 18. sz. kis vöröskő fej (egy nagyobb kompozíció töredékes részlete), már csak a belvederei

Apollo-típus hatásából magyarázható hajviselettel emlékeztet a hellenisztikus Gandhara-művészetre. Keletkezési ideje kb. a Kusán korszak lehet. (Kr. u. 64—225.) Különös figyelmet érdemel e bájos darabkán a hosszan elnyújtott, keskeny nyílású szemforma, mely rokonságot mutat az első számmal.

Nyugatázsia hellenisztikus korszakában Irán, Baktria és Gandhara-művészete a legszorosabb kapcsolatban álltak egymással. Minket magyarokat e három terület közel rokon hellenisztikus művészete

65. KÉP.

BRONZ SZÍJVERET GRIFFEL. Szentesi lelet. Hunnkorszak. Magyar Nemzeti Múzeum.

különösen érdekel azért, mert a nagy népvándorlás folyamán hazánk területére is eljutott. A tágabb értelemben iráninak nevezhető hellenizmus hatását a mi hunnkorszakunk művészetére igyekeztem a lehetőség szerint kidomborítani az 1926 karácsonyán megjelent «A művészet története» című műben, melyet Barát Bélával és Éber Lászlóval együtt írtam. Miután nincs tudomásom arról, hogy e munkám a hazai szakirodalomban bírálat tárgya lett volna, nem tartom feleslegesnek a hunn kérdést érintő részét, a zárjelbe foglalt hivatkozásokkal kiegészítve, ideiktatni.

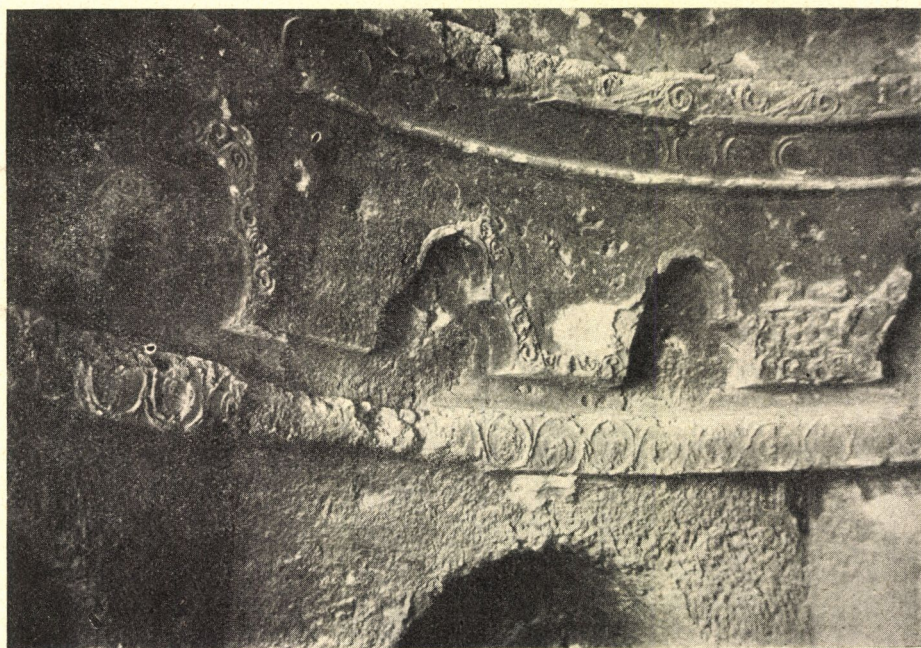

A könyv 620. és 621. lapján, az indiai művészetről szóló fejezetben, a következőket jegyzem meg: «A Gandhara-jellegű emlékek mind buddhisztikusak. Hellenisztikus elemeik nagyrészen Baktriából származnak, az indoszkitha Kusán uralkodóházzal együtt. Az indoszkíták u. i. K. e. 126 körül foglalták el Baktriát, melyben a görög

66. a) KÉP. INDADÍSZEK BUDDHISTA SZENTÉLYEK BELSEJÉBŐL.
Bamian, Afganisztan. 1—2. sz. Kr. u. (Hackin J. után.)

66. b), c) KÉP. INDADÍSZEK BUDDHISTA SZENTÉLYEK BELSEJÉBŐL.
Bamian, Afganisztan. 1–2. sz. Kr. u. (Hackin J. után.)

baktriai uralmat Mithridates már megelőzőleg megdöntötte. Az indoszkihák részéről azonban a politikai hódítás együtt járt a hellenisztikus művészetnek való behódolással. Irán és a szomszédos területek ennek következtében a Kr. e. II. és I. század fordulóján hellenisztikusak voltak. Ez a műveltség uralkodott ott akkor is, mikor a Kr. e. I. és a Kr. u. I. században a hunnok az Aral-tótól keletre megjelentek. (Friedrich Hirth, Über Wolga-Hunnen und Hiung-nu. Sitzungs-

66. d) KÉP. INDADÍSZEK BUDDHISTA SZENTÉLYEK BELSEJÉBŐL.
Bamian, Afganisztan. 1–2. sz. Kr. u. (Hackin J. után.)

berichte der philos.-philol. u. der hist. Cl. der K. B. Akad. d. Wiss., München 1899, Bd. II, Heft II, S. 248–49.) A hunnok a parthusoktól északra lakó alánok területét hódították meg és a népet magukkal sodorták Európába. Ezek az ázsiai alánok, kikről Ammianus Marcellinus is megemlékszik, többségben kellett, hogy legyenek a hunnok területén, hiszen az utóbbiak, mint a kínai történetírás is bizonyítja, a távol Keleten sem népesítették be sűrűn birodalmukat (J. J. M. de Groot, Die Hunnen der vorchristlichen Zeit, S. 80.), a régi Turán területére pedig ugyancsak megfogyatkozva érkeztek.

(Hirth: i. m. és Keleti Szemle III. [1902] 2–3. sz.) Mintegy négy évszázadon át élhettek a nyugatra vándorolt hunnok iráni népek közt, mígsak hazánk területét is el nem foglalták. Ez az idő bőségesen elég volt nekik arra, hogy, a törökfajta népek ősi szokása szerint, a meghódított ország művészi iparának formáit magukévé tegyék. Ez a magyarázata annak, hogy a magyarországi hunnkorszak emlékei tulajdonképpen az iráni hellenizmus emlékei közé sorozhatók. Két

66. e), f), g), h) KÉP. BRONZ SZÍJVÉGEK.
Hunnkorszak. Szentesi leletek. Magyar Nemzeti Múzeum.

legjellemzőbb díszítő elemük: a griff és az inda, a legnagyobb mértékben elterjedt volt a keleti hellenizmus területén. (64–70. kép.) Hatrában, az Arsakida-palota falain láthatók az ősi Mezopotámiából származó griffek, amint a nap oltárát közrefogják. Hogy milyen szoros kapcsolat volt az iráni és a gandharai hellenizmus közt, az leolvasható arról a mellszobrokkal díszített ívről, melyet Schwaiger Imre szerzett Indiában és ajándékozott a Hopp Ferenc-Múzeumnak (60. kép) és amelynek nagyobb kiadása ugyancsak Hatrában található (73. kép). Közös tulajdona az indiai buddhista és az Arsakida-művé-

szetnek az oroszlánfejű griff is (59. és 72. kép) és a griffnek úgy a sasfejű, mint az oroszlánfejű változata megtalálható a Kozlov-expedíció által Mongolországban felfedezett hellenisztikus szöveteken. (*Comptes rendus des expéditions pour l'exploration du Nord de la Mongolie*, Leningrad, 1925. 2., 7. kép.)

A sasfejű griffet különben a Stein Aurél által Lou-Lanban felfedezett selymekről (F. E. Andrews, *Ancient Chinese Figured Silks* . . , Burlington Magazine Jul. — Sept. 1920.), az oroszlánfejűt pedig egy Lecoq által Keleti Turkesztánban kiásott festett fadobostról is ismerjük. (A. v. Lecoq, *Die buddhistische Spätantike in Mittelasien* III., 26. tábla.) Amennyire otthonossá lett Ázsiában a hellenizmus terjeszkedése következtében a griff, mely eredetileg a Napnak, azaz fénynek jelképe volt, annyira elterjedt az említett vidéken a növényi inda is. Ennek az érthető okokból mindennél jobban kedvelt díszítőformának teljesen hellenisztikus és naturalisztikus kiadásai feltalálhatók Iránban, többek közt Hatrában. (72. kép.) Az Arsakida-indát képviselik a Kozlov által Mongolországban felfedezett szövetminták. (*Compte rendu*, 7, 8. kép.) A Gandhara-művészetben otthonos indák is kétségtelenül ehhez az iráni hellenisztikus csoporthoz tartoznak, de — mint minden Gandhara-motívum — egyszerűbbek, azaz összevontabbak az ősfarmánál. Különösen szembeötlő az egyszerűsödés a provinciális keletturkesztáni változatoknál, úgy a Stein Aurél által felfedezett délieknél («A művészet története», XV. tábla, 8. kép), mint a Lecoq által közölt északiaknál. Ezek az iráni hellenizmus határterületein kifejlődött változatok («A művészet története», XV., 7.) jutottak el hazánk területére a hunnok által kimozdított iráni népekkel, bizonyára elsősorban az alánokkal, mert ők voltak egyrészt a hellenizált Arsakida- és Szasszanida-perzsák, másrészt az ugyancsak hellenisztikus műveltségű és velük közel rokon szoghdiaiak rokonai, kik viszont a keletturkesztáni tochárok, a turfáni falfestmények alkotóinak szomszédságában laktak. Nekünk magyaroknak érdekes megfigyelni azt is, hogy a hellenisztikus növényi inda egyes változataival hogy kerültek hozzánk indiai eredetű formák. A Kr. e. századok indiai lótuszindáin változtatva hármassával elhelyezett lótuszvirágok és bimbók a turfáni ékítményeken gyöngyszemekké egyszerűsödtek (XV., 6.) és ezek a hármasságú gyöngyszemeket, azaz terméseket viselő indák a mi leleteink közül se hiányoznak. (XV., 7.)» Ugyanezt az indával díszített bronz szíjvéget itt is közlöm. (66. f) kép.)

67. KÉP. GÁTÉRI LELET.

(141. sír.) Hunnkorszak. Kecskemét. Városi Múzeum.

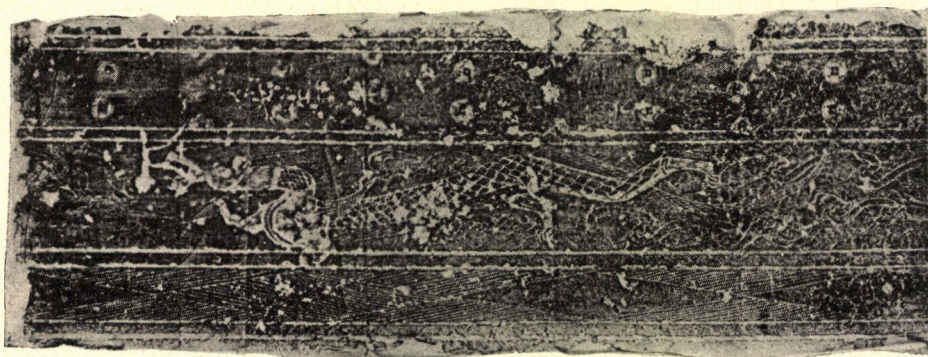
Az arabeszk fejlődéséről szólva megjegyzem, hogy előzményein «világosan látszik a fokozatos fejlődés a hellenisztikus növényi indából a szőtt ékítmények és a valóban geometrikus sokszöges ornamentika közbejátszásával az igazi arabeszkig. Az említett három elem kezdetben még csak egymás mellett jelentkezik. A Kozlov-expedíció által kiásott mongolföldi sírokban találtak olyan szövetet, melynek belső mezejét hellenisztikus indák és delfinek díszítik, míg a szegélye kínai diaszpronokból áll. Hunnkorszaki bronztárgyainkon is külön-külön jelentkezik a hellenisztikus növényi inda és a bizonyára kínai származású szövés- és fonásminta . . . A Kozlov-féle leleteket díszítő inda a palmettával és a rozettával szerves kapcsolatban fordul elő, akár csak a görög és a hellenisztikus művészet szűkebb határai közt, vagy mint a hunnkorszaki «Keszthelystílus» emlékein. Kelet és Nyugat felé való terjeszkedésének története egyáltalában nem problematikus. Ázsiában hellenisztikus volt Irán, Baktria és Gandhara óriási területe, mely Sven Hedin, Stein Aurél, Grünwedel, von Lecoq és mások keletturkesztáni felfedezései és kétségbevonhatatlanul hiteles történeti adatok bizonyossága szerint Keletáziával élénk összeköttetésben állott. A vándor török népek, köztük elsősorban a hunnok, nyugati irányban oly területen hatoltak át, melynek műveltsége és mindezekfelett művészete erősen hellenizált volt. A hellenisztikus hatás elől nem térhettek ki, különösen azért, mert annyira keveredtek a hellenizált iráni népekkel, hogy azokkal szemben kisebbségbe jutottak.»

Könyvem 511—12. és 514. lapjain a következőket írom:

«Tekintetbe kell vennünk azonban egy másik elméletet is, melynek hívei, mint látszik, manapság szaporodóban vannak. E szerint a szkítha művészet, melynek multját ma a Kr. e. VII. századig szokták visszavezetni, alaposan befolyásolta volna az ókori Kína művészetét. Kétségtelen, hogy e szkítha művészet, mely a Fekete-tengertől északra virágzott és amelyik részben kisázsiai görög (ion), részben mezopotámiai és iráni (asszír-perzsa) forrásból táplálkozott, kihatott a távol Keletre is. Hatása különösen érezhető az altajvidéki bronzműveltség emlékein, melyeknek legfontosabb lelőhelye Minuszinszk környéke. Kétségtelen az is, hogy a szibériai bronzműveltségben felismerhető egy nyugatról (a mai Oroszországból, Nowgorod vidékéről) keletre ható folyamat. A szkítha művészetnek külön stílusa alakult ki Nyugat-ázsiaiában, hogy melyik vidékén, nem tudjuk biztosan, de kétségtelenül iráni hatás alatt. E művészet emlékei azok a nagyszerű arany-

lemezek (gyakran türkiz és egyéb színes kőberakással), melyek szarvasokat vagy jakokat széttépő griffeket vagy egyéb merész fantáziával mintázott szárnyetegeket, szárnyas oroszlánokat, kengyel nélkül lovagló, iráni jellegű harcosokat stb. ábrázolnak, és amelyek ma legtöbbször a leningradi Eremitage gyűjteményében láthatók. Éppen ezek az alkotások befolyásolták legjobban az altajvidéki bronzkor művészetét és úgy látszik, hogy ezek ragadták meg legjobban a kínaiak figyelmét is, mert lelőhelyeik közé tartozik Észak-kína is. Régi kínai másolataik is ismeretesek. A nyugatázsiai ú. n. szkítho-szibériai stílus azonban kb. időszámításunk elején keletkezett. Az altajvidéki újabb bronzműveltség is, mely a Kr. e. első évezred újabb felében alakult ki,

68. KÉP. KÍNAI SÁRKÁNY.

Shantung. Hiao Tang Shan. Kr. e. I. sz. ? Chavannes után.

átnyúlik a Kr. u. első századokba és alsó korhatára éppen a Han-korszakbeli kínai tárgyak és pénzek segítségével állapítható meg megközelítő pontossággal. Ez újabb altajvidéki bronzkor emlékein azután már észlelhető is minden kétséget kizáró módon a kínai hatás, mely a jenisszevidéki bronzműveltség egyik önállóbb ágán az Angara vidékén is felismerhető. Ugyanekkor azonban, a Han-korszakban, a kínai művészet, erős nyugati hatás következtében, nagy változáson megy át... Mikor... az ókorban (Kínában) a taoisztikus felfogás szabadabb és fejlettebb művészeti elv szerint érvényesült, az álszimmetrikus formák helyét a ritmikusan ellentétesek foglalták el. Nem lehetetlen, hogy ez a kínai yin-yang-elv szerinti kompozíció érvényesül a szkítho-szibériai művészet szövevényes ábrázolásaiban is. A szkíthaművészet régebbi, nyugati ága ugyanis a viaskodó állatokat natura-

lisztikusabban ábrázolta; nem pedig olyan kígyózó formában, mint az ázsiai. A kígyószerű formák a griffeknél, oroszlánoknál (Műv. tört. I., 15.), szarvasoknál, lovaknál és tulkoknál semmiesetre sem eredetiek, mert nem természetesek, hanem idegen művészetből átszármazottak. Ez az idegen művészet pedig mégis csak a kínai lehetett, melyben a legfontosabb motívum, a sárkány, minden valószínűség szerint a kígyóból származott.»

A hazánk területén talált szíjvégeket díszítő ragadozó állatjele-
netek közt két típus a leggyakoribb. Az egyiket jellemzi az oroszlán és a griff, melyek egy tulkot tépnek szét. A másikon két kutya marcangol egy őzet. Az előbbin egyszerű oldalnézetben láthatók az állatok. Ez a típus szkitho-hellenisztikus. A kutyák közt vergődő őzet kínai-altaji típusnak merem nevezni. Ez ábrázolások dinamikája egészen más művészi érzésre vall, mint a görög jellegűeké. Az egyszerű oldalnézetes beállítás helyett itt ellentétes mozgások érvényesülnek. A kutyaábrázolások gyakorisága valószínűleg abból magyarázható, hogy a kutya a hunnok totemállata volt.

«A művészet történeté»-ben, mint a nagyközönségnek szánt rövid összefoglalásban, természetesen nem boncolhattam tovább a kérdést. Ennyit is csak azért írhattam, mert a munka a magyar közönségnek szól, melynek ösztönéhez viszont szívesen fellebbezek mindig, ha a hunnok ügye forog szóban. Most azonban szabadjon még néhány részletmegfigyelést közölnöm.

A Gandhara-művészetben nagyon otthonos gyöngysor, mely két zsinór közt húzódik és amelyet volt alkalmunk megfigyelni az 1. képen ábrázolt Maitreya bodhiszattván is, annyira gyakori díszítőforma az indiai, az Arsakida- és a Szasszanida-perzsa, a keletturkesztáni tochar és a régibb kínai művészetben, s ezek mellett a mi hunnkor-
szakunk iráni-hellenisztikus származású díszítőművészetében is, hogy e motívum esetében nem szabad véletlen egyezéstről beszelnünk. Itt nem szabad hivatkoznunk arra, hogy ez ékítmények annyira egyszerűek, hogy minden különösebb előzmény nélkül jelentkezhettek bárhol, mint maguktól értetődő formák. Nagyon sok olyan teljesen egyszerű díszítőelem ismeretes, amely minden egyszerűségének ellenére sem fordul elő sok díszítőrendszerben. Ilyen a két zsinórtól szegélyezett gyöngysor is, melyet hiába keresünk a klasszikus művészetben és amely teljesen hiányzott a kínai művészetben is az indiai, azaz Gandhara-hatás előtt. E díszítőelem határozottan indo-iráni sajátos-

ság, és mint ilyen került át a «Keszthelystílus»-ba. A bronz szíjvégen a növényi indával kapcsolatban szokott előfordulni többnyire úgy, hogy több egymástól elágazó szárat fog át. (66. f. kép.) Így keletkezik egy sajátos tag, mely a bőségszarvára emlékeztet és ezért tény-

69. a) b) KÉP. BUDDHASZOBOK INDA- ÉS PALMETTADÍSSZEL.
Gandhara. Kr. u. 1—2. sz.? Berlin.

leg bőségszarva (legtöbbnyire latinul: cornucopiæ) néven szerepel a szakirodalomban. Legkevésbé sem kételkedem abban, hogy az, ki legelőször véste e gyöngysorokkal egymáshoz kapcsolt indák öntőmintáját, nem gondolt arra, hogy egymásra sorakoztatott bőség-

szarvakat ábrázoljon. Annál kevésbbé gondolhatott a bőségszarvára, mert az indadísznek az a módosítása, ami magyarországi emlékein a bőségszarvára emlékeztet, nem egyéb, mint az iráni-hellenisztikus területen, nevezetesen az Arsakida Hatrában alkalmazott inda egyik sajátos részletének átalakítása. Ahol pl. Hatrában az indán végig simuló keskeny levelet látunk (72. kép.), azon a helyen jelentkezik a mi indadíszünkön a bőségszarvára emlékeztető tag.

Az inda szokott formája mellett a palmettának egyik különös formája is sajátos eleme az ú. n. «Keszthelystílus»-nak. Az egymás alól előhajló rövid levelekből álló, koszorúra emlékeztető palmetta

70. KÉP. BRONZ SZÍJVÉG PÁLMALEVELEKKEL.
Hunnkorszak. Magyarországi lelet. Magyar Nemzeti Múzeum.

71. KÉP. BRONZ SZÍJVÉG.
Hunnkorszak. Magyarországi lelet. Magyar Nemzeti Múzeum.

ez (64. kép), melynek előzménye szintén felismerhető a Gandhara-művészet növényi formái közt. (48. kép.) Hasonló ehhez a palmettának egy másik hosszúra nyújtott formája, mely majdnem azonos módon jelentkezik a Gandhara- és a «Keszthely»-stílusban. (69a, 70. kép.)

«Mittelasiatische Spätantike und Keszthelykultur» című dolgozatomban (Jahrbuch der Asiatischen Kunst, II., 60–68. l.) az iráni-hellenisztikus művészet és az ú. n. «Keszthelystílus» közti egyezés több példáját említettem. Hivatkoztam többek közt az arcélben ábrázolt fejekkel díszített bronz medaillonokra is, melyek természetesen szintén mint szíjveretek szerepeltek. (I. m. 7. kép.) Ilyen hellenisztikus fejek sorozatosan is fordulnak elő egyes magyarországi hunn-

72. KÉP. KARDOLTÁR (?) GRIFFEKKEL ÉS INDADÍSZEK.

Hatra, Andræ után.

korszakból való szíjvégeken. A fejeknek ez a sorjában való elrendezése ugyanannak a díszítőművészeti felfogásnak felel meg, amely megnyilatkozik a fentemlített hatrai kapuíveken és a Hopp-Múzeumban levő Gandhara-kőpárkányon. Az egyezés egyik legjobb bizonyítéka, hogy úgy a Hopp-Múzeumban levő Gandhara-empléken, mint a Nemzeti Múzeumban őrzött hunnkorszaki szíjvégen a fejek ugyanazt a hajviseletet mutatják. Meg kell jegyezni, hogy e motívum kérdésével újabban Juhász Miklós is foglalkozik, kit önálló megfigyelései az enyémhez hasonló eredményhez vezettek. Munkája remélhetőleg a közel jövőben fog megjelenni.

A szkítha süveget viselő férfialak, mely a Hopp-Múzeumban a 12. sz. alatt leírt domborművön látható, szintén nem tartozik a ritkaságok közé az ú. n. «Keszthelystílus» emlékein. (71. kép.) Ezeken azonban az egyenletesen sűrű redőzetű ruha közelebbi kapcsolatra vall a perzsa Arsakida- és Szasszanida-emplékekkel, mint a szorosabb értelemben vett indo-buddhista művészet területén otthonos alakokkal.

Szükséges megemlékezni a Kecskemét melletti gátéri sírmezőben, a 141. sz. alatt ismert sírból való igen érdekes arany felszerelésről is, melynek darabjai közt négy kis korongalakú szíjveret is található. E korongok képét az egész leletével együtt itt közlöm. (67. kép.) Bóbitás főnixszek díszítik őket, melyeknek alakja és mozdulata egyaránt megfelel a 15. sz. alatti kőfaragványon látható madarakénak (59. kép.) A gátéri madarakat főnixszeknek kell tartanom, mert egy másik arany szíjverettel együtt találtattak, melyen két sárkány látható. (67. kép.) E sárkányok határozott rokonságot mutatnak a kínai Han-korszak egyik nagyon jól ismert sárkánytípusával. (Chavannes, Mission archéologique dans la Chine septentrionale, XX tábla. Itt 22. kép.) A főnixsznek a gátéri típushoz igen hasonló formáját is ismerjük a kínai Han-korszakból. A sárkány és a főnix a kínaiaknál mélyértelmű jelképek. Az előbbi megfelel a pozitív, az utóbbi a negatív elemnek. (Yang-yin.) A kettő együtt tehát a mindenséget betöltő két elemet jelképezi.

A gátéri sárkányok és főnixszek nem egyedüli példái a két kínai kozmogénikus jelkép használatának a magyarországi hunnkorszak művészetében. Csallány Gábor Szentesen is talált hasonlókat, melyekben először ismertem fel a távolkeleti formákat. (Mittelasiatische Spätantike und Keszthelykultur, Jahrbuch der Asiatischen Kunst, II, 60–68. l., 27. kép. — Kínai sárkány és főnix hunnkorszaki szentesi lele-

teken. Az O. M. Régészeti Társaság Évkönyve 1923—26, 160—165. lap.) A kecskeméti leleteket Kada Elek közölte először. [Gátéri (kun-kisszállási) temető a régibb középkorból. Archæologiai Értesítő 1906, 143. l.] A Kada által közölt rajzok, sajnos, annyira nem kielégítőek, hogy rajtuk az állatok sajátos formái egyáltalában nem ismerhetők fel.

73. KÉP. KAPU-ÍV MELLSZOBORRAL.

Hatra. Andræ után.

A gátéri 141. sírlelet egyébiránt azért is nevezetes, mert a hellenisztikus növényi indának olyan vésett példányát is mutatja fel (67. kép), amelyet eddig a leggyakrabban előforduló, egyszerűsített domborműví indatípus mellett nem igen vettek tekintetbe. Véleményem szerint az itt szóbanforgó indának különös fontosságot ad az,

hogy igen nagy mértékben egyezik azoknak a hellenisztikus indáknak egyik-másik típusával, melyeket legújabbán a francia afghanisztáni expedíció fedezett fel. (66. *a—d* kép.) Amint látjuk tehát, minél jobban kutatjuk a hunnkorszaki indadísz kapcsolatait, annál bizonyosabbak leszünk abban, hogy az az iráni-hellenizmus művészetéből származott át hozzánk és hogy ennélfogva e művészet visszhangja a mi hunnkorszakunkban legkevésbé sem másodlagos jelenség, mint ahogy azt újabbán Alföldi András állította *«Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien»* című könyvében. (28 l.) A *Jahrbuch der Asiatischen Kunst*-ban (Mittelasiat. Spätant.) kifejtett nézetemhez csatlakozik különben E. A. Voretzsch (*Asia Major*, Vol. IV., Fasc. 2—3, 476. l.) és Joseph Hackin is. (*Mémoires de la Délégation Archéologique Française en Afghanistan*, Tome II: *Les Antiquités Bouddhique de Bāmīān*, par A. Godard, Y. Godard et J. Hackin. Avec des notes additionnelles de M. Paul Pelliot. 1928. — 48. l.)

Véleményem szerint tehát az ú. n. *«Keszthelystílus»*-ban elsősorban iráni-hellenisztikus áramlatot láthatunk. Ez a belső bizonyítéka annak, hogy e stílus iráni-hellenisztikus területről származó népre vezethető vissza. Miután pedig semmi adatunk sincs, ami azt bizonyítaná, hogy az avarok iráni-hellenisztikus területről jöttek volna hozzánk, vagy ők hozták volna magukkal először onnan származó népeket, fel sem tételezhetjük azt, hogy e stílus elterjedése nálunk az ő bevándorlásuk következménye lett volna. Ez ellen szólnak a külső bizonyítékok, vagyis az ú. n. *«Keszthelystílus»* emlékeivel együtt talált római pénzek is. Ez emlékekkel kapcsolatban u. i. az ország különböző részein, legalább is tizenkilenc római császár pénzei fordultak elő, kik közül a legkorábbi — Faustina — 170-ben, és a legkésőbbi — III. Valentinianus — 455-ben halt meg Kr. u. A közbeesők mind a III. és legnagyobbbrészt a IV. századból valók. [Philippus Arabs † 249, Herennius Etruscus † 251, Aurelianus † 275, Carus † 283, Diocletianus † 305, Licinius † 323, Nagy Constantinus † 337, II. Constantinus † 340, Constans † 350, Constantinus Gallus † 354, Vetrano † 356, II. Constantius † 361, Julianus Apostata † 363, I. Valentinianus † 375, Valens † 378, Gratianus † 383, II. Valentinianus † 392.] Ha tehát tekintetbe vesszük, hogy a hunnok 375 után jöttek hazánk területére és Attila 453-ban halt meg, az avarok uralma pedig nálunk a hunn birodalom bukása után több mint egy évszázaddal, a VI. század második felében kezdődött, akkor teljesen lehe-

tetlen elhinnünk azt, hogy azok a népek, melyek a IV. és V. században itt éltek, rendszeresen tartózkodtak volna a IV. századi pénzek használatától és csak a VI. században bevonult népek kezdték volna rendszeresen használni azokat a pénzeket, melyek a IV. században tömegesen forogtak. Különböznél is tudjuk, hogy a leleteknek egy másik tekintélyes csoportjában (Hampel: *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, III., 260–333. tábla), melynek stílusa határozottan más, mint az ú. n. «Keszthelystílus», VI. és VII. századi byzánci császárok — Justinus (518–527), Justinianus (527–563), Phokas (602–610) és Constantinus IV. Paganatus (669–670) — pénzei találtattak. Ezek a leletek csakugyan az avarokból valók, ami mellett elsőrangú bizonyíték az, hogy az avarok nagy pénzszolgáltatásban részesültek a byzánci császárok részéről. Semmi sem szól tehát a mellett, hogy az avarok hozták volna be mind a két stílust. A pénzek kormegállapító erejét csak hasonló értékű ellenbizonyítékok dönthetnék meg, nem pedig az a pusztán ráfogás, hogy «e pénzek kormegállapító értéke csak a legtagabb értelemben vett terminus post quem». (Alföldi i. m. 10. lap.) A tények erőszakos félremagyarázását és mondvacsínált elméletekbe való kényszerítését kell látnunk abban, ha valaki két nyilvánvalóan különböző stílushoz tartozó leletcsoportot egy korba akar kényszeríteni, holott e két csoporthoz két különböző korszaknak megfelelő pénzleletek tartoznak. Az már csak nyilvánvaló, hogy ebben az esetben az egyes leletcsoportok korát azok szerint a pénzek szerint kell megállapítani, amelyhez az egyik azaz másik időben közelebb esik.

A külső bizonyítékokhoz a mi esetünkben — amint fentebb említettem — szerencsére kitűnő belső bizonyítékok is csatlakoznak, melyek szerint nyilvánvaló tévedés van abban az állításban is (Alföldi i. m. 17. l.), hogy a hunnokkal együtt nem jöttek alá a Magyarországi területére. Az az iráni-hellenisztikus nép, melyre az ú. n. «Keszthelystílus» végeredményben visszavezethető, véleményem szerint, amint «*Mittelasiatische Spätantike und Keszthelykultur*» című tanulmányomban is állítottam, a hellenisztikus területről származó alá a valamilyen törzse lehetett. Az alá a különben a hunnok uralmát követő évszázadokban is kimutathatók Dél-országra. Ez lehet az egyik oka annak, hogy az ú. n. «Keszthelystílus» nálunk kimutatható még az avarokorszakban is. Egészen úgy, ahogy Hampel József és Nagy Géza is hitték, mégpedig az avar jellegű leletekkel vegyesen is.

Felvinczi Takács Zoltán.

KÉT XV. SZÁZADBELI OLTÁRKÉP A POZSONY MELLETTI MÉLYÚTI KÁPOLNÁBAN.

A pozsonyi «Mélyúton» 1824–25. években épült és Máriának szentelt kis templom számára Nasz Sebestyén csokoládégyáros két képet ajándékozott. Mindegyik egy-egy apostol mártirhalálát ábrázolja.¹

A fatáblák a hátlapon vászonnal és stukko-réteggel bevonva 87 × 73 cm nagyok. Az egyik hátán látható feljegyzés folytán 1898-ban renoválták őket. Ez azonban valószínűleg csak az arany háttér és egyéb aranyozásokra vonatkozhatott, mert különben nagyon jó állapotban vannak.

A templomhajóban jobbra függ Mátyás apostol mártiromsága (IV. tábla). Nyitott csarnokban, melyből egy kis város házaira pillanthatunk, vöröses oszlopokon nyugvó oltár előtt térdel a szent, szakállas férfi, sárgászöld ruhája felett élénkpiros köpenyben. Az oltár mögött kőfal kettős fülkével. Jobbról a szenthez lép a szakállas hóhér, felemelt baltával. Sárgás, zölddel árnyékolt nadrágot, sötét, kékeszöld zubbonyt és oldalán hosszú pалlost visel. A hóhér mellett egy férfi követ dob a szentre. Hosszú, sárgászöld köpenye és fehér, vállaira omló fejkendője van. Ezen csoport mögött a bíró vörösesbarna, aranybrokátba öltöztetett alakja. Szakállas fején bíboros kalap, baljával botra támaszkodva. A bírót kísérete veszi körül. Az előtérben virágok fekszenek elszórva a kőpadlózatán, kékes nőszirm, sárga golya-hír és fehér (... Schafgarbe?).

A templomhajóban balra van Fülöp apostol halálának ábrázolása (V. tábla).

Dombos táj előtt baloldalt áll a T-alakú kereszt, melyre a hosszú, vörös ruhába öltöztetett szakállas szentet kötözték. A kép jobb felében, a szenttel szemben a kínpók csoportja. Legelől hevesen kilépő

¹ Az egyik kép hátán papírcédula ajánlással, Nasz Sebestyén aláírásával és pecsétjével, 1824 augusztus 5-én keltezve.

férfi, aki követ hajít a szentre. Sárgászöld zubbonya, vörösesbarna nadrágja és sárgás szövetből készült turbánja van, hosszú lelógó végekkkel. Alatta a földön pallos fekszik. Mellette térdel egy követet

74. KÉP. ECCE HOMO WIEN. SCHOTTENSTIFT.

szedő férfi, aki kékeszöld nadrágot, vörös mellényt és fehér ujjakat visel. A térdelő mellett idősebb ember piros zubbonyban és fekete nadrágban. A jobb szélén három férfi, egyike pajzsot tart. A keresztmögötti úton egy lovas és egy katona vonul a mélybe.

MÁTYÁS APOSTOL MÁRTIROMSÁGA. POZSONY.

FÜLÖP APOSTOL MÁRTIROMSÁGA. POZSONY.

Mindkét kép egy oltárhoz tartozik, mely a 12 apostol halálát ábrázolta. Két további, szt. Péter és Tamás (?) mártíromságát ábrázoló tábla Frankfurt a M.-ban; öt pedig: Judás Thadeus, idősebb és fiatalabb Jakab, János és Bertalan halála, a budapesti Szépművészeti Múzeumban van.²

Ugyanazon mester műve, de nem ezen oltárhoz tartozik és formátumában is különböző, egy női szent lefejezését ábrázoló tábla a prágai Rudolfinumban.

Pozsony.

Weyde Gizella.

★

A Weyde G. dr. által felfedezett képek meghatározásához legyen művészettörténeti elhelyezésüket illetőleg néhány megjegyzés hozzáfűzve. Már felfedezőjük osztráknak ismerte fel az apostolok mártír-ábrázolásait. Azonban a faji hovátartozandóságon kívül a mester kezének felismerése is lehetséges. Kétségtelenül meghatározhatók, mint a bécsi Schottenstiftban lévő passzióábrázolás mesterének művei. A passzió-ciklus és «Mária életének» ciklusa két különböző mester kezétől származik és különböző időpontban keletkezett, habár egy oltárhoz tartoztak, mely a kolostor templomában állott. A passzió 1469-el van keltezve. Szerzője jelentősebb, valószínűleg Wohlgemut tal egy generációból származó mester, aki annak stílusát önállóbban, szabadabban kezelte és szorosabban összefűzte az osztrák tájfestés egyéni modorával, mint a talán egy évtizeddel fiatalabb Mária-ciklus mestere.³

Előbbi számára a látkép nem csupán sematikus felépített színpad kerete, mint emennél, hanem a táj vagy helység szervesen összenő az egész cselekvéssel. Az «Ecce Homo» képen (74. kép)

² Köszönetet mondok Gyárfás dr.-nak, aki a képek összetartozására figyelmeztetett, valamint Wollers A. dr.-nak Frankfurtban, Chramár képtárigazgatónak Prágában és Genthon I. dr.-nak Budapesten, akik legnagyobb készséggel közölték velem az illető városokban lévő táblákra vonatkozó összes adatokat.

³ Wohlgemut modorával fennálló rokonságra utal Fenyő és Genthon is «Régi magyar képek a Szépművészeti Múzeumban» (Magyar Művészet 1928. No 2. 71. kk. o.) című cikkében, azonban abból, hogy az oltár minden valószínűség szerint az egykori Felső-Magyarország területén állott, magyar művészre következtetnek. Helyesen tartom az oltár egykori felállítására vonatkozó feltevést, ami azonban szerintem nem zárja ki a Schottenstift-passio mesterének szerzőségét. Lásd Betty Kurth: Über den Einfluss der Wohlgemut Werkstatt im östl. Süddeutschland. Jahrb. des kunsthist. Institutes der Zentralkommission X. 1916. — F. Ottmann Österreichische Malerei. I. Wien, 1926 p. 146 ff., ahol további irodalom is meg van adva.

a Megváltó hirtelenül és félénken lép ki a praetorium ajtaján egy alsó-ausztriai kis város utcájára. Az összegyűlt tömeg gyalázni kezdi. Ugyanilyen közvetlenül látja a művész Mátyás apostol halálát. Egy templom előterén agyonkövezi az őt üldöző csoport. Csupán az árkádos (...Blendarkade) templom falát látjuk és az üldözők vállai között a városka oromfalait, mégis ezzel a néhány vonással a helynek és karakterének teljes képzetét tudta bennünk felkelteni. A két tábla kiválóan alkalmas az összehasonlításra, melynek eredménye a művész-kéz identitásának bizonyossága. A komoly, sovány férfitípus, a gyakran mutatóan felemelt kezek itt is, ott is egyformák. Az Apostolképek azonban határozottan fiatalabbak és kb. egykorúak a Mária-ciklussal. Így felmutatják a mester fejlődését, aki a század végéig szakadatlanul áramló művészi fejlődés elején áll. A díszítő elemekben leli örömet, így későbbi művében virágokat, fegyvereket szór el a földön, ebben egyezve a követői közé tartozó Sanct-Floriani Mária-ciklus mesterével. A megkövezésen látható pallos-motívum tovább él *Cranach* és *Breu* ifjúkori osztrák műveiben. (Töviskoszorúzás Neuklosterben és Herzogenburgban.)

További datált műve a mesternek az 1477. IX/9-én meghalt Florian Winkler epitaphiuma Wiener-Neustadtban (l. Jos. Mayer, *Geschichte von Wiener Neustadt*, I. 2. S. 244—5). Krisztus születését ábrázolja a térdelő donátorral és annak védőszentjeivel és a dómból származik. Ugyancsak a dómban vannak még a próféta-medailonok, amelyek az apostolok plasztikájával egységet képeznek. Azelőtt tévesen a Meister der Heiligenmartyrien művének gondoltam s így a 90-es évek elejére helyeztem őket. Pinder azonban elhitetően datálta a plasztikákat 1480 körülire, mivel a Winkelepitaphiumot csak néhány év választhatja el a próféta-medailonoktól.

Wien.

Benesch Ottó.

CSEPEL-SZIGET TÉRKÉPE 1728-BÓL.

Örömmel teszek eleget a szerkesztőség felkérésének, hogy egy, a bécsi hadilevéltárból napfényre került leletet ismertessek, amely — bár szerény adalék — a magyarországi művészet történetére több szempontból is figyelemreméltó. A Csepel-sziget egy térképe ez,¹ a lap közepén levő feliratos táblácskán a következő címmel és ajánlással:

«Mappa Geographica über die grosse Insul Csepeliense. Dem Durchleuchtigsten Fürsten und Herrn Herrn Eugenio Princsen von Savoyen und Piemont der Röm: Kay: und Cathol: Mayestätt General-Lieutenant zu gnädigster Observanz unwirtigst vorstehle so neuest observirt und das alte corgirt Anno 1728.»

A lépték alatt balról a szignatúra: «L. F. de Rosenfelt Keyserl. Ingenieur Hauptman.» A középső szélesebb sáv a sziget térképészeti felvételét adja, a jobb szélén a promontori kastélyra s Budára és Pestre is kiterjedően, míg az alsó sávon Ráckeve és Savoyai Jenő hercegi kastélyának látképe, a felsőn pedig Pest és Buda madártávlati képe látható (75. és 76. kép).

A kastély képe, bármily vázlatosan odavetett ábrázolás, különös figyelemre méltó, mint az eddig ismert legrégebbi látkép, amely az eredeti állapot rekonstrukciójához is nyújt némi támpontot. Az a körülmény, hogy a lap ajánlása magának a tulajdonosnak szól, indokoltá teszi azt a feltevést, hogy a látkép, ha mellékes jelentőségű is, bizonyos gonddal s valószínűleg természet után készült. Már Ybl Ervin is,² aki elsőnek hívta fel a figyelmet a kastély művésztörténeti jelentőségére, meggyőzően mutatva ki alkotómesterét J. Lu-

¹ Bécs, Kriegsarchiv, régi jelzet B. IX./a. 674—7.

² V. ö.: *Ervin von Ybl*: Das Schloss des Prinzen Eugen von Savoyen in Ráckeve. Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte N. F. IV. (XVIII.) 1926. S. III. — továbbá: *Ybl Ervin*: Szavoyai Jenő herceg ráckevei kastélya. Az Orsz. Magyar Szépművészeti Múzeum Évkönyvei III. Budapest, 1924. 51. skk. 11.

kas Hildebrandt személyében, megállapíthatott későbbi változtatásokat Bél Mátyás leírása³ és a ma fennálló épület egybevetése nyomán. Feltevéseit az 1728-ból való látkép teljes mértékben igazolja. Látható e képen a patkóalakú alaprajzi elrendezés, amelyet Bél az előreugró középső rizalitra való tekintettel **M** alakúnak mond, továbbá az udvart a Duna felől lezáró kerítés, Bél szerint «*murus, ad floris modum, flexuoso instructus opere*», a «*porta cancellata*»-val, e gazdagműví kovácsolt vaskapuvall, amelyet félköríves nyílásban álló vázáktól koronázott pillérek tagolnak egyes mezőkre. Helyesen ismerte fel Ybl azt is, hogy az óra is később került a főbejárat fölé.

A mai állapot legfőbb eltérése a rajzunkon feltüntetett eredetitől a tetőzet formája a kupolaterem fölött. A jelenlegi lapos, kerek gömbsapka tisztán stíluskritikai vizsgálat alapján is merőben idegen motívumnak bizonyul Hildebrandt művészetében. Ezzel szemben a rajzon magas, homorított és vázával koronázott Mansard-tető látható, amely erőteljesen emeli ki a középső pavillont s az épület egészének silhouetáját élénké és mozgalmassá teszi. A tető átépítése az 1819-es évre tehető, amely évszám Ybl egy adata szerint az egyik tetőgerendán olvasható. A tető józan, klasszicisztikus formája is erre a korszakra vall.⁴

Művészettörténeti szempontból a felső sáv is figyelmet érdemel, amely Buda látképét ábrázolja. Egészen balról egy nagy épület látható «királyi vár» jelzéssel, tőle jobbra a fegyvertár huszártornyos épülete. A királyi palota építésének története sok tekintetben maig sincs tisztázva. A. Ilg közölt néhány adatot az építkezés első korszakából,⁵ Kapossy János pedig Hillebrandt szerepére világított rá a későbbi átépítés körül.⁶ Az építés kezdetéről szóló egyetlen forrás, amelyet Ilg idéz, Iselin egy rövid megjegyzése 1722-ből (*Historisches Lexicon* III. p. 630.). E szerint 1715-ben az akkori várparancsnok, báró Regal, akit Iselin tévesen grófnak mond, Korvin Mátyás régi palotája

³ V. ö.: Matthias Belii Notitia Hungariae Novae Geographico-Historica. Partis Primae Cis-Danubianae Tomus tertius, 1737. 525. l.

⁴ A rajzon a nagyterem elülső fala hajlított; de ez nyilván csak elrajzolás, minthogy az alaprajz, amelyen egész bizonyosan nem változtattak, ellene szól. Figyelemre méltó a kupoladob nagy ablaka, amely a rajzolóknak nyilván túlnagyra sikerült s ez indíthatta a párkány alkalmazására.

⁵ Albert Ilg: *Leben und Werke Joh. Bernh. Fischers von Erlach*. Wien 1895. S. 704. f.

⁶ Kapossy János: F. A. Hillebrandt. 1719—1797. Budapest, 1924. 12. és 27. l.

75. KÉP. CSEPEL-SZIGET TÉRKÉPE 1728-BÓL.

76. KÉP. A RÁCKEVEI KASTÉLY KÉPE 1728-BÓL.

Archaeologiai Értesítő.

helyébe, amely Buda bevételekor 1686-ban rombadőlt,⁷ új császári várat épített. Hogy az építkezés csakugyan megkezdődött, azt Budának egy 1741-ből származó tereprajza is igazolja, magyarázó szövegében a következő megjegyzéssel: «Ein tractus zum Schlossgebäu so anno 1715 ohne Schiet mauer erbauet worden».⁸ E szerint csak a nyers épület készült el belső közfalak nélkül. Ezt bizonyítják Keyssler útleveleinek adatai is, de mindenekelőtt egy jelentés Mária Teréziához 1742-ből, amelynek mellékletén, Mathäy mérnökkari százados felvételi rajzán világosan olvasható: «die Schietmauer oberhalb der Erden 4 $\frac{1}{2}$ Schu hoch aufgemauret, die übrigen Schietmauer seindt nur aus den Fundament bis ebenen erten ausgemauret, in den übrigen theil ist noch keine Schietmauer angedragen worden».⁹ E mellett az alaprajzok is azt mutatják Mathäy felvételén éppúgy, mint az 1741-ből s az 1751-ből és 1753-ból származó további tereprajzokon,¹⁰ hogy az épület alaprajzi kiterjedésében alig ért még valamivel a felén túl. A terveken, mint délkeleti épületrész, egy négyszögű udvart körülzáró épülettömb látható, amelyhez a nyugati sarkában a hátrafelé húzódó középső szárny csatlakozik. Kétségtől egy hasonló északnyugati szárnyat kell kiegészítésül elképzelnünk, úgyhogy a csekély mélységű cour d'honneur a Dunára nyílt volna. Az épület látképe az 1728-iki terven, amely a budai királyi várnak eddig ismert legrégibb ábrázolása, egészen egyszerű, nyeregtetővel fedett, architektonikusan tagolatlan építményt mutat, amely inkább kaszárnyához, mint fejedelmi kastélyhoz hasonlít itt is, Mathäy felvételei rajzán is. Hogy az építkezésnek Fischer von Erlach terve szolgált volna alapjául, amire egyébként forrásszerű bizonyítékaink mindmáig sincsenek, ezek alapján nagyon is valószínűtlennek látszik, ha a nyers épületből nem is vonhatunk biztos következtetéseket.

1741 és 1742-ből való jelentésekből kitűnik, hogy az építkezés régóta szünetelt s maga az épület lassankint pusztulásnak indult: a tetőgerendák részben elkorhadtak, s a tetőzet az egyik sarkon bedőlt.¹¹

⁷ Mátyás király palotájának egy felvétele látható a következő metszeten: *Iconographica Imago obsidionis expugnationisque Budensis 1686*. Megjelent Bécsben Matthias Greischernél. — Bécs, Kriegsarchiv, régi jelzet: Inland C. V. Ofen a. No 1.

⁸ Bécs, Kriegsarchiv, régi jelzet: Inland C. V. Ofen a. No. 9.

⁹ Bécs, Hofkammerarchiv.

¹⁰ Bécs, Kriegsarchiv, régi jelzet: Inland C. V. Ofen a. No 10. — Sparr: *Atlas du cours du Danube*, B. IX. b. 113.

¹¹ Bécs, Hofkammerarchiv.

Még a legszükségesebb javításokra sem jutott pénz, amelyek költségvetése 2292 frt 54 kr-ra rúgott, úgyhogy Mária Terézia kénytelen volt 1747-ben egyik királyi pusztáját 4000 frtért Latinovics Péternek elzálogosítani. Csak gróf Grassalkovich kamaraelnök kezdeményezésére indul meg újból az építkezés. 1748 augusztus 23-án kelt kérésére a királynő rendelettel utasítja a budai városparancsnokot, hogy ne gördítsen akadályokat a munkálatok elé, hanem inkább a szükséges katonai segítséget is bocsássa rendelkezésre.¹² Az építkezés újrakezdésével 1749 május 13-án csakugyan megtörténik az alapkőletétel. A gróf erélyes lényével alig volna összeegyeztethető, hogy amikor a királynő hozzájárult az építéshez s a terv megvalósítása Grassalkovich előtt személyes becsületbeli kötelezettséggé vált, évekig szüneteltesse a megkezdett munkát. Kapossy feltevése, amely szerint csak a 60-as években indul meg a nagyobb arányú építő tevékenység, ily értelemben kiegészítésre szorul.

1758-ban, Affalter Péter kastélyfelügyelővé történt kinevezésével egyidejűleg a királynő jelentést kér az építkezés állapotáról.¹³ Sajnos, maga a jelentés — úgy látszik — elkallódott. Szerencsére fennmaradtak azonban a hozzá mellékelt tervek.¹⁴ Ezek igen jó képet adnak az építkezés előhaladásáról, mert különböző színek tüntetik fel, mely falakat tartottak meg a régi épülettömbből, melyek emelkedtek már tetőig s melyek voltak csupán megalapozva. Feltüntetik a tervek azt is, melyik mennyezet volt már boltozva s melyik «mit Stukatorbaum unterlegt». Épp ez utóbbi megjegyzés bizonyítja, hogy ekkor már a palota belsejében is dolgoztak. A színezésből kitűnik, hogy a jobb-szárny magvában a régi építménnyel megegyezik. Feltűnő azonban, hogy a homlokzatmegoldás új. Földszint-magasságig az egész épület nyersen készen áll, beleértve a balszárnyon beépített kápolna apsisát s a jobb szárny közfalait is. Legelőrehaladottabb a középső szárny a nappali- és a nagyteremmel, amely mindkét emelet magasságában kész, legkevesbbé kiépített a balszárnny, amelynek bal sarka a házikápolnával csupán csak a földből nőtt még ki. Alaprajzi elrendezése azonban már végleges éppúgy, mint a szárnyépületek két nagy lépcsőházáé. Az építkezésnek ennyire előrehaladott állapota nyilván egy megelőző hosszabb építési időszakra utal.

¹² U. ott.

¹³ U. ott.

¹⁴ U. ott; G. 33. I., II., III., V., VI.

Sajnos, a tervek semminemű felvilágosítást nem adnak a tervező művész személyére nézve, minthogy csupán Sebastian Zeller rézmetsző másolatai, amit az «imitatus est» megjelölés is bizonyít. Ilg feltevése, hogy e rajzoknak az idősb Fischer von Erlachtól származó tervek szolgáltak alapul, már mint pusztá lehetőség is elvetendő. Az 1741-iki és 1763-iki¹⁵ várostérképek (77. és 78. kép) egybevetéséből világosan látszik, hogy az 1749-ben újrakezdett építkezés az 1715-iki régi tervtől lényegesen eltér. Megtartja a délkeleti szárnyat s csupán

77. KÉP. BUDA TÉRKÉPE 1741-BŐL.

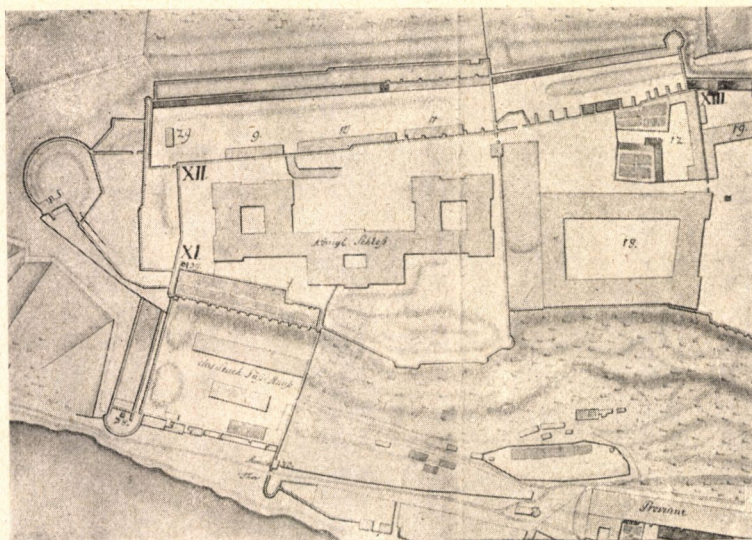
sarokrízalitokkal teszi némileg gazdagabb tagolásúvá, míg a teljesen lebontott középső szárny helyett az újonnan épített középső szárny az ellenkező oldalra került, úgyhogy az alakban közrefogott udvar most már nem a Dunára, hanem délnyugatra, a Krisztinavárosra nyílt. Megfelel ennek az 1758-iki tervrajzon a régi falak feltüntetése is. Világosan látható, hogy nyilván 1749-ben, Grassalkovich gróf megbízására, aki a tulajdonképpeni mecénásnak tekinthető, új tervek készültek.

Minthogy azonban az alapkőletételkor ez új terveknek már készen kellett lenniök, kevésbé valószínű Kapossynak az a feltevése,

¹⁵ Bécs, Kriegersarchiv, régi jelzet: Inland C. V. Ofen No. 11. Sign.: «Ing. Cadet Franz Xav. Salgeri de Salger».

hogy az alkotó mester F. A. Hillebrandt volna. Ő csak 1757 aug. 4-én kerül, mint a magyar kamara építésze, az elhalt Johann Bapt. Martinelli helyére, tehát alig $\frac{3}{4}$ évvel a királynő által kért jelentés (1758 febr. 9.) előtt, amely viszont kétségtelenül több évi építő tevékenységre mutat. Az alapkőletétel korában az akkor csak 30 éves építész neve bizonyosan nem volt még oly jó hangzású, hogy feltehető volna, hogy éppen neki jusson egy ily nagyszabású és jelentős meg-

78. KÉP. BUDA TÉRKÉPE 1763-BÓL.

bízatus. Így még más építész után kell néznünk. A mestermeghatározást pusztán stíluskritikai úton alig kísérelhetjük meg, minthogy a tervek — amint említettük — csak másolatok s a XVIII. századi palotából az újabbkori átépítések nyomán eredeti állapotában jóformán semmi sem maradt meg. Itt csak levéltári kutatás hozhat eredményt. A felvetett probléma megoldását azonban már magyar kollégáimra kívánám bízni, akik Hekler professzor avatott irányítása mellett oly szép eredménnyel vették munkába a magyarországi barokk művészet történetének feltárását.

Wien.

Frey Dagobert.

Jegyzet: A fentiekben ismertetett felvétel az Orsz. Magy. Rég. Társ. 1927 febr. 4-iki ülésén került először bemutatásra.

MÁRIA TERÉZIA BUDAVÁRI KIRÁLYI PALOTÁ- JÁNAK TERVEZŐ MESTERE.

A megoldatlan problémák tömegében, amely a hazai barokk építészet történetének kibontakozó képébe maig is vakfoltként illeszkedik, a tévesen meghatározott vagy jobbára naiv hagyományoktól körülvett névtelen alkotások sorában kétségtelenül a legjelentősebbek egyike Mária Terézia budavári királyi palotája s a hozzáfűződő, szinte rejtélyes kérdés: ki volt e palota tervező mestere?

A régibb kutatás meg sem kísérelhette a kérdés módszeres tisztázását. Nemcsak a hiteles történeti források hiánya volt egyik nagy nehézsége: tiszta látását oly hagyomány is elhomályosította, amelyet lehet ugyan kétségbevonni, de amellyel szemben csak döntő bizonyítékokkal felszerelt kutató mer végérvényesen állást foglalni. Magától értetődő biztos adatként járt kézről-kézre a két legnagyobb név — hiszen királyi palota építését kire is bízhatnák? — s amint világossá vált, hogy az első építkezés még III. Károly korára esik, a teljes újjáépítés pedig az 1740-es évek második felében veszi kezdetét: Johann Bernhard Fischer von Erlach és Johann Lukas Hildebrandt szerzősége alig válhatott vitássá. Az elsőt Albert Ilg vitte be a tudományos irodalomba, aki régibb adatok nyomán, de nem elsődleges forrásból próbált a III. Károly korabeli építésre némi világot vetni.¹ A palota későbbi felvételi rajzain — úgy vélte — sikerült is megállapítania a délkeleti szárny négyszögének állítólagos Fischer-i magvát. Minthogy azonban e régibb szárnyat már a század közepén meginduló újjáépítéskor gyökeresen átalakították s minthogy Fischer von Erlach budai működése az eddigi kutatás világánál is alig több az Entwurf-ban közölt pesti török mecset képéből vont feltevésnél: Ilg megállapítása nem is lehet további termékeny vita tárgya, amíg

¹ V. ö.: *Albert Ilg: Die Fischer von Erlach. I. Wien, 1895. S. 704. ff.* — V. ö. még: *Fr. Weller: Die Kais. Burgen und Schlösser in Bild und Wort. Wien, 1880. II. S. 355.*

egy szerencsés véletlen napfényre nem hozza az építkezés adatait. A Mária Terézia korabeli új palota szempontjából meg éppen lényegtelen.

Johann Lukas Hildebrandt neve, mint a Mária Terézia korában újjáépített s némi átalakításokkal a XIX. század végéig is megleghe-tős eredeti alakjában fennálló palota mesteréé, a magyar szakiroda-lomban és ismertető művekben kísért a legújabb időkig.² Ismeretlen forrásból véve, végleges hitelt követelő megállapításként jár kézről-kézre, bár kútfőszerű adatok nem szólnak mellette, sőt pusztá kro-nológiai valószínűsége is kétségbevonható. Igaz ugyan, hogy a régi palota restaurálása már 1742-ben, majd 1745-ben is szóba kerül, s e célra némi pénz is rendelkezésre áll, de a királyi palota teljes újjá-építését csak gróf Grassalkovich Antal kamaraelnök kezdeményezi 1748-ban s ennek alapján az építkezés 1749-ben indul meg, négy év-vel Hildebrandt halála után. Ha fel is tesszük, hogy az 1745-ben el-halt mester, mint udvari építész, készíthetett a tervbe vett restau-ráláshoz vagy esetleg a további kiépítéshez is tervrajzokat, ami mind-máig semmivel sem bizonyítható, a legújabban napfényre került tel-jes hitelű forrásokból kétségtelenül kitűnik, hogy az 1749-iki újjá-építés egészen más és merőben új tervek alapján indult. E teljes hitelű források pedig — ha nem is levéltáriak — magának a palo-tának Jadot de Ville Issey császári udvari főépítészről készített s a párizsi Bibliothèque Doucet gyűjteményében őrzött eredeti tervrajzai. Napvilágra hozataluk, bár a hozzájuk fűződő problémák kiaknázat-lanul maradtak, egy fiatal bécsi műtörténész, Heinrich Justus Schmidt kutatásainak egyik legszebb s a mi szempontunkból döntő jelentő-ségű eredménye.³

Jadot neve nem először kerül itt szóba a palotaépítés körül: nagy kerülőúton jutott el hozzá a kutatás. Már 1868-ban a két nagy név előtt feltűnik Rupp Jakabnál *«Hillebrandt főmérnök»*, mint a királyi palota építésze.⁴ Nem látható azonban világosan, vajjon ez adata hiteles forrásokon, avagy pusztá névcserén alapúl-e? Pasteiner

² V. ö.: *Hauszmann Alajos*: A magyar királyi vár. Budapest, 1912. 20. s Kk. II.— Budapest műemlékei. Budapest, 1924. 132. l. stb.

³ *Heinrich Justus Schmidt*: «Die alte Universität in Wien und ihr Erbauer». Kézírtos disszertáció, Wien, 1926. — Sajtó alatt.

⁴ V. ö.: *Rupp Jakab*: Buda-Pest és környékének helyrajzi története. Pesten, 1868. 137. l.

Gyula később ugyancsak Hillebrandtban — bár tévesen Hillebrandt József «császári építész és főmérnök»-ben — látta a palota mesterét.⁵ Ha megállapítása, apa és fiú felcserélésével, nem is ment minden tévedéstől s ha nem is tudta kiszorítani a népszerűsítő művészeti irodalomból a Johann Lukas Hildebrandt 'szerzőségéről' szóló tévhitet, vele a tudományos kutatás — talán Albert Ilg nyomán — oly név felé terelődött, amelynek egyik viselője, az apa, Franz Anton Hillebrandt, csakugyan jelentős részt vett a palota építésében.

Hillebrandt működése felé csak a legújabb kutatás fordult nagyobb figyelemmel. Szerepe a későbbi építkezések körül levéltári források alapján 1765-ig vihető vissza, amikor már összegező kimutatást terjeszt Grassalkovich elé felmerült apróbb költségeiről és útszámláiról. Bár a megelőző évekből nincsenek reá vonatkozó adataink, bizonyos történeti megfontolások és stíluskritikai megfigyelések alapján hajlandók voltunk a palota tervező mesterét is Franz Anton Hillebrandt személyében látni.⁶ Mikor azután Heinrich Justus Schmidt nagyjelentőségű felfedezését, a Jadot de Ville Issey párizsi vázlatkönyvéből való alaprajztervet egészen futólag szemügyre vehettük s vele a királyi palota alaprajzi elrendezését nagy vonásokban már így is megegyezőnek találtuk, felfogásunk némi megszorítással módosult. Kétségtelennek látszott, hogy gróf Grassalkovich Antal kamaraelnök csakugyan az udvari főépítészhöz fordult tervekért, aki készített is a palotához alaprajzvázlatot. Másrészt a felépítésnek Jadotétól merőben idegen szelleme és formavilága, amelyben még a távoli franciás elemek is sajátos bécsi átfogalmazásban jelentkeznek, már eleve a francia mester szerzősége ellen szólt s az alaprajzi elrendezés oly feltűnő rokonsága, amely a Jadot-féle alaprajzvázlat ismeretét feltételezi, inkább oly feltevést tett valószínűvé, hogy a kivitelre került terveket az udvari főépítész vázlatának felhasználásával és tán némi irányítása mellett egy bécsi mester, a közvetlen környezetéhez tartozó és évekig mellette dolgozó Franz Anton Hillebrandt készítette el.⁷ Az a Hillebrandt, aki Balthasar Neumann iskolájából került vissza Bécsbe s aki korántsem volt ekkor már oly névtelen, mint az eddigi kutatás vélné,

⁵ *Pasteiner Gyula*: Az építés Budapesten. Az osztrák-magyar monarchia írásban és képen. Magyarország III. k. Budapest, 1893. 102. l.

⁶ *Kapossy János*: F. A. Hillebrandt. (1719—1797.) Budapest, 1924. 13. l.

⁷ V. ö.: *Kapossy János*: Későbarokk építészet Magyarországon. Magyar Művészet III. évf. Budapest, 1927. 276 s. kk. 11.

mert hiszen a következő évben, 1750-ben már tőle kér tervek gróf Forgách Pál nagyvárad püspök, e korszak egyik legnagyobb szabású magyarországi vállalkozásához, a nagyvárad székesegyház építéséhez.⁸

Állásfoglalásunk a Jadot-féle eredeti tervek beható elemzésének világánál, amelyek fényképfelvételeit Heinrich Justus Schmidt lekötő szívésséggel bocsátotta rendelkezésünkre, még így is módosításra szorul. E tervek részletes egybevetése az építkezés további menetéről fennmaradt felvételi rajzokkal, ha nem is tisztázhat minden kérdést végérvényesen, levéltári források híján is nagy lépéssel visz közelebb a probléma megoldásához.

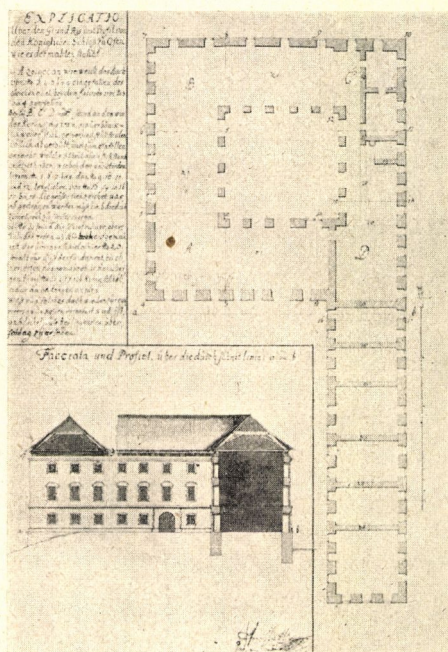
Mellőzve itt a III. Károly korabeli palotaépítés részleteit s a többé-kevésbé jelentéktelen terepfelvételi rajzokat és apró lát képes metszeteket, vizsgálódásainkat s belőlük vont következtetéseinket négy különböző időből származó tervrajzcsoportha építjük. E négy tervcsoportha az ötödiknek csatlakozó Pichler-Mansfeld-féle metszetképpel Mária Terézia királyi palotájára vonatkozólag mindmáig leg hitelesebb, elsőrendű forrásunk. Az eddig előkerült levéltári adatok is csak e tervek köré csoportosítva nyernek értelmet és némi jelentőséget. Az első terv a régi épület felvételi rajza 1742-ből, tehát még abból az időből, amikor csupán a III. Károly korabeli palota restaurálásáról esett szó. A továbbiak közül kettő a folyamatban lévő új építkezés, illetőleg a teljes befejezés korából való felvételi rajz. A felépült palota tényleges állapotát feltüntető rajzokból visszafelé következtetve jutunk a Jadot-féle alaprajzvázlathoz, vele az építkezés kezdetéhez és a tervező mester problémájához.

A Mária Terézia korában már pusztulásnak indult régi palota állapotáról *Matthey* «Königl. Ing. Hauptman» felvételi rajza tájékoztat 1742-ből.⁹ (79. kép.) Kétemeletes, dísztelen épület volt, a mai királyi palota délkeleti épülettömbjének eredeti magva, amelyhez délnyugati sarkán, a Krisztinaváros felé néző homlokzattal, egy hosszú, keskeny hátranyúló szárny csatlakozott. Csak a külső, nyers falak álltak még készen a beomlott tető alatt, míg a közfalak vagy egyáltalán hiányoz-

⁸ V. ö.: Nagyvárad: püspöki levéltár, Publ. Eccl. fasc. VIII. Nr. 58. Hillebrandt s. k. pecsétetes eredeti Specifiation-ja. — Nagyvárad, 1750. jún. 6-ról — az elkészítendő 11 drb tervről. Bernáth György, a püspök bécsi ügyvivője, 1750. okt. 23-án jelenti, hogy a tervek már kezei közt is vannak. — U. ott.

⁹ Bécs, Hofkammerarchiv, Sammlung von Karten und Plänen G. 33. VI.

79. KÉP. MATTHEY SZÁZADOS FELVÉTELI
RAJZA A KIRÁLYI PALOTÁRÓL. 1742.

ban körülzáró palota félbemaradt középső épülete volna, annyival is inkább, mert e szárny hossza — ha az utolsó háromnyílásos helyiséget középtengelynek vesszük — körülbelül kétszerese volna az oldalnégyszög teljes szélességének, ami általában megfelel az ily palotatípus alaprajzi méretezésének. Viszont azonban két szárnyépület közt tömegével is szükségképp uralkodó hangsúlyra számító corps de logis kiképzésének nyomát sem találjuk az egyenletes ritmikával váltakozó ablaknyílások és falcsíkok között; sőt élénk tárul az a kérdés is, hogyan kerülnek egy félbemaradt összekötő épületszárny ideiglenesen lezáró tűzfalába a homlokzati oldalhoz hasonlóan kiképzett ablakok, ha a belső rész kiépítése még annyira sem haladt, hogy akár ideiglenesen is, lakható volna. Ily meggondolással minden további kombináció eleve meddőnek bizonyul.

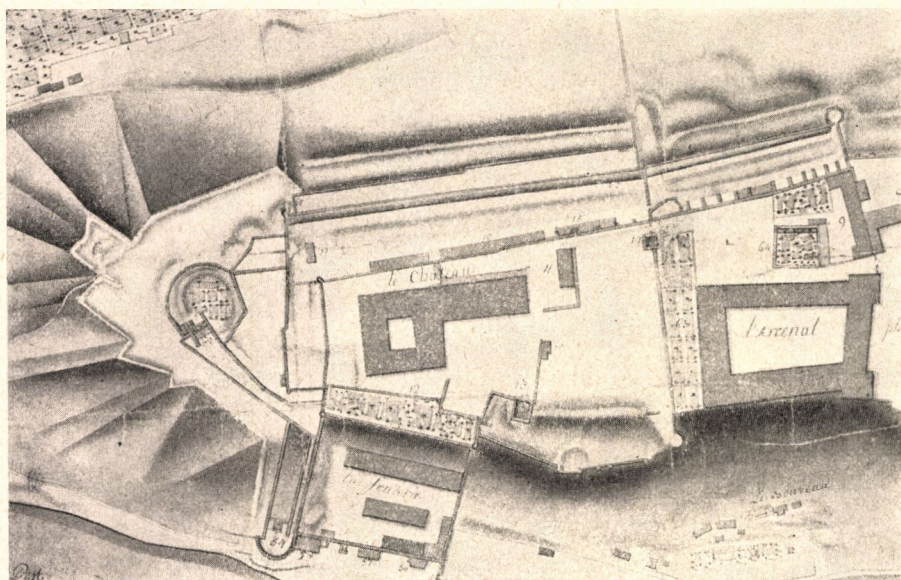
Mária Terézia trónraléptével többször szóba kerül a palota restaurálása. Matthey felvételezése nyomán 1742-ben jóformán semmi sem történik. 1745-ben a királynő újból elhatározza a palota helyreállítását s gróf Erdődy György kamaraelnökre bízta a további intéz-

tak, vagy alig nőttek ki a földből «Bey No. 19 — mondja a rajzhoz fűzött *Explicatio* — seynd die Schiet mäuier oberhalb der erden 4 $\frac{1}{2}$ Schu hoch aufgemauret, die übrigen Schitmäuier No. 20 seindt nur aus den fundament, bis ebner erten ausgemauret, in den übrigen theil No. 21 ist noch keine schiet maur an gedragen worden». Ilyen állapotban az épület alig szolgáltatott valaha is királyi szállásul; a III. Károly korában megkezdett építkezés — úgy látszik — sohasem jutott el a befejezéshez. Így aztán a hátranyúló keskeny szárny sem érthető világosan. Feltehető ugyan, hogy ez az épületrész egy nagy-

szabásúan kiépítendő s a Dunára

nyíló cour d'honneur-t [ ] alak-

80. KÉP. FRANÇOIS LANGER: BUDAVÁR TEREPRAJZA. 1749. (RÉSZLET.)

kedést, akinek ki is utal 4000 forintot a munkálatokhoz.¹⁰ Ismét kevés eredménnyel. Csak az erélyes és becsvágyó Grassalkovich Antal gróf kezdeményezése hoz gyökeres fordulatot a palotaépítés tervezgetésében. Alig kerül 1748-ban a kamaraelnöki székbe,¹¹ előterjesztéssel fordul a királynőhöz s meg is nyeri engedélyét a királyi palota teljes újjáépítéséhez. Egyben felhívást intéz a nádor útján a vármegyei és városi törvényhatóságokhoz, hogy a szükséges pénzt adakozásból teremtsse elő,¹² a királynőtől csupán a földmunkákhoz kér katonai segítséget s oly rendelkezést, hogy az óbudai kincstári tégláégetőkemencét az építkezés céljaira igénybe vehesse. 1748 augusztus 23-án kelt Mária Terézia rendelete, amellyel Grassalkovich tervéhez mindenben hozzájárul, «wan es ohne unkosten der camer und abbruch des contributionalis der bau geschehen kann».¹³

A gyors elhatározást gyors tettek követik. 1749 május 13-án

¹⁰ V. ö.: Országos Levéltár, Cam. Hung., Ben. Res. 1745. fol. 228.

¹¹ Kinevezése 1748 május 13-án kelt. Lásd: Orsz. Levéltár, m. kir. udv. kancellária Conc. Exped. 1748 július No. 43.

¹² A nádor felhívása a törvényhatóságokhoz Pozsony 1748 aug. 29-iki keletel: Országos Levéltár, Arch. palat. Pálffy Lad. 29. fasc. 1. No. 20.

¹³ Bécs, Hofkammerarchiv, Camerale 1748. aug. 23.

teszi le gróf Althan váci püspök nagy ünnepélyességgel a palota alapkövét.¹⁴ Az építkezés nagy lendülettel indul s a törvényhatóságoktól begyűlt 99,000 forintot néhány év alatt felemésztí. 1755 dec. 16-án Grassalkovich már előterjesztéssel fordul a királynőhöz, amelyben a további munkálatokhoz évi 6000 forint engedélyezését kéri. Jelentéséből kitűnik, hogy a palota délkeleti és középső szárnya már tető alatt áll s a királyi lakosztályul szánt középső traktus «jam necessariis etiam Fornicibus et Stukaturis provisa sit». Csupán az északnyugati szárny a házikápolnával nem jutott még sokkal tovább az alapozásnál.¹⁵

Grassalkovich e jelentésétől nem sokban térnek el az 1758-ból való tervrajzcsoporthoz adatai s ebből megállapítható, hogy az építkezés ekkor más akadályokkal küzdve, lassabban haladt előre. Az eddigi építési felügyelő, Horányi Gábor consiliarius helyébe 1758-ban Peter Affolter kerül új «Bau-Inspektor»-nak. Kinevezésével egyidejűleg a királynő jelentést kér az építkezés előrehaladásáról. Maga a jelentés elkallódott, de fennmaradtak a mellékletéül készült s 1758 febr. 9-ről keltezett felvételi rajzok,¹⁶ amelyeket Sebastian Zeller kamarai rézmetsző másolt, nyilván az eredeti tervekről. Az öt kisebb-nagyobb méretű, aquarellezett színezett lap a palota három alaprajzát, dunai és udvari homlokzatát, oldalnézetét s az egyik lépcsőház hosszmetsetét ábrázolja. Míg a kissé nehézkes kézre valló s a formai részletek visszaadásában nyilvánvaló elnagyolásoktól, sőt elrajzolásoktól sem ment homlokzati képek csak az összbemérés egészére s az építészeti tagolás nagy vonásaira szolgálhatnak stíluskritikai következtetések alapjául s az új palota eredetileg felépült, első alakjának rekonstrukciójához, az alaprajzfelvételek — néhány belső részlettől eltekintve — eléggé megbízhatóknak bizonyulnak. Mivel azonban e belső részletek között is akadunk oly szembeeső hibákra, amelyeket itt is inkább tulajdoníthatunk a másoló kéz félresiklásának, mint a tervező mester koncepciójának, — mert hiszen az első emeleti Ritter-Saal s a második emeleti nagyterem ablakainak elosztása aligha lehetett a középtengelytől jobbra és balra egyenlőtlen — még egy

¹⁴ V. ö.: Bécs, Kriegsarchiv, Hofkriegsrat 1749. június No. 90. — Az ünnepség leírása: Historia Collegii Budensis S. J. 1749. — Kézirat az Egyetemi Könyvtárban Ab. 84.

¹⁵ V. ö.: Orsz. Levéltár, Cam. Hung., Ben. Res. 1755. dec. 16. fol. 180.

¹⁶ Bécs, Hofkammerarchiv, Sammlung von Karten und Plänen G. 33. I—V.

későbbi tervcsoportot is be kell vonnunk vizsgálódásaink körébe. E későbbi tervek, már az építkezés befejezése utáni évekből, Franz Anton Hillebrandt vezető főépítész 1770 április 14-ről keltezett nagyméretű és nagy gonddal kidolgozott alaprajzi felvételei.¹⁷ A mutatkozó eltérések számunkra részben Zeller rajzait helyesbítik, részben már nyilván Hillebrandt munkájára vezethetők vissza.

Sebastian Zeller felvételi rajzai két szempontból is rendkívül figyelemre méltók. Az alaprajzi lap, mint az elveszett jelentésben foglalt adatokat grafikailag is szemléltető ábrázolás, világos és egyszerűre áttekinthető képet ad az építkezés előrehaladásáról. Különböző színekkel tünteti fel, mi maradt meg az új homlokzattal körülburkolt régi épületből, mi áll már az új építkezésből is tető alatt, s hol nem jutott még túl az alapozáson, illetőleg a földszinti falak kiépítésénél. Mindezeken túl, a Hillebrandt-féle felvételekkel helyesbítve, tiszta képet nyújt a királyi palota elrendezéséről, míg a felépítésről az ugyancsak későbbi Pichler-Mansfeld-féle metszetképpel nagy egészben megegyező homlokzatfelvételek tájékoztatnak.

Az új palotaépítés kétségkívül egyike volt e korszak legvonzóbb, de egyben legnehezebb építészeti feladatainak. A hatalmas folyam partján emelkedő s távoli hegyláncból koszorúzott budai várhegy páratlan fekvése csak fokozhatta a művész becsvágyát, hogy alkotása méltó koronája legyen e nagyszerű képnek. Másrészt a szűkös terepviszonyok s a fennálló épülettömb erősen megkötötték alkotó fantáziáját. Számolnia kellett a meglévővel, de számolnia azzal is, hogy e szűk fensíkon végtelen perspektívájú barokk kert közepén álló kastélyt nem építhet, itt minden csak a szabadon álló épülettömb elrendezésétől, tagolásától és silhouette-hatásától függ.

S a meginduló építkezés éppen a palota elrendezésében hozott gyökeres újítást. A régi épület hátranyúló keskeny szárnya lebontásra került s a megmaradt négyszöghöz, amely az alakban elrendezett palota délkeleti szárnyépülete lett, az átellenes sarkon csatlakozott a Dunára néző főhomlokzat. Ilykép a palota a kétfelől hátranyúló szárnyakkal három oldalról fogta körül a cour d'honneur-t, amely nyitott oldalával a Krisztinavárosra nézett. A 92 ölnyi széles, 43 tengelyes főhomlokzatot erőteljesen előreugró corps de logis és 3—3 tengelyes sarokrízalitok tagolják. Az előbbinek kiképzését ismét há-

¹⁷ Hédervár, a Grassalkovich-levéltár tervrajzgyűjteményében. Közölve: Kapossy: id. m. 4—5. tábla.

rom tengely szélességben kiugró középső rizalit teszi gazdagabbá. A homlokzat ritmikája e szerint:

$$3-12-5-3-5-12-3,$$

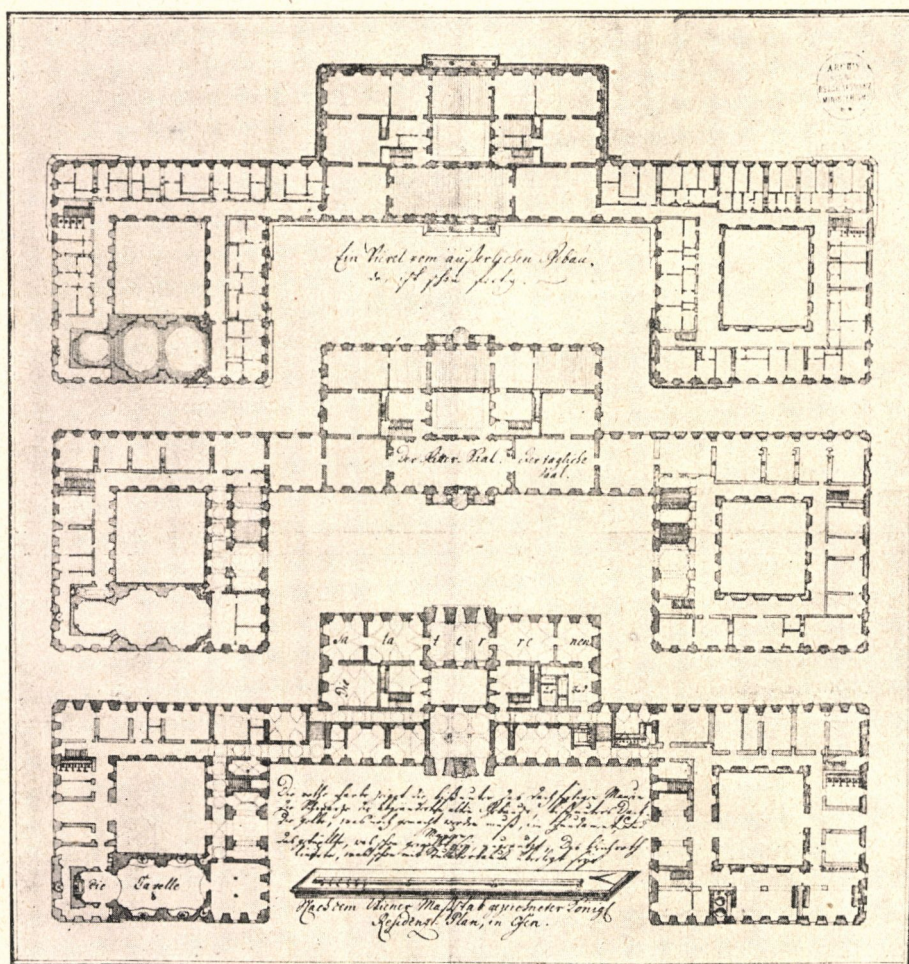
míg maga a corps de logis négy tengelynyi mélységű. Az udvari front főhomlokzatát enyhén kiképzett középső rizalit osztja két szárnyra 8—3—8-as ritmussal, míg a szárnyak középső tengelyében széles kapu nyílik a lépcsőházakhoz. A szárnyépületek kissé lekerekített sarkait ugyancsak 3—3 tengelyes rizalit hangsúlyozza.

A belső elrendezés főbb elemei: a középső szárny földszintjén egymásbanyúló három sala terrena, az első emelet udvarra néző ünnepi terme a hozzá csatlakozó nappali teremmel, a szárnyépületek középső kaputeréből felvezető 1—1 karú széles lépcsőházak s az északnyugati szárny négyszögének hátsó oldalában elhelyezett házikápolna. (81. kép.)

E felvételi rajzokkal, méretben és elrendezésben egyaránt, szinte hajszálnyi pontossággal megegyezik Jadot de Ville Issey udvari főépítész alaprajzvázlata, a mester párizsi vázlatkönyvének 99. lapja, amelyhez a következő bejegyzés fűz közelebbi felvilágosítást: «Château de Bude, exécuté». A több mint 120 lapot tartalmazó vázlatkönyv Heinrich Justus Schmidt megállapítása szerint a mester személyes művészi hagyatékának tekintendő s — úgy látszik — legszűkebb műhelyi használatára készült. Így a királyi palota alaprajzterve is alig több a koncepció első kiértett megfogalmazásánál, nagy vonásokban, futólag odavetve. Csak itt-ott adja már az ablakközök és falcsíkok pontosabb méreteit, hogy ezek alaprajzán a részletesen kidolgozott, végleges alaprajzterv elkészülhessen.

A felépült palota későbbi felvételi rajzai és a Jadot-féle alaprajzvázlat csak két pontban mutatnak szembeszökő s az építészeti koncepció lényegébe vágó eltérést: a lépcsőházak megoldásában és a házikápolna elhelyezésében. A végleges megoldásban a lépcsőházak az oldalszárnyak középső kaputeréből indulnak egy-egy ágban s pihenőtől megszakítva vezetnek a középső szárny első emeletére, a házikápolna pedig az északnyugati szárny hátsó oldalára került. Jadot alaprajzvázlatán az oldalszárnyak közepén három tengelynyi szélességben kiképzett tágas átjáró látható, amelyet magyarázó jegyzetében «peristile»-nek nevez, s e peristile-ből jobbról és balról induló, kétágú lépcsőzet vezet a magasba. S míg a régi palotából megmaradt délkeleti épülettömb négyszögű udvart zár közre, az újonnan épülő

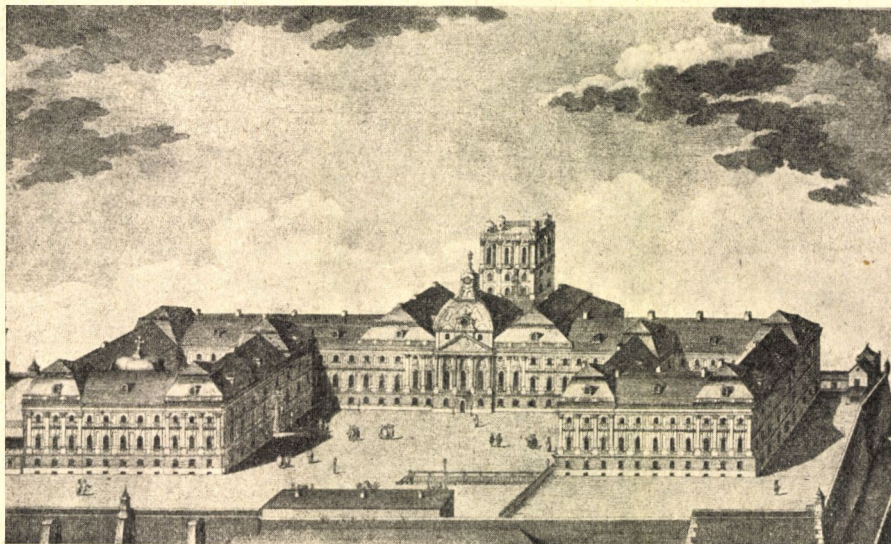

81. KÉP: A BUDAVÁRI KIRÁLYI PALOTA ALAPRAJZA.
Sebastian Zeller felvétele 1758.

északnyugati szárnyon az udvar helyén, a tágas peristyle középtengelyében nyer a házikápolna elhelyezést s ezzel az elrendezés egészében is önállóbb hangsúlyt. Ez eltérések azonban veszítenek jelentőségük-ből az alaprajzmegoldás nagy egészének s egyéb részleteinek teljes egyezése mellett. Hiszen Jadot alaprajzterve csupán a koncepció első pontosabb megrögzítése, amely a végleges megoldásig is, az építkezés folyamán is módosulhatott. Az alaprajzi elrendezés egészének formai és méretbeli azonossága, az épülettömeg tagolásának teljes egyezése, amely nemcsak a rizalitok eloszlására, de még a corps de

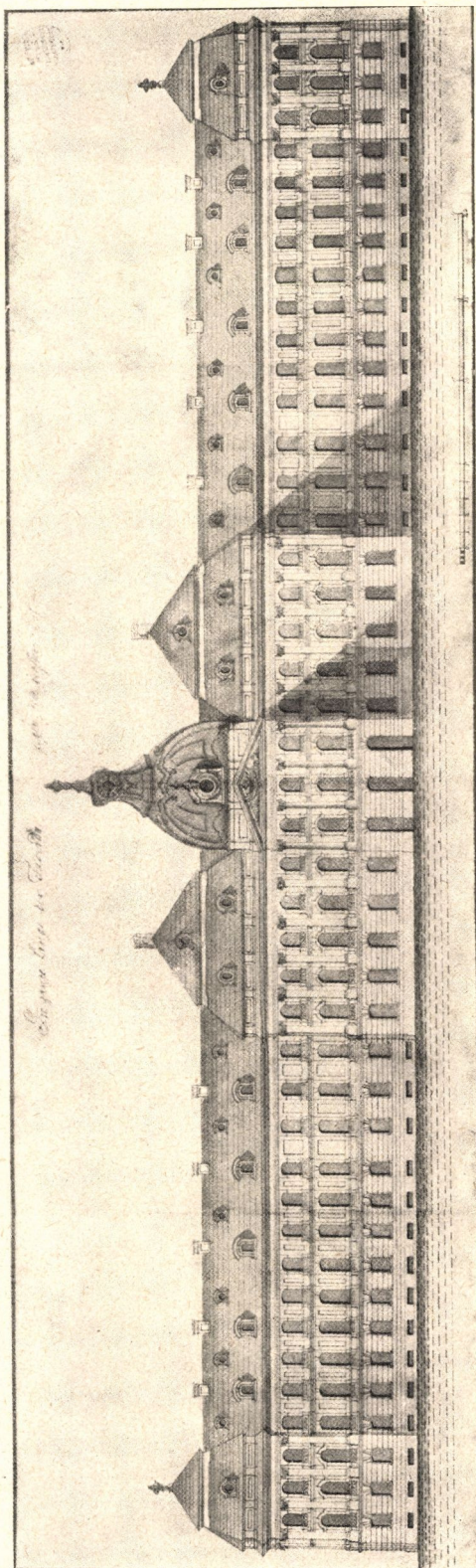
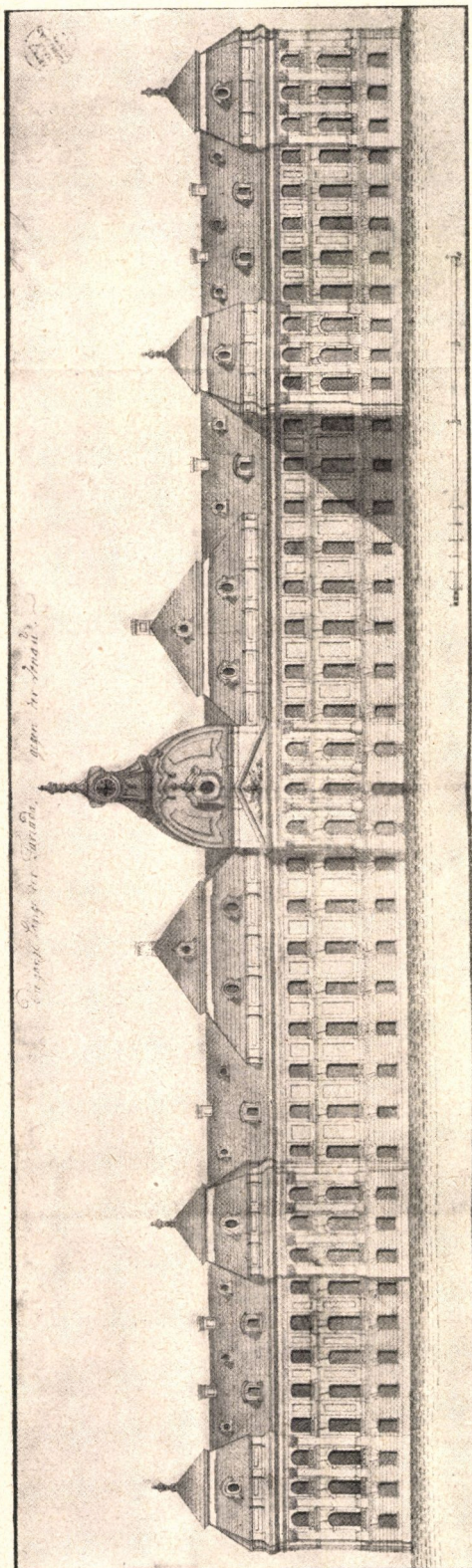

82. KÉP: MANSFELD METSZETE PICHLER UTÁN: A BUDAVÁRI KIRÁLYI PALOTA 1779 KÖRÜL.

logis-hoz csatlakozó három szélesebb ablakközre is kiterjed, kétségtelenné teszik, hogy az új királyi palota építése 1749-ben Jean Nikolas Jadot de Ville Issey császári főépítész tervei alapján indult. Az alaprajzok kritikai elemzéséből nyert megállapítást a mester saját feljegyzése, az «exécuté» szóval teljes mértékben hitelesíti. S az építkezés kezdetének ismert időpontja a párizsi alaprajz keletkezési idejének meghatározásához is biztos alapot nyújt. Az új királyi palota építését gróf Grassalkovich Antal kezdeményezi, a királynő hozzájárulása 1748 augusztus 23-án kelt, az alapkőletétel napja 1749 május 13. Minthogy ekkorra már az új terveknek készen kellett lenniök, a párizsi alaprajz keletkezése teljes biztossággal tehető 1748 augusztusa és 1749 májusa közé.

Míg a palota alaprajzi elrendezésének Jadot terve szabott irányt s ennek alapján az új építkezés meg is kezdődött: merőben más szellemben fogant a felépítés. Erről Sebastian Zeller homlokzatfelvételei nyújtanak képet. (83. és 84. kép.) Minthogy azonban a másolt felvételek szembeszököen ügyetlen elrajzolásokkal, a formai részletek elnagyolásával, az ablakközök egyenlőtlen és aszimmetrikus elosztásával s a dunai és udvari homlokzatnak a feliratban kifejezésre jutó nyilvánvaló felcserélésével nem lehetnek teljesen megbízhatók, némi ellenőr-

Sebastian Zeiler felvétel, rajz 1718.

83. KÉP: A BUDAVÁRI KIRÁLYI PALOTA UDVARI ÉS DUNAI HOMLOKZATA.

zésükre a palota egy későbbi metszetképét is figyelembe kell vennünk. Ez sem vall ugyan nagyobb pontosságra és biztosabb kézre, de a kettő egybevetésével a királyi palota felépítése, ha részletformáiban nem is, legalább nagy vonásokban rekonstruálható. E kép J. Mansfeld egy rézmetszetű lapja Ferdinand Pichler rajza nyomán, amely viszont természet után készült.¹⁸ Felirata — «Munificentia Mariæ Teresiæ Augustæ Literis Bonisque Artibus» — egyben keletkezési idejét is meghatározza, minthogy a királyi palota 1777—1783-ig szolgált egyetem céljaira. Az a körülmény, hogy a metszetképen az 1777—1778-ban emelt csillagvizsgálótorony s az ugyanekkor épült Szent Jobbkápolna kupolája is látható, valamint hogy a felírás Mária Teréziára hivatkozik, akinek az egyetem új elhelyezését köszönheti, még szűkebbre vonja a korhatárt s a nyilván alkalmi lapot az egyetemi átépítések teljes befejezésére, tán 1779-re keltezi. (82. kép.

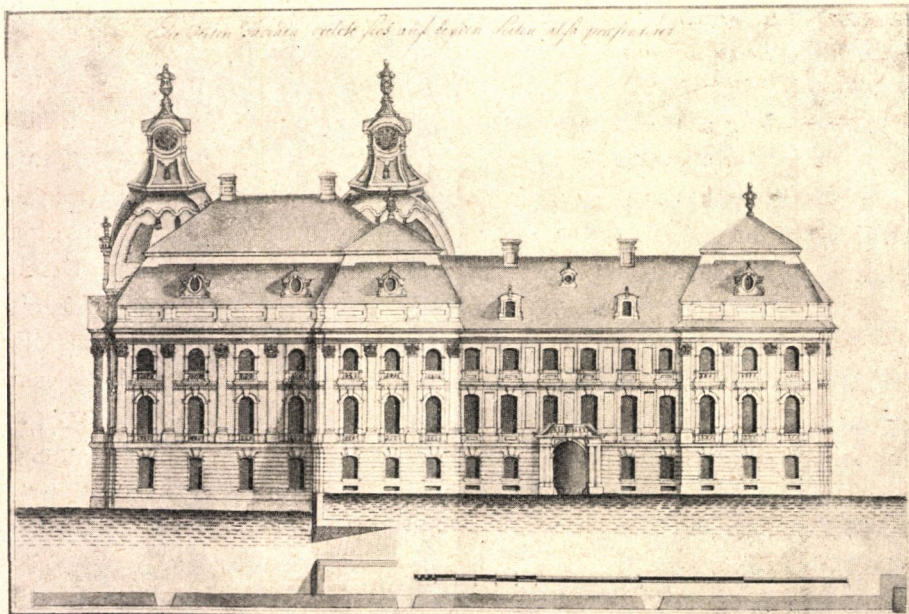
Amint Zeller felvételi rajzaiból s e metszetképből kitűnik, a királyi palota szélesen elnyújtott kétemeletes épület volt hátranyuló oldalszárnyakkal. A vízszintes sávozású földszinten nyugvó két emeletet a rizalitokon s a corps de logis mindhárom oldalán korinthusi pilaszterekből álló óriásrend fogja egybe, erőteljesen törve át az emeleteket elválasztó s az egész homlokzaton végigfutó keskeny párkánysávot, míg az épület többi részét az ablakközökbe illesztett, kisebb-nagyobb szélességű, síma vakolt faltáblák tagolják. A homlokzat síkjából csupán a középső háromtengelyes rizalit válik el nagyobb plasztikával a dunai fronton éppúgy, mint az udvar felől, ahol az óriáspilaszterek helyett egész oszlopok tartják a koronázó háromszögű oromfalat. Az egyszerű nyeregtetővel fedett palota silhouettjét a sarokrizalitok Mansard-pavillonja, s a corps de logis széles és formátlan tetőpavillonjai között kiképzett két egymásmögötti karcsú kupola teszi gazdagabbá. A középső rizalit földszintjén, keretezés nélkül vágva a vízszintes sávozású falba, három egyenlő kapu nyílik. A rizalitok ablakai félköríves, gazdagabb kiképzésűek, fonatos mellvéddel, míg a homlokzat többi részén enyhe íveléssel zárt, egyszerű ablakok sorakoznak.

A Mansfeld-féle metszetképen ábrázolt kész palota éppen az ablakok kiképzésében mutat lényeges eltérést Zeller felvételi rajzaitól. Ott az udvari front középső része a noble etage uralkodó for-

¹⁸ L. Magyar Történelmi Képesarnok 306. sz. a.

mai és méretbeli kiemelésével s a rizalitnak óriáspilaszterekkel adott lefokozásával hangsúlyozottabb; a nagyterem egész szélességében félköríves óriásablakok nyílnak felettük ovális ablakszemekkel, míg Zeller rajzán mindkét emelet ablakai egyenlő kiképzésűek csekély méretbeli eltéréssel, rizalitlefokozás nincs s az ablaksorok egyenletes rendjéből csupán a három középső tengely ablakai válnak ki mellvéd-ballusztráddal s félköríves záródással. Adatok híján nem ellenőrizhető azonban, vajjon a palota a metszetképen ábrázolt formában

84. KÉP: A BUDAVÁRI KIRÁLYI PALOTA OLDALNÉZETE.
Sebastian Zeller felvételi rajza 1758.

épült-e fel eredetileg, s így Zeller rajzai a művészi koncepció kiérésének egy korábbi fokát feltüntető tervek másolatai-e, avagy a változás az egyetemi építkezésekkel kapcsolatos későbbi átalakításokra vezethető-e vissza.

Ez a felépítés megjelenésének egészében, szellemében és formai részleteiben még távoli kapcsolatba sem hozható azzal a homlokzattervvel, amely Jadot párizsi vázlatkönyvének 100-ik lapján maradt fenn s amely Heinrich Justus Schmidt megállapítása szerint a budai királyi palota udvari homlokzatához készült. A lap közelebbi megje-

lölése — «Château projeté, en élévation» — nem utal Budára, ami az alaprajz pontos megnevezése mellett kissé szembeszökő. További meggondolásra késztet az a körülmény, hogy e homlokzatterv projekciója az alapsíkban nem egyezik pontosan az alaprajzmegoldással. Lényegesen eltér a középső rizalit falterületeinek és kapunyílásainak elosztása. Míg az alaprajzon szűkebb kapunyílások váltakoznak a majdnem $\frac{1}{3}$ távolsággal szélesebb elválasztó falterületekkel, a homlokzatterven a megszélesedett kapunyílások közti falcsík a nyílások felénél is keskenyebbre zsugorodik össze. Ezzel szemben a rizalit sarkai a kapu- és ablaktengelyek közt szükségkép adódó szélesebb falterület előtt, lépcsőzetesen egymás mögé állított egész oszlopokkal gazdagabb kiképzést nyernek. Ily megfontolások mellett a homlokzatterv — bár a vázlatkönyvben az alaprajz után következik, amint-hogy Jadot egyéb alkotásaihoz készült tervek is szorosan egymásután sorakoznak — csak némi megszorítással vehető igénybe a budai királyi palota számára s a földszinti pilaszterrendből nyilvánvalóan akkor sem az udvari fronthoz, hanem a corps de logis dunai főhomlokzatához. Minthogy az alaprajzvázlatban csupán a koncepció első megfogalmazását láthatjuk, amely a végleges megoldásig módosulhatott, fel kell tennünk, hogy e homlokzatterv — amennyiben csak-ugyan a budai királyi palotához készült, a további kiérlelés egy gazdagabb stádiumát tünteti fel, amelyhez az alaprajz egyelőre ismeretlen. Hogy a párizsi vázlatkönyvben egymásután következő alaprajz és homlokzatterv jelen alakjában nem tartozik össze, első pillantásra is szembeszökő.

Ez a homlokzatterv ízig-vérig francia szellemben fogant. Raison és grâce, a francia művészet könnyed, tartózkodó előkelősége és kiszámított ünnepélyessége él az épület minden tagjában s minden formájában. Egyemeletes klasszikus palotahomlokzat, a vízszintes sávvezetésű földszinten toszkán pilaszterekkel, az emeleten toszkán oszloprenddel, amely a hátrább húzódó homlokzati fal előtt ballusztráddal szegett keskeny kolonádot képez, széles választó- és koszorúpárkánnyal és egyenesvonalú tetőballusztráddal. A homlokzat síkjából enyhén kilépő középső rizalitet egyszerű háromszögű oromfal koronázza. Tiszta vonalhatáson felépült szerkezeti világosság, a vízszintes és függőleges tagoló elemek kristályos hangsúlyozása, a homlokzat egészének additív egységekből adódó egyenletes ritmikája e homlokzatterv alapsajátságai. Mindettől a felépült palota már az épí-

tészeti koncepció lényegében is eltér: vonalasság és additív egységek helyett tömegkompozíció és alárendelés, emeletek és nagy épületesek egybefogása és ebből következőleg az egész homlokzat váltakozó ritmusa. A terv a francia klasszicizmus jellegzetes megnyilatkozása, amely csekély változatokon át Claude Perrault Louvre-homlokzatára vezethető vissza, a kivitel Bécs művészi szellemének alkotása, amelyben a távoli francia, délnémet és olasz elemek a helyi hagyományok tüzeiben forrtak új, sajátos egységgé. Jadot tervei a kivitelben nem jutottak tovább az alapozásnál, sőt a legkésőbbben kezdett északnyugati szárnyon a kápolna elhelyezésével még itt is módosultak, míg a felépítés alapjául szolgáló tervek — az igények egyidejű megnövekedése nyomán két emelettel — nemcsak merőben újak, de nem is származhattak az udvari főépítész kezétől. Feltehető ugyan, hogy ily nagyszabású vállalkozás előkészítésében nem érhetette be a párizsi vázlatkönyvben fennmaradt két rajzzal. De viszont művészetének elemzéséből stíluspszichológiai szükségszerűséggel adódik ama felismerés, hogy az a francia mester, aki a bécsi Hofburg átépítéséhez készült tervein 1745–1748-ban az additív egységek differenciálásának még oly fokáig sem jutott, aminő a párizsi vázlatkönyv homlokzattervén már jelentkezik s aki viszont a bécsi régi aula 1753-ban emelt palotájával szinte Hardouin Mansard versaillesi klasszicizmusának egyenes folytatójaként áll előttünk, nem is készíthetett e két korhatar között oly homlokzattervet, amely szellemében és formavilágában csak némiképp is megegyeznék a felépült palotával. Művészete a barokk császárvárosban sohasem tudott mélyebb gyökeret verni, nagyszabású tervei e merőben más művészi légkörben a régi aula s a schönbrunni állatkerti pavillonok kivételével nem is kerülhettek kivitelre. Úgy látszik, a budai királyi palotához készített homlokzatterve is szemben találta magát a magyar mecénás ízlésével, amelyet — ekkor még — hasonlóképp az osztrák barokk szelleme és formavilága irányított. Hogy azonban gróf Grassalkovich Antal kamaraelnök, mint az építkezés tulajdonképpen mozgatója, mindjárt az alapozás első idejében fordult-e más mesterhez új tervekért, avagy csak a kiépítés későbbi éveit hozták-e új igényekkel új megoldást, a rendelkezésünkre álló gyér forrásokból, amelyek nemcsak a tervező művészre, de még az építési munkálatokat vezető építőmesterre sem nyújtanak felvilágosítást, meg nem állapítható. Így pusztán néhány adatra s a technikai lehetőségek mérlegelésére szorítkozhatunk, amelyek egyértelműen az előbbi fel-

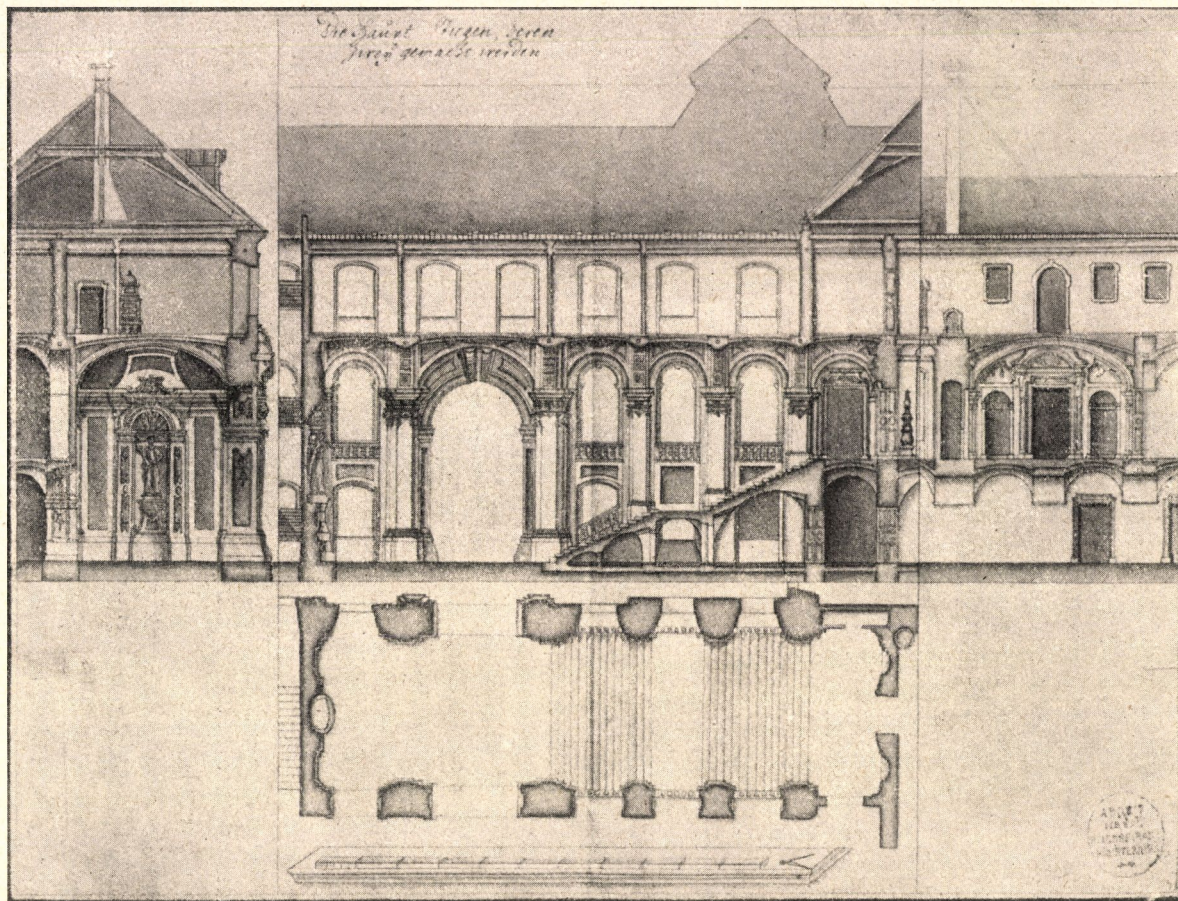
tevés mellett szólnak. Az alaprajzi elrendezés kétségtelenül Jadot-é; megoldása — a módosításoktól eltekintve — a francia mester bécsi Hofburg-terveinek redukciója.¹⁹ A mester 1753-ban hagyja el Bécsset, a palota középső szárnya viszont 1755-ben Grassalkovich idézett jelentése szerint már tető alatt áll. Igaz ugyan, hogy a földmunkálatok, az alapozás és feltöltés, valamint a homlokzat vonalába eső kisebb katonai épületek lebontása tetemes időt vehettek igénybe,²⁰ de még így is feltehető, hogy a nagy lendülettel induló építési munka nagyobb fele még az 1753-ig eltelt öt esztendőre esik s nem a további kettőre, amikor a pénzügyi források kezdtek már kiapadni s hogy következőleg a Jadot-féle eredeti tervek alapján megkezdett építkezés 1753-ra már a felépítésben is túlhaladt volna azon a fokon, amikor az építészeti koncepció lényegébe vágó módosítások még lehetségesek. E meggondolás alapján a felépítés új tervét 1753 elé kell tennünk s ezzel eleve megdől az a feltevés, amely a Jadot távozásával beállott változásra volna hajlandó visszavezetni az új tervek keletkezését s a mestert az új udvari főépítészből, Nikolaus Pacassi személyében látná, aminek egyébként a felépítés formai megjelenése s Pacassi alkotásaival való egybevetése is ellene mond. Hasonló stílusbeli érvek szólnak a kamarai építész, Johann Baptist Martinelli szerzősége ellen is, aki valószínűleg hiyatalból végezhetette időről-időre a munkálatok ellenőrzését. Így a tervező mestert más irányban kell keresnünk. Személyére a módosult alaprajzból, ez alaprajzmegoldásnak Jadot-éhoz való viszonyából s a palota stílussaját-ságaiból vonhatunk következtetést.

Bizonyos, hogy az új építkezés a régi négyszög dunai belső sarkához csatlakozó középső szárnyal vette kezdetét az eredeti terv nyomán s így az északnyugati szárny megoldása a házikápolna új elhelyezésével legkésőbbre maradhatott. Hiszen itt még 1755-ben sem jutottak túl az alapozásnál, illetőleg a földszínti falak felemelésénél. Viszont az alaprajzi elrendezés egészének teljes összhangja a felépítés szellemével és formavilágával kétségtelenné teszi, hogy az új hom-

¹⁹ V. ö. Österreichische Kunsttopographie. Bd. XIV. Moriz Dreger: Baugeschichte der K. K. Hofburg in Wien. Wien, 1914. Abb. 266. ff.

²⁰ François Langer mérnökkari hadnagy 1749-ben készült nagyméretű terepfelvételi rajza még a régi palota alaprajzát tünteti fel, az újonnan építendő homlokzati szárny helyén őrségi épülettel és puskaporraktárral. Az ábrázolás csakugyan lejtős talajt mutat. — M. kir. Hadtörténelmi Levéltár, térképtár. G. I. h. 67—1. szám alatt. (8o. kép.)

85. KÉP: A KIRÁLYI PALOTA LÉPCSŐHÁZA.
Sebastian Zeller rajza 1758.

lokkatterveknek a módosított alaprajzzal egyidejűleg kellett keletkezniök s egy mester alkotó szellemében foganniok. Mind az alaprajzi elrendezés módosításai, mind az épület egészének tömegelosztása és formai részletei oly mesterre utalnak, akinek ki nem forrott művészetében a sajátos bécsi építészet hagyományait alsófrank reminiscenciák szövik át s a ki a francia alapkonceptiót úgy tudta átfogalmazni osztrák szellemben, hogy biztosította így is az alaprajzi elrendezés és felépítés egységét és teljes összhangját. A középső főhomlokzathoz csatlakozó szárnyegységek sarkainak hangsúlyozása óriáspilaszteres rizalitokkal és pavillon-tetővel, mint legközvetlenebb analógiára, a würzburgi rezidenciára nyúl vissza. A házikápolna új elhelyezése, elrejtve a szárnyegység egyik oldalában úgy, hogy az épület külső képében nem jut szóhoz, 90° -os tengelyelhajlással bár, hasonlóképp a würzburgi alaprajzmegoldást követi.²¹ Viszont a corps de logis oldalszárnyainak tetőszerkezete, főképp a két homlokzati végen kiképzett szétterülő és formátlan pavillon megoldása még bizonytalan kézre vall. Különösen szembeszökő s az architektonikus felépítésben teljesen indokolatlan a középső kupolát közrefogó két pavillon elhelyezése az udvari fronton, az 1758-iki felvételi rajz szerint éppúgy, mint a Pichler-Mansfeld-féle metszetképen. Amott a két széles, attikára támaszkodó pavillon a kupolás rizalittól jobbra és balra 5—5 ablaktengely fölött terül szét kínos és bántó megoldatlanságban, a felépítés és tetőszerkezet teljes divergenciájával s a nélkül, hogy az így egybefogott öt ablaktengely bármiképp is elválnék a homlokzat többi részétől; emitt pedig, a rizalithoz csatlakozó sarkon 2—2 óriás pilaszterrel alátámasztva, az összbenyomás számára még statikailag is kiegyensúlyozatlan. A háromszögű oromfallal koronázott középső rizalit kupolája távoli francia mintaképekre utal s mint a bécsi későbarokk építészetben szokatlan jelenség, metszetképek nyomán kerülhetett a koncepcióba s tán a gödöllői Grassalkovich-kastély hatása alatt, amelynek ismeretlen mestertől tervezett kettős kupolája a megoldásnak egyben legközelebbi analógiája. A felépítés formai részleteinek stíluskritikai vizsgálatához sem a felvételi rajz,

²¹ V. ö.: *R. Sedlmaier und R. Pfister: Die fürstbischöfliche Residenz zu Würzburg: München, 1923. S. 41. Abb. 40.* — Ez alaprajzmódosulással egészen analog jelenség a würzburgi rezidencia tervein is megfigyelhető. A párizsi alaprajzkonceptión a házikápolna még éppennyúgy az oldalszárny középtengelyébe esik, mint Jadot bécsi Hofburg-tervén s az első budavári alaprajzvázlaton. V. ö.: u. ott Abb. 32.

sem a metszetkép nem szolgálhat biztos alapul. De már eddigi megfigyeléseink nyomán is kibontakozik a mester egyénisége: oly mesteré, aki bécsi hagyományok talaján állva, würzburgi forrásokból merít, aki tud alkalmazkodni a francia mestertől megadott alaprajzhoz, tehát a bécsi környezetben nem lehet tőle teljesen távol álló s akinek — a megoldatlan architektonikus részletekből következtetve — nyilván ez az egyik első nagyszabású vállalkozása, képességeit még meghaladó erőpróbája. Ez a mester pedig nem lehet más, mint *Franz Anton Hillebrandt*. Mellette szólnak nemcsak a palota stílussajátosságai, amelyek kiérett megfogalmazásban még későbbi alkotásain is felismerhetők, de az összes történeti körülmények is. Mint bécsi tanulóévei után vándorútra kelt ifjú, három évig dolgozik Balthasar Neumann oldalán a würzburgi rezidenciaépítés körül. 1745-ben már Jadot de Ville Issey udvari főépítész mellett találjuk, akinek megbízásából elkészíti a cs. és kir. vár fennálló épületeinek felmérését és felvételi rajzait. «Habe Anno 1745. für Ihre Kays. Königl. May. Architect. Monsi. Yadot allerhöchst Dero Kays. Königl. Burg sambt übrigen darzu gehörigen gebäuden aufgenommen, abgemessen und in eine Mappam gebracht» — írja önmaga a magyar kamarához benyújtott későbbi kérvényében.²² Ha e sorokból nem is látható világosan, vajjon a felmérési munkálatok a bécsi Hofburgra vonatkoznak-e, amelyhez az udvari főépítész 1745–1748-ban készít gyökeres újjáépítési terveket, avagy éppen a régi budai királyi palotára, amelynek restaurálása 1745-ben ugyancsak szóba került, annyi kétségtelen, hogy a fiatal Hillebrandt már ekkor részt vett Jadot építkezési vállalkozásainak előkészítésében. Az a körülmény pedig, hogy 1748-ban a királynő megbízására készít felvételi rajzokat a holicai kastélyról, a mellett szól, hogy az 1745 utáni években továbbra is udvari környezetben, a főépítész oldalán dolgozott. Önálló alkotást ebből az időből még nem ismerünk tőle. Annál meglepőbb, hogy 1750-ben a nagyváradi székesegyház építéséhez már ő készít terveket. E nagyszabású megbízatáshoz nyilván udvari szolgálatai révén jutott s kézenfekvő a feltevés, hogy Grassalkovich is itt ismerte meg az immár önállósult ifjú mester képességeit s őt bízta meg a módosított tervek elkészítésével. S e tervek keletkezését a fentebb vázolt körülményekből kö-

²² V. ö.: A. R. Franz: Wiener Baukünstler in Pressburg im Theresianischen Zeitalter. Jahrbuch des Kunsthistorischen Institutes. Hg. von Max Dvořák Bd. XIII. Wien, 1919. Beiblatt Sp. 25. ff.

vetkeztetve hasonlóképp az 50-es évek elejére tehetjük. Hillebrandt jól ismerhette Jadot tervvázlatait, sőt mint építési rajzoló, e vázlatok nyomán a kivitel alapjául szánt, de ma még ismeretlen részletes tervek kidolgozásában valószínűleg segédkezett is. Így a megadott alaprajzi keretekhez való ragaszkodás nem is jelentett számára nagyobb nehézséget, művészi koncepciója azonban — bécsi hagyományokon s Balthasar Neumann iskolájában nevelkedve — meg tudta őrizni a francia mesterrel szemben is önállóságát és sajátos helyi színezetét. Szerzősége és a korai dátum felvétele ellen Jadot feljegyzése, az «exécuté», nem elég erős érv, minthogy az alapozás csakugyan Jadot terve nyomán indult meg s ha a vállalkozás ki is siklott a mester kezéből, a végleges megoldás alapkonceptióját teljes joggal vallhatta magáénak, annyival is inkább, mert a módosítás munkája bizonyos fokig hozzá közelálló mesternek, egykori munkatársának jutott.

Mindeme körülmények egybevetésével a királyi palota módosított s kivitelre is került tervrajzainak mesterét Franz Anton Hillebrandt személyében látjuk. Igaz ugyan, hogy amikor 1757-ben a Johann Baptist Martinelli halálával megüresedett kamarai építési állásra pályázik, nem emlékezik meg kérvényében e munkájáról, valamint a nagyváradiról sem, de ott szemmelláthatólag csak oly megbízatásait emeli ki, amelyek szorosabban fűzték a bécsi udvari körökhöz, míg említés nélkül hagy olyanokat, amelyek a kamaraelnök előtt eléggé ismeretesek lehettek. Az a körülmény viszont, hogy 1757 július 30-án beadott kérvénye nyomán öt nap múlva, augusztus 4-én már kinevezését is megkapja,²³ e feltűnő gyors döntéssel a mellett szól, hogy Grassalkovich választása már eléggé ismert mesterre esett.

Megállapításunkat egyelőre sem hiteles írott források, sem a mester egykorú alkotásaival való egybevetésből adott analógiák nem támogatják. Amazok — ha fennmaradtak — széleskörű kutatás mellett sem kerültek mindmáig napfényre, emezek — ha voltak — ma még ismeretlenek. Működése még a nagyváradi székesegyház építésében sem kísérhető tovább a tervek elkészítésénél, neve ott is, miként a királyi palota körül, csak a 60-as években bukkan fel teljes hitelt érdemlő levéltári forrásokban.

Mindaddig azonban, amíg egy szerencsés véletlen a napvilágra nem hozza a tervszerű kutatással hiába keresett írott forrásokat s

²³ L. Országos Levéltár, Cam. Hung. Exped. Camerales 1757. augusztus 4. D. I. és P. 3.

esetleges meglepetésként felszínre nem vet egy eleddig nem sejtett új nevét, oly mesterét, akinek művészete szellemében és formavilágában, sőt még igazodásában is ennyire rokon Hillebrandtéval: addig minden belső és külső valószínűség Franz Anton Hillebrandt szerzősége mellett szól. A XVIII. század 40-es és 50-es éveiben működő építészek közül ő az egyetlen, aki a budavári királyi palotához készített, módosított alaprajz és kivitelre is került homlokzattervek mestereként levéltári források teljes hiányában, pusztán stíluskritikai következtetések és történeti megfontolások alapján egyáltalán számításba kerülhet.

Kapossy János.

AZ EPRESKERTI KÁLVÁRIA.

A budapesti Epreskert árnyas fái között, megfosztva a vallásos áldozatkészségben fogant eredeti rendeltetésétől, egy árkádos rotunda áll: a beláthatatlan számban emelt barokk kálváriáknak tán leg-szebbje és legsajátosabbja.¹ Egykori helyén, a Józsefvárosban, lebontották s az elkótyavetyélésre ítélt páratlan műemléket csak Stróbl mester közbelépése mentette meg a teljes széthordástól. Így került 1893-ban újból felállításra a Bajza-utcai mesteriskola kertjében, de már a nagy kálváriacsoport nélkül, amelynek monumentális talapzata volt. Éppúgy elkallódott a ballusztrád szobrászati díszje is, mindenekelőtt a lépcsőfeljáróé s a kupolás belső kápolnáé, amelynek bejárata is módosításokat szenvedett az új felállításnál.² Csupán csak az építészeti váz, a «*mons calvariæ*» maradt meg, ez a teljes egészében termésköböl emelt építmény, amely formatörténetileg is, művészi kiválóságánál fogva is egészen rendkívüli jelentőségű. Végső megjelenési formája a kálváriahegy középkori és barokk típusainak, amely magát a *hegy*-et is tiszta architektúrában adja s amelynek művészi kvalitásai — mint koncepciójában is, formaadásában is egészen ritka jelensége — kivételes erejű alkotó egyéniségre utalnak.³

Az építmény magva egy belül 5·25 m, kívül 7·25 m átmérőjű kerek, zárt falgyűrű. (86. kép.) A belső teret felül egy 3·5 m magasságig ívelő kupolás boltozat zárja le, amely legfelül nyitott marad s ez a kis kerek nyílás a belső kápolna egyetlen fényforrása. Egy méter vastagságú falra nehezedik a boltozás és a külső falgyűrű között a súlyos kötömeg minden terhe. (87. kép.) A boltozat oldalnyomását a kerek és zárt építészeti mag köré simuló tizenhatszögű árkádsor

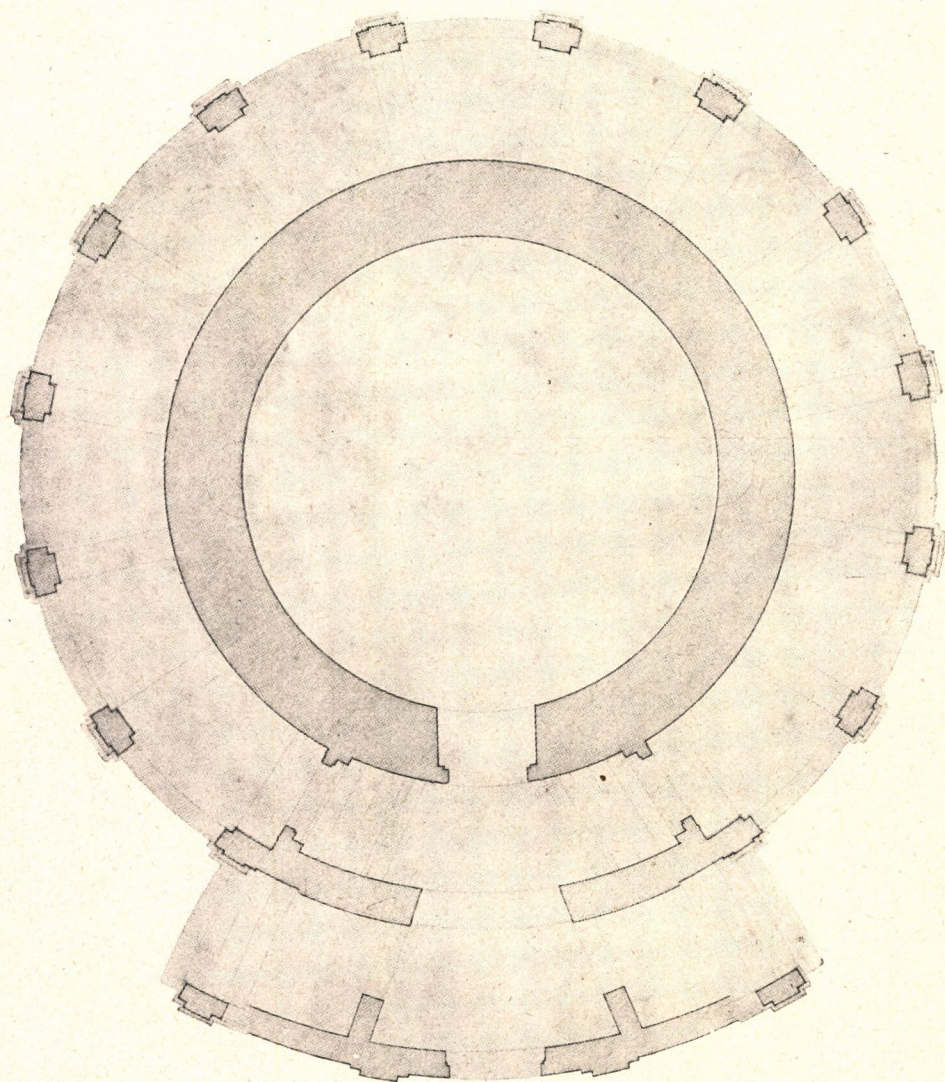
¹ L.: Henszlmann-Lapok. A budapesti kir. m. Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti Gyűjteményének Közleményei. Budapest, 1927. 4. sz.

² Régi felvételek és építészeti méretek tanúsága szerint eredetileg az ovális és törtvonalúan keretezett ballusztrádnnyílások szakaszonként váltakoztak.

³ Kapossy János stíluskritikai úton ismerte fel a mestert J. L. Hildebrandt személyében s e megállapítását szóbelileg közölte szerzővel.

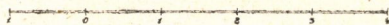

Földszínti alaprajz

A régi

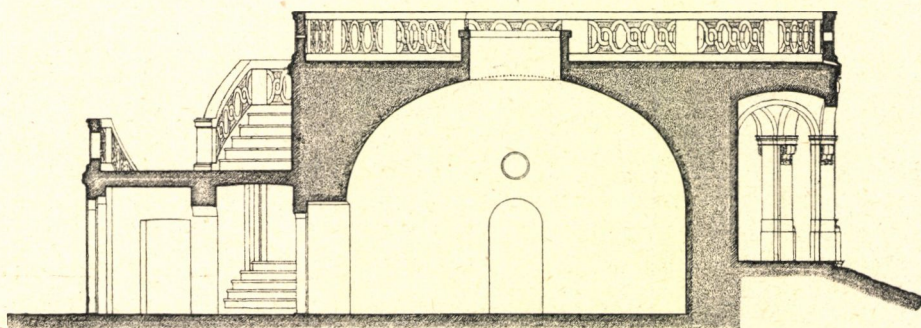
Józsefvárosi KÁLVÁRIA föépítménye
az Epreokertben 1922-ben

86. KÉP.

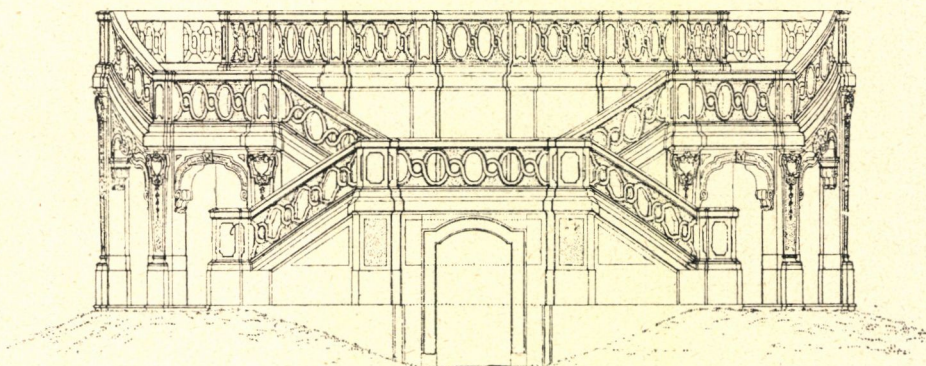

fogja fel. A tizenhatszög háromoldalnyi szélességében, a kupolás belső térbe vezető kapu fölött lépcsőzet nyúlik a kerek építmény elé: tíz-tíz lépcsőfokos feljáró vezet kétfelől a bejáró felett kiképzett terrasszerű pihenőre, amely a tizenhatszög egy oldalának szélességében s

87. KÉP.

az árkádöv egész mélységében a zárt kápolnafalig nyomul. Innen két ellentétes ágba induló lépcsőszárny vezet 2—2 szakaszban, 5 és 6 lépcsőfokkal a magasba, megszakítva egy-egy árkádszélességnyi pihenőtől, míg nem a tizenhatszög elülső hét oldalát átkarolva a tető-

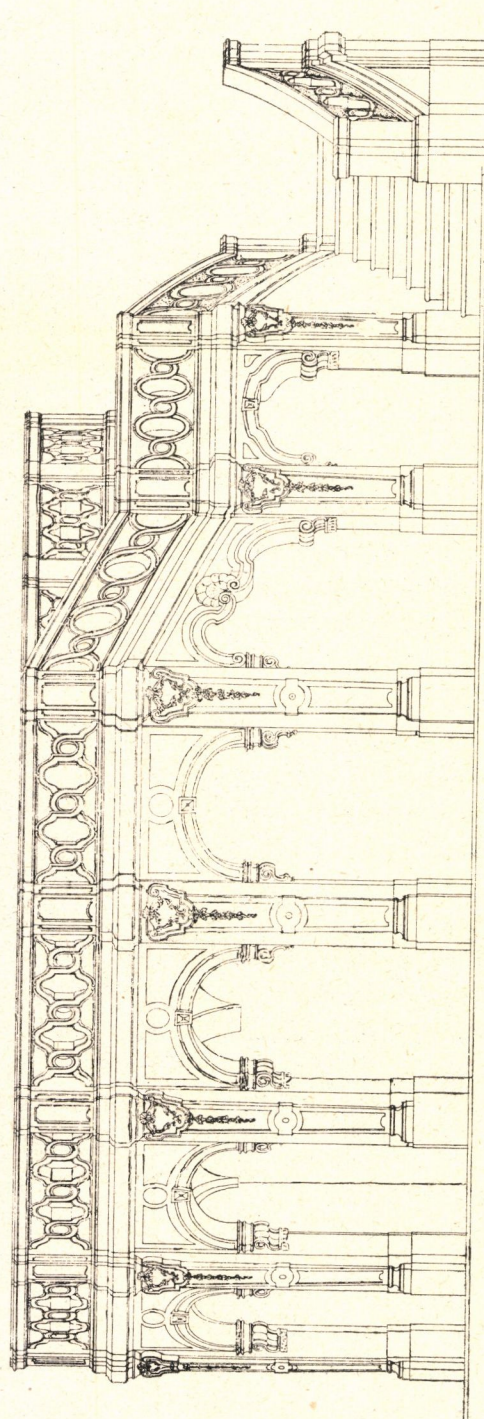

88. KÉP.

terrazsra ér. E terraszc egész szélességben terül szét a többi kilenc oldal fölött, úgyhogy tíz métert valamivel meghaladó átmérővel mindenütt a rotunda ballusztrádos pereméig ér.

Az építmény architektonikus gazdagságát jelentékeny részben éppen e nagyszabású lépcsőzet adja. Maga a külső árkádöv a bejárat

Az
 a *megkezdés* *Könyvtára* *szobája*.
 1:20

89. KÉP.

fölött szétterülő s vízszintes mellvéddel lezárt első terrasz középtengelyéből indulva emelkedik a magasba a ferdén felvezető lépcsőballusztrádok s a közbeeső kis pihenőknek a tetőterrasz magasságáig érő ballusztrádja fölé. (88. kép.) A bejárati oldalon megnyíló árkádöv mögött a belső kápolna homlokfala mered a magasba lendületesen ívelő, zárt ballusztráddal koronázva. Az oldalról jövő szemlélő előtt feltárul egész gazdagságában a felvezető lépcsők ellentétes irányú menete s az emelkedő árkádok ívelése, míg a hátsó oldalon csupán az egyenlő magasságig érő pillérek és árkádívek váltakozó rendje válik el — körülfutó ballusztráddal egybefogva — a belső fal-adta mélyen árnyékolt háttérből. (89. kép.) A fal az építmény művészi hatásában nem jut szóhoz. Semleges háttér marad, mély árnyékba húzódva, mint a fellazított külső építészeti tagok megvilágított rétegéhez kontrasztot adó sötét és tagolatlan felület. A pillérek, amelyek között apró konzolokra támaszkodik az ívelés, előlről elég szélesek, viszont azonban csekély mélységűek. Síma testük elé ékalakú, vájt törzsű pilaszterek símulnak, amelyeket középen megnyujtott korongmotívum fog át. A pilasztereknek oszlopfőszerűen koronázó díszítéséről, amelyek levélformájú szalagokkal összekötött, fölfelé csavarodó volutákból állanak, a voluták közé ékelt apró kagylómotívummal, virágfüzerek csüngenek alá a kivájt törzs felső negyedébe. A gazdag díszítés plasztikus árnyékvetéssel emelkedik ki az ékalakú pilaszterek síkjából, de a részletek plasztikai formaadása általában inkább vonalas hatásra tör. Élesmetezésű körvonalakkal válik el a díszítés minden apró része s ugyanily jellegzetesen éles kontúrozásúak az ívek, a konzolok, a vízszintes párkányok s a lezáró ballusztrád áttörései. Nincs itt naturalisztikusan mintázott, szerves formaadás. A ballusztrád nyílásait kisebb-nagyobb körökben szalagfonat módjára fonja körül a díszítés — a két reliefsíkra való korlátozással emlékeztetve a Karoling-korszak előtti kőreliefek stílusára — s épp itt tűnik fel legszembeszökőbben az architektonikus díszítésnek minden naturalizmustól távoleső jellege. Így Kálváriánknak, mint sajátos stílusjelenségnek részletes elemzése az építmény egészére s a részletformákra egyaránt megállapíthatja a testszerűen érzéki interpretálás hiányát, s az architektonikus anyag alakítását a zárt fal tagadásával, a térbeli mély árnyékok s a megvilágított rétegek síkszerű formaadásának ellentétében és az egész építészeti organizmus vonalhatáson épülő s minden naturalizmustól ment koncepciójában. (VI. tábla.)

AZ EPRESKERTI KÁLVÁRIA.

A Kálvária építészéről nincsenek adataink. A fővárosi levéltárban őrzött canonica visitációkból Obilics Iván a következő adatokat állapította meg:

«Ad Intim. a. n. Nr. 1052»

Decretum Visitationis Canonice 1822 A. D. a Józsefvárosi plebánia:

Montem Calvarie cum Capella juxta viam latomiam versus lineam situatum juxta ultimam Visitationem Canonicam, de Anno 1756 erig curavit suis impensis in loco edito et aprico Anna Maria Visztner alias Schwartz ex sectis duris lapidibus, forma est oblonga a qua tamen Carcer Christi in profundo ad 4 gradus exhærens, cum gradibus utrimque, utrimque superstructis in frontispicio versus Civitatem protenditur . . . . . 5 orgia longum et 4 latum.» (pag. 14).

Ad. Intim. a. a. 3547. Aa. visitatio canonica Parochie. (Pesthiensis). 1756 A. D.

Calvarie Montem ædificavit suis impensis Domina Anna Maria Viznerin, sive Schwarczin dicta habet Capitalia Summa 2511 flor. . . . .

. . . . . Mons hic ædificatus est ex sictis duris lapidibus. (pag 34.)

Inventarium Capella Mortuorum:

Capella hæc Anno 1711 per Domina (!) Anna (!) Maria (!) Schwarczin ædificata . . . . .

. . . . . A. M. V. 1717 mortuæ sunt. (pag 32)

Ad. Intim a. a. 3547. Aa. (kopiirt 1743. III. 3)

Visitatio Canonica parochie Pesthiensis. A. D. 1732.

Mons Calvarie Vuæ Cuiusdam industria erectus habet accursum:

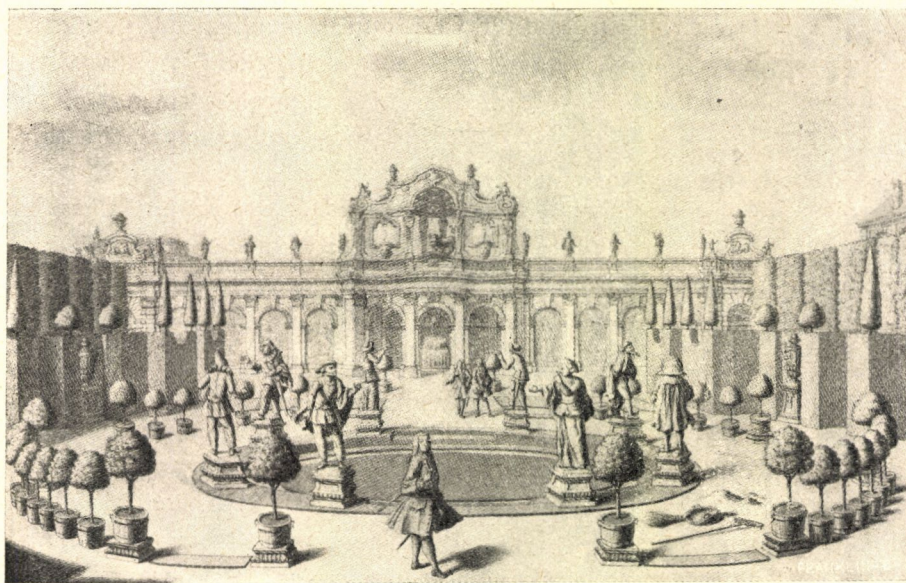
. . . . . Capella . . . . . mortuorum, quam Anna Schwartzin ædificavit tempore pestis. (Pag. 28 és 24).

A levéltári adatok egyöntetű tanusága alapján megállapítható a Kálvária alapítója és keletkezési ideje. Az alapító az 1717-ben elhalt Anna Maria Visztner (Viznerin), alias Schwarz, aki 1711-ben egy temetői kápolnát is építtetett. De bár a levéltári források alapján a rotunda keletkezési ideje nagy valószínűséggel tehető az 1711 utáni évekre,⁴ — ha ugyan a temetői kápolna alapítása s Kálváriánk építése valamikép kapcsolatba hozhatók — és 1717, vagyis az özvegy halála éve elé, e jegyzőkönyvekben, amelyek még az építőanyagot is több-

⁴ V. ö. *Miskovits Ferenc*: A budapesti kálváriahegyi kápolna és Johann Fischer von Erlach. Egyházközségi Tudósító I. évf. Budapest, 1927. 43 r. k. 1.

szőr megnevezik, hiába keresünk utalást az építészre. Összefüggésben a canonica visitatiók hibás értelmezésével, az eddigi irodalom, amely a visitatio dátumát, az 1756-os esztendőöt vette az építmény keletkezésének időpontjául, Fischer von Erlachban látta a Kálvária mesterét. Eltekintve attól, hogy ebben az évben mind a két Fischer, apa és fiú már régen halott volt, Fischer von Erlach állítólagos pesti tartózkodása a XVIII. század második tizedéből mindmáig ki sem mutatható. Johann Lukas Hildebrandt azonban, akire az emlék stílus-sajátságai is utalnak, már 1702-ben dolgozott magyar földön, még-

90. KÉP.

pedig Budapest közvetlen közelében. Ő építette a Csepel-szigeten Savoyai Jenő herceg ráckevei kastélyát s leveleiből kitűnik, hogy a Csepel-szigeten személyesen is megfordult. Így közelfekvő a feltevés, hogy Hildebrandt a kastélyépítés befejezése után, amely szélesebb körben vált a főuri építkezések ösztönadó mintaképévé, magyar földön további megbízatásokhoz is jutott. De Hildebrandt szerzősége mellett szól mindenekelőtt a levéltárilag megállapított korai dátum. Hiszen a mester még egy évtizednél alig hosszabb működésre tekintet vissza s így a Kálvária művészi arculatában élesen megnyilatkozó egyéni formanyelve még nem juthatott egy ifjabb nemzedék közvetí-

tésével Bécsből Magyarországra, mint egy iskola közös formakincse. De erre utal döntő hangsúllyal a Kálvária építészeti elemeinek teljes megegyezése Hildebrandt oly alkotásaival, amelyek keletkezése kétségtelenül a XVIII. század első két évtizedére tehető. Az épülettest teljes felbontása nagy áttörésekkel Hildebrandt egyéb oly alkotásain is jelentkezik, amelyek nem szolgáltak lakás vagy reprezentáció céljaira s így — mint összekötő épületszárnyak — árkádsorrá voltak kiképezhetők. Ilyenek a Schwarzenberg-palota oldalszárnyai az eredeti terven,⁵ a göllersdorfi kastély télikertjének félkörű szárnyai⁶ vagy a bécsi Schönborn-palota kertjét lezáró árkádos barlang, amely a Kálváriával nemcsak formai megjelenésében mutat rokonságot, de keletkezési időben is párhuzamos⁷ (90. kép). Ez is teljes egészében árkádsorra bomlik fel, mint a Kálvária s a zártabb fal csak középső építményében jelentkezik, mint sötét háttér. Amint itt a grottaépítmény közepén a ballusztrád vonala fölé ékalakú hermákon nyugvó kupolás fülke emelkedett a Schönborn-címer oroszlánjával, úgy koronázta a Kálváriát a tetőterraszon álló szoborcsoport a kereszten függő Megváltóval, Mária és János alakjával. S ilyen kerek középponti mag köré símuló kétágú lépcsőzetet, aminőt Kálváriánkon látunk, szintén alkotott már a mester a Schwarzenberg-palota egy kerti terraszának tervében, avagy mint kerek szabad térben állót a schlosshofi kastélykert legfelső terraszának lépcsőzetében. Szellemben azonos a Kálvária egészének művészi elgondolásával a bécsi Schönborn kerti-palota lépcsőházának koncepciója. Itt is két ágban induló lépcső visz a kertbe vezető átjáró bejáratától több szakaszban, pihenőktől megszakítva a lépcsőháznak ballusztrádtól körülzárt felső terraszára, amely, miként a Kálvárián, szétterül az alatta lévő belső tér — ott a carcer Christi, itt a földszinti átjáró — fölött. A Kálvária és a Schönborn-lépcsőház egyidejűleg fogant koncepciójának építészeti alapotívuma amott szabadon álló építményben, itt zárt belső térben ölt testet. És ha már az építészeti megjelenés egészére is találtunk párhuzamos jelenségeket az ily szempontból oly egyedülálló Kálváriához Hilde-

⁵ V. ö.: *Dagobert Frey*: Das Schwarzenbergpalais in Wien. Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte, 1927. Abb. 8.

⁶ V. ö.: *Bruno Grimschitz*: Joh. L. Hildebrandts künstlerische Entwicklung bis zum Jahre 1725. Wien 1922. Abb. 22., 25., 26.

⁷ Franz Jänggl építőmester költségvetései szerint az árkádos grotta a XVIII. század második tizedében épült, a nagy köroroslán elhelyezése 1719-ben történt.

brandt művészetében, még közvetlenebb analógiák mutathatók ki a részletformákban a Kálvária s Hildebrandt egyidejű alkotásai között. Az ékalakú pilaszterek törzsét átfogó korongmotívumok megismétlődnek a Belvederen, a Mirabell-kastélyban, a Hofburg tervein és a bécsi Partolotti-Partenfeld házon. Vájt törzsű pilaszterek, amelyekben éppúgy, mint a vízszintesen átfogó korongmotívumokban, elmosódik a függélyes építészeti tagok statikai funkciója, vissza-visszatérnek a Belvederen, a Daun-palotán s a Mirabell-kastélyon, még pedig kívül s az épületek belsejében egyaránt. Kálváriánkon éppúgy virágfüzér csüng a pilaszterfőről a törzs vájt mezőjébe, mint a Daun-palota, a Belvedere, a Stahrenberg-Schönburg-palota pilaszterein s az alsó Belvedere kapuzatán. Az alsó Belvedere márványcsarnokában, a felső Belvedere kápolnájában, a Mirabell-kastély nagytermében újra meg újra ezeket a díszítőformákat alkalmazza a belső tér építészeti díszítésében, függő troféák, virágfüzerek s gyengéd szalagfonat változataiban. A Kálváriának váltakozó ovális és kerek nyílásokkal áttört kőballusztrádja azonos kiképzésben ismétlődik a Daun-palota tetőballusztrádján.

Még e részletformákban kimutatható párhuzamnál is meggyőzőbben utal Hildebrandt sajátos művészi érzékére e formák egészében megnyilatkozó architektonikus alapszemlélet és felfogás lényege. A díszítő formák egyenesen tagadják az anyag s a zárt fal létjogosultságát s az építészet szerkezeti elemeit megfosztják a statikai funkció világosságától. A ballusztrád kötömeget nem pillérek-ről magasba ívelő árkádívek tartják, mert hisz ezek az apró konzolokra támaszkodó ívek csak függenek a pillérközőkbe szorítva. S még e konzolok is erősen rovátkásak; alsó részükön pedig odaillesztett apró levélmotívum mossa el a támpont szerkezeti világosságát. Az architektonikus felépítés nagy egységét, amely a lezáró ballusztrád egyetlen hangsúlyos vízszintesében jelentkezik, a feltörő árkádpillérek folytatásaként a tetőterasz peremére állított zömök ballusztrádpillérek szaggatják meg. A mélyből jövő s a mélybe lendülő ballusztrádöv körvonalát e kis pillérek-adta törések szakaszokra tagolják, úgyhogy a körvonal egyetlen lendülete helyébe egy tizenhatszög oldalközeinek egymásutánja lép. Az építészeti tagok mindegyike megőrzi reliefszerűségét s reliefszerűvé lesz egyetlen nagy egységbe való összefoglalásuk is, amelyben a körönd formai hatása nem egyetlen körülfutó vonal lendületében jelentkezik, hanem árkádról-árkásra haladva,

enyhe törésekből s az egyes ívszakaszok újabb és újabb homlokzati hatásából épül fel. Az egységesen átélt mélységi tér feloldása lépcsőzetes rétegekre, a testileg érzékelt téregység optikai átértékelése perspektivikus reliefsíkokká Hildebrandt egyéni térszemléletének és téralkotó művészetének lényegét tárja fel. A térélmény ily optikai átértelmezése az anyagvilágban az építészeti alkotás súlytalan ritmikaiját eredményezi, érzéstartalomban pedig a jelenség szabad és ünnepién könnyed báját. Amint Prandtauer monumentális és szigorúan egyházi jellegű kolostorépítészetével ellentétben Hildebrandt kolostori építményei kastélyszerű, világi díszpalotákká válnak, úgy a Kálvária is egészen profán talapzat a tetején feltáruló vallásos drámához. Nyitott lépcsőzetten vezet fel a hívők útja az árkádok fölött szétterülő ballusztrádos terraszra, mint valami szabadon álló erkélyre. S e talapzat ünnepi pompájában és a kereszten szemünk elé táruló megrázó tragédiában nyilvánuló mélységes ellentét az építészeti jelenség formavilágán túl egyben emberileg is közelebb vezet Hildebrandt-hoz, akinek művészete, mint a «Hochbarock» nemzedék önkényes és szabad világi életfelfogásának legtökéletesebb művészi megnyilatkozása, minden mélyebb vallásossággal szemben idegenül állt.

Wien.

Grimschitz Bruno.

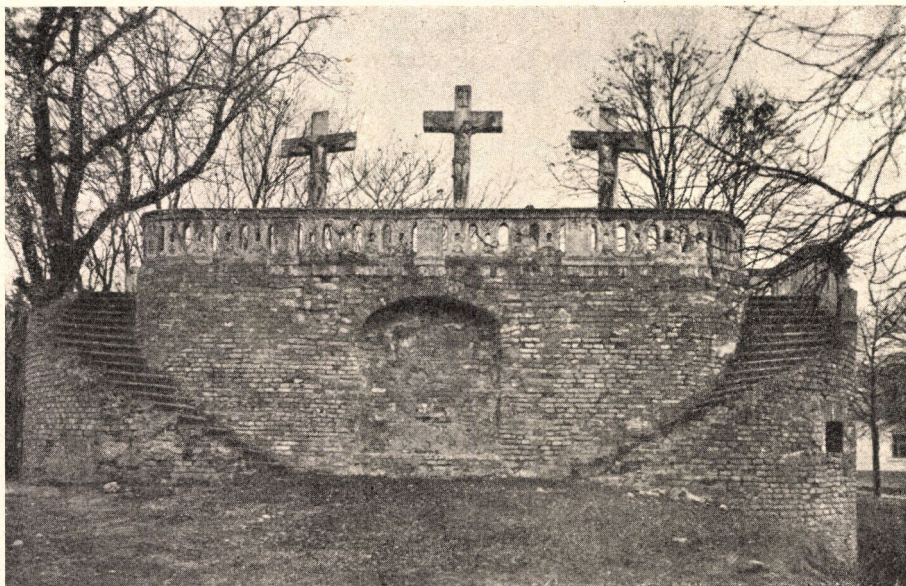
A GÖDÖLLŐI KÁLVÁRIA.

A Mons Calvariænak az a nagyszerű architektonikus megfogalmazása, melyet a J. L. v. Hildebrandt építtette egykori józsefvárosi Kálvária képvisel s melynek a Jean Baptiste Mathey által alkotott Prága melletti Trója-kastély (1679—1696) pompázón gazdag kerti lépcsője (Münchener Jahrbuch N. F. IV. (1927), S. 125. Abb. 13—14) a szükszerű előzménye, — természetesen a hazai építőművészetre széles körben termékenyítőleg hatott. Az aszódi egykori Podmaniczky-kastély (1746—60) erkélyének s az azt övező, kétoldalt alááradó lépcsőszárnyának áttört kőkorlátja (91. kép) teljes hűséggel követi Hildebrandt fogalmazását. (A kastély mennyezetének freskóit J. L. Kracker festette.) Ugyancsak a Hildebrandt nyújtotta alapvetésre nyúlik vissza a ma már — sajnos! — erősen pusztulásnak

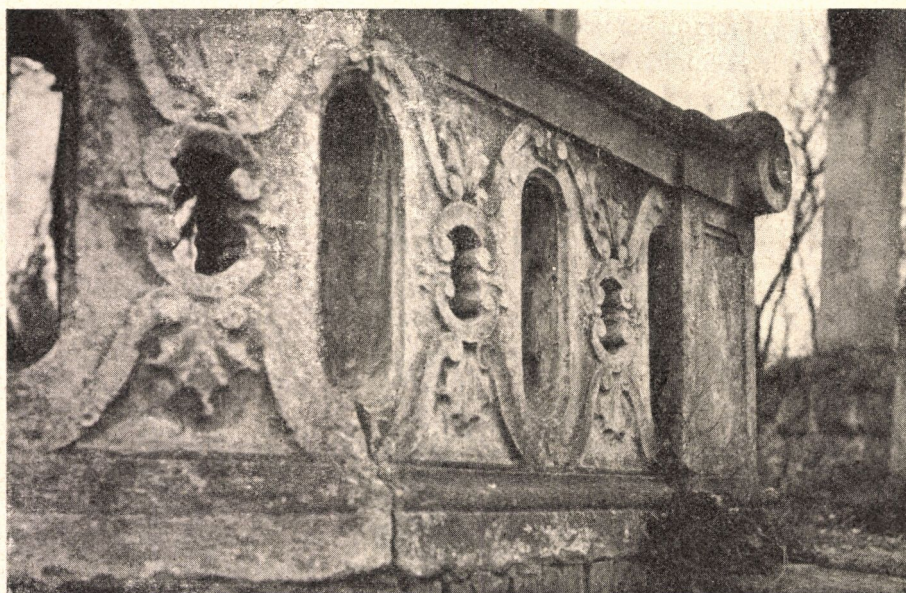

91. KÉP. AZ ASZÓDI KASTÉLY FELJÁRÓJA.

92. KÉP. A GÖDÖLLŐI KÁLVÁRIA.

93. KÉP. A GÖDÖLLŐI KÁLVÁRIA KORLÁTJA.

indult gödöllői Kálvária (92. és 93. kép), melynek építését gróf Grassalkovich Antal utolsó kegyeletes terve szerint 1771-ben kezdték meg (*Historia domus Besnyöensis*), s melynek ünnepélyes felszentelése 1775-ben történt. (Can. visit. 20. l. és Hist. Capellania Gedellöensis 3. l.) A józsefvárosi Kálvária tiszta köralakját az alaprajzi elrendezésben itt a sarkokon letompított négyzet váltotta fel. A Kálvária homlokoldalát átölelő, kétoldalt ívelten felfutó lépcsőszárnyakat és a felső terraszt övező áttört kőkorlát elegáns formáját már a canonica visitatio leírása is kiemeli: *Forma calvariae huius est elegans, habet gradus lapideos duplices cancellis, itidem lapideis munitos...* A józsefvárosi Kálvária baluszterének nyugodtan kanyargó szalagmenettel övezett, szabályosan váltakozó, kerek nyílásai helyébe a gödöllői Kálvárián ovális áttörések kerültek, melyeknek gazdag és szakadozott keretdíszében az érett rokokoszellelem úzi a maga merészen nyugtalan és szeszélyes játékát. A keretező szalagmotívum végein csigavonalba göngyölődő ízekre szakadozva szökell tova. A hullámvölgyeket a volutákra támaszkodva legyezőszerűn szétterülő, csipkés szélű növénylevelek töltik ki. A dekorációnak ebben a szervetlen, játékos szakadozottságában világosan felismerhető a magyarországi barokk építészetnek — úgy látszik — általános jellemvonása: az architektonikus fegyelmezetlenség s a dekoratív fantáziának ezt kísérő, önkényre hajló gazdagsága, aminek következtében az építészeti szerkezet tiszta logikáját és biztonságát a benyomásban sokszor nélkülöznünk kell.

A gödöllői Kálvária építőmesterének kérdésében a levéltári adatok csak közvetett útmutatással szolgálnak. A *historia domus* följegyzése szerint az ugyancsak Grassalkovich Antal gróf megbízásából emelt s 1771-ben befejezett besnyői kolostortemplomot a pesti Mayrhofer János (*Murariorum Magister Johann Mayrhofer Pestensis*) építette. [Mayerhoffer Johannest (Mayerhoffer Johann), aki idevaló illetőségű, 1753 február 27 én vették fel a pesti polgárok névsorába, amelyben még ekkor csak mint Maurer szerepel. Székesfőv. Levéltár: *Matricula Civium Pesthinensium folio 374.*] Bárha a mária-besnyői templom homlokzata előtt fölvezető lépcső áttört korlátjának nehézkes zökkenésekkel tovahömpölygő szalagmenete tiltakozni látszik az ellen, hogy alkotóját a gödöllői Kálvária számára is igénybe vegyük, mégis, tekintve a megbízó azonosságát s az építési idő folyamatos egybeesését, valamint figyelembe véve, hogy a besnyői alsó

templom kapuzatának timpanonján ugyanazokat a szervetlenül széteső, játékosan felágaskodó volutákat látjuk, melyeket már a gödöllői Kálvária korlátjának keretdíszéről ismerünk, számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy a gödöllői Kálváriát is Mayrhofer Jánosnak köszönhetjük, akivel a magyarországi barokk építészetnek egy eddig ismeretlen, érdekes mestere vonul be a magyar művészettörténetbe.

Míg a józsefvárosi Kálváriát koronázó szoborcsoporthoz teljesen nyoma veszett, addig Gödöllőn a legnagyobb földi dráma szereplői — részben legalább — eredeti állapotukban maradtak fenn. (Can. visit. 20. l.: ... habet Cruces tres et statuas duas pariter lapideas in optimo statu.) A három keresztet 1827-ben vihar döntötte le, melyeket még ugyanazon évben újjal pótoltak s ekkor került Krisztus keresztje alá Magdolna alakja is. Az eredeti szoborcsoporthoz ma csak Mária és Szent János alakjai állanak, akik szenvedélyes és egymással ellentétes mozgásukkal keresnek kapcsolatot a magasban kiszenvető Krisztussal. A mozdulatok lélekben gyökerező drámai eleven-sége s a stílusérzék biztonsága számukra a magyarországi barokk szobrászat emlékei sorában előkelő helyet biztosít.

A gödöllői Kálvária, mely valamikor a község büszkesége volt, valóban megérdemelné, hogy helyreállítva, a pusztulástól megóvjuk.

Réh Elemér.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Újabb szerzemények a Nemzeti Múzeum őskori gyűjteményében.

I. A hangospusztai lelet.

Az 1927. év folyamán került a Nemzeti Múzeum őskori gyűjteményébe egy összefüggő, zárt aranylelet, amelyet állítólag a múlt század 80-as éveiben leltek egy fatörzs kiásásakor a tolnamegyei Uzdborjádhoz tartozó Hangospusztán. A kincslelet egy agyagedényben volt és azt a találó pásztoreMBER a földbirtokos családhoz juttatta. A család birtokában volt 1926-ig, amikor is egy régiségkereskedőnek adták el, miután előbb megvételre a Nemzeti Múzeumnak ajánlották fel. Akkor a vétel nem sikerült, minthogy azonban a kincs, mint zárt lelet, igen jelentős tudományos értéket is képvisel, a Nemzeti Múzeum Barátai Egyesületének anyagi támogatásával mégis csak őskori gyűjteményünk birtokába jutott.

A lelet anyagának nagyrészeivel a magyarhoni bronzkori kultúrára annyira jellemző és máris oly nagyszámban ismert, Hampel után «szívalakú aranycsüngőknek», a velük legintenzívebben foglalkozó Hubert Schmidt szerint pedig «Hängespiral»-oknak nevezett arany ékszereink számát gyarapítja. Jóllehet a csüngők ezen fajtája nem mindig szívidomú s bár a «magyar csüngő» elnevezés egyszerűsége mellett teljesen indokolt is volna, mint-hogy a csüngők e fajtája nálunk keletkezik, itt fejlődik ki és itt fordul elő a legnagyobb mennyiségben és változatban, egyelőre mégis megmaradok a már ismert elnevezésnél. Az itt felsorolt in-

dokokat már H. Schmidt leszögezte,¹ akivel szemben Hermann Grössler egyéb tévedései mellett a németországi eredet mellett száll síkra,² J. Schráníl egyik változatukat pedig az aunjetitzi kultúrából kiindulónak tekinti.³ De mindezekre bővebben a magyarhoni őskori aranyleleteket ismertető és most készülő monographiámban térek majd ki részletesen. Itt még csak annyit, hogy teljesen helytelen Grösslernek az az állítása is, hogy a csüngők nem fülönfüggők, hanem «ruhatűk», s mint ilyenek «a fibulák legrégibb alakjainak tekinthetők». Ezt az állítást semmi sem igazolja, a fülönfüggőknél pedig nem kell okvetlenül a fül átfűrésére gondolnunk. (Helbig e csüngőket hajfűrt-karikáknak nézte).

Leletünk egyébként, amelynek leírásánál H. Schmidt osztályozását veszem alapul, a következő darabokból áll:

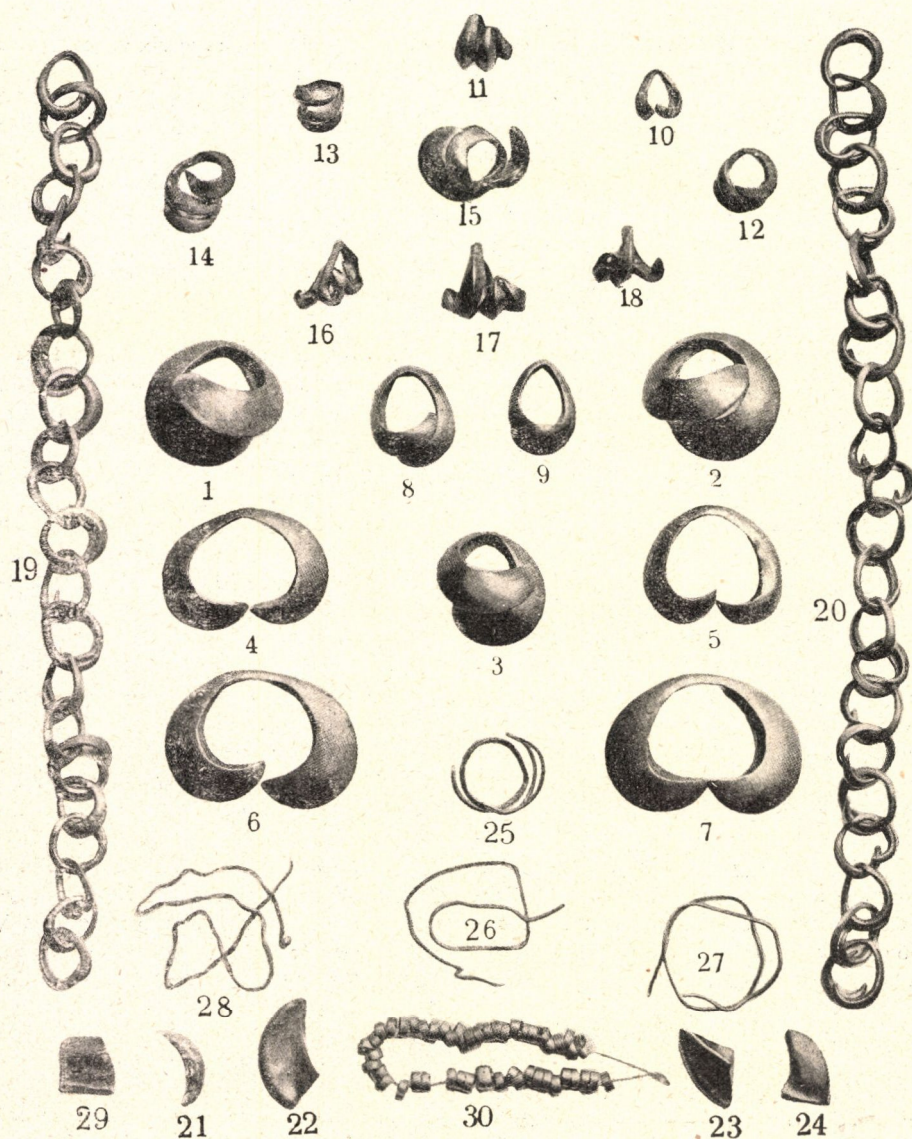
1. Három darab belül üres, kívül élezett egyszerű csüngő, alsó végük felé kiszélesedő, majd ismét keskenyedő végekkel, amelyek egymáson erősen áthajlanak. Magasság és szélesség a két nagyobb darabnál (94. kép, 1–2) 3–3 cm, a harmadik kisebbiknél (94. kép, 3) 2'5–2'5 cm. Teljesen hasonló található Ham-

¹ H. Schmidt: Troja—Mykene—Ungarn. Zeitschrift für Ethnologie 1904. 616. o.

² H. Grössler: Das Fürstengrab im grossen Galgenhügel am Paulsschachte bei Helmsdorf. Jahresschrift für die Vorgeschichte der sächsisch-thüringischen Länder B. VI, 62. o.

³ J. Schráníl: Studie o vizniku kultury bronzové v Cechách. Praha, 1921. 56. és 59. oldal.

94. KÉP. A HANGOSPUSZTAI LELET. $\frac{2}{3}$ NAGYSÁG.

pelnél,⁴ amelynek képét H. Schmidt is közli és az «A» csoport c) osztályába sorolja;⁵ voltaképpen azonban a belül

üres, tehát «C» csoportba tartozók közé sorolhatók.

2. Négy darab ugyancsak belül üres és egyébként is hasonló csüngő, de testük jobban széjjelhúzott és végeik nem hajlanak át annyira egymáson. Szélességük 38–47 mm, magasságuk pedig 27

⁴ Hampel: A bronzkor emlékei Magyarhonban. XLVIII. tábla. 6. kép.

⁵ H. Schmidt: i. m. 617. és 619. o. 10. ábra.

és 33 mm között változik. (94. kép, 4–7.) H. Schmidt osztályozása alapján az előbbi csoportokhoz tartoznak. Hasonlónak ábráját ő is közli.⁶

3. Három darab, az előbbiekhöz hasonló, belül üres, egyszerű csüngő, alakjuk azonban az előbbiekkal szemben magasan ovális. Végeik erősen áthajlanak egymáson. A két nagyobb (94. kép, 8–9.) magassága 21–22 mm, szélessége 15–18 mm, a harmadik (94. kép, 10.) magassága 13 mm, szélessége 10,5 mm. A «B» csoport *a*) osztályának képviselői.

4. Nyolc darab, ugyancsak belül üres csüngő, egyik végükön azonban egyszerű visszahajlással. (94. kép, 11–18.) A «B» csoport *β*) osztályához tartoznak. Két darab kivételével (94. kép, 11–12.) meglehetősen megrongált állapotban. Magasságuk 13–19 mm között változik.

5. Egy lánc, amely 40 darab, formában teljesen azonos, méretekben pedig csaknem hajszálnyi pontossággal meg egyező egyszerű, de tömör csüngőből áll. A csüngők kívül élezettek, hajlásukban belül inkább kissé domborúak és végeik egymáson erősen átérnek. Hogy az így láncá összefűzött csüngők eredetileg mégsem a lánc szerepét töltötték be, jól lehet legfőképpen egyes szemekben egy párányi csavarodást is látunk, abból következtetnem, hogy a csüngők nem záródnak elég szorosan, sőt nagyon is könnyen szétesnek. Ilyen láncá összefűzött csüngő már több leletünkben is előfordult. Végre is ezek értéket, csereeszközt is jelentettek, tehát a könnyebb megőrizhetőség kedvéért fűzték őket egybe. Színük valamivel halványabb, mint a többi leleteké. (94. kép, 19–20.) Typológiai H. Schmidt «A» csoportjának *b*) osztályába sorolhatók. Magasságuk átlaga 17 mm, szélességüké pedig 14 mm.

6. Nyersanyagnak tekinthető az üregek csüngőből szétvágott négy darab töredék (94. kép, 21–24.), a három síma (94. kép, 25–27.) és egy háromélű huzal (94.

kép, 28.) amely, mint az egyik vége még ma is mutatja, eredetileg szoros spirálisban tekerve, hengerded alakú volt, továbbá egy darab kis dudorral, illetőleg pontozott vonaldísszel ellátott kis aranylemezt töredék (94. kép, 29.). A síma huzalok közül az egyik (94. kép, 25.) kettősen vezetve gyűrű formában csaknem két teljes kört alkot, egyik végén hurokkal, a másik végén pedig nyílt. De nem merem állítani, hogy itt az eredeti forma maradt reánk.

7. Végül a lelethez tartozik egy fűzerben 53 darab apró arany gyöngyszem, (94. kép, 30.), amelyek közül egy valamivel nagyobb és tömör, míg a többi vékony lapos szalagból készült és az átmérőjük átlagban 4 mm.

A lelet összsúlya 235,5 gr, ebből maga a lánc 108,67 gr, (egy darab láncszem átlagban 2,52 gr). A legsúlyosabb egyszerű csüngő 13,93 gr a legkisebb 1,3 gr. A legsúlyosabb egyszeri visszahajlós csüngő 5,92 gr, a legkönnyebb 1,67 gr.

Leletünk, tekintettel a nyersanyagnak használt töredék darabokra, egyszerű elrejtett kincs, amelynek korát kísérő leletek hiányában pontosan bajos meghatározni, mert ezek a csüngők végig mennek az egész magyarhoni bronzkori kultúrán. Mégis, ha figyelembe vesszük a fejlettebb formát és hogy köztük egyszeri visszahajlós csüngő is található, aligha tévedek, ha az elrejtés idejét a magyarhoni bronzkori kultúra III. periódusába teszem.

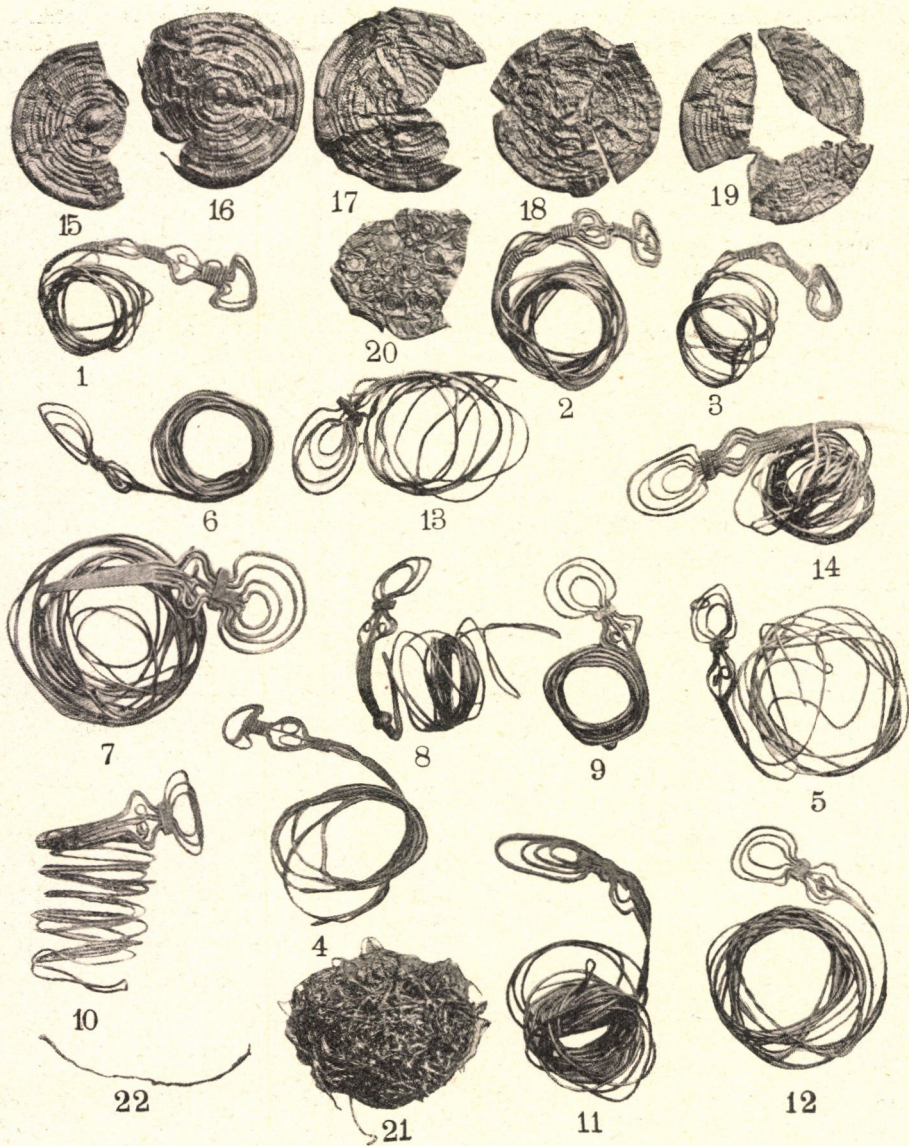
II. A felsőzsidi lelet.

A zalamegyei Felsőzsiden Szi Keszér József földműves 1926. év februárjában földásás közben egy agyagedényt talált, amelyben az alább ismertetett arany ékszerek voltak. A lelet a keszthelyi főszolgabírói hivatal útján az állami főfémjelző hivatalba került, amely azt a Nemzeti Múzeum Régészeti Osztályához juttatta.

A lelet 14 darab aranyhuzal gyűrűből, 6 darab díszített aranylemezből, ille-

⁶ H. Schmidt: i. m. 619. o. 16. ábra.

95. KÉP. A FELSŐZSIDI LELET. $\frac{2}{3}$ NAGYSÁG.

tőlegazok töredékeiből és egy gombolyag vékony aranyzalagból áll.

A gyűrűk mindegyike megegyezik abban, hogy kettős aranyhuzalból készült, amelyet hengerded spirálisban hajtogattak, s míg egyik végük egyszerű

hurokban végződik, a másik több ágra oszlik és pánttal összefogott sujtásos hurokot képez. Ez utóbbinak az alapján kétféle típust különböztethetünk meg. Három példánynál (95. kép, 1—3.) a sujtásos dísz úgy keletkezik, hogy a duplán vezetett

sima huzalhoz még egy duplán és egy egymagában futó huzal csatlakozik s ezeket szorosan egymás mellé hajtogatottig keskeny, alul lapos, felül bordás szalag, mint pánt fogja össze. Az innen tovább futó huzalok nem simák, hanem barázdáltak és már nem haladnak szorosan egymás mellett, hanem szimmetrikus íveket alkotnak. A szalaggal való összefogás még kétszer ismétlődik. A második és harmadik pánt között az egymagában futó huzal ∞ alakban hajlított, míg legvégül, ahol a hurok van, a huzalok összenyomott félkörben futnak.

Ezekhez hasonló a negyedik darab is (95. kép, 4.), azzal a különbséggel, hogy a kiegészítő, önmagában futó huzal csak a második pántnál kezdődik és visszatértekor a harmadikban végződik.

Ha stílusban nem is, de technikában jelentős eltérést mutatnak a többi gyűrűk. Közös jellemvonásuk, hogy a huzalok mindkét irányban egy lapos lemezből szakadnak ki, amely egyik vége felé keskenyedik, a sujtásos hurok irányában pedig kiszélesedik. A lemezek belső fele síma, külső oldala pedig poncolt vonalakkal díszített. A vonaldísz vagy egyszerűen keresztben húzott, vagy halszállakára emlékeztet, de hegyűkkel összeérő sátrózott háromszögeket is találunk. Eltérést mutat a hurkot összefogó pánt is, amelyből mindegyiknél csak egyet találunk, még pedig lapos lemezből. A pánt felső része ugyancsak mélyített pontokkal vagy vonalakkal díszített. A hurkot alkotó huzalok itt is finoman barázdáltak és a szerint, hogy a lemezből kiindulva hány ágra szakadnak, három csoportra oszthatók: 1 darab ötágú (95. kép, 5), 7 darab hatágú (95. kép, 6—12) és 2 darab nyolcágú (95. kép, 13—14).

A hurok képzése mindegyiknél megegyezik és a ∞ alakú sujtást is megtaláljuk mindig a pánt előtt. A 95. kép, 5 alatt ábrázolt gyűrűnél ezenkívül egy kis, körbe hajtott aranyhuzalkát is látunk a hurkon, a 95. kép, 8 gyűrűjében pedig ott, ahol a kettős huzal kiindul a lemezből,

egy kékszínű üvegyöngy van. Tekintettel a lelet korára, az üvegyöngy jelenléte, ha nem is meglepő, de mindenesetre érdekes jelenség.

Gyűrűink speciálisan magyar típust képviselnek, amely a magyarhoni régiók kívül másutt nem is igen található. Szoros összefüggést mutatnak a magyar sujtásos fibulákkal s kiindulásukat a dupla huzalból készített spirál tekercsekben találjuk meg. Átmeneti alak az egyik hurok huzaljának duzzadt szétválása, amint azt a *pétervásári* és az *ógyallai* gyűrűknél találjuk.⁷ A mi gyűrűinkkel azonos példányok kerültek már elő Velemszentviden is, még pedig bronzból.⁸ A legfejlettebb alakok pedig azok a nyakpercek vagy diadémok, amelyeknek egy Sziszekről származó darabját már Márton Lajos és Hampel is bemutatta.⁹

A díszített papírvékonyaságú köralakú aranylemezek szintén nem ritka darabjai a magyarhoni kincsleleteknek, bár ezek a típusok díszítésben, sőt technikában is hasonlóan másutt is előfordulnak. Ilyen például a wormsli lelet, amelyet Kossinna «napkorongnak» tart.¹⁰ Lemezeink széle lehajlított, belsejükön bronzszennyezés nyomai látszanak, tehát feltétlenül egy bronzkorong beborítására szolgáltak. Díszítésük annyira finom és minuciózus, vékonyságuk pedig a legfinomabb papírral vetekedik, közönséges használati tárgy, pl. gombok borítékául tehát aligha tekinthetők. Így a magam részéről is igazat

⁷ Mindkét lelet a Nemzeti Múzeum őskori gyűjteményében.

⁸ *Bárá Miske Kálmán*: A velemszentvidi őstelep. Wien. 1907. XXXVI. tábla, 5—8. ábra és XLI. tábla, 4—8. ábra — és *Hampel*: A bronzkor emlékei Magyarhonban. CCXXXVIII. tábla 23—24, 42. kép; CCXLI. tábla 4. kép.

⁹ *Dr. Márton Lajos*: A magyarhoni fibulák osztályozása. Arch. Ért. 1911. 346. és 350. o., 13. kép. — *Hampel*: i. m. 239. o. 33. ábra.

¹⁰ *Kossinna*: Die deutsche Vorgeschichte. Mannusbibliothek 9. k. XVIII. tábla. 174. kép. Ezt Kossinna sem tartja germán eredetűnek.

adok abban Kossinnának, hogy eredeti rendeltetésük dísz tárgyak vagy kultusz-tárgyak díszítése lehetett.

A lemezek közül öt darabon (95. kép, 15–19), egy kis dudor, mint középpont körül váltakozó számú koncentrikus körben futó barázdált dísz látható, amelyet fogaskerék segítségével állítottak elő. A lehajlított széleken rézsutos párhuzamos vonaldísz van. A hatodik töredékdarabon (95. kép, 20) a középpont körül két sorban kis koncentrikus körök helyezkednek el, még pedig a belső sorban 6, a külső sorban pedig eredetileg 12 körkörös dísz lehetett. A széldíszítés az előbbiekekkel megegyezik.¹¹ A legnagyobb lemez átmérője 45 mm.

A kb. 0,5 mm széles szalaggombolyag eredeti rendeltetését is megállapíthatjuk, minthogy némely helyen (95. kép, 22) a szalag még most is egy nagyon finom bronzhuzal körül van csavarva. A szalagon keskenysége ellenére is felismerhető a hosszában futó borda.

A lelet összsúlya 210,46 gr. A legnagyobb gyűrű súlya 26 gr, a legkisebbé pedig 7,76 gr. A legnagyobb lemez 0,72 gr, a körkörös díszítésű pedig 0,22 gr. A gombolyag súlya 8,23 gr.

Leletünk aranyműves elrejtett kincsének tekinthető, korát illetőleg pedig a korai vaskor legrégibb kultúrájából kell származtatnunk. A leletet rejtő agyagedényt sajnos, már nem sikerült megszerezni.

Dr. Tompa Ferenc.

A kisdíosi «Petronius-sírkő».

1927 nyarán nagy port vert föl a *Pápai Hírlap* hasábjain¹ az a római sírkő, amelyet bizonyára még 1868-ban találtak Kisdíos pusztaán, Veszprém vármegyében,

¹¹ Hasonló díszítésűek az állítólag Óbudáról származó aranylemezek is, amelyek a bécsi Naturhistorisches Museum őskori gyűjteményében vannak.

¹ L. a vitát a *Pápai Hírlap* 1927. évfolyam 31., 32., 34., 35., 36., 37., 39., 42. számában.

de egy helyi vélekedés utóbb Valens császár ipának, *Petronius*nak tulajdonította s ennek folytán a helyi érdeklődés meg lehetőségen köréje kapcsolódott.

Maga a sírkő (96. kép) nem ismeretlen a régészek előtt, csak korával és részleteivel — tudomásommal — nem foglalkoztak eddig s ábrája közölve nem volt.

96. KÉP.

Rómer Flóris az *Arch. Közl.* 1868. évfolyamának 185. lapján hírt adott már róla. Az ő értesülése szerint a Kisdíoson talált sír «téglából és terméskőből volt összerakva és felírással fedőkővel birt». (Tehát másodlagos felhasználásból került elő.) Rómer hozzáteszi, hogy azon a tájon minduntalan találunk római sírokat az árkokalások

alkalmával. 1873-ban a *C. I. L.* is közli a sírkövet. *Mursella* körzeténél adja: «6480 in sepulcro ex tegulis lapidibusque facto rep. in vico Kis-Diós (inter Béb et Kopány) prope Papa forum in. com. Vespri-miensi.» — A sírkő korát illetőleg azonban egyik forrás sem nyilatkozik. Éppen ez az oka annak, hogy a sírkő újabban tárgyalásba került.²

Rómer Flóris Steiner pápai uradalmi építésznek és Ujlaki József szücsi lelkésznek olvasásában közölte a sírkő feliratát, azonban helyenként mind a két olvasás hibás. Különösen Steiner olvasása. Két helyen még a *Corpus* közlése is ingadozó. Amennyiben a sírkő még ma is olvashatóan mutatja a fölírást, a szöveg megállapítható.

L PETRONIVS

LLICCOANXC

GALLACNODAVI · F

ANXXCVGALLIO

VERVCLONIS · F · NEPOS

ANXIIIX · H · S · S · RVFVS ·

LPETRONI · LICCONISF

ETLPETRONIVSCATO

MOCVSLIBERTVSPAREN

TIBVSSVISPOSVERVN^T

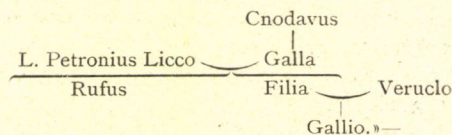
ETSORORISFILIO ==

CATAMOCVSVSIBIFEC^T

Azaz: *L(ucius) Petronius L(ucii) l(ibertus) Licco an(norum) XCV Galla Cnodavi f(ilia) an(norum) XXCV Gallio Veruclo-nis f(ilius) nepos an(norum) XIIIX h(ic) s(iti) s(un)t Rufus L(ucii) Petroni Licconis f(ilius) et L(ucius) Petronius Catomocus libertus parentibus suis posuerunt et sororis filio Catamocus v(ivus) sibi fecit.*

² A sírkő ma Pápán van, mert még az akkori *Esterházy* gróf Pápára hozatta be és a várkertben állíttatta fel.

Ebből az olvasásból nyilvánvaló, hogy a sírkő egyik *Petronius liberlusának*, *Licconak* sírköve, mely az ő, továbbá felesége — *Galla* — és unokájuk — *Gallio* — tetemeit jelölte. Hogy hol, azt egyelőre megállapítani nem lehet. A sírkő feliratának egyszerű szövegezése, az elhaltak nevének nominatívus alakja stb., de különösen a *H · S · S ·* formula az *I. századra* vall. Az *I. századot* látszik igazolni a felirat betűinek szabályos, tiszta metszése, a betűk kerekded alakítása is. A sírkövet *Rufus* (*L. Petronius Licconak* fia) és *L. Petronius Catomocus libertus* emelték. *Rufus* szülőinek és nővére fiának, *Catomocus* pedig *libertus-társának*, egyben azonban — még életében — önmagának. A *Corpus* is a *quadratarius* helytelen fogalmazását föltételezi, mert megjegyzi: *Scribi debuit 6 seq. : «Rufus L. Petroni Licconis f. parentibus suis posuit et L. Petronius Catomocus libertus.» — Praeterea nota Gallionem a Rufo altero loco appellari sororis filium, altero nepotem. Stemma hoc est :*

A sírkő fehér homokkő. Éppen a fölírat fölött — derékon — kettétörött, most úgy van összeillesztve. Föld felett méretei: 190 cm magas, 90 cm széles, 23 cm vastag. Felépítése négyes. — Fenn oromzat sarokacroteriumokkal, alatta fülke hármassal, alább az övben lovas- vagy vadászjelenet, lenn a mezőben felirat.

1. A háromszögű oromzatban középen *Medusa-fej* van, tőle jobbra és balra a szögletek felé egy-egy alábukó *delphin*. Hogy az *acroteriumok* mit ábrázoltak, azt a sok viszontagság után ma már megállapítani nem lehet.

2. A fülkében három mellkép van egymás mellett. Látszik, hogy a két szélső férfi, a középső nő. A szemlélőnek jobbról *L. Petronius Licco*, balról az ifjú

Gallio. A két férfi-mellkép hajviselete az I. század divatja. Középen *Galla* mellképe van, az arcerész azonban a leginkább megviselt a három között. Úgy tetszik, mintha fején valami fátyol vagy kendő volna, amely szemben a nyak alatt összefonódik. Mindhárom mellkép nagyon zúzott, letördelt. A fülke két oldalán egy-egy ferdén sodrott, csavaros oszlop van, melyek tartják az oromzatot. Az oszlopok fejében akanthus-leveles kiépzés.

3. Az öv egyszerű síma és tagozatlan. A szemlélőnek balról vágtató lovast látunk. A ló takarója is látszik. A lovas jobb vállát és jobb karját hátrahúzza s kezében lándzsát tart hajításra. Előtte vágtatva hatalmas állat menekül. Az állat himállat, aránylag rövid szarvai vannak, nyaka fenn erős és emelkedett. Az állatban vagy vadbikát, vagy, ami előttem valószínűbbnek látszik, őstulkot kell látnunk, mely ma már kihalt állatfaj hazánk területén; a történelem előtti időkben biztosan,³ a történelmi időkben pedig feltételezhetőleg élt.⁴ A pannoniai síremlékeken oly gyakran látható vadászcímer van emlékünknél kivésve, mely azonban az állat alakja miatt különösen érdekes számunkra.

4. A mezőben a 12 soros felirat van. Bár nem éppen fokozatosan, de mégis a betűk lefelé szemmeláthatólag kisebbednek. A mezőt két oldalról lapos féloszlopok határolják s a féloszlopokat végig akanthus-levelek díszítik. A féloszlopok feje is akanthus-éktípusú.

Ami még egyszer a sírkő korát illeti, úgy vélem, hogy az I. századra kell tenünk. Az oromzat fölött már az I. században megjelennek az acroteriumok, *Medusa-fej delphinekkal* pedig előfordul már az I. század közepén is, meg a II.

³ Őstulok-szarv a *Ságh-hegyen* — Hallstatt-kori kultúr-rétegből — is került elő.

⁴ Dr. Horváth Géza: *«Kihalt és új állatfajok Magyarországon.»* Természettudományi Közöny 1923. évfolyam 2. szám.

században is, de leginkább az I. század második felében találjuk. Mellképek már korán feltűnnek a carnuntumi vidéken; a kisdíósi sírkő mellképei rongáltak, de a férfi-alakok hajviselete mégis mutatja az I. századot. *Lovas ábrázolások az I. századra vallanak*. Leggyakoribbak a hódítás első korában s csak kivételesen fordulnak elő a II. század kezdetén — vagy később.

A kisdíósi sírkő feliratában a tisztán, szabályosan vésett, jól alakított betűk szintén az I. századra mutatnak. Nem olyan szélesek, mint az I. század első felében, de elég kerekdedek ahhoz, hogy még mindig az I. századra datálhassuk. Távoltságukat és szélességi méreteiket a hosszú szöveg is befolyásolhatja. A kisdíósi sírkő betűi nagyon közel állnak az I. század végéről való carnuntumi sírkövek betűihez. Összevethetjük A. Schober: *«Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien»* c. gyűjteményes munkájának 45. ábrájában *Caius Attius* sírkövének, 84. ábrájában *Titus Flavius Uxavillus libertus* sírkövének, még inkább a 60. ábrában *Caius Aquilonius* sírkövének betűivel. Különösen érdekes azonban összevetni a 115. ábrában *Daeipora Calaeli liberta* és *Hispana Dextri serva* sírkövének⁵ betűivel, melyet *Petronius Domesticus* és *Ambatus* anyjuknak és *Ambatus* feleségének állítottak. Betűi feltűnően hasonlítanak a kisdíósi sírkő betűihez; mintha csak egyazon kéz véste volna a két szöveget. Megemlíthetem, hogy a feliratmezőt határoló pilasterek akanthus-díszítése is ugyanaz, a pilasterek feje pedig csak kevésben különbözik. A fülkét kétoldalt szegélyező korinthusi oszlopok is hasonlóak a kisdíósiakhoz.

A kisdíósi sírkőn a *H·S·S·* rövidített formula van, mely az I. század sírkövein általános. A II. században már a *D·M·* jelzés lesz általánossá. A század átmene-

⁵ Ezt a sírkövet A. Schober az I. század első felére teszi.

tének tartjuk, amikor a $H \cdot S \cdot S \cdot (H \cdot S \cdot E \cdot)$ és a $D \cdot M \cdot$ együtt fordulnak elő. De mivel megtörténik, hogy ez a kettős alkalmazás már benn, a kifejezetten I. században is előfordul, hihetőnek tartom, hogy a tisztán $H \cdot S \cdot S \cdot$ formulás — egyszerű fogalmazású — kisdíósi sírkőfelirat annál inkább még benn, az I. században, annak legalább is a végén, készülhetett. A mindenkori tapasztalás is azt igazolja, hogy ha valahol elkezdik az újat ($D \cdot M \cdot$), akkor már hamarosan el is hagyják a régit. Az I. századra vall különben a kisdíósi sírkő egész felépítése, tagozása, az oromzat, oszlopok, pillérek klasszikus formálása is.

Nem érdektelen, hogy hivatkozzam a *borbolyai* (Sopron vármegye, Walbersdorf) úgynevezett *Petronius-sírkövekre*, amelyeket A. Schober még régebbre, az I. század első felére datál.⁶ Az egyiket, *Daeipora Calaeli liberta* és *Hispana Dextri serva* sírkövét már fentebb említettem. A másik *Caius Petronius Cai filius domo Mopsislo* sírköve, melyet *Urbana liberta* állított. (Schober i. m. Abb. 139.) A harmadik *Petronius Rufus* és *Julia Petroni liberta Urbana* sírköve. (Abb. 94.) A fülke fölött *akanthus* motívumok. Ugyancsak *Borbolyáról* felemlíthetem még *Tiberius Julius Rufus* és leánya, *Julia Rufilla* sírkövét. (Abb. 99.) Diszesebb, szinte cifrább, mint a kisdíósi sírkő, de részletei között nem egy hasonlóság akad. A fülke fölötti frizben két oldalt ott is egy-egy alábukó *delphin* van. Alábukó helyzetük, homorításuk, alakításuknak arányai teljesen azonosak a kisdíósi sírkő köfaragójának ábrázolásával. Azután meg ott is csavaros oszlopok vannak a fülke oldalain s a lovon ülő alak ábrázolása is nagyon hasonló.

Nem tudhatjuk, mennyi a vonatkozás vagy a kapcsolat a *borbolyai* «*Petronius-sírkövek*» és a kisdíósi «*Petronius-sírkő*» között. A *Petroniusok* kiterjedt családja

az I. században különösebben szerepelt *Pannonia Superior* nyugati részein; nem tudhatjuk, meddig terjedt a *Petroniusok* gazdasági érdekeltsége, nem tudhatjuk azt sem, nem éppen a *Borbolyához* közelebb eső körből került-e másodlagos felhasználásra az a «*Petronius-sírkő*», mely hosszú idők múltán a *Bakony-alján*, a *kisdíósi pusztán* látott újra napvilágot.

Pápa, 1927 december hó 12-én.

Jankó László.

Új szombathelyi *Dolichenus* oltárkő.

1928 márc. 14-én került a szombathelyi múzeumba Horváth István árvaszéki ülnök adományából egy *Juppiter Dolichenus*nak szentelt márványoltár, melyet ugyanaznap találtak Szombathelyen, Rákóczi-út 14. sz. alatt, 70 cm mélységben.

Magas talpazata felett díszítetlen, karsú törzs, azon két félköralakú akroterionnal díszített abacus van. Magassága 80 cm.

Felirata: I. O. M. D.
S A C R V M
M. VLP. PIN/
TIANUS ET
G. VALERIUS
MARCIANUS
BBFF. COS. LEG.Xc
V. S. L. M.
IMP. ANTONINO III
ET .....
IMP. COS.

A felirat utolsó sora már a talpazatra került.

Az oltár anyaga fehér márvány, jókarban maradt fenn, felirata jóformán hiánytalan, az utolsóelőtti sor szándékosan olvashatatlaná van téve, ki van vésve.

Értelme nem is kérdéses: állíttatta *Juppiter Dolichenus* tiszteletére két *beneficiarius consularis*, a *Legio X. gemina* két altisztje.

Az emlék első tekintetre is a harmadik századból valónak látszik, de korát pontosan is meg lehet határozni.

⁶ A. Schober: Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. (Wien, 1923.)

Erre a meghatározásra nem alkalmas a két beneficiarius neve (Pintianus nevet a Corpus nem is ismer), de nem a leg. X. gemina sem, mert ez körülbelül három századon át, a II. sz. elejétől kezdve Vindobonában állomásozott.

A felirat utolsó három sorából megtudjuk, hogy

1. Imp. Antoninus akkor harmadszor volt consul,

2. consultársát damnatio memoriae-val sújtották utóbb, mert ennek jeléül vésték ki a nevét a feliratokból

3. és ez a consul egyben az uralkodóház tagja, maga is imperator volt. (Imp. Cos.)

Már most: köemlékeken Antoninus Piuson kívül M. Aureliust és Caracallát nevezik néha egyszerűen Antoninusnak¹ és csak Caracallának van olyan consultársá, aki damnatio memoriae kapott s egyben az uralkodóház tagja, imperator is volt.² Ez Geta, akiről a Corpus megjegyzi, hogy minden előtte ismeretes felirathoz kivették utóbb a nevét.³

Caracalla és Geta kétszer is voltak együtt consulok, 205 és 208-ban.⁴ Mivel azonban Caracalla (Antoninus) 208-ban volt harmadszor consul, csak a 208-ik évre tehetjük az emlék felállítását.

Horváth Tibor An'ál.

Köemlékek ürömi késő-római sírból.

A pestmegyei Üröm községben, számos római emlék lelőhelyén, római temetkezés nyomaiban bővelkedő területen az 1926. év folyamán jelentősebb — nagyobbbrészt feliratos — köemlékekből összeállított késő-római sírra bukkantak.

¹ CIL. III. suppl. Imperatores et domus eorum (Ind.)

² Buday: Római felirattan. 365.

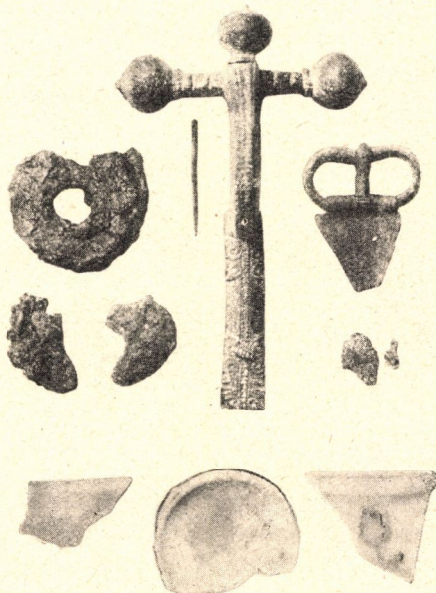
³ CIL. III. suppl. 2434. «nullus in hoc volumine titulus legitur in quo Getae nomen erasum non sit.»

⁴ CIL. III. (205) és Buday: 351—352. l.

A sír tartalma⁵: két kilyukasztott, töredékes vaskorongocska, egy bronzesat, egy fibula bronzból, valamint egy üveg-pohár töredékei a 97. képen láthatók.

A sír szerkesztésére felhasznált, többé-kevésbé töredékes négy kőlap eredetileg mind külön síremlék volt.

A 98. képen látható sírkő felirat nélküli. Alsó része hiányzik, a felíratra szánt

97. KÉP. ÜRÖMI SÍRLELET.

Magyar Nemzeti Múzeum.

mezőt szélesebb síma, belül hornyolt tagozású keret szegélyezi, amelyen fenn kétoldalt bázissal és levéldíszes fővel bíró síma, félhengeres oszlop áll. Az oszlopok timpanon-szerű, kétoldalt akroterionokkal ékített felépítményt tartanak. Az így képződött oszlopok közötti mezőben egy síma kerek koszorú látható, amelynek

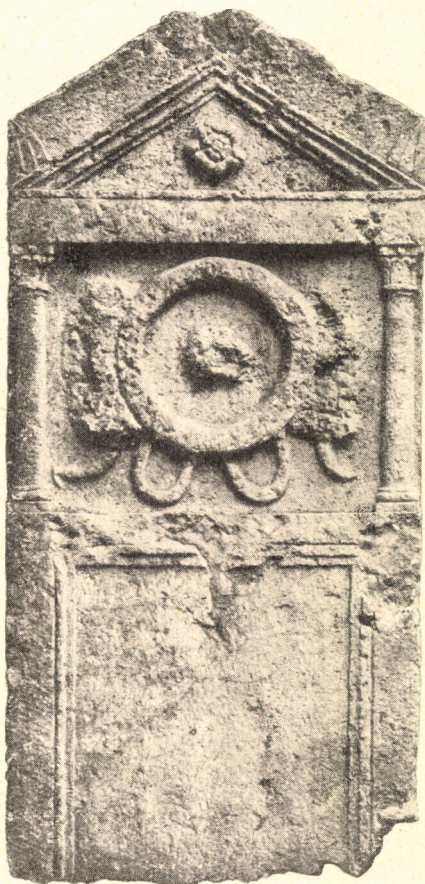
⁵ A fekvés körülményeiről, a sír helyzetéről — adatok hiányában — nincs módunkban beszámolni. A sírt alkotó köemlékek s annak szerény tartalma később a Magyar Nemzeti Múzeumba kerültek s ott a 62/1926. leltári számot viselik.

szalagjai alul kétoldalt kígyószerű íveléssel kapcsolódnak hozzá. Míg a koszorún belüli kerek teret közepén egy rozetta díszíti, a koszorút kívülről kétoldalt — később a felismerhetetlenségig lefaragott — dísz (talán alakocskák?)

ként a következő három köemléké is — budavidéki sárgás mészkő.

A stílusbeli felépítést illetően nagyjában megegyezik vele a 99. képen közölt, igen lefaragott és megcsontított sírkő. Timpanonszerű, közepén szintén rozettás

98. KÉP. FELÍRÁSNÉLKÜLI SÍRKŐ
ÜRÖMRŐL.

Magyar Nemzeti Múzeum.

fogja át, mintegy tartja azt. A háromszögű mező közepén szintén egy — az alsónál díszesebb kiképzésű — rozetta látható.

Az emlék magassága 204, szélessége 98 és vastagsága 16 cm. Anyaga — mi-

99. KÉP. FELÍRATOS SÍRKŐ ÜRÖMRŐL.

Magyar Nemzeti Múzeum.

díszű felső részét, a baloldalon némileg még látható, díszesebb akroterion ékítette. A már nem oszlopokkal szegélyezett, hanem csak egyszerű kerettel ellátott koszorús mező közepét szintén egy rozetta tölti ki. E mezőt a feliratos résztől szélesebb, valószínűleg áldozati

100. KÉP. FELIRATOS SÍRKŐ-TÖREDÉK.
Magyar Nemzeti Múzeum.

101. KÉP. SÍRFELIRAT ÜRÖMRŐL.
Magyar Nemzeti Múzeum.

jelenetetábrázoló — teljesen lefaragott — sáv választja el. Alul hiányzó keretű mezőben rövid, jól olvasható felirat:

D   ▲   M
P ◊ ÆL ▲ P ▲ F ▲ FA
VORINO ◊
COLL · CENT

*D(is) M(anibus) P. Ael(io) P(ublii) f(ilio)
Favoriano coll(egium) cent(onariorum).*

Bár a *Favorinus* a megszokottabb név, itt mégis *Favorianust* kell olvasnunk, mert határozottan kettős betűvel van dolgunk. Az emlék magassága 198, szélessége 79 és vastagsága 22 cm.

Ugyancsak collegiumról szól a 100. képen bemutatott sírkő-töredék is. Ez egy síremlék alsó részének töredéke. Hornyoltan tagolt és kétoldalt indás díszű keretben a felirat:

NIO
II AD · AN
COLL · CVLTOR
POS

nio [... leg(ionis)] II ad(iutricis) an(norum) [...] coll(egium) cultor(um) pos(uit).²

A csonka emlék magassága 92, szélessége pedig 108 cm.

Mindkét, utóbb bemutatott köemléken szereplő collegium kétségtelenül az ismert aquincumi collegiumokra vonatkozhatik, a síremlékek eredeti felállítása, illetőleg készíttetése ugyanis fenti collegiumok műve. Akár Aquincum területéről kerültek ezen emlékek a közeli Ürömben levő, másodlagos helyre, akár az e környékre nyugalomba vonult, vagy esetleg szolgálatra oda kirendelt s ott elhalálozott katonai egyéneknek állíttatták az emléket a collegiumok: kétségtelen az aquincumi összefüggés. A collegiumok és a Leg. II.

² Feliratát közölte Nagy Lajos, Arch. Ért. XL. 1926. 117.

ad. említésén felül az emlékek stílusbelileg is — úgyszólván — teljesen megegyeznek az egykorú aquincumi emlékekkel.

A collegiumok szervezetét, rendeltetését s az egyes collegiumoknak a coll. cultorum alatt történt egyesítését s az ezzel kapcsolatban felállított kormeghatározást illetőleg teljes mértékben hajlandók vagyunk Nagy Lajosnak egy dumapentelei collegiumos emlékekkel kapcsolatban (idézett helyen) kifejtett megállapítását elfogadni s emlékeink keletkezésének idejét a Kr. u. II. és III. század találkozására körüli időre tenni.

Rendeltetését illetőleg szintén sírfelirat negyedik köemlékünk is, alkalmazását illetőleg azonban az előbbiektől eltér, amennyiben valószínűleg falazott sírédiculába illesztett kőtáblával van dolgunk.

Az eredetileg álló téglalakú köemlék (101. kép) bal felső sarka, alsó kerete teljesen, jobboldali kerete pedig részben letört. Síma, belül hornyoltan tagolt keretben, bemélyült mezőben a felirat. Magassága csonkán is 96, míg eredeti szélessége 88 cm. Aránylag csekély — 9,5 cm — vastagsága is beillesztésre való rendeltetése mellett tanuskodik.

A felső síma kereten *D(is) M(anibus)*, majd alatta a kereten belül a felirat:

ÆL · SABINIANO · B · F
COS · LEG · II · AD · STIP ·
XXIII · VIX · AN · XLV ÆL ·
SABINO · PATRI · EIVS
F · ÆLIAE · SABINILLAE
FIL · EIVS · ÆL · DONATVS
LIBERTVS · PATRONIS
DIGNISSIMIS · F · C

Ael(io) Sabiniano b(ene)f(iciario) co(n)s(ulari) leg(ionis) II ad(iutricis) stip(endiorum) XXIII vix(it) an(nos) XLV Ael(io) Sabino patri eius et Aeliae Sabinillae fil(iae) eius Ael(ius) Donatus libertus patronis dignissimis f(aciendum) c(uravit).

A hálás *Aelius Donatus*, aki talán már a nagyapa, *Aelius Sabinus* libertusa volt, miután több patronusról beszél, a nagyapa mellett talán legutóbb elhunyt, magasabbbrangú második gazdájának, *Aelius Sabinianus*nak s utóbbi kis leányának, *Sabinillan*ak állít emléket.

Paulovics István.

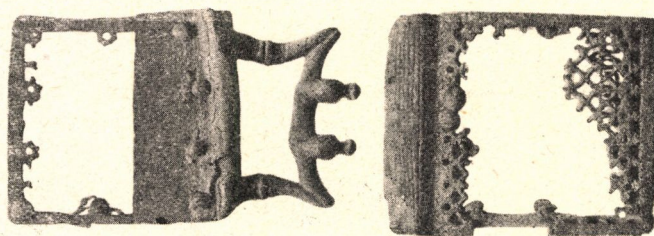
Szécsényi csat.

A győri bencés főgimnázium gyűjteményének tulajdonát képezik a 102. képünkön bemutatott bronztárgyak, melyek 106. képünk tárgyaival együtt Sopron megyei lelhelyről, Szécsény község határából származnak. A 102. képünk jobb

Nem oly régen még mondhattuk volna, hogy több hasonló ismeretes biztos lelhelyről, de a kismartoni Wolff-gyűjtemény példányai hazánk nyugati részének megcsonkítása következtében elkerültek tőlünk.

A szécsényi díszes bronzcsatnak a hazai provinciális archæologia szempontjából való jelentőségét elszigetelt, pusztán leírásra szorítkozó ismertetéssel elintézni nem lehet. Akkor tudunk csak rendelkezésükre és készítésük időpontjára feleletet adni, ha az összes velük megegyező ismert példányok leletkörülményeit és más tárgyakkal való előfordulásukat átvizsgáljuk.

Ilyen díszes csatokat a római korban

102. KÉP.

oldali darabját mint honfoglaláskori tárgyat már Börzsönyi Arnold ismertette folyóiratunk lapjain vonalas rajz kíséretében.¹ Dr. Lovas Elemér, a győri múzeum igazgatója legutóbb szíves volt számomra megküldeni fényképüket, s így alkalmat nyújtott, hogy újból bemutat-hassam s egypár rövid megjegyzést fűzhessek hozzájuk. Mindenekelőtt kötelességemnek tartom, hogy fényképük elküldéséért dr. Lovas Elemér tanár úrnak az Értesítő lapjain is köszönetemet fejezzem ki.

A szécsényi áttört díszű csat és a 102. képünkön látható, vele együtt talált, két ívalakúan meghajló bronztárgy tudtommal egyedülálló hazánk területén.

¹ Arch. Ért. XXV. (1905) 187—188. old.

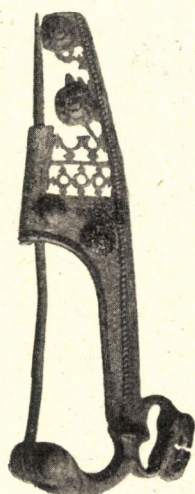
sem magukban használtak, amint napjainkban is nőink ékszereit vagy a férfiak díszesebb dohányzó felszerelését több összetartozó darab teszi egésszé, egy garnitúrává. Sajnos, ritkán szoktunk teljes antik ékszerfelszerelésekre akadni. A régészet az egyesével talált daraboknál még sem állhat meg, nem elégedhetik meg a száraz leírással. Feladata ma már túlhaladta az «ásó tudományának» jól megérdemelt címét s ha élettől duzzadóvá akarjuk tenni, akkor a lelt tárgyakat kell élettől felruházni. Azt is keresni kell, ami nem került elő, — a hiányzókat — s a már ismert emlékek bevonásával oda tenni, ahol a maguk korában voltak s a szerint kezelni, minő szerepet játszottak egykori tulajdonosuk idejében. Önkéntelenül a provinciális német régé-

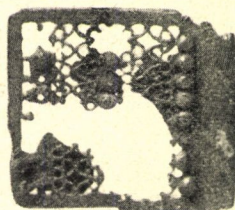
szet egyik legkiválóbb képviselőjének szavai jutnak eszünkbe, mikor a terra sigillata kutatásról szólva, megjegyezte, hogy ma nem állhat meg a kutatás ott, hogy megelégedjék egy-egy terra sigillata tál Dragendorff formájának megnevezésével, mert ezeknek semmi közük az antik világhoz. Azt kell megállapítanunk, mi is volt az a tál vagy edény s a ma szám szerint kezelt formákat névvel kell illetnünk s oda helyoznunk a jómódú római polgárnak asztalára, aki

lései mindig helytállóak voltak, érdekesen írtale a leletkörülményeket. Egy fenyőfaladikában két nagy, kb. 20 cm hosszú tartományi (pannoniai-noricumi) fibulára akadt, melyek széles tűtartójukon áttört díszítéssel voltak ékesítve.³ Mellettük három övveret-töredék hevert, ezek közül mi a legteljesebb példány képét a 104. képen hoztuk. Ez a darab vékony lemezből áttört díszítéssel (opus interrasile) volt készítve s egyik vége kiemelkedő s félkörszerűen visszahajló peremmel volt el látva.

Az áttört díszű rész alá nagyon vékony bronzlemez volt helyezve s minden darab három sorban kiséfélkörös fejű szegecssekkel volt az övre felerősítve. Az öv anyagának vastagsága 2,5 mm vastagságú

103. KÉP.

104. KÉP.

105. KÉP.

nem a mai száma szerint vette, hanem azért, hogy rendeltetése szerint fel is használhassa. Így jutunk el a régi asztalkészletek teljes ismeretéig.

A mi csatunk is csak egy darabja volt annak a díszes garnitúrának, mely egykori tulajdonosát ékesítette.

Teljes garnitúra ismeretes volt már azelőtt is Wies környékéről, a kerschbaumi 5. számú tumulusból.² Itt korai égetett temetkezés leleteiként került elő. Első ismertetőjük, akinek megfigye-

volt s így valószínűleg bőr lehetett. Továbbá azt olvassuk, hogy az a láda, melyből a fentebbi dolgok előkerültek, kívül négy hosszúkas, orsó vagy csónakalakú és négy felkőralakú homorú bronzverettel volt ellátva. A hosszúkas alakúak (5,7 cm) mindkét végükön rovátkolt díszítésűek és a felerősítésre egy-egy kis

² Radlmský—Szombathy, Mitth. der Antrop. Gesellsch. in Wien, XVIII, (1888) S. 95. Fig. 31—35.

³ A pannoniai—noricumi fibulák ismert alakját 103. képünkön mutatjuk be a magyaróvári múzeum gyűjteményéből. Fettich Nándor volt szíves számomra a Magyar Nemzeti Múzeumban lefényképeztetni s ez úton is köszönetemet fejezem ki. Képeink a 105. számú kivételével az eredetiek $\frac{2}{3}$ nagyságában szerepelnek.

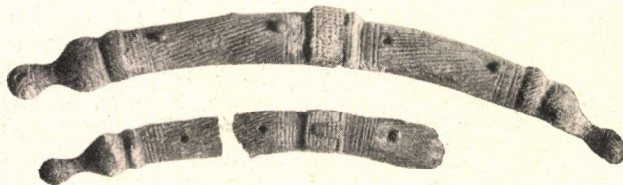

lyukkal voltak ellátva (105. kép).⁴ A félköralakúak egyszerű bronzszegecssek, végük vissza van hajlítva. Ezeken kívül a láda fedele két csuklópánttal volt megerősítve. Ezek homorú, vékony, ívszerűen meghajló hosszlemezek, középrészen egymásba illő csuklóval s teljesen megegyeznek a győri múzeum példányaival, melyeket a 106. képen mutatunk be. Ezeknek a tárgyaknak végei stilizált madárfejben végződnek, teljes hosszúságukban vonalas dísszel vannak ellátva; minden féltagon három lyuk van a szegecssek számára s ezek közül egy-egy a stilizált madárfejekre esik.

Schober az Au am Leithaberg-i római temető feltárásánál az 54. számú égetett sírból emelt ki egy hasonló garnitúrát.⁵ Ez állott két áttört díszítésű tartományi fibulából, három bronz karperecből, egy

hogy Menghin nem mossa, Reintal bei Mannersdorfban egy nagyon korai germán sírban az Au am Leithaberg-ivel teljesen megegyező garnitúrát talált, melyben nemcsak az áttört díszű tartományi fibulák, hanem a csuklós tagok és az orsóalakú bronzlemez is megvoltak.⁶

Egy teljes garnitúrát őriz a Wienerneustadti Stadtmuseum Geratsdorf bei Wilendorf-ból (Bezirk Neukirchen), melyre Alföldi András figyelmeztetett s a fényképet is megszerezte. Itt szerepel két áttört meander-díszítésű lemez, melyhez csatrészt van erősítve; a csat kerete úgy a homlokoldal, mint a másik két oldalon befelé hajlik, úgy hogy mindkét mellő sarok élesen kiáll, a keret behajló oldalrészei rovátkákkal vannak díszítve, a homlokoldal pedig két-két kiugrós stili-

106. KÉP.

áttört díszű bronzlemezéből, három orsóalakú homorú bronztagból (v. ö. a 105. képet), és két csuklóstagú madárfejes díszű homorú bronztárgyból (v. ö. a 106. képet). Előkerült még egy ládika vasverete, vasculcs és zár is. E sír korát közelebbről datálja a halottal eltemetett bronzérem, mely Claudius (Kr. u. 41–54 korából) való. Az égetett sír kövel volt körülrakva, kis, 3–4 m átmérőjű tumulust képezett.

Schober előbbi dolgozatában említi,

⁴ A 104. és 105. kép fényképeit Alföldi András volt szíves a wieni Naturhist. Museum-ból megszerezni s itt fejezem ki értük köszönetemet. Ugyancsak sok más külföldi, még kiadatlan darabra is felhívta figyelmemet.

⁵ Schober, Österr. Jahresh. XVII, (1914) Beibl. 211. Fig. 169.

zált madárfejjel. (107. kép). A két csuklópántos homorú bronzlemez megegyezik 106. képiük példányával s egy kis orsóalakú homorú bronzdísz olyan, mint 105. képiünk darabja. Van a leletben két nagy áttört díszű, tartományi fibula is.

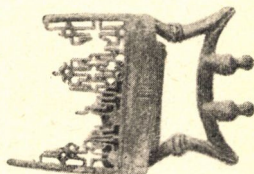
E négy ékszerleleten kívül, melyeknek feltűnő egyezése feljogosít, hogy bennük egy-egy teljes garnitúrát lássunk, ismerünk még más lelhelyről is egyes darabokat. Ilyenek kerültek elő Poetovio-ból (Ferk-Museum), Flavia Solvából a grazi Museum Joanneumban, Virunumból a wieni Kunsthist. Museumban⁷ és a kla-

⁶ V. ö. Menghin, Monatsberichten des Vereines für Landeskunde von Niederösterreich XIV, 199 ff.

⁷ Említve Sacken, Arch.-epigr.-Mitth. III, (1879) S. 149.

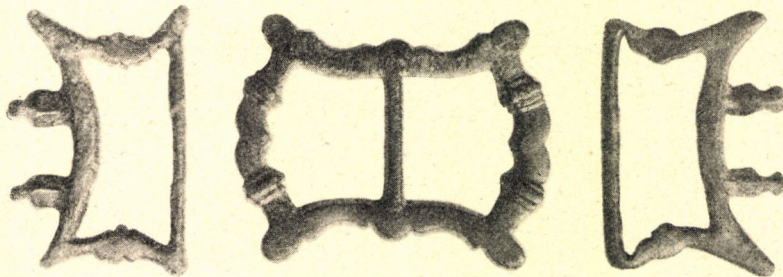

genfurti múzeumban, Neviodunumból a laibachi múzeumban, Inzensdorfból a wieni Naturhist. Museumban. Egy stilizált madárfejekkel díszített csatkeret van a zagrebi Nemzeti Múzeumban, mely

107. KÉP.

Sisciából szerezte; ez megegyezik 102. képünk győri csatjának megfelelő részével.⁸ Nemzeti Múzeumunk római termében hasonló két csatkeret van kiállítva egy hozzájuk nem tartozó bronzdarabbal

108. KÉP.

együtt. Sajnos, a hiányzó leltári szám nélkül lelhelyét egyelőre nem ismerjük. Ez utóbbiakat 108. képünkön mutatjuk be. A soproni városi múzeumban van egy áttört díszű övveret, melynek mintája 107. képünk példányával egyezik meg, egy másik darabnál csak a csatkerete maradt meg, azonkívül két csonka csuklóstagú homorú bronztárgy (v. ö. a 106. képet) is szerepel. Valamennyi már pontosan meg nem határozható sopronmegyei közös lelhelyről való. Legutóbb egy orsóalakú, homorú bronztár-

gyat is kapott a soproni múzeum, amelyről Lauringer Ernő igazgató csak annyi felvilágosítást tudott adni, hogy Sopron megyétől keletre eső dunamenti lelhelyről való. A szombathelyi múzeum 290. lelt. sz. alatt egy csuklóstagú homorú bronztárgyat őriz.

Ékszer garnitúránk elterjedését illetően fontos a Reichenhall-(Oberbayern)-i égetett sírokból előkerült daraboknak az ismerete.⁹ A 147. urnasírban egy csuklós bronztárgy töredékét találták egy orsóalakú homorú bronzlemez társaságában,¹⁰ a 188. urnasírból egy övdiszító lemez töredéke került elő a csatos résszel együtt.¹¹ Az áttört díszű lemezből azonban csak annyi maradt meg, hogy annak díszítését a wiesi példányával lehet hasonlónak venni. Ez az utóbbi sír Domitianus érmével volt datálva. Hogy e vidéken is

ez az ékszer garnitúra volt elterjedve, azt az égetett sírok sok-sok tartományi fibulátöredéke mutatja,¹² melyeknek tútartóin az áttört díszítés mintája a wiesi, oberbergeni¹³ és Magyar Nemzeti Múzeum egyik ezüst példányának¹⁴ mintájával egyezik meg.

⁹ V. ö. *Chlingensperg*, Die römischen Brandgräber bei Reichenhall in Oberbayern. Braunschweig. 1896.

¹⁰ U. a. Taf. V, 23.

¹¹ U. a. Taf. XI, 13.

¹² U. a. Taf. III, 1–11.

¹³ Naturhist. Museum. I. sz. 1876.

¹⁴ Arch. Ért. R. F. XIV., VIII. tábla 7. szám.

⁸ Képe közölve a *Strena Buliciana*, 208. oldalán.

A reichenhalli temető e garnitúra elterjedésének nyugati, szűkebb (!) határa. Ha most az északi határra is rá akarunk mutatni, akkor a csehországi urnatemetőkre kell hivatkoznunk. E garnitúra különösen gyakori a pičhorai temető női sírjaiban.¹⁵

A tartományi (pannoniai-noricumi) fibula helyét annak egy előző formája foglalja el, melynek tütartóját lépcsőmintájú áttörés díszíti (Pič, 144. old.). Az áttört lemezes csatok között van egy stilizált madárfejes díszű (Pič, LXIX. tábla, 29. sz.), de a két kiálló madárfejes csatkeret sem marad el (u. o. LXIV. 2. tábla). Az övlemez áttört díszének mintája általában a gerasdorfi példányokéval egyezik meg (u. o. LXIV. 2, LXVII. 20, LXIX. 29, LXXIX. 4, LXXXIII. 12. táblák), csak egy darabon találunk a wiesi példányéhoz hasonló díszítést (u. o. LXVI. 6. tábla). Ezeknek a kapcsolatok rendes kísérői a csuklópántos homorú bronztárgyak (u. o. LXVII. 7. LXIX. 4. tábla) és a kis orsóalakú homorú bronzlemezek (u. o. LII. 6, LXIX. 21, LXXIX. 5. tábla). Pič ezen utóbbi díszített és homorú lemezeket Szombathy leírásának megfelelően ékszerládika veretdíszjeinek tartja.¹⁶

A kismartoni Wolff-féle gyűjtemény Mühlendorfból szerzett áttört művű lemezeket, csuklópántos bronzdíszeket, valamint orsóalakú apró bronztárgyakat. Ezeket legutóbb Kubitschek publikálta ábráikkal együtt.¹⁷ Ezek a darabok teljesen megegyezők a már bemutatott példányokkal. Az áttört lemezek díszei a wiesi és a gerasdorfi példányokéival egyeznek meg, vagyis itt mind a két áttört mustrával találkozunk. A csuklópántos homorú bronztagokról, melyek

között két összetartozó darab ép és több már csak töredék, pontos méretet kapunk. Ezek hossza 13 cm, hajlásuk iv magassága 2 cm, vastagságuk 1 mm s a bennük talált bronzszegecek hossza 1,1 cm. Kubitschek e tárgyak rendelkezéséről nem ad különös felvilágosítást. Az áttört lemezeket övdíszeknek tartja, a homorú csuklópántos darabokra pedig azt jegyzi meg, hogy zsinór védelmére szolgálhattak. Nem feledkezhetünk el annak megemlézéséről sem, hogy ennek a gyűjteménynek tartományi fibulái is vannak ugyanazon lelhelyről. Ezek Kubitschek munkájában a 9. és 10. táblán láthatók. Az utóbbi táblának két darabja áttört díszítése miatt az Au am Leithaberg-i urnasír fibuláival egyezik meg.

A fentebbiekből láthatjuk, hogy a győri múzeum 102. képünkön bemutatott tárgyai-nak pontos másai megvannak máshol is. A teljes készlet mindig felmutat a győri múzeum csuklópántos darabjaival megegyezőket is (106. kép). Meg kell említenünk, hogy a győri múzeum áttört lemezű tartományi fibuláját már régi idő óta ismerték és legjellemzőbb darabként emlegették (Tischler, Almgren, Pič stb.). Ebből megállapítható, hogy hazánk nyugati vidékén is elterjedt volt ezen ékszer-garnitúra.

Ezek a díszes bronztárgyak női ékszerkészlethez tartoztak. A teljes garnitúrákból sohasem hiányzó áttört díszes tartományi fibulák ezt kétségtelenné is teszik. Ilyen nagy fibulákat csak nők használtak, de a fibula alakja közelebből jellemző a bennszülöttek asszonyaira. A császárság első századaiban a bennszülöttek, kelták sírkövein a nők sohasem jelennek meg fibulák nélkül. Hampel ezeket pannoniai fibuláknak keresztelte el, de ez az elnevezés nem állhat meg teljes egészében, mert pl. Noricumban is épp oly mértékben el volt terjedve. Tischler ezeket tartományi fibuláknak nevezte el. Jogosan használhatjuk azonban a pannoniai-noricumi jelzőt is. Fibu-

¹⁵ Pič, Die Urnengräber Böhmens. 1907.

¹⁶ Fenti mű 161–162. old.

¹⁷ Kubitschek, Römerfunde von Eisenstadt. (Sonderschriften des österr. archäol. Institutes in Wien. Band XI) 1926. S. 107–110, Taf. 6 1, 2, 8. 1, 9. 2.

lánk valóban csak keleten a Duna vonaláig terjed el, délen a Dráva—Száva közén is előfordul, de ritkább, pl. a zagrebi múzeumban egy sincs, Dernovoból ismeretes már több. Délebbre nem jut. Pannoniától délre csak egy darabot láttam a triesti Museo civico gyűjteményében. Noricum egész területén elterjedt volt, Raetiában is szerepel.¹⁸ Galliában nem kedvelték, viszont Angliából több darab ismeretes, mint import.¹⁹

A wiesi tumulusban az ékszer-ládikában a fibulákkal együtt kerültek elő az áttört díszű lemezek. Ezeknek összetartozandósága, mint közös ékszerkészleté, így kétségtelen. Ellenben a ládika díszeként leírt üreges orsóalakú bronzveretekre s a csuklópántos tárgyakra Szombathy leírásában nem kapunk kielégítő magyarázatot. Ezek ládadisztésre nem voltak alkalmasak, mert az ilyen homorú darabok hamar behorpadtak s a láda fedelén értelmetlenek a csuklópántos 13 cm hosszú bronztárgyak. Ha ezeket szilárd anyagú faládikákra szegezték, a csuklópántnak semmi hasznát nem vetették volna. Hogy mégis ládadisztnek írja le Szombathy és utána Pič is, az csak elnézésből került leírásukban a láda tetjére vagy pedig azért, mert más magyarázatot nem tudtak ezeknek a tárgyaknak adni. E darabokat együtt találjuk oly zárt ékszergarnitúrákban is, mikor egyáltalában nem lehetett ládadisztnek magyarázni. Ilyen volt először az Au am Leithaberg-i égetett sír, hol ugyan volt egy láda-maradvány is, de annak vasalása és a zára, valamint kulcsa vasból volt, tehát itt bronzdíszítést már nem is alkalmazhattak. A fenti két tárgyat nem

szabad ládadisztnek magyaráznunk. Ezt bizonyítják azok a leletek is, melyekben ládikáknak semmi nyoma sem volt; ilyenek a gerasdorfi, több pičhorai, reichenhalli stb. leletek. Sajnos, pontos megfigyelések hiányzanak, hogyan feküdtek a sírokban ezek a tárgyak, egyszerűen pedig azért, mert a legtöbb zárt lelet égetett sírból, illetve urnatemetkezésből került elő. Így más helyről kell venni emlékeinkhez a magyarázatot: a sírköveken ábrázolt nőalakok ruházatából és ékszereiknek ábrázolásából. Láng Margit mintaszerű tanulmánya a pannoniai női viseletről tisztázta már a bennszülött ruhaviselet darabjait.²⁰ A sírkövek ábrázolásai nyomán tudjuk, hogy a pannoniai és noricumi nők az újjas, bokáig érő alsóruha felett egy ujj nélküli rövidebb, vastag anyagból készített ruhát is hordtak, melyet a vállon kétoldalt tartományi nagy fibulák tartottak össze, úgy hogy a fibulák szárnyas végei rendszeren felfelé állottak. Ezt a felső ruhát deréknál öv szorította össze, egyes sírköveken azt is észrevehetjük, hogy az övről gyakran szíjjak lógtak le. Ha a szécsényi áttört díszű lemezünket nézzük, akkor annak a nagysága, valamint stilizált fejes tű kerete övdíszítésnek fog megfelelni. Az ilyen díszített tagoknak magassága állandóan 5 cm körül mozog s ez valóban meg is felel a női öv rendes szélességének. Fel kell tennünk azonban, mivel egyes leletekben nemcsak két darab áttört díszű lemezt találunk, hanem többet is, hogy egyes esetekben a bőr- vagy posztóövet több lemezzel is ékesíthették.

Ami a csuklópántos és ívalakban meghajló üreges bronztárgyakat illeti (106. kép), ezeket először övdíszeknek magyaráztuk volna oly módon, hogy az öv két oldalán a hajlásnál alkalmazták, a csat és a köztük fentmaradó részt pedig egy vagy több orsóalakú bronzlemezzel ékesítették. Ennek a magyarázatnak azonban több

¹⁸ V. ö. Arch. Ért. XIV, (1894) 94–95. old., Schöber, Öst. Jahresh. XVII, (1914) Beibl. 240; Abramčić, Führer durch Poetovio S. 127–128; Egger, Führer durch die Antiken-Sammlung des Landesmuseums in Klagenfurt. S. 97. Abb. 74–75.

¹⁹ Taylor, Woodeaton. Journ. of Rom. St. VII, (1917) p. 111.

²⁰ Láng, Die pannonische Frauentracht. Österr. Jahresh. XIX–XX. Beibl. 207. ff.

nehézsége van. Először is az ilyen erősen kiálló homorú lemezek alkalmatlannak övre való felszegezésre. Alföldi András figyelmeztetett is, hogy a laibachi múzeum különböző nagyságú csuklópántos darbjait a múzeum tisztviselőjével együtt felpробálták s azokat sehogyan sem lehetett az övre alkalmazni. Hasonló credményre jutottam én is, mikor a klagenfurti múzeumnak a magdalenenbergi ásatásokból származó különböző méretű darbjait (kb. 50 db) átvizsgáltam. Ugyanis ezeknek a tárgyaknak a végei, — ahol a madárfejes végződésnek vannak, mint ez 106. képünk felső példányának jobb oldaláról is kitűnik, — befelé hajolnak, vagyis ismét újabb görbülést tüntetnek fel. Azonkívül mint fentebb is említettük, nem igen alkalmasak bőrre való felszegezésre, az orsóalakú kis darabok (105. kép) pedig már alakjuknál fogva is csüngő díszeknek tűnnek fel zsinórral való felerősítés által. A sírköveken pannoni-noricumi fibulákkal ábrázolt bennszülött nőknél a nyakdísz is nagy szerepet játszik. Ezekben a bronztárgyakban mi is ilyen nyakdíszeket ismerünk fel csatlakozva Chlingensperg magyarázatához. Két-két darab képezett egy nyakéket, úgy, hogy a csuklópántos részek a váll tájára estek, a madárfejes végzések elől a nyaknál találkoztak s esetleg köztük, mint a sírköveken látni, még más díszek csüngtek le. Ilyen csüngő díszek lehettek az orsóalakú tagok, bár ezeket épp úgy használhatták az öv díszítésére is. Végleges megoldást — jelen soraink megerősítését vagy megdöntését — azonban csak akkor kapunk, ha egyszer a sírkövek ábrázolásaira nálunk is minden tekintetben kiterjedő gondosságot fordítanak. Hampel, Láng Margit, Schober szép publikációinak fényképes ábráit csak nehezen lehet használni, ha pl. a női ékszervelethez szeretnénk útmutatást kapni. Hogy is vehetnénk észre a fényképekről, hogy pl. a Vibianus-család csákvári sírkövén a középső nőalak pannoni-noricumi fibuláin a tűtartó lemezek a

kőfaragó az áttört díszítést is visszaadta,²¹ vagy az aquincumi tízéves Zebuca sírkövén a fejdíszként alkalmazott ékszer a késő latène zománcos ékszereknek egyenes leszármazottja.²² Ajánlatos volna, ha az ilyen szempontból értékes sírköveket egy összefoglaló ismertetés keretében úgy mutatná be valaki, hogy a fényképes ábra mellett, nagyított, vonalas — de pontos — rajzban az ékszereket külön is megörökítené.

Ékszerkészletünk virágzásának kora a Kr. u. I. századra és a II. elejére tehető. Ezt megerősíti két, éremmel datált korai sír. Így az Au am Leithaberg-i sírban Claudius, a reichenhalliban pedig Domitianus érme fordult elő. Korhatározó a tartományi fibulákkal való szoros előfordulásuk is, mert ezek is az I. és II. századra utalnak, valamint az a körülmény, hogy legtöbbször égetett temetkezés leleteiként találkozunk velük.

Ékszerkészletünk elterjedésének területét lelhelyeik szűkebb határok közé szorítják. Keletkezését és gyártásuk középpontját a keleti Alpok keltalakta vidékére kell tenni. Innen indul el s terjed szét a Duna mellékére is, valamint Sopron megyébe, hol nagyobb számmal találta a garnitúra egyes darbjait. Ékszereink használati korának és gyártási területének ezen megállapítását legjobban ellenőrizhetjük a csehországi égetett sírok leleteivel. Pič művében bemutatott anyag a császárság első századából való. Korhatározás szempontjából fontos, hogy a Hradischt bei Stradonitz-i telepen ékszerkészletünk nem fordul elő, tehát későbbkori, mint a telepnek Kr. e. első évtizedben történt elpusztulása.²³ De Csehországban ékszerkészletünkben nem sze-

²¹ Arch. Ért. XXIII (1903) 234. old., 9. ábra; Schober, Die röm. Grabsteine von Noricum und Pannonien S. 119. Abb. 133.

²² Bud. Rég. VII (1900) 34. old.

²³ Pič—Déchellette, Le Hradischt de Stradonitz en Bohême, 1906; Déchellette, Manuel II, 3. p. 981 sq.

reper a pannoniai-noricumi fibula, annak csak egy korai változatával találkozunk, mely a La Tène utolsó szakában jelentkezik s tűtartóján lépcsőzetes áttörést mutat. Így a csehországi leletre a Kr. u. I. század első felét kell elfogadnunk, míg a római birodalom területén ez az ékszerdivat tovább tartotta magát a bennszülöttek között, míg csak el nem nyomta az itáliai divat. A csehországi leletek is bizonyítják ezeknek az ékszereknek Noricumból való behozatalát. Almgren mutatta ki, hogy a markomann birodalom mily szoros kereskedelmi és kulturális kapcsolatot tartott fenn a római birodalommal.²⁴ Római kereskedők sok más tárggyal együtt ezt az ékszerdivatot is meghonosították. Tacitus is említi, hogy mikor Kr. u. 19-ben Catualda elfoglalta Marbod fővárosát, a római tartományokból idejött kereskedőket is foglyul ejtett «...nostris e provinciis lixæ et negotiatores reperti...» (Ann. II, 62). Itt csak Noricumról lehet szó elsősorban. Ezen női ékszerkészletnek Pannoniában talált darabjai is Noricumból kerültek át. Kivételt csak a fibulák képeznek, melyek Pannoniában ép oly nagy számmal fordulnak elő, mint Noricumban, s a tűtartójuk eltérő, csak egyes vidékeken előforduló áttört díszei miatt egymástól szorosan elhatárolható helyi készítményt különböztethetünk meg közöttük. Ez az ékszerkészlet is bizonyítja, hogy Noricum és Pannonia a Kr. u. I. században egymással mily szoros kapcsolatban állott. De ez a kapcsolat még régebbi, s a római uralom előtt a kelta telepek emlékéanyagán is követhető.

Ami ékszereink keletkezését, díszítő sajátosságait, főleg az övlemezek áttört mustráit és a csatok valamint csuklópántos daraboknak állati-, helyesebben

stilizált madárfejen való végződéseit illeti,²⁵ megállapítható, hogy ez a kelta fémművesség nagy multra tekintő s a római császárkor elején ismételtelen felújuló tevékenységével van szoros kapcsolatban, mint a kelta latène kultúra egyenes továbbélése. A szécsényi csat áttört lemezének művészi méltatására külön szándékozunk kitérni, mikor az összes pannoniai áttört díszítésű emlékeket egy összefogó tanulmány keretében tárgyalni fogjuk. De itt sem hallgathatjuk el, hogy a szécsényi csaton és társain látható szép áttört technika volt az, ami a római iparművészetet újonnan megtermékenyíti, s oly közkedvelté lesz az opus interrasilé, hogy a római limes mentén is — de elsősorban a kelták által lakott tartományokban — mindenütt megtaláljuk később is a katonaság díszes felszerelési tárgyain vagy az arany és ezüst ékszereken,²⁶ s hogy a korai nyugati germán iparra is hatott, azt számos hasonló tárgy bizonyítja. Ami ékszerkészletünket illeti, — bár már messze esik kitűzött célunktól — megjegyezni tartozunk, hogy a germán sírmezőkről sem hiányzik s ott egy továbbfejlődésről, új, formai meggazdagodásról is beszélhetünk.²⁷

Budapest, 1928 január.

Nagy Lajos.

A miszlai gót sírlelet.

Előzetes ismertetés.

Miszlán, Tolna megyében, az 1920. év folyamán nagyjelentőségű germán sírleletre találtak, mely a Főfémjelző és

²⁵ Zoomorph díszek előfordulnak a pannoniai-noricumi fibulákon is. Főleg ennek illusztrálására mutattuk be a magyaróvári múzeum fibuláját 103. képünkön. Egy, maga nemében ritka darabot közöl az Arch. Értesítő XV. 288. old. 8. ábrán Dunapenteléről.

²⁶ V. ö. Zahn, Amtliche Berichte aus den königl. Kunstsammlungen XXXVIII (1916) S. 17 ff. eddig a legteljesebb irodalmat adja, mely felment az ismételéstől.

²⁷ Almgren, id. m. S. 269 ff.; Pič, id. m. S. 161. Anm. 147.

²⁴ Almgren, Zur Bedeutung des Markomannenreichs in Böhmen für die Entwicklung der germanischen Industrie in der frühen Kaiserzeit. Mannus V, S. 265 ff. V. ö. Schumacher, Pähist. Zeitschr. VI, S. 285 ff.

Fémbeaváltó Hivatal útján a Magyar Nemzeti Múzeumba került.

A lelet tárgyai a következők:

Egy pár fibula (VII. tábla, 1–2) 900/1000 finomságú ezüsből; úgy első, mint hátulso lapján aranyozás nyomai. A két darab majdnem egyforma, csak a fej díszítésében van kevés jelentéktelen eltérés. Úgy az alakot, mint a díszítést — mely fafaragásszerű mértani formákat mutat — az eredeti nagyságú kép pontosan visszaadja. A VII. tábla, 2 az ívalakú kengyel oldalán levő díszítést is feltünteti. Hátsó lapja teljesen síma, a fejrészen egy ráforrasztott félkör alakú, közepén lyukas lapocska nyúlik át a spirális rugó, amely a tűt eredetileg tartotta; a lábón kis behajló lapocska zárta a tűt, mely utóbbi azonban mindkét fibulán hiányzik.

Egy pár arany fülbevaló (VII. tábla, 3–4). A sokszögű kosár oldalait közepén átfutó szalaggal két háromszögre osztott négyszögű aranylemezek képezik; a háromszögben alulról aranylemezekkel élnékitett ékkövek ültek (a kövek mind kihullottak). Az érintkező sarkokat 3–3 kis arany szemcse, a szabadon álló vég felé vékonyodó aranykarika tövét körben rovátkolt arany sodrony díszíti.

Szíjvégre való aranyozott *ezüst csat* (VII. tábla, 5). A veret ovális alakú, szélén körben 3 mm-re lehajlik, a tüske tövének két oldalán 2 cm széles nyúlvány átfogja a keretet s alul ismét ovális alakban kiszélesedik. A két lapot három szög fogja össze, melyek vége az alsó lapra van lehajlítva. A csatkeret szintén ovális alakú, síma, egyenlő vastagságú. A gömbölyű, síma tövis hátrafelé vastagodik, végén élesen levágott, s nyúlványa kör alakban behajlítva kapcsolja a kerethez.

Bronztükör (VII. tábla, 6), melyből csak két töredékdarab van meg, hátsó lapján két domború, koncentrikus kör-gyűrűvel, melyek sugárküllőkkel vannak összekötve.

Két darab karperec (VII. tábla, 7–8) 900/1000 finomságú ezüsből, Két össze-

hajló, vastagodó végén rovátkolt kerek átmetszetű ezüst rúdból van ovális alakúra kihajlítva.

Ezüst csiplető (VII. tábla, 9) bevert pont- s félkörös díszítéssel, akasztó-gyűrűje hosszanti s vízszintes rovátkákkal díszítve, szorító pántja síma. Az egész aranyozott, amely azonban már csak kevés helyen látszik.

Borostyán gyöngyök (VII. tábla, 10, 11, 12) a legnagyobb (VII. tábla, 10) átfűrése körül kör alakú bevágás, a másik (VII. tábla, 12) alsó lapja síma, keresztmetszete csónka kúpalakú, innen fél cm-ig egyenes, majd kúpalakban hajlik a nyíláshoz, a meredek rész szélei mellett bevágás vonul körben.

*

A miszlai lelet a podbabai (dr. J. L. Pič: *Archaeologický Vyzkum*, 1893 p. 159; de Baye: *Antiquités franks trouvées en Bohême* 26. l.), dunapentelei, dombovári (Hampel II. 688. l.) s a már későbbi korhoz tartozó krimi leletek (Repnikov: *Nekatorijje mogijniki oblaszti krymszkih gotov*. — Izvesztija imperatorszkoj archeologiceszkoj kommisszija, Petersburg 1906, XIX. füzet.) kultúrköréhez tartozik. A lelet — bár nem származik múzeumi ásatásból — mégis majdnem teljes egészet képez. Ha összevetjük az ugyanezen kultúrkörbe tartozó leletekkel, a tárgyak teljességét a következőkben találjuk: egy pár ezüst fibula, fülbevaló, karperec; toilett-szerek: pincetta, fül- s körömpiszkáló, csat, bronztükör, csontfésű, borostyán s egyéb gyöngyök.

Azonban a leletek nem mutatnak mindig ilyen teljességet; a dunapentelei leletben csak az aranyozott ezüst fibula-pár, csontfésű, vascsat, borostyánkő s üvegpaszta gyöngyök vannak meg; a podbabai leletben a fibula mellett több csontfésű, többszínű üveggyöngyszemek, pincetta, tűzcsiszoló acél. E tekintetben tehát a miszlai lelet a többihez viszonyítva meglehetősen teljesnek mondható, mivel itt csak a toilett-szerek többi darabjai: fül- s körömpiszkáló,

fésű s bizonyára a többi gyöngyszem hiányzik.

A fibulafej sajátos alakja az alapformából egyénileg fejlett alakot mutat, melynek magyarázatát a podbabai fibula adja meg. Az oldalsó félköralakú bevágás megnyúlik s adja alapját a miszlai fibula hosszú, finoman vékony fejének; a behajlás közepén pedig, a hosszú oldalvonal egyhangúságának élénkítése végett, laposan kiemelkedő csúcsok vannak; felül egy félköralakú bevágás zárja a fejet, alul pedig formásan zárva hajlik át a kengyelbe. A podbabai fibula fejlapjának közepét rombuszalak díszíti, amely itt természetsszerűleg megkisebbedik, hogy a keskeny középrészen elférhessen s a fibula meghosszabbodása következtében megkettőződik. A kengyel alatt beszegélyezés csökevényes maradványait találjuk.

A lábdíszítés s egyben a lábforma magyarázatát a székesfehérvári múzeumban levő, publikálatlan dunapentelei lelet fibulája szolgáltatja. Rombuszformájú díszek helyezkednek el sakktáblaszerű alakban, ferde vonalban 3—3 sor s így magának a lábfajnak is rombusz alakot kölcsönöznek. Ha a dombovári fibula két szegletének rombuszlapját kihagyjuk, a miszlai fibula lábalkáját nyerjük, amely így egy X-formát mutat. Ez a lelet annál inkább is jelentős, mert a miszlai lelet szomszédságában találtatott.

A csat késő római forma, díszítetlen, mint az untersiebenbrunni (Jahrbuch f. Altertumskunde 1911, 32) s airani csatok. Hasonló gót eredetű csatokat találtak Olaszországban, longobard sírmezőkön (Testona, Roma. Åberg Nils: *Die Goten und Longobarden in Italien* 11. 1.).

Jellemző kísérői az ezüst fibuláknak a gránátdíszítésű, polyaederalakú fülönfüggők (Åberg, Fr. u. W. 60. s.), mint a pusztabakodi, perjámosi, szendrőládi (Hampel: *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn* II. 1, 5.) untersiebenbrunni (Jahrbuch f. Altertumskunde 1911. 32. 1.) és krimi (Repnikov: i. m.)

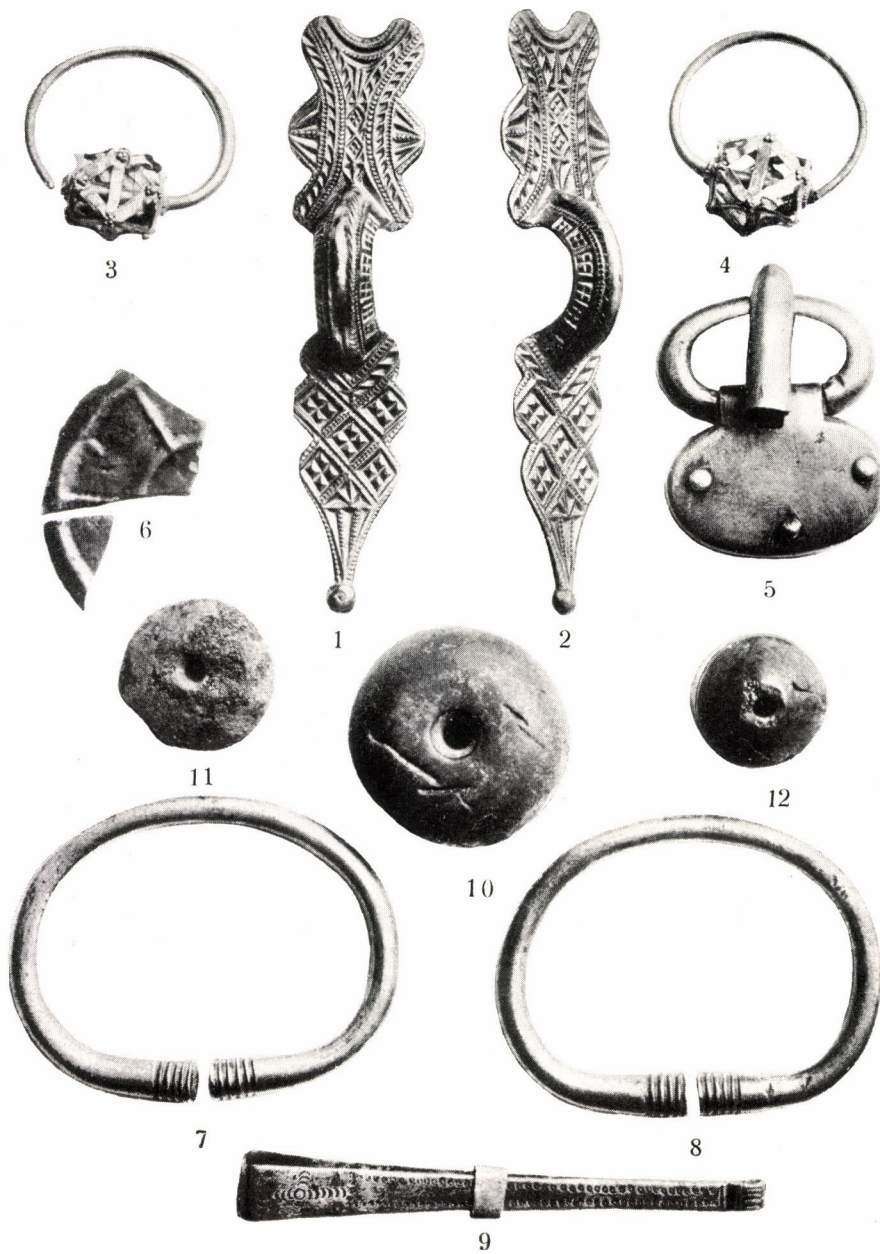
leleteknél látjuk, amelyeken megtalálható úgy a sarkok 3—3 aranygömböcske díszítése, mint a gyűrű tövének szegélyezése. Az eltérés csak abban nyilvánul, hogy az oldalsó kockalapok mindenike egy keresztező vékony lemezkével két háromszögre van bontva, míg a többiek-nél vagy két keresztező lapocska van, vagy a kitöltés teljesen hiányzik.

A bronztükrő típusa számos leletben megtalálható, csak a sugárküllők számában van eltérés.

A miszlai lelet ezüst karpereceinek teljesen megfelelő típusát mutatja a Repnikov ásatásaiból Krimről származó számos karperec. De különben is igen elterjedt forma az összehajló végek megvastagodása s rovátkolt díszítése.

A fibula konturja a podbabai s dunapentelei fibulákhoz viszonyítva, erős fejlődést mutat és egyúttal az eredeti alapformák átalakulását; a fejlődést jelzi a felületborító geometrikus formák finomsága s változatos térkitöltő alakja, a lábvég befejezett összehajlása, mely az egész fibula kompozíciójának befejezettséget kölcsönöz. A fejlődésben, amelynek folyamán az ovális láb geometrikus díszítésével rombuszalakúvá, s a lábvég megnyúlásával állatfejbe végződővé alakul, a miszlai lelet fibulája átmenetet jelöl. Ami a lelet datálását illeti, e tekintetben elsősorban a fibulapárral kapcsolatban merülnek fel datáló körülmények. Datálás szempontjából is azonban az egész lelet homogén együttest mutat. Åberg az ovális lábú fibulák legkorábbi típusát 500 körül vagy a VI. sz. első felére helyezi (*Franken und Westgoten in der Völkerwanderungszeit* 123. 1.); ide tartoznak a podbabai lelet sajátos fejű fibulái, melyek a miszlai fibula fejének alapformáját képezik. A podbabai analógiákkal szemben a láb már teljesen átalakult, illetve a díszítés rombusz formáihoz illeszkedett. A geometrikus formájú díszítés a VI. század első felében virágzik. (Åberg: F. u. W. 128. 1.; Åberg: *Goten und Longobarden*

A MISZLAI GÓT SÍRLELET.

48. 1.) A miszlai fibula konturjának s az egész felületet borító geometrikus formáknak fejlettsége a VI. sz. második negyedére mutat s így a leletet is ebből az időből származónak lehet tekinteni.
Szendrey Ákos.

**Aknasír a Sinowjewka (Petrowi ke-
rület, Saratow-i kormányzóság) falu
melletti dombban.**

Az Usa és Sura folyók menti archaeo-
lógiai expedíció az 1926 nyarán a Sinow-
jewka falu melletti dombban folytatott
ásatások közben egy aknasírra bukkant,
mely a domb felszínétől számítva 115 m
mélységben volt, 1008 m széles és körül-
belül 2 m hosszú volt, benne, fejjel észak-
keletre orientálva 172 m magas férficsont-
váz feküdt.

A megfigyelések szerint kezei való-
színűleg a medencén pihentek, noha a
könyök- és sugárcsontok, úgyszintén a
k éztő a rácsálók garázdálkodása foly-
tán eredeti helyzetükből elmozdultak.
A csontváz medencéjén ezüstpléhből ké-
szült két kerek dupla korong feküdt,
melyeken felvarrásra szolgáló négy lyuk
és hátul egy kis szög volt alkalmazva
(109. kép, 1); a csigolyák alatt pedig ezüst
szióvégsat és egy áttört lapos lemez volt
(109. kép, 2); bal csípője mellett kés, sarok-
csontjai közt egy bronzcsat, négy beke-
rekített végű lemezalakú bronzveret és
lapos drót került elő.

Mindezek a leletek az utóbbi idő-
kig az alsó Volga vidékén talált leletekkel
analógoknak bizonyultak. Általános jel-
legük futólagos áttekintés után az ú. n.
gótstílusú tárgyakra vezethető vissza;
de ez a hasonlóság nem teljes és nem
lehet a mi leleteinket egyszerűen gót-
stílusúaknak minősíteni; száraz formá-
juk azonban arra késztet, hogy ebből a
szempontból megvizsgáljuk őket. A szió-
veret (109. kép, 2) hosszúság ötöszögalakú;
az ötszög két szöglete bekerített és az ötö-

dik, hegyes szög vége szintén kerekén
végződik. Széle mindkét oldalt rézsut
szegélyű és mindegyikén, az egyenes
oldalhoz közelebb, kerek lyuk van alkal-
mazva. Ennek megfelelő analógiája Suuk-
Su-ban (Koreis, Krim) talált sírok közül
a 63.-ban van meg² (8. és 71. kép); egy
másik analóg tárgy a Borki-i sírmezőről
származik (109. kép, 3), mely azonban még
egy háromszögalakú lyukkal is el van
látva;³ Holmsten W. W. professzor is
talált, jobban mondva: szerzett meg a
parasztoktól ehhez hasonló tárgyat (109.
kép, 4) egy sírmezőn Bachmutina falu mel-
lett (Perm kormányzóság)⁴; a krimi és
Fekete tenger-melléki sírmezők is szol-
gáltattak egy egész sorozat hasonló tár-
gyat, melyek azonban szigorúan az ú. n.
gót stílushoz tartoznak; végül pedig a
permi kormányzóságban Tscherdini ke-
rület is szolgáltatott nekünk hasonló
leletet.⁵

A 63. sz. fennemlített sírban vannak
még egyéb tárgyak is, «övről való vékony
ezüstlemezek» (Izw. Imp. Arch. Komm.
19, V. 5, 8), melyek a sinowjewkai sír-
ban talált darabokkal bizonyos kapaso-
latban vannak. Ezeket részben formájuk,
de főleg ornemensük (gyöngy) alapján
lehet a mi leletünknek két dupla kör-
alakú lemezkéjével (109. kép, 5) össze-
vetni; egyébként ezek sokkal jobban ha-
sonlítanak a Borissow-i sírmező 15 sírjá-
nak tárgyához.⁶ A kis, lemezszerű veretek,
végükön horoggal (109. kép, 6—7) kül-
sőleg az ő «prototypus»-ukra, a 67. sz.

² L. néhány sírt a krimi gótok temetőjé-
ből, N. Repnikov. Nachz. A. K. Bd. 19, S. 19.

³ L. A. A. Spizyn, Drevnosti Oki i Kamy,
XVI. t.

⁴ Orosz Tört. Múzeum Nr. 49, 508. V. ö.
II. t. g. 5 és 6. Nowikawka melletti lelet,
közel Ufához; I. Bulitscheff: Kelet-oroszország
őstörténete, Moszkva 1902, 9. l.

⁵ Az Imp. Arch. Komm. 1895. évi Jelen-
tése, 36. l.: A sírról, S. J. Sergeew. Mellette
találtak egy közönséges «csúd» típusú lemezt.

⁶ W. W. Sachanew: Északkaukázusi sír
(Izw. Imp. Arch. Komm. 56; 22, 7. kép).

¹ A sík terület alatt csak 030 m mélységben.

sírban talált kerekvégű, négyszögletes szíjveretekre emlékeztetnek (Koreis: 20. és 64. kép). Ezen utóbbi tárgy azért is figyelemreméltó, mivel a megerősítés módja is ugyanolyan, mint az első tárgyé, a szíjvereté (109. kép, 8) a Borissow-i sírmező 57. sírjában (I. t. 8) vagy az ugyanott véletlenül talált darabok. (I. t. 67.)

Az említett szíjvégverettől nem messze egy derékszögű, lyukkal ellátott lemezt is találtunk (100. kép, 9), a Borissow-i sírmező 31. sz. (20. 4. kép) és 15. sz. (20. 5. kép) sírjának ugyanolyan jellegű darabjaival hasonlíthatók össze (109. kép, 10) melyről biztosabb nem mondható, mint hogy valamely kis bőr- vagy fatárgy összefoglalására szolgált (109. kép, 11). A sinowjewkai aknasírban talált ötödik tárgy — egy derékszögű lemezes csat, mely szíjra volt erősítve (109. kép, 12) — végül a Suuk-Su melletti (Koreis) 72. sz. sír csatjával (109. kép, 13) hasonlítható össze (I. 10. kép, 10. t.). Mindkét esetben a csat a lábbelihez tartozott. A mi sírinventáriumunk ismert hasonlóságán kívül az általunk átkutatott sír is nyújt némi alapot más, már fentebb említett, többé-kevésbé közeli analógiaként említett temetkezésekre és egyéb adatokra vonatkozólag. A sinowjewkai aknasír csontvázának fekvése és a Suuk-Su melletti sír csontvázáé közt van bizonyos egyformaság. A krimi gót síroknál kétféle orientálás, egy észak és egy dél felé irányított található. A 63., 67. és 72. sz. sírok észak felé, a most említett északkelet felé orientálódnak. Összevág továbbá a kés alkalmazása az övben. A Borissowa-i sírmező 15. és 57. sz. sírjainak orientálódása ugyanolyan, mint a sinowjewkaié, t. i. északkelet-nyugati. Milyen időre tehető tehát ennek a temetkezésnek kora?

Ha a Suuk-Su és Borissow melletti sírokat az éremletek alapján az V—VII. századra datáljuk, akkor a borkovi és kusmai finn sírmezők részben ebbe az időbe tartoznak. Innen olyan tárgyak

kerültek elő, melyek a krim-kaukázusi sírmezők leleteihez közel állanak. Érdekesebb a Chazki (Smelja-körzet) falu mellett Bobrinskoy által kiásott sírlelet, melyben az ú. n. gót tárgyakon kívül még egy övvégveret került elő, mely lényegében a sinowjewkai sír övvégveretéhez nagyon közel áll; továbbá egy csörgő trapezalakú lógó, mely az Armeewa (Kusnezk ker., Saratow kormányzóság) melletti sírmező lógójának összefüggésében tekinthető. Úgy vélem, hogy ez a két tárgy a sinowjewkai és az Armeewa melletti sírmező korát is meghatározzák és az V—VII. századba utalják. A gót stílusú feltűnő tárgyak figyelembevételére alapján a Sinowjewka melletti sírban és a Borissowa melletti sírmezőben talált tárgyakkal való hasonlóság alapján nem tartom kizártnak, hogy a sinowjewkai kurgan aknasírja időszámításunk V—VI. századára vezethető vissza. Sokkal korábbi időre azon kurganok miatt, hol égetett sírok vannak, nem tehető.⁷ Sokkal későbbi időpont sem vehető fel, mivel a IX. századból származó tárgyak a finn sírmezőkről általában ismeretesek és nem ezt a kultúrát mutatják. A Suuk-Su mellett talált függők formájának hasonlósága a Saltowo mellettiakkal szintén az V—VI. századra utal. Ezeket a dátumokat megerősítik az abassida dírhemek leletei a VIII. század végéről, melyek a Borissowa melletti sírmezőhöz közel állanak.

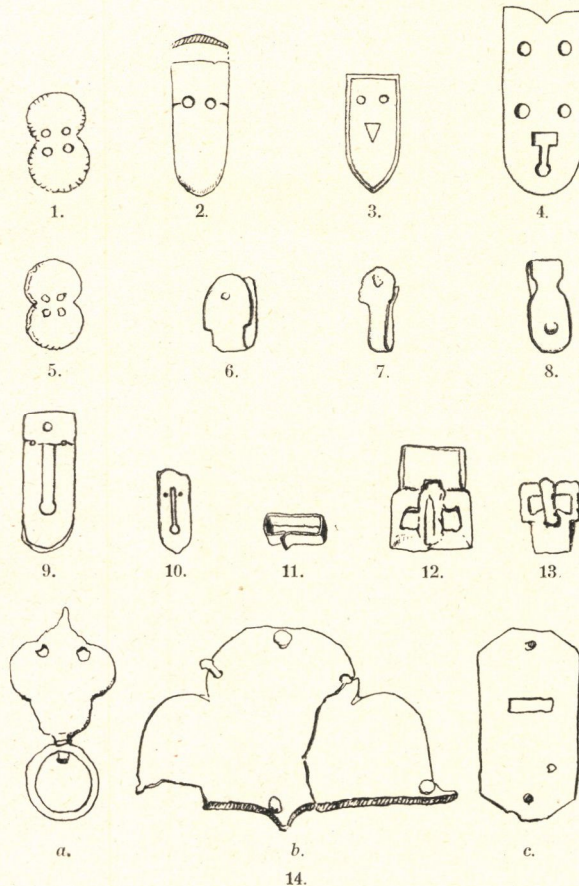
A Sinowjewka melletti aknasírban eltemetett férfinek egyik vagy másik etnikai csoporthoz való tartozására határozott felelet az adott körülmények alapján ezidő szerint még nem adható. Felhívom azonban a figyelmet Sachanew fejtegetéseire, melyek szerint az a VIII. századi népség, mely után a Borissowa melletti temető származik, nagyon valószínűleg északkeleti és nem bizanci hatások alatt állt; azt is hozzá kell tennünk, hogy ez a hatás nyilván azoktól

⁷ S. Pokrowski: 17. és 18. sír.

a nomádoktól indult ki, akik a délorosz síkságot és a Volga alsó folyamvidékét lakták. Ezek a VII. és VIII. századi nomádok, a későbbi alánok, antok és kazárok. En a kérdést azonban másként

melyet a Sinowjewka melletti sírleletek képviselnek. Az antokról csak az alánokkal való vonatkozásban lehet szó; ez a népes törzs a délorosz síkságon volt letelepedve. A kazárokról Spizyn

109. KÉP. $\frac{1}{2}$ NAGYSÁG.

állítanám be, mégpedig így: milyen hatása volt a Fekete-tenger mellékének a nomád népekre? Az egyes népek közül az alánokat olyan néptörzsnek tekinthetjük, melyet a keleteurópai kutatók ezen a területen említenek és amelyek azért fontosak, mivel az ő sokkal régebbi kultúrájuk azzal a kultúrával kapcsolatos,

A. A.⁸ megjegyzi, hogy azok a VI–VIII. században nyilván Kiewig előnyomultak és a IX. század idején a saját kultúrájukat terjesztették el.

⁸ A. A. Spizyn: Archæologia v. temach natschalnoi russkoi letopisi. — Sobr. v. tschest l. Platonova, 1922, 10. l.

Véleményem szerint azonban a most szóban forgó sír nem hozható a kazárokkal kapcsolatba, hanem, ha helyes a VII—VIII. századba való helyezés, csakis az alánoknak tudható be.⁹ Indirekt úton ezt a Saltowo és valószínűleg a Gorodisze melletti temetők létezésének ténye is igazolja. A kutatók túlnyomó része hajlandó a Saltowo melletti sírokat az alánoknak tulajdonítani. Tsutsukalo utóbbi antropológiai kutatásai azt mutatják, hogy a temetkezőhely tulajdonosai nagyon valószínűleg az alánok lehettek, nem pedig a kazárok, akik, mint a török-mongol népcsoporthoz tartozó törzs, nem lehettek dolichokephal koponyaalkatúak (l. Tsutsukalo: A Saltowo melletti temető koponyái. Psycho-neuralog Intézet leirata. Anyag: az Ukrajna antropológiája). Végül utalok arra, hogy a Volga alsó folyamvidékén akadtak olyan egyes leletek, melyek ugyanahhoz a kultúrához sorolhatók, mint a Sinowa melletti sírleletek, t. i. egy vörös émailos csat (lelőhelye: Durowka falu, Serdosk kerület, Saratow kormányzóság. Spizyn véleménye szerint a VIII—IX. századba tartozik); továbbá négyélű bronz nyílhegyek (v. ö. Borissow-i temető, III. t. 8—10), egy nagyon érdekes bőrtegez, bronzlemezekkel és fülekkel (109. kép, 14, a—c), mely Kamysin városa mellett a homokban egy ezüst inkrusztációs vas lószerszámdísz töredékeivel együtt került elő (v. ö. Borissow-i sírmező, 134. számú sír, 146. l.).

Mindezek a nem nagyszámú leletek egy tán rövid életű, általunk vizsgált kultúra létezésére utalnak.

Rykov P. S.

⁹ Ha Fettich Nándornak a magyarországi avarok iparművészetéről szóló művében ismertetett, általa avarnak tartott tárgyakat vesszük figyelembe, akkor meg kell változtatnunk az időmeghatározást a VII. század járára. — V. ö. a VI. t. 12., 4. stb. tárgyait a Borissow melletti és krim leletekkel.

Újabb honfoglaláskori leletek a nyíregyházai Jósa-Múzeumban.

Szabolcs vármegye Jósa-Múzeuma az utóbbi időkből öröndetes gyarapodásról számolhat be. Az őskori és népvándorláskori lelőhelyek száma évről-évre szaporodik. Az őskori régiségek gyarapodásához hozzájárul újabban még az is, hogy a vármegye területén épülő törvényhatósági utak sok olyan domb és magasabb hely elhordását vagy bevágását tették szükségessé, melyek az ősidőkben települő helyek voltak. Ilyen emelkedettebb helyeken majd minden évben akadtak honfoglaláskori temető nyomaira, úgy hogy a háború óta az eddig ismert honfoglaló lelőhelyek száma Szabolcs megyében hattal gyarapodott.

Alább rövid jelentés formájában ismertetem a Jósa-Múzeum új honfoglaláskori anyagát, megjegyezve, hogy a részletes feldolgozás munkáját a Magyar Nemzeti Múzeum vállalta.

I.

Geszterédi lelet. Bökönyi A. érpataki jegyző 1927 május hó 7-én jelentette, hogy Geszteréd község határában a nyíri pusztán a gróf Degenfeld J. tulajdonát képező (régén Vay-birtok) tanyától északkeletre, mintegy 8—900 méterre levő homokdomb nyugati oldalán május 4-én az ott tartózkodó dísznőnyáj egy csontvázat tárt ki több melléklettel együtt. A kon-dásbojtár akkor lett figyelmes a dologra, mikor a dísznő szájában a csillogó lemezeket meglátta. A koponyától azonban annyira megijedt, hogy beszaladt a közeli tanyába és hírt adott az esetről. Már sötétedett, amikor a tanya bérlője, Goldstein L. lámpákkal felszerelve kiment a helyszínére és a csontokat a körülötte levő tárgyakkal együtt összeszedte. Másnap a tárgyakat megtisztogatva és rendezve bocsátotta a Jósa-Múzeum rendelkezésére.

110. KÉP. A GESZTERÉDI LELET.

Az összeszedett arany-, ezüst-, bronz- és vastárgyak száma összesen 102 db. A koponyát és a tárgyak egy részét a disznó összerágta. A múzeum a rendelkezésére álló összegből két napig ásatott a helyszínen, de több sír ekkor nem találtatott. Mindössze a lelethez tartozó övveretek egy-két darabja és a nagy ezüstlemez (110. kép, 84) kerültek még elő. A koponyából a homlokesont egy része és a baloldali koponyatető maradt meg. A koponya rövid (*brachikephal*), a varratok teljesen össze vannak csontosodva, kiemelkedő lécsalakjában láthatók, ami arra mutat, hogy a koponya öreg emberé volt. A lócsontok közül a jobb hátulsó láb közép- és kapocs-csontja zöld rozsdával erősen át van itatva.

A lelet összes darabjairól a 110. kép nyújt áttekintő képet; a főbb típusok kétharmad nagyságú képe a II. táblán található. E fényképek a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Osztályában készültek.

A leletek nagyjából a szablya és az öv díszítményei, továbbá a lószerszám felszerelése között oszlanak meg. Vannak e mellett bizonytalan rendeltetésű darabok is, melyeknek szerepét analógiák hiányában csak azok elhelyezésének ismerete alapján lehetett volna esetleg meghatározni.

a) *A szablya és díszítményei.* A penge és markolata egy darab vasból készült. Pengéje görbe, egyélű, markolata előrehajló. Az egészből három töredék van meg (110. kép, 1–1a), melyeknek együttes hossza 61 cm. Az 1a alatti pengevég nem közvetlen folytatása az 1 alatti rész aljának, a törési felületek nem illenek össze s így közben még egy rész hiányzik. A markolattövis jelenlegi hossza 7 cm, a penge szélessége a keresztvasnál 3–5 cm. A markolat és penge egyes helyein farostok maradványai ismerhetők fel. A hüvelyt síma aranylemez borította, melyből öt darab töredék maradt meg (110. kép, 6–6a). Szélessége 5 cm, a meglévőök összhosszúsága 37 cm. A hü-

velyhez tartozik két darab egyforma alakú és nagyságú aranyveret (110. kép, 4–5, VIII. tábla, 4–5), melyek a hüvely hátán, egymás alatt lévő szíjtartófülek külső oldalának díszítésére szolgáltak. Ugyancsak aranyból való a markolat két verete: a markolatgomb és a markolat tövének borítása (110. kép, 2–3). Ez utóbbi darab eredeti helyzetét a VIII. tábla 3 alatti kétharmad nagyságú kép tünteti fel. A markolatgomb két laposabb oldalala alul kissé keskenyebb, a másik oldalon ezen keskenyebb nyúlványból egy darab letörött. A díszítés egyébként mindkét oldalon egyforma. *Palmetta*-motívummal van borítva a markolatgomb két rövidebb oldala és teteje is. A VIII. tábla 3 alatti kép a másik markolatveretnek első oldalát mutatja, a hátsó oldal mezejét ugyanolyan stílusú, de egyszerűbb rajzú *palmetta* tölti ki. E veret felső nyúlványain belül egy-egy vasszeg látható, ezekkel volt az alapra szegezve. A markolatgomb alján csak a szeglyuk maradt meg.

b) *Az öv díszítményei.* A szívalakú övdíszítményekből három főbb típust lehet megkülönböztetni. Mint a szablya aranyveretei, úgy ezek is a pogány magyarok kispasztikájának jellegzetes termékei. — 110. kép, 26–49: áttört művű, részben aranyozott felületű ezüstöntvények. Hátsó oldaluk síma, a növényi minta negatívja ezen a hátsó oldalon nem látszik, csupán három szeg van itten, ezek a szíjra való megerősítésre szolgáltak. E veretekből négy darabnak természetes nagyságú képe a VIII. tábla 26–29 alatt található. — 110. kép, 50–54: részben aranyozott felületű ezüstöntvények. Az öntés után a felületet még utánavesték, ezért a hátsó oldalon a minta fővonalai kissé meglátászanak. A felerősítésre mindegyik darabnál három szeg szolgált. Négy darabnak természetes nagyságú képe a VIII. tábla 50–53 alatt. — 110. kép, 56–58 és 59–70: részben aranyozott felületű ezüstöntvények. A hátsó oldal síma, csak a szélén van keskeny, kiemelkedő perem. A fel-

erősítésre itt is három-három szeg szolgáltat. Az első három veretből kettőnek, a többiből hat darabnak kétharmad nagyságú képe a VIII. tábla 56–57, illetve 59–64 alatt. Az öv felszerelése közé számíthatók még a következő darabok: 110. kép, 74–75 (kétharmad nagyságban: VIII. tábla 74–75 alatt): ezüstműből öntött szíjvégek, hátsó oldaluk homorú, az elülső minta gyenge negatív képével, két felerősítő szeggel a két végnél. 110. kép, 71, 72, 73, 76, 77: szíjvégek, illetve szíj-díszítmények ezüstműből vagy bronzból (l. még: VIII. tábla 71). Ide tartozhattak még a 110. kép, 55, 78, 82 és 83 alatti darabok is (ezüstműtörödékek).

c) A lószerszám felszerelése. A zablából csak az egyik oldalsó tag maradt meg (110. kép, 96). Ez bronzból készült, öntés útján, rajta erős vasrozsdanyomok, melyekből arra lehet következtetni, hogy a zabla középső része vasból volt. Valószínűen ide tartozik a két bronzkarika (110. kép, 97–98) és mindenesetre a lószerszámszíz mozgásának megkönnyítésére szolgáltak a 110. kép, 99–102 alatti kettős, karikával összekötött bronzveretek (l. VIII. tábla 99). A vaskengyelek (110. kép, 85–86) ugyancsak az ismert honfoglaláskori típust mutatják.

A bronzcsatok (110. kép, 79–81) részben az övhöz, részben pedig a lószerszámmal tartoztak. A VIII. táblán 79 alatt természetes nagyságban megismételt bronzcsat vereti része és karikája aranylemezzel van tausirozva.

A ruházat díszítményei közé tartoztak a 110. kép, 7–8 alatti aranygombok és az ezüstveretes tarsoly, melynek fedőlapjából csak apró töredékek maradtak meg (110. kép, 19–22). A 110. kép, 84. számú díszítmény ezüstlemez valószínűen a tarsoly hátsó részének verete gyanánt szolgált. Nem határozható meg a 110. kép, 13–16 alatti arany- és 23–25 alatti ezüstlemez rendeltetése. Hasonlóképpen ismeretlen a 17. számú tömör arany- és 18. számú tömör ezüstszalag egykori szerepe is.

A 110. kép, 87. sz. vastárgy karika-törödéke, a 89–95. számok egy része valószínűen a tegez alkotórészei közé tartozott. A 88. sz. vastörödek nyílcsúcs szára, rajta a farostok maradványai észlelhetők.

A geszterédi szétműt sír egy honfoglaláskori előkelő magyarnak sírja volt. Ezt a meglevő nagyszámú és gazdagon díszített arany- és ezüst-, úgyszintén e kor tipikus vastárgyaiból következtethetjük. Különösen a szablya markolatának és hüvelyének aranyveretei és az övveretek nagy száma és a díszítő növényi motívumok tiszta stílusa teszik ezt az új leletet országos viszonylatban is nagyjelentőségűvé. Kiss Lajos.

A veszprémi székesegyház régi kövei.

A veszprémi székesegyháznak 1907–1908. évi restaurálása alkalmával sok farragott köemlék látott ismét napvilágot, amelyeknek egy része az ősi falakban még helyén állott, más része pedig a több ízben megsérült falakba építőanyagként utólag vakoltatott be. A szabaddá tett díszített kőtárgyak a Veszprémmegyei Múzeum kőtári anyagában őriztetnek.

A restaurálásnál megállapítható volt, hogy a XI. század kezdetén épült székesegyház több ízben alakítottatott át az uralkodó stílusok minden változatában, aminek nyoma nemcsak a falakon, de a díszített kőtárgyak tarka változatában is megnyilvánul.

Az ősi falakban eredeti helyükön álló félköríves ajtó- és ablaknyílások, a hengeres oszlopok és a rájuk illeszkedő, rendkívül egyszerű fordított csónkakúpos oszlopfejek a XI. századi román bazilikának legegyszerűbb motívumai, amelyek minden ornánsot nélkülöznek. A nyers vörös homokkőoszlopokat és párkányokat síma fehér márványt imitáló anyag vontatta be.

A későbbi átalakításoknál csúcsíves részletek kerültek bele, sőt az eredeti román félkörös apsis teljesen el is tűnik

és helyette a ma is sértetlenül fennálló gót szentély épül.

Legutolsó átépítéskor nehézkes barokk formát kap, ebben az alakjában érte az 1907–908. évi nagy restaurálás, amely eredeti román formájába akarta visszaállítani, azonban nem valami sikeresen, mert azok a motívumok, amelyek az eredeti alaprajzra, a belső elrendezésre és az ősi díszítésre irányadók lehetnek volna, csak akkor kerültek fel-

dorkő került elő. Ezekből egy oszlopfő, egy oszlopfőhöz tartozó palmettatőredék és négy darab párkányrészlet került a múzeumba.¹ (III. és II2. kép.)

A fonatos oszlopfőt és egy párkányt a közelmúltban ismertette Diváld Kornél² és reámutat arra a feltűnő hasonlatosságra, amely honfoglaláskori díszítő motívumaink és a párkánykövek rajza között szembeötlő s azt textilis eredettel hozza kapcsolatba.

a.

b.

c.

d.

III. KÉP.

színre, amidőn a restaurálás terve készen volt és az építést megelőző bontási munkálatok folyamatban voltak.

Az eredeti román épületnek nagyobb teherbírássra szánt faragott kövei a Balaton mellett előforduló vörös homokkőből, a kevésbbé igénybevettek bántai fehér homokkőből készültek. Mindkét kőzetnek közeli bányáit már a rómaiak is használták. Fehér homokkőből készültek a gót részletek is.

Az előzőktől teljesen elütő stílus emléktörödékeinek anyaga jóminőségű mészkő; ezeknek mindegyike építőanyagként volt felhasználva, vagy mint ván-

Fényképfelvételeink mellé párkányaink két változatának kiterített körvonalrajzát is adjuk (II3. és II4. kép), amelyeken az ornamenteknek szövet-szerűségét a palmetták lapossága, az ezek kelyhét képező csigavonalaknak átkötése, a kehelyszárait átfogó vagy reáboruló bojtok és ezeket, valamint az alsó palmettarészeket összehúzó kötelékek is érzetetik.

¹ Ezek egyikét múzeumunk a M. Nemzeti Múzeumnak ajándékozta.

² Magyarország. művészeti emlékei 15. old. 13. ábra és 40. old. 41. ábra.

Töredékeink más szempontból is — főképp veszprémi szemszögből nézve — különösen érdekesek.

A székesegyház restaurálásakor nemcsak a vakolatot verték le, de a falakat borító és azoknak erősítésére szánt összes későbbi kő- és téglaburkolatokat is lehámozták és így az első építkezésnek még nagy részben meglevő részletei teljes meztelenségükben állottak előttünk.

Régi román ajtóbejáratok, 2–3 méter mélyen feltöltve, azoknak ívezetei, félkörös ablaknyílások, a főhajó falát és erkélyeket tartó vörös homokkőoszlo-

beérkező népvándorlaskori népek konzervatív művészeti emlékeivel találkozunk és vesz fel újabb elemeket. Ez az ízlés azonban a nyugaton keletkezett és sok változatban jelentkező, románnak nevezett újabb iránytól teljesen független, tehát független eredeti székesegyházunknak félre nem ismerhető román stílusától is, miért is ebbe be sem illeszthető.

Nem tudjuk a Gizella-kápolna név alatt ismert templomrészlet és a mellette álló épület tűzfalába bevakolt oszlopszat és ívezet stílusába sem beilleszteni, amelynek keletkezése a XIII. századra utal.

a. b. c. d.

II2. KÉP.

pok és azoknak román fejezetei, töredezett, vagy lefaragott hengeres párkányrészletek tűntek elő, csak a legfelső falrészleteken látszott a román gerendás deszkatetőzetet kiszorító későbbi csúcsíves beboltozásnak nyoma és a déli falban egy utólagosan beiktatott és ismét befalazott és alaposan rongált gót ívezetnek és rozettának faragott bordái.

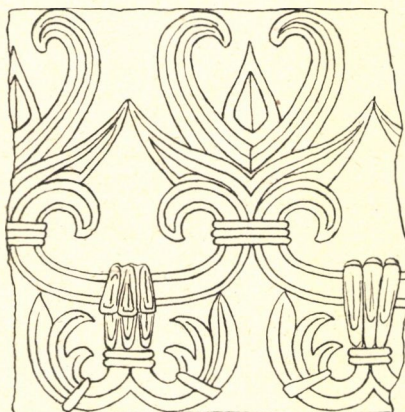
Köveinknek egyetlenegy darabját sem tudtuk a feltárt falakban, mint eredeti helyükön állókat a régi bazilika keretében konstatálni, ami érthető is, mert stílusuk Bizanc és Kisázsia építészeti és művészeti körzetében alakul ki, nyugati útjában Dalmácia, Itália és a régi Pan-

Nemcsak elűtő ízlésük nem ad tért e két helyen, de puritán egyszerűségű bazilikánkban helyüket sem tudjuk kijelölni, mert a régi oszlopféjezetek helyükön állottak, a falakban konstatált párkányok egyszerű, minden ornamentikát nélkülöző hengeres domborulatok és vájatok.

Sorrend szerint bazilikánk román stílusát a keleti elemekkel kevert bizanci előzi meg, miért is köveinkben egy, a bazilika építése előtti régebbi keresztény emlék töredékeit látjuk,³ ami a törté-

³ Ádám Iván: «A veszprémi székesegyház» c. terjedelmes munkájában más következtetéssel ugyanezen eredményre jut.

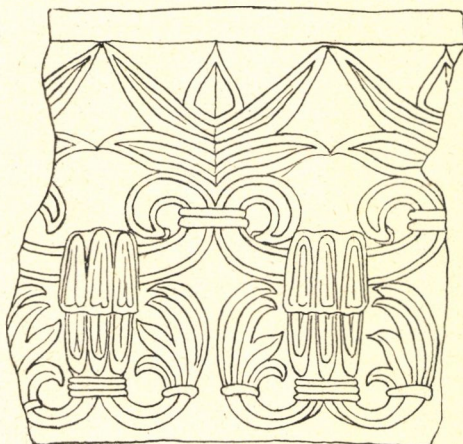

113. KÉP.

nelmi tényekkel sincs ellentétben, mert a templomépítés a Dunántúlon már jóval a magyarság bejövetele előtt megindult, Szent István király egyházi szervezése a már jelentősebb keresztény telepeken volt indokolt, ahonnan a teljes megtérítés munkája is kiindulhatott.

Ez a régebbi templom a bazilika első építésekor nem romboltatott szét, mert akkor töredékeinek már a bazilika építő anyagából kellett volna előkerülni, holtott ezek csak az újabb időben történt

114. KÉP.

javítások és átalakítások alkalmával emelt erősítő burkolatokban és támfalakban, vagy be nem építve, mint vándorkövek fordultak elő. Egy díszített darab az északi feljáró újabb keletű bástyafalában rejtőzik, sőt a szeminárium egyik sarokfalába illesztett csonka oszlop is alakjánál s anyagánál fogva e csoport-hoz tartozónak látszik.

Bizonyos, hogy a XVI–XVII. században és legkésőbb 1704-ben történt dúlások és tűzvészek alkalmával ez ősi templom, vagy mint a bazilikának mellékkápolnája,⁴ romba dőlt s e romok a XVIII. század első felében kezdődő és 1723-ban a székesegyházra is kiterjedő építési munkálatok alkalmával takarítottak el végleg s anyagukat a várban történő építésekhez vagy úttest rendezéséhez és feltöltéséhez használták fel.

Rhé Gyula.

A bihar-remetei falfestmények.

A magyar középkori falfestmények tekintélyes sorozata egy újabb adalékkal bővült. A most román megszállás alatt levő biharmegyei *Remete* község református templomában a múlt nyáron érdekes, magyar vonatkozású falfestmények kerültek napfényre. Alábbiakban közöljük a leírásukat *dr. Némethy Gyula*, nagyváradi prelátnak tollából, aki erre felkért minket.

Remete Belényestől északra fekszik, a mezíádi patak völgyében. Lakóinak nagyrésze, csaknem 1000, református. Ezen kívül lehet vagy 500 görög-keleti, s csekély számú egyéb lakosa. Kies fekvésű, csinos, tiszta házakból álló falu, melyen végigkanyarog a mezíádi patak kristálytiszta vize. Református temploma, melyet b. e. Bunyitay Vince, a váradi püspökség történetének III. kötetében, 379. és k. lapokon bőven ismertet, épí-

⁴ Négy ilyen kápolnáról tudunk: Szent György, Szent Márton, Szentlélek és Szent László kápolnák.

tészeti szempontból is nevezetes. Hajója román stílusban még a XIII. század elején, szentélye csúcsívesben a XIV. század első tizedeiben épülhetett. Ekkor épült a torony is a nyugati oldalon. Ennek emelete van. Mindkét emeleten csinos kőbélletű csúcsíves ablakok. Régi kőboltozata helyett most famennyezete van, ami megszokott dolog a középkori, tehát egykor katolikus, de később reformátussá vált templomoknál.

Ismeretes dolog, hogy középkori templomaink, városiak úgy, mint falusiak, mind ki-voltak festve. Bunyitay ezt írja a remeteiről: «De a falak egyhangú mészszerétege, mint személyesen is meggyőződtem, régi festményeket takar, melyek — állítólag — a szentélyben Szűz Mária és az apostolok, a hajó északi falán pedig, ahol ablakok most sincsenek, Szent László király életének jelenetét tüntetik fel. Talán lesz még e kis egyháznak is olyan husvétja, mikor falainak mészszerétege lepattan s belsejének szép titka százados sírjából új életre támad.» (I. m. 381—382. l.). Néhai K. Nagy Sándor is felpanaszolja Biharország c. könyvében (Nagyvárad, 1884. 164. l.), hogy a remeteiek 1837-ben bemeszeltették a százados képeket.

A Bunyitay említette husvét megérkezett: a képeknek legalább egy része megszabadult a fedő mészszerétegtől, s mint középkori festésünk sokszázados emléke előttünk áll. Aránylag legtöbb kép a szentélyben lett szabaddá. Ennek most a félkörös apsisban csak egy ablaka van, meglehetősen magasán. Jóval a hosszúkás ablak alatt egykor egy körülbelül 80 cm átmérőjű körablaka volt, ettől jobbra hosszúkás, félkörrel végződő ablaka, de ezeket a református korszakban befalazták. Áttérve a szentélyben levő festmények ismertetésére, az apsist három szélességi zónára osztom. A legalsó zónában, melyet a második zónától vastag festett szegély választ el, láthatók a templom renoválásának jelenlegi állapotában a következő képek: balról jobbra Szent

László király képe, fején nyílt koronával. Fejétől jobbra-balra román stílusú majuscula betűkkel latin felirat: Sanctus Ladislas. A szent király arca, melle jól láthatók. Arcátípusa győri hermájára s a középkori templomokban ábrázolt Szent László képekére emlékeztet. Sajnos, jobbjára nem látható. Öltözete a XIV. századbéli vitézi öltözetekhez hasonló, többi között a bécsi Képes Krónika ábrázolatához. Szent László mellett Szent István király alakja látható, Szent Lászlóéhoz hasonló öltözetben. Jobbkezében jogart tart. Fejétől jobbra e felírás: S. Stefane, tehát fölszólító módban, vocativusban. Szakálla nagyobb, mint Szent Lászlónak. Utána talán Szent Imre herceg képe, jobbkezében lilomos pálcával, baljában országalmával. Arca szakáll- és hajusztalan, igen fiatalos, szinte leányos, fején hercegi kalap. Feliratát nem tudtuk elolvasni. Ezután, a középben, festett függöny látható, ami igen megszokott faldísz középkori templomainknál. Utána elmosódott női kép, s jóval tovább, még a szentélyben, de már az egyenes falon Szent Mihály arkangyal képe, jobbkezében karddal. A most leírt alsó zónának alakjai nagyobbak féléletnagyságnál. Ezt az első zónát vagy alsó képsorozatot a felsőtől festett, ferde kocka-díszű szegély választja el, mely rajzra-színre azonos a gelencei (Háromszék megye) templom falfestményének szegélyével.

A második zóna egymagasságban van a betömött kerek ablakkal. Ebben a zónában apostolok vannak ábrázolva életnagyságban. Balról jobbra láthatók most: Szent Péter, egyik kezében könyvvel, a másikban kulccsal, aztán Szent Pál, karddal és sokkal elmosódottabban Szent Bertalan. Mindegyik feje mellett latin felirat román stílusú betűkkel. Bertalan után egy páros jelenet. Talán Szent Tamás alakja, amint a feltámadt Üdvözítő mellébe bocsátja kezét. Az Üdvözítőnek csak lábait látszanak s ruhájának egy része. Szent Tamás, amint Jézus felé hajlik, háromnegyed profilú arccal van ábrá-

zolva s általában elég elevenen és élethíven. E kép után jön az apsis közepén ütött kerek ablak, festett kerettel, most befalazottan. Az ablak után rongált apostolkép következik, melyik apostolé, nem lehet meghatározni. Erre egy befalazott hosszúkas alak. Azután egy apostol képe, s erre, szinte reá tolulva, Jézus megostoroztatásának képe, melynek felső része még mérszréteggel borított, nem látható. Az ostorozó katonák ruhája bizáncinak látszik s egyáltalán az egész ostorozás jelenete felfogás, részletek dolgában annyira elüt a többi képtől, mintha más művész kezétől, későbbi időből származnék, utólagosan lett volna oda-festve.

Az északi falon is látható több helyen festmény-maradvány. Középe táján, egészen alul, egy szent alakja, vörösbarna paláستtal, mely alatt sok, sokkal kisebb méretekkel ábrázolt alak foglal helyet. Mintha e szent palástja alatt keresnének oltalmat. Mindezen festmények hasonlóak a székelvföldi középkori templomok XIV. századbéli freskóihoz, melyek többnyire Szent László király életének egyes jeleneteit örökítik meg. Már csak ezért is hajlandók vagyunk a remetei falfestményeket is XIV. századbelieknek minősíteni, még pedig a század első feléből eredőknek. Színezés tekintetében is egészen az erdélyi régi templomok falképeire emlékeztetnek. A ruhákon a vörös, okker, barna-sárga színek uralkodnak, az alakok háttére tengerzöld vagy kékes. Festő-technikájuk valószínűleg tempera és így nem al fresco, hanem al secco festett képek. A képek már csak azért sem lehetnek újabbak a XIV. század elejénél, mert felirataik román stílusú betűkkel készültek, holott a XIV. század harmadik vagy negyedik tizedéből eredő székesváraljai falfestmény felirata csúcsíves betűjű.

A remetei templomnak azonban nemcsak a szentélyében és hajójában, de torony-alatti kisdud pitvarában is láthatók falfestmények, még pedig, ami első

pillanatra igen különösnek látszik: bizánci képek görög feliratokkal. A kis pitvar baloldali falán Lukács evangelista képe, kurzív, hanyag írású felirattal: Louka. Azután egy szeráfé: középen ember-arc, melyből polipszerűen violásbarna szárnyak nőnek ki. Végre Márk evangelista ábrázolata, Markos felírással. A belső ajtó feletti félkörös mezőben Mária mellképe a kis Jézussal. A jobboldali falon János evangelista: Joannes, egy szeráf, majd Máté evangelista képe elmosódott felirattal. A külső ajtó fölött, belől festménytöredék, mely sejtésem szerint az angyali üdvözlést állítja elénk, az angyalt fehér, Máriát kékes ruhában. Végre a boltozaton a világ-ítélő Krisztus alakja nézett le. Csak jobbkarja, keze látható. E bizánci képek meglehetősen primitív ábrázolások, igen középszerű piktör művei. Nem is hasonlíthatók a templom bel-sejében levő képekhez.

De hogy kerülnek bizánci, görög képek latin szertartású, római katolikus templomba? Mert hogy a remetei templom csak római katolikus templom lehetett, ez kétségtelen, építészeti stílusát tekintve (román és csúcsíves). Karácsonyi János valószínűnek tartja, hogy valami Konstantinápoly elfoglalása után (1453) idemenekült görög piktör festhette a pitvarocska képeit. Ismeretes dolog, hogy a várnai csata (1444) után, Hunyadi János ösztönzésére a görög-keletiek, tehát a románok is, egyesültek a latin egyházzal, azaz a XV. század közepétől 1566-ig, a váradi püspökség megszűnéséig görög-katolikusok voltak. Még pedig 1445-ig Máté, 1469-ig Makarius volt az a görög-katolikus püspök, kinek a váradi egyházmegye románjai alá voltak vetve. (Áldásy: A görög búcsú ügye a bázeli zsinaton. Budapest, 1909. Bunea: Jerarchia Romanilor 114. 1. Idézve: Karácsonyi: Magyarország egyháztörténete. Nagyvárad, 1915, 419. 1.). Minthogy tehát egy jó századig latinok és görögök egyesülve voltak a régi Magyarország területén, semmi sem állhatott útjában annak, hogy

valamely Biharba vetődött görög festőre ne bízzák a remetei római katolikus templom pitvarának kifestését. Egyébiránt a bizánci művészetnek távol Nyugaton is akadnak alkotásai, habár csak szórványosan.

Follmann Géza theologiai tanár, a biharmegyei és nagyváradai régészeti és történelmi egyetemi titkára vagy nyolc felvételt eszközölt a képekről. A kész fényképeken igen élesen látszanak a falképek, de nem lévén elég reliefjük, jó kliséket nem lehet készíteni róluk.

Némethy Gyula kanonok úrnak adatait kiegészíti *Pozsonyi Jenő* nagyváradai festőművész úrnak közlése a «Nagyvárad» 1927 július 5. számában, amelyből a következőket vesszük át.

A falfestményeket a templom renoválása alkalmából össze-vissza csákányozták. A templomhajó egész déli fala friss vakolással van befödve, a déli bejárat kapu feletti falat az ajtó kitágítása céljából lebontották. A szentélyben és az északi falon levő festmények tele vannak csákányütésekkel, különösen a könnyen elérhető alsó részeken, hol teljesen szét vannak verve. A Némethy által ismertetett festményeken kívül sikerült még az északi falon Szent László és az elrabolt kún leányt ábrázoló freskó töredékeit felismerni, valamint egy másik jelenetet Szent László király sírjánál, hol a király feje ugyanúgy van megfestve, mint az apsisban (csak profilban), mögötte egy főnemes alakja látható tolasként, lábainál pedig egy püspök alakja látható. Különösen megkapó, karakterisztikus ábrázolási módja miatt az elalélt kún leány arca. Ezen freskórészletek most teljesen tisztán, élénk színekkel láthatók, mert sikerült szublimátos firniszsel a festményeken levő vékony mészhártyát eltávolítani, ami a színeket bevonta és megfakította. Ily módon valószínűleg sikerülne még a meglevő mészhártya gondos eltávolításával olyan freskórészleteket is feltárni, amelyek nemcsak a festmények középkori eredetét bizo-

nyítanák, hanem azt is, hogy valószínűleg ugyanazon mester munkái lehetnek, ki az erdélyi templom-freskókat készítette.

A remetei falfestmények további sorsa és fennmaradásuk még nincs végleg biztosítva. Az illetékes tényezők, többek között Petranu Coriolan kolozsvári egyetemi tanár, aki megnézte azokat, semmiféle pozitívumot nem mondtak erre nézve. Megható olvasni Némethy Gyula és Pozsonyi Jenő kérését és sürgetését, amelyvel a középkori magyar kultúra ez alkotásait megmenteni igyekeznek. Sajnos, képből nem mutathatjuk be a remetei falfestményeket, mert a Némethy Gyula által küldött fényképfelvételek nem alkalmasak a reprodukálásra. A Műemlékek Országos Bizottsága gyűjteményébe helyeztük azokat. Reméljük azonban, hogy Follman Géza theologiai tanár újabb felvételeit és esetleg Pozsonyi Jenő akvarell-másolatait megszerezhetjük és bemutatathatjuk.

Dr. Szőnyi Ottó.

A nógrádmegyei Kisgerge renaissance pasztofóruma.

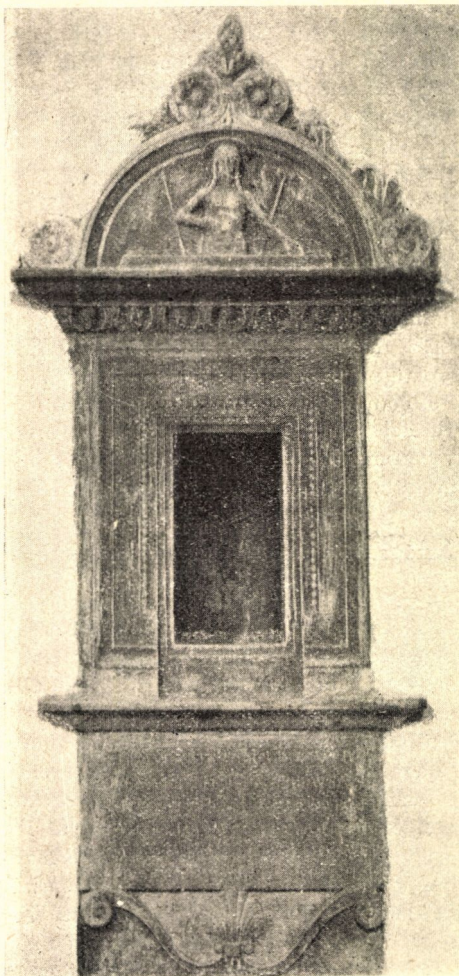
A csúcsíves (gót) építés korából származó templomainkban gyakran találkozunk az oltári szentségnek megőrzésére szolgáló és az oltáron kívül álló helyen — leginkább a szentély evangélium-oldali falában — művészi módon kiképzett szentségházakkal, vagyis pasztofóriumokkal, melyeket rendszeren kőből faragtak a csúcsíves stílus architektonikus formáiban. Használatuk ideje az Úrnap bevezetésétől (1316) leginkább a tridenti zsinat idejéig (1545 után) tartott, mert az utóbbi rendelte el az oltári szentségnek az oltárra való visszahelyezését, ami azután, úgy látszik, véget is vetett a pasztofóriumok alkalmazásának.

De nemcsak a gótikában, hanem a renaissance-ban is találkozunk ilyen pasztofóriumokkal. Így a budapest-belvárosi plébánia-templom, az egykori pesti Nagybölgasszony-templom szentélyében ma is áll két kiváló renaissance-pasztofó-

rium legértékesebb ilyenmű emlékeink gyanánt.

Újabban Csányi Károly tartott a Műemlékek Országos Bizottságától 1925-

115. KÉP. A KISGERGEI RENAISSANCE PASZTOFORIUM.

ben rendezett előadás-sorozatban, olasz renaissance-jellegű pasztoforiumainkról előadást, melyben az alábbi hét város, illetőleg helység pasztoforiumairól emlékezett meg részletesen: 1. Pest, két pasz-

toforium 1506 és 1507-ből. 2. Pécs, pf. 1506—1522-ből. 3. Nyársardó (Sáros vm.) pf. XVI. század első fele. 4. Tereske (Nógrád m.) pf., ugyanakkor. 5. Hébec (Hont m.) pf., ugyanakkor. 6. Naggyvarsány (Szabolcs m.) pf., ugyanakkor és végül 7. Kövesd (Nagyküküllő m.) pf., 1537-ből.

Jelenleg tehát a magyar művésztörténet csak ezekről a renaissance-pasztoforiumokról tud. Kétségtől sokkal több lehetett eredetileg, de a törökdúlás stb. a legtöbbet bizonyára elpusztította s ami esetleg meg is maradt belőlük, annak egy része valószínűleg még az ismeretlenség homályában lappang. Ezen feltevésem helyességét bizonyítja az, hogy nekem is sikerült rövidesen két újabb renaissance-pasztoforiumot felfedeznem, történetesen Nógrád vármegyében és pedig Kishartyán és Kisgerge róm. kath. filiális templomaiban. A kishartyáni — úgy látszik, nem teljes — renaissance-pasztoforiumot már a Salgótarjáni Almanach 1926. évi II. évfolyamában (p. 90) leírtam, jelen soraimban pedig a Kishartyántól és Salgótarjántól is nem nagy távolságra fekvő Kisgerge renaissance-pasztoforiumának rövid leírását adom. (115. kép). Ez a kisgergei pasztoforium azért nevezetes, mert — 1503-ból származván — keletkezési idejére nézve az összes eddig ismert magyarországi renaissance pasztoforiumokat megelőzi és hogy történetesen éppen Nógrád megyéből immár ez a harmadik, eddig ismert, efféle emlékünknél!

A kisgergei templom szentélyének (az egykori choris) északi falában, vagyis az oltárnak evangéliumi oldala felé néző falában, közel a renaissance kőbélletű mai sekrestye-ajtóhoz (egykor főajtó lehetett), találjuk az elhanyagolt, de tulajdonképpen sértetlen állapotban megmaradt, díszes faragású, szélein mészkéreggel, középső részein pedig festék- és mészkéreggel bevont, renaissance pasztoforiumot, amely azonban kis fáradsággal és csekély költséggel könnyen helyreállítható volna.

A kisgergei pasztofórium — amelyet geregei Liphay I. László 1503-ban készítettett — teljesen a falba van illesztve s abból erősebben csak a szentségtartó fülke fölött és alatt vízszintesen húzódó párkányrészek állanak ki. Talapzatául jobbról és balról fent egy-egy volutában, alul közepén pedig palmettában végződő és szimmetrikusan összehajló, konzolszerű faragvány szolgál, melynek nyugati, mélyített mezejében (a palmettától balra) az «▲ 1 ▲ 5», keleti mezejében (a palmettától jobbra) pedig a «0 ▲ 3 ▲» számok vannak bevésve, amelyek együtt a pasztofórium keletkezési idejét, vagyis az 1503-dik esztendőöt adják.

A palmettás-volutás talapzatra sárgaszínű márványból faragott, téglalap-alakú tábla helyezkedik, melynek finoman csiszolt mezejét három distichonból — tehát összesen hat sorból álló és igen szép renaissance-betűkből összerótt felirat foglalja el, melyek a szokásos rövidítésekkel (abbreviatura) készülvén, az esetleg latinul némileg tudó laikusoktól is csak nehezen olvashatók és érthetők. Eredeti felirata ez:

HOC · TIBI · FVDAVIT · SVPV · REGINA · SACELLVM ·
 ORTVS · LIPHOIS · LADISILAVS · AVIS ·
 HIC · PAVOS · VETERES · POSVIT · CHAOSQ₃ · PARĒĒ ·
 TVTA · FORET · GREMIO · VT · TVRBA · SEPLTA · TVO ·
 HVC · ADES · ALMA · DEI · MATER · VOTISQ₃ · FAVETO ·
 SEPIVS · ET · CLEMĒS · AD · TVA · TĒPLA · VENI ·

Vagyis az abbreviaturákat feloldva, a felirat így olvasandó:

«Hoc tibi fundavit Superum Regina sacellum
 Ortus Liphthois Ladisilaus avis.
 Hic proavos veteres posuit, charosque parentes,
 Tuta foret gremio, ut turba sepulta tuo.
 Huc ades alma Dei Mater, votisque faveto.
 Saepius et clemens, ad Tua templa veni!»¹

¹ Magyarul: «Ezt a kápolnát Neked — óh Égiek királynője — alapította a lipthói ősoktól származott László. Itt helyezte el régi őseit és drága szüleit, (itt) biztos lesz a Te öledben, mint eltemetett sokaság. Itt vagy Te jelen Istennek kegyes Anyja, kedvezz is a fogadalmaknak. Jöjj gyakrabban és kegyesen a Te templomodba!» A latin feliratot különböző kisebb hibákkal *Mocsáry Antal* (1826), *Nagy Iván* (1858) és a «*Nógrádvármegye*» (Monografiája, 1911) is közölte.

A feliratos márványlap felett egyszerű és keskeny párkányzat, e felett pedig a szentségfülkének különböző lécekkel és gyöngysorral keretezett középső része következik, melynek nyílását eredetileg kétségtelenül fém- vagy faajtó zárta el.

A szentségfülke felső vízszintes léckeretei felett szélesebb párkány következik tojással. A tojással felett az alsóhoz hasonló párkányrészlet, erre pedig félkörű orom helyezkedik el, melynek ívmezőjét a kőszírából feltámadó Krisztus derékig érő, csupán csak csípőjén kendővel eltakart és még a mészkegél alól is realiztikusan előtűnő, féldomborművű alakja tölti ki. Vállaira kétoldalt lecsüngő haja felett, kereszttel díszített gloria látható, míg balkezevel a nyitott kőkoporsóba, jobbjaival pedig lándzsával átütött oldalsebére mutat. Balkeze mögött a nádszára tűzött szivacs, jobb könyökénél pedig a lándzsa van részirányosan elhelyezve. Mellékalakokkal kiegészítve, de lényegében ugyanazt a Krisztus-alakot és elrendezést láthatjuk az ezen kisgergeinél 3—4 évvel fiatalabb, pesti renaissance pasztofóriumokon is!

A domborműves ívmezőn kívül érdekes faragványokkal találkozunk. Nevezetesen a félkörű orom alsó végeinek a vízszintes párkánnyal alkotott sarkaiban egy-egy akrotérionszerű kördísz, továbbá a félkörű orom tetején összeolvadó egy-egy, szintén akrotérionszerű kördísz látnunk, melyek belsejét mind a négy esetben megismétlődő, ötszirmú virág teljesen kitölti. A két alsó sarkon, palmetta-levelekből alkotott dísz borul a félkörű orom külső ívlécére, majd ezek a levelek felkúsznak az orom csúcsára is, ahol a pasztofórium gazdag záródását képezik.

A kisgergei renaissance pasztofórium — mint ilyen — eddigelé teljesen ismeretlen volt. Mocsáry Antal ugyan már 1826-ban leírta a kisgergei «R. C. templom belső kőfalán, közel a Sanctuariumhoz márványkövön olvasható feliratot», de ezen szépen faragott emlék mibenlétével nem törődött. Ugyanígy nem volt azzal tisztában Felsőgyőri Nagy Iván, a kiváló genealógus sem, aki a «Lubellei és kislaludi Liphay-család nemzedéke-rende és oklevelei. Pest, 1858» c. munkájában még határozottan sírkőnek tartotta ezen pasztofóriumot, melyet a II. rész: Oklevelek. VII. alatt «Liphay László sírköve a nógrádmegyei K. Gergei egyházban» felirattal hibásan és hiányosan le is ábrázolt.

Minthogy Nagy Iván e pasztofóriumot az 1530 táján elhunyt Liphay László sírkövének gondolta, tehát méltán ütközhetett meg a rája vésett 1503 évszám miatt. Ezért írja: «Miután Liphay I. László 1523-ban, a Mulyad helységről szóló donáció alkalmával és az 1525-iki osztálykor (testvérével III. Miklóssal) is még élt, hibásan áll a sírkövön az 1503-ik évszám, melyet vagy a vésőszobrász még a készítés korában hibázott el 1530 (v. 1533) helyett, vagy a régiség miatt a 3-ik szám elkopván,² a másoló tévedés-

ből o-nak másolta.» (Id. mű I. rész, XIII. lap). Nagy Iván ezt a téves felfogását, az 1503-ik évszámról, később megegyezően megismétli ilyen formában: «A sírkövön az évszám 1503, valószínűleg a szobrász tévedéséből, hibásan áll 1530 helyett, mint ez e munka I. részének XIII. lapján, a 3) jegyzetben említették.» Minthogy azonban most már tudjuk, hogy itt nem az 1530 vagy 1533 táján elhalt Liphay László sírkövével, de az általa — bizonyára még a XV. század végén csúcsíves stílusban — épített kápolna falában későbbben, vagyis 1503-ban készített szentségházzal (pasztofórium) van dolgunk, tehát kétségtelen, hogy igenis az 1503-ik évszám a helyes és a faragás vagy felállítás évét örökíti meg számunkra, ami viszont annál érdekesebb, mert ezen kisgergei pasztofóriumnak az összes eddig ismert magyarországi renaissance-pasztofóriumok között, származási időre nézve, az elsőséget biztosítja!

Az kétségtelen, hogy ezen pasztofórium felirata nem vonatkozhatik magára a mai pasztofóriumra, hanem csakis azon régi kápolnára (sacellum), amelyben Liphay László őseinek és szüleinek a hamvait is — bizonyára kriptába rejtve — elhelyezhette és amely kápolna falában ezen pasztofórium, több mint négy évszázad elmúltával, ma is jóformán sértetlenül áll. Tehát nagyon valószínűnek látszik, hogy eredetileg az alsó párkány alatt mindjárt a ma is legalsó helyen levő és az 1503-as évszámot viselő, konzólszerű rész következhetett és így a mai nap köztük levő, de eredetileg talán a csúcsíves kápolna más részén alkalmazott renaissance-feliratos táblát csak később — ismeretlen időben helyezhették mai helyére a pasztofóriumban. Minthogy azonban a feliratos márványtábla teljes szerkezeti összhangban van a pasztofórium többi részeivel s azzal befejezett egésznek látszik alkotni, és mivel az is könnyen megtörténhetett, hogy a XV. század végén a Liphay Lászlótól épített kápolna alapításának tényét csakis

² Minthogy azonban a márványtábla összes betűi teljes épségükben maradtak meg, a régiség miatti kopásról szó sem lehet!

később, nevezetesen az 1503-ban szintén általa létesített pasztofóriumon akarta megörökíteni, — azért ezt a kérdést bizonyára csak akkor lehet véglegesen eldönteni, ha majd az egész pasztofóriumot mai elhanyagolt állapotából kiemelhetjük, vagyis a nagyon zavaró, évszázados mész- és festékkéregtől teljesen megszabadíthatjuk, s amikor majd a különböző részek homogenitása vagy heterogenitása kétségtelenül szembeűnővé fog válni!

Pasztofóriumunk méretei a következők: teljes magassága 2 m 12 cm, a felsőpárkány szélessége 92 cm, az alsópárkányé 82 cm. A basreliefet tartalmazó ívmező belsejének magassága 60,5 cm. A szentségtartó-fülkét magában foglaló középrész magassága 92 cm. Magának a fülkének belvilága: 24 cm széles, 46,5 cm magas és 40 cm mély. A fülke belsejének magassága 55 cm, szélessége 31 cm. Amint alkalmam lesz rá, az egész pasztofóriumot műértékének és régiségének megfelelő módon, eredeti szépségében óhajtom visszaállítani.

Dr. Dornay Béla.

Pécs városa Evlia Cselebi tükrében.

Evlia Cselebi, török utazó, ki 1611 körül született Konstantinápolyban, 1660—1666 közt járt Magyarországon. Utazásait a «Sziáhatnáme» című művében írta le. Ezt dr. Karácson Imre fordította magyarra és a Magyar Tudományos Akadémia adta ki két kötetben, 1904-ben és 1908-ban.¹ Evlia Pécssett is megfordult 1663-ban és amit Pécsről ír, kilenc nyomtatott oldalt tesz ki a fordításban, tehát elég sok érdekes dolgot talált itt a világlátott török. Aki nem ismeri Pécs történelmét és főleg a város helyrajzi fej-

lődésének történelmét, az meglehetősen tanácstalanul olvassa az ő adatait. De aki nincs tisztában a keleti írók gondolkodásmódjával, képzeletüknek csapongásával, előadási modorukkal, hanem európai mértékkel nézi mondásaikat, az is fejcsóválva olvassa Evlia költői frázisait és hihetetlenül hangzó nagyításait és hamar készen lesz az ő hitelreméltóságával. Olyan Hány János-féle kalandozónak fogja őt tekinteni vagy a milánói dóm nagyságáról lantoló egyszeri huszárnak, akiken jóízűen mulatunk, de egy szavukat sem hisszük, legfeljebb annyit, hogy látták ugyan azt, amiről mesélnek, de ahogyan mesélik, az már nem tartozik az oknyomozó módszerek közé. Evliánál és más török íróknál azonban más kép van a dolog. Amit mondanak, az alapján igaz, ámde a keleti ember nem elégszik meg a tények száraz elmondásával, mert mindig azt képzei, hogy nagy sereg ember lesi a szót ajkáról és ha az a szó nem folya édesen és érdekesen, akkor hamar elaludnának vagy megszök-nének a hallgatók. Tehát színezní, nagyítani kell, hogy az érdeklődés ébren maradjon. A rideg valóságot rózsás ködbe kell burkolni, mely izgasson, sejtessen. Azt sem felejtí el a török író, hogy honfitársainak beszél és nem idegeneknek. Tehát hazabeszél. Amit török ember cselekedett, azt rokonszenvessé teszi, az idegeneket pedig leszólja. Nem hazudik tehát, mert a tényeket elmondja, hanem a szemüvegét, melyen át a tényeket nézi, váltogatja, vagyis nem tárgyilagosa ítélező. Épp ezért Evliát is csak szigorú kritika mellett lehet értékesíteni. De így aztán nagyon becses adatokkal szolgál nekünk, melyeket másutt hiába keresünk.

Evlia az akkor legforgalmasabb útvonalon utazott Magyarországra: Belgrád, Zimony, Mitrovica, Vukovár, Eszék, Dárda, Baranyavár, Mohács voltak főállomásai Pécs felé. 50 társával indult el Mohácsról s különösképpen a harsányi hegy tövénél elhaladva jött errefelé. Talán akkoriban arra vezetett valami országút.

¹ Evlia Cselebi török világotazó magyarországi utazásai. (A török-magyarokori történelmi emlékek című sorozat II. oszt.: Írók.) I. kötet 194—203. old. V. ö. Szekfü Gyula bevezetését a Török történetírók III. kötetéhez. M. Tud. Akad. Budapest, 1916.

Harsánytól két óra hosszat tartott az utazás Pécsig. Ez 1663. év nyarán, körteérés idejében történt.

Evlia szereti történelmi ismereteit fitogtatni s azért városleírásait történelmi adatokkal kezdi. Pécs városát — úgy mond — a latin és görög történetírók írása szerint Mohammed próféta születése előtt 882 esztendővel, még Nagy Sándor elhalálózása előtt építették. Persze ezt a hivalkodóan pontos adatot semmiféle görög és latin történetírónál meg nem találjuk és azért bátran mellőzhetjük. Azt már helyesen mondja, hogy a mohácsi csata után nemsokára Ferdinánd király kezébe került. Majd a 950. esztendőben, vagyis a mi számításunk szerint 1543-ban Szulejmán khán elfoglalta. Ez pedig szerinte úgy történt, hogy mikor Szulejmán Székesfehérvárra ment, gyepölőjét *Valpo* vára felé fordította s az ostrom 18-ik napján azt elfoglalta, utána a negyedik napon *Siklós* várát is nagy ütközettel meghódította. Ekkor Pécs várához is császári parancs ment, a szultán Eszék bégjének, Muradnak és Mohács bégjének, Kászimnak tízezer gyalogos puskát adván, Gázi Mikhál oglu Mohammed béget 10,000 lovas vezérévé tette s előcsapatul rendelte. Ők a Siklós vára alul Pécs váráig terjedő síkságon a falvakat és rózsáligeteket felégették s Pécszet ostrom alá fogták. A várban levő okos, tanult és világos elméjű papok és vládikák tanácskoztak s így szóltak: «Ez a Szulejmán khán világhódító padisah, jertek, e várat kegyelemre és szerződéssel adjuk át neki s minden bajtól megmenekülünk» — és a vár csúcsára fehér, kegyelemkérő zászlókat tűztek ki. A papok kimentek s a várat feldisznítván, kulcsait drágaköves kagylóhéjban Mohammed bég szerdárnak (vezérnek), Murad és Kászim bégnek átadták, ezek pedig a kulcsokat a várnak «főérseke» (valamelyik előkelő pap) által Szulejmán khánhoz küldötték. Sietve egy nap alatt megérkeztek, aminek Szulejmán khán nagyon megörült s így szólt: «Aki engem szeret, az ebben

a városban kegyes alapítványt és jótékony művet tegyen». S a vezírek és előkelők a várost azonnal díszessé tették.

Pécs várának és városának a törökök által való elfoglalása, hiteles történeti kútfők tanúsága szerint nem úgy történt, amint Evlia elmeséli. Mielőtt a törökök falai alá érkeztek volna, mindenki elmenekült, aki csak tehette. Ostromról szó sem volt, akadálytalanul bejöhettek, senki az újját sem mozdította, hiszen akik ellenállhattak volna nekik, már nem voltak itt és a papok sem várták be őket. Az lehet, hogy akik mégis itt maradtak a város lakosságából, kegyelmet kértek, de a város kulcsait bizonyára nem adták át drágaköves kagylóhéjban. Aki itt maradt vagy legalább is visszajött az első ijedség után, az a város háztulajdonos magyar törzslakossága volt. Az Evliánál hitelesebb adatokat tartalmazó török kincstári adólajstromok (*defter*)² 1557-ben 275 adózó magyar házat sorolnak fel név szerint a különféle városrészekben, amelyeknek a neveit is hozzák. Így van ekkor Pécssett Szent Ferenc-városrész, kis-utcai, Szent László, köhíd-utcai, Szent Tamás, nagy-utcai, fazekas-utcai, patacsi-utcai, városmalom, Szent Mária-utcai, Szent Ferenc-utcai, semel-utcai városrész és a muzulmán giptik (cigányok) *dsemáetje* (testülete).

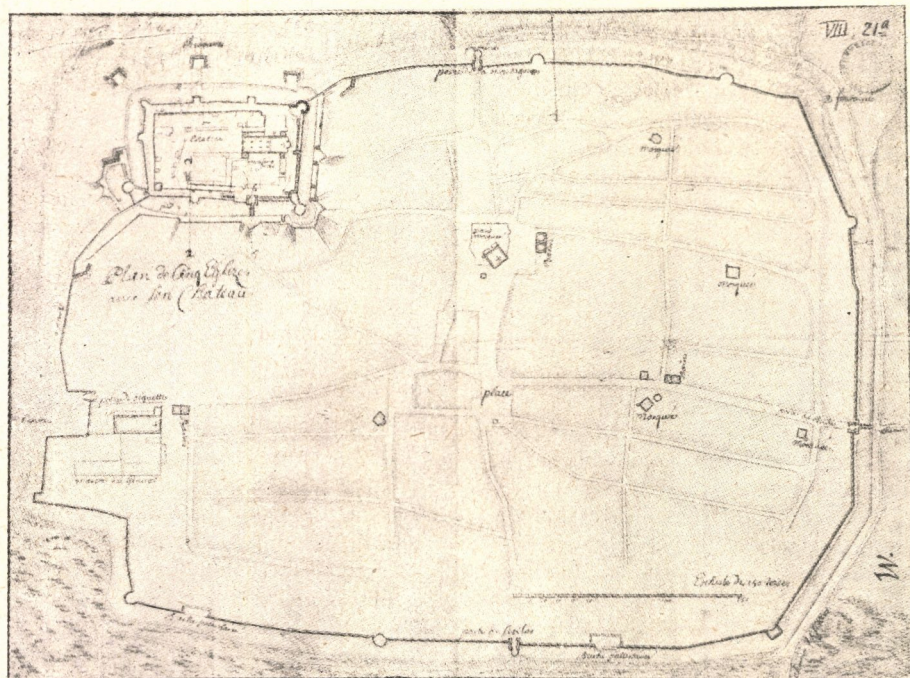
Az összes XVI. és XVII. századbeli kútfők gazdag és élénk forgalmú városnak tüntetik fel Pécszet. Evlia is megemlíti, hogy a törökök a vár gazdag felszerelésére való tekintettel, a mohácsi bég székhelyéül szánták. Mikor Szulejmán visszatért Konstantinápolyba, Pécs várának őrizetével a szerémi és szendrői szandsákokat bízta meg. Utóbb 1600–1601-ben, midőn III. Mohammed szultán idejében Ibráhim pasa Kanizsa várát elfoglalta, Pécs vára szandsákbégi székhellyé lett s a kanizsai elájét szandsákjai

² Velics Antal—Kammerer Ernő: Magyarországi török kincstári *defterek*. 2. köt. Budapest, 1886—1890.

(megye) közé sorozták. Evlia korában is szandsákbégi székhely volt s bégje a török állam részéről 400,000 ákese (250 aranykorona) külön jövedelmet húzott. Volt ekkor alajbégje, cseribasija és jüzbasija, vagyis lovasezred-parancsnoka és ennek altisztjei. Bégjének kétezer válogatott fegyveres katona állt rendelkezé-

papok közül a sejk-ül-iszlám és nákih-ül-esráf, a katonák között a lovassági felügyelő (szipáhi ketkhuda), a várparancsnok és az egri (görbe) janicsár, mely utóbbi homályos tisztség. A pénzügyek terén serénykedik az adószedő aga (kháráds ágászi), a vámszedő aga (bádsdár, ágászi), technikus a főépítőmester (mimár

116. KÉP. PÉCS BELVÁROSÁNAK ÉS BELSŐ VÁRÁNAK ALAPRAJZA, 1886.

sére, ami túlzás, mert éppen a hiteles török lastromok szerint még az ezret sem ütötte meg a pécsi katonaság létszáma. Magában a városban Evlia szerint is csak 200 katona volt. De lehet, hogy az egész pécsi szandsák katonaságát érti. Az igazságszolgáltatásból kádija (bírája) és bégje 20 kisze (erszény) jövedelmet húzott. Ezt ne csodáljuk, hiszen a török tisztviselőnek minden jövedelmi forrás, főleg a hitetlen gyaurrel szemben. Nevezetesebb tisztviselői Pécsnek a

ágászi). Van valami városfelügyelőféleje is, a sehir ketkhudászi. Az előkelőséget alkotják a serifek, nemesek.

A pécsi várnak, illetve városnak alakját így írja le Evlia. A *Ferava* nevű alacsony dombszerű hegy (bizonyára a Mecsekert érti) szélénél négyszög alakú, erős kőépítkezésű, szép vár, melynek alapkövei mind oly nagyok, mint egy elefánt termete. Egészen faragott kőből van építve. Fala egyszeres és alacsony, de vastag és széles, magassága 20 rőf. Kö-

röskörül mély és széles árok van, mely építészeti rőfökkel mérve (vagyis 76 centiméterrel) teljes 80 rőf szélességű, kettős mély árok. Ez árok fenekének a közepén halformára összegyülemlett föld van, mely a várost körülfogja. Ostrom idején a földhányásra fasorompót, vagyis rácsot tűzdelnek le, mely mögé ostromsáncokat ásnak s az árkot védelmezik. Ezzel a palissade-okat, cölöpsáncokat akarja Evlia jellemezni. Hogy ilyenek valóban voltak a pécsi vár körül, látjuk az itt közölt 1686. évi mérnöki felvételen (116. kép), mely a karlsruhei udvari könyvtár tulajdona, az Erzsébet-sétátér helyén volt várárok-részen, melyet báró Szepessy Ignác pécsi püspök tömetett be és ajánlódokozott a városnak. Azon a helyen áll most az ő szobra. A várárok fenekétől — így folytatja Evlia — a bástyamellvédig a vár ötven rőf magas, azonban az ároktól fölfelé a fal húsz rőf. A vár körülete a körülfekvő fal mentében teljes 5000 lépés. Erős nagyítás, mikor Evlia 87 erős bástyát konstátál, még erősebb, mikor ezek mindegyikét remekműnek mondja. A kapubástyákat leszámítva ugyanis, csak 12 bástyát találunk a belső és külső vár falaiban. Ezek néhány ma is látható a Radonay-utcában, a Klimó-utca felől, a szeminárium háta mögött, a papnevelde-utcában kettő is, a Deák-utca és Rákóczi-út sarkán az udvarban. Nem tudjuk azonban, hogy Evlia nem valami mást értett-e bástya alatt, mint mi. Épp ily kevésse ellenőrizhetjük Evlia azon másik adatának helyességét, hogy a pécsi várnak 5500 mellvédje volt, «melyek gyöngy módjára sorban álló lőrések». A falak jó része ugyanis már régen elpusztult vagy legalább is felső részük, hol a lőrések voltak, leomlott. De azért még sok lőrést láthatunk a falakban, különösen a püspöki székház körültekben és a vármegyeház udvarán.

Evlia öt *várkaput* állapít meg s ezáltal némileg zavarba hoz minket, mert csak négyet tudunk biztosan elhelyezni. A budai-kaput (Budin kapuszi) a Király-

utcában, a lyceumon túl a Lyceum-utca és a Majorossy Imre-utca között, a szigetvári kaput (Szigetvár kapuszi) a Ferenctiek utcájában az 52. számú ház irányában, a siklósi kaput az Irgalmasok utcájában a Vadászkürt-szálló irányában és az Új kaput (Jeni kapu) a szeminárium északi végén, a Kaposvári-utca felé helyrajzilag egész pontosan rögzíteni tudjuk. De hogy melyiket érti Evlia az ötödik, Kárikai vagy Kárjeni kapunak nevezett alatt, biztosan nem tudjuk. Közelebről jellemzi írónk a kaput azáltal, hogy a Kárikai-toronyban levőnek és déli oldalra nyílnak mondja. Továbbá a várnak a Kárikai-kapu felől való részein csak egyszerű fal van, «de a többi részein védőfal gyanánt árokkal ellátott erős falak vannak». Gondolhatunk a belső vár 1819-ig fennállott kaputornyára a Szepessy-szobor mögött vagy a Radonay-utca felőli kerek torony csapóhidas kapujára, de egyikre sem talál kifogástalanul minden körülmény. Igaz, hogy a belsővár toronykapuja déli oldalra nyílt, csak hogy Evlia később külön beszél a belsővárról és tornyáról is, de ezt délkeletre nézőnek mondja és nem hívja Kárikinek. A másik toronyra nem áll az ároknélküliség és kapuja északnyugatra nyílik. Egyéb rendelkezésünkre álló források, a metszeti képek és az alaprajzok más kapukról nem tudnak. Azt elhihetjük Evliának, hogy a budai kaputól a szigetváriig 1500 lépés és a siklósitól az újkapuig szintén 1500 lépés a távolság, persze csak úgy megközelítően. Becses adat, hogy a budai kaputól befelé a szigeti felé volt a császárs, vagyis az üzleti utca és bazár — a mai Király-utcában.

Muzulmán városrésze van Pécsnek hét. Egyetlen keresztény városrésze a budai kapun kívül fekszik, tehát a mai budai külváros volt a keresztények lakóhelye, a falak közé nem engedtek be keresztényt az óvatos törökök. De ez a kialakítás nem történt mindjárt az 1543. évi elfoglalás után, amint fentebb láttuk. A városban magyar, bolgár, szerb,

görög, örmény és frenk (nyugateurópai) nincs, de zsidó van, úgymond Evlia. Ezt is a fallal körülvett városra kell érteni. Azt hiszem, nagyítás az, hogy 2200 iszlám háza van, melyek alacsonyabb, magasabb, régies alakú szép kőépületek «s leírásukra a nyelv elégtelen». Bizonyos, hogy Pécs a török hódoltság előtt is szép város volt, hiszen még ma is áll egy Mátyás király korából való háza, a Káptalan-utca 2. sz. kanonoki, régente «nagypréposti» ház és átadások alkalmával hatalmas falrészek kerülnek elő régi házak maradványai gyanánt, de azért Evlia számadata magas, az 1695. évi házjegyzék (a városi levéltárban) adataival és a mai viszonyokkal összehasonlítva és a pusztulás nagyságát sem feledve. Külön dicséretben részesül a város házainak teteje, mely díszes, rózsaszínű cserépekből áll, «ilyen cserépeket egy országban sem láttam» — mondja Evlia, de mindjárt hozzáteszi, hogy középszerű házai itt-ott deszkaszindellyel vannak fedve. Minden házban szőlők, kertek, vízmedencék és szökőkutak vannak. Összes utcái sakktábla festése szerint lerakott főutak, úgy hogy bármely irányba nézünk, ezek az utak a városnak egyik végétől a másikig meglátszanak. Ha ez igaz lenne, akkor nagyon sokat kell még igazítani a mostani görbe utcákon, hogy a város akkori állapotát megközelítsék. Két oldalról végesvégig széleskörű, régi követű, igen tiszta gyalogjárók vannak. Ezt talán némi jóakarattal elhihetjük. A fő közúton — bizonyára a Király-utcáról van szó — a város előkelőinek 40 palotája van.

Evlia leírásának legérdekesebb és kútfő-jellegű része a *török templomokról* szóló. Pécsnek szerinte 17 imahelye volt. Ezek közé kell számítani természetesen a kis mecseteket is, nemcsak a nagy dsámikat. Evlia csak az utóbbiakat sorolja fel. Kezdi a *Gázi Kászim pasa dsámijával*. Ez a gyönyörű, kupolás, mai belvárosi plébániatemplom. Szerinte igen tetszetős és szép, ezért nagy sokaság látogatja. Kupolái kékes kőből vannak. Több kupo-

láról beszél, mert a jezsuiták által a XVIII. század első felében épített mai szentély helyén volt előcsarnokon is volt két kis kupola. A kékes kőről eszembe jut a mecseki márvány-mészkö, mely valóban kékes a szabadban. Csakhogy ez a dsámi is, mint a többi pécsi, nem kővel, hanem ólommal volt fődve, mely szintén kékeszürke színt játszik. Hosszában és szélességében 100 lépés. Ezt bizonyára a dsámi egész, fallal kerített területére kell érteni és nemcsak magára az épületre. Művészi mimberje (szószék), mihrábja (imafülkéje Mekka felé, a mai orgonakarzat helyén), műezzinek máhfilja (karzata) és egy drágakövekkel kirakott kürszija (szószékféle) van, «melyet szóval elmondani és leírni nem lehet». Egy kerek, magas kupolája van, mely mintha az ég esztergályosának kezéből került volna ki. Olyan szép és nagy ez, mint Isztambulban a Szelim szultán dsámijának kupolája, mert ez is négyszögletű fal fölé van építve, miként az. Utóbbi megjegyzés tulajdonképpen fölösleges, mert nálunk a törökök összes dsámijákat négyszögű alaprajzra helyezett többszögű (nyolc) kupolával építették, amint ezt a bizánciaktól tanulták. A belvárosi templom kupolája 16,75 m átmérőjű és belül, a padlótól számítva 22 m magas. Tehát jócskán alul maradnak méretei az isztambuli kupoláktól. Amit Evlia a pécsi dsámi előcsarnokáról mond, azt ma már nem tapasztalhatjuk meg, mert helyén a szentély áll. Délkeleti ajtójának jobb- és baloldalán, az oldal-szofák fölött levő hat végső oszlopon két, kékesfestésű kupola van. Az oldal-szofák hosszúkás ülőhelyeket jelentenek, aminők a török házaknál a fal mentén húzódnak, a dsámiknál a bejárat két oldalán alacsony falak szolgálnak ülőhelyül. A mináret, a torony, Evlia szerint igen magas. Ennek töve ma is megvan a beléje épített csigalépcsővel egyetemben, mint a szószék és a nyugati oratorium feljárása. Evlia szerint csak az egri Álem-i serif dsámi mináretje volt ennél magasabb.

A szigetvári kapun egy kissé kívül a *Jakováli Haszán pasa dsámija* van. Ez a mai Nep. Szent Jánosról nevezett kórházi, illetve belklinikai kápolna, hazánk egyetlen épen fennmaradt török temploma. Evlia azt mondja róla, hogy ez is tetszetős régi imaház és nagy templom (10·20 m átmérőjű). Kékes ónnal van fedve, mináretje az utóbbi módjára szabályos és szép. Háremje (előcsarnoka) nagyon kellemes lévén, köröskörül a tanulók szobácskái vannak (der-visek).

A szigeti kapun belül van a *Memi pasa dsámija*, vagyis a ferencrendieknek a XIV. században épült és ma is létező temploma, melyet a törökök alakítottak át dsámivá. Ezt Evlia is tudja, de furcsán meséli el, mikor azt állítja, hogy a platonistáktól, a muzulmán tudósoknál is nagy tekintélynek örvendő Platon (Eflatun) görög bölcsezt követőitől maradt a törökökre. Memi pasa katonaságával fegyveresen jövőn, elfoglalta a pincéiben 50 muzulmán gyermeket talált, kik közül némelyik tudott beszélni, némelyik nem. A hitharcosok elfoglalása után Memi pasa nevére és Fethia névre dsámivá tették. Egyik szögletében van egy imahely, melyet némelyek látogatnak. E dsámiban a gyönyörtől az embernek a kimenetel az eszébe sem jut. Egészen ólomtetejű, háremes (előcsarnokos), mináretes a dsámi. Ma már semmi sem mutatja, hogy a ferencesek temploma dsámivá volt átalakítva. Mináretje, mely északnyugati sarkán állt, megsemmisült. előcsarnokának maradványai az északi oldal kápolnáiban rejtőznek.

Ferhád pasa dsámija a következő. Mindössze annyit jegyez meg róla Evlia, hogy noha szép, még sem igen látogatják és mináretje nagyon magas és ólomtetejű. A Kazinczy-utcai Polgári Kaszinó padlásán még látható falmaradványok és stalaktit-diszitmények e dsáminak emléket őrzik. A dominikánusok egy ideig templomul használták a XVIII. században, amikor még nem épült meg barokk

templomuk a Király-utcában a mai színház mellett (Johan-féle ház).

A *kis dsámi* (*kücsük dsámi*) kellemesnek és gyönyörű fekvésűnek van jellemezve, tehát valószínűleg a Megye- és Sz. Mór-utca sarkán (Megye-u. 24.) volt dsámit kell rajta érteni és nem a Mária-utcai volt Aidinger-féle ház (nem messze a Sz. Flórián-tértől) táján volt török templomot. Róla csak annyit említ meg még írónk, hogy ólomtetejű, nem igen látogatják és építője ismeretlen. Az itt közölt térkép szerint hatszögletes alaprajzú volt és mináretje nyugati sarkánál állt.

A lyceumi (egykori pálos) templom helyén állt dsámi *Elhádsi Huszeinről* volt elnevezve. Délkeleti kapuja fölé nagy betűkkel a következő tárikh (emlékvers, kronosztikon, évszámot feltüntető felirat) volt felírva:

Hádsi Huszein pasa dsámija az összes kegyes
alapítványokból,
Az Úr segítségével jutott helyére, tudd meg.
Szívembe sugalmaztatván dicsérő tárikhot
mondtam:
A paradicsomba vezető legyen a kegyelemnek
e nyilvánvaló háza.

E vers az 1028. évet adja, ami számításunk szerint 1618 december 18-tól 1619 december 7-ig terjedő idő. Dacára a szép feliratnak, a dsámit nem látogatták kellőleg a muzulmánok s azért kissé üresen állt. Ezt Evlia annak a rettenetes hangú óraharangnak tulajdonítja, mely a dsámi közelében levő budai kaputoronyban volt azon rendeltetéssel, hogy ennek ütése szerint egy időben mondják el a városbeli összes dsámik műezzinjei a mináretekben az ezánt, az imádságra hívást.

Volt még Pécssett 10 *mecset*, vagyis olyan imaház, ahol a pénteki hivatalos imádságot, a kuthbét, nem mondják, mint a dsámikban. Ezeket azonban nem írja le Evlia, aminthogy egy dsámiról is megfeledkezett. Régi írások (az 1722–1723.

évi házjegyzék a pécsi városi levéltárban) és térképek alapján még két török templomról tudunk. Ezek egyike a Mária-utcában (38. szám) állt, a másik a mai budai külvárosi Szent Ágoston-plébánia-templom hajója, amint az 1912-ben végzett restauráláskor kétségtelenül megállapítottam. A többinek helyét nem ismerjük.

Pécs legnevezetesebb épületének, a székesegyháznak, akkor *Szulejmán szultán dsámijának* leírásához bevezetésül a *belső várról* emlékezik meg írónk. Az a külső várnak (a mai belvárosnak) nyugati oldalán van (helyesen: északnyugati sarkában), nagyon erős és szilárd építésű s az összes pécsi lakosok értékes portékáikat itt őrzik, mivel kettős, széles, magas fala van és valamennyi várnál híresebb, menedéket nyújtó belső vár. Széles és mély árka s délkelet felé néző kapuja van, mely egy magas, négyszögletű toronyba vezet. A kapu boltozata felett a «tallér» nevű garason látható két fejű, két szárnyát kiterjesztő s két lába karmait kinyújtó madárnak rajza van, mely fehér márványon van elhelyezve; aki látja, élőnek gondolja. E képpel összefüggőleg a fehér márványra latin írással némitörténeti események vannak feljegyezve. E leírás klasszikus példája a keleti írók valót és költöttet összekeverő megbízhatatlanságának. Arról nem is beszélve, hogy a pécsi belső vár már helyzeténél fogva sem lehetett igazi erősség, a toronykapu feletti kép, azaz tulajdonképpen dombormű leírásának hibáira mutatok rá. Az mind igaz, hogy ilyen kaputorony volt a Szepessy-szobor tájékán, az Erzsébet sétátér székesegyház előtti részén, melyet 1819-ben bontottak le — a kapu feletti kép is volt, Csáktornyai Hampó Ernuszt pécsi püspök címerét tartó két szárnyas, most bajszos géniusz domborművű alakjában — homokkőből s ebbe felirat is volt bevésve, mely jelentette, hogy a püspök 1498-ban építtette a tornyot, de már kétfejű sas nem volt rajta, amint erről a pécsi dóm-

múzeumban levő faragványon bárki is meggyőződhetik.³

A torony belső kapuján bemenve, még egy várfal van. Még tovább, sötét boltozatok alatt elhaladva, elérjük a Szulejmán szultán dsámiját. Itt felsóhajt Evlia: «Ha ezt a tekintélyes dsámit úgy iparkodnánk leírni, ahogyan láttuk, egy kötetre terjedne az. Valamit mégis írjunk. A régi mesterek közül egy ügyes építőmester minden tehetségét erre az épületre fordítván, olyan munkát létesített, hogy a világon egyetlen régi építőmester sem készített ily művet. Sőt e dsáminak külsején és belsején, a különféle gyűrűköveket készítő kőcsiszolónak kezéből kikerült többfajta ékszerféle kővel kirakott fal van, melyet a tanult emberek szájtátva bámulnak és szemlélnek. Az itt levő boltozatok, csiszolt művészi ablakok s rajtuk a ragyogó márványkövek, igen szép, változatos színű festmények sem nyelvvél el nem beszélhetők, sem tollal le nem írhatók. Egy szóval, a végeken ilyen díszes dsámit nem láttunk!» Hossza a délkeleti (a nyugatival téveszti össze, ami nála rendesen előfordul) kaputól a mihrábig (imafülke) 250 lépés (nagyon sok, tényleg 69 m), szélessége 100 lépés (ez is túlzás). A mihráb, a mimber (szószék), a műezsinek máhfilja (karzata) értékes, mesteri munkák. Minden része gyönyörű márvánnyal van borítva, hogy aki látja a művészi dolgozást, azt mondja, hogy apró kövekkel van fedve. Mozaikra gondol. E dsáminak felétől a mihrábig (a mai szentélyfülke) negyven kőlépcsőn kell felmenni. A mihráb felől levő oldal igen magas és síma fehér márvánnyal van lerakva. A székesegyház szentélye, alatta altemplom levén, valóban magasabban van, mint hajója s a szentélyfülke (apsis) is elég magas ahhoz, hogy Evlia megjegyezze: «egy dsámiban sem láttam ilyen magas mihrábot». És ezt így magya-

³ V. ö. Szőnyi Ottó dr.: A pécsi püspöki múzeum kőtára. Pécs, 1906. p. 247.

rázza. E magasságnak eredete az, hogy e hely előbb könyvraktár volt, jelenleg is vaskapuja van. Valószínűleg nem volt tisztában írónk a dóm szentélyének eredeti rendeltetésével. Amennyiben a kano-nokok itt mondták zsolozsmáikat és itt tartották istentiszteleteiket, amikhez könyveket használnak, lehet könyvrak-tárról beszélni, de könyvtár értelmében nem. Evlia korában a szentély tele volt Oszmánli hadiszerekkel. Ennek és a dsámi kapujának kulcsai a parancsnok aga kezében voltak. A dsámi alsó részében — kérdés, hogy a hajót vagy az altemplomot értsük-e rajta — a kormány-zóság búzája volt. Egyéb helyei kölessel és kétszersülttel voltak tele. Raktárainak semmi üres helye nincs, mivel a benn-szülötteknek és keresztényeknek láza-dása óta e dsáminak kapuját nem nyi-tották fel s benne hét esztendő, tehát 1656 óta isteni szolgálat nem volt. «Vajha a felséges Isten békességet adna, hogy e kapu újra felnyitatték és öröm le-gyen!» — így sóhajt fel az emberséges Evlia. Azután leírja a kaput, melynek két oldalán többszörös ívek és kőből ké-szült csavarvonalas művészi oszlopok vannak. Jól megfigyelte a román kapu-bélltet. A templom négy sarkán egy-egy óratorony van. A régiek ezekbe harangokat helyeztek el, melyeknek szava egy konaknyira is (egy napi járóföldre) elhallatszott. A jobb oldalon levő, vagyis délkeleti torony fölé egy deszka-miná-retet készítettek, mely érdemes a meg-tekintésre. Csodálatos, hogy Evlia a dóm akkori gótikus kőboltozatait ignorálja és ciprusgerendákból készült mestergeren-dák fölé egymásba illesztett padlásdesz-kákból kialakított, festett, királyias pla-fondról beszél, melynek festését Erzsé-nk, Máni Behzád és Sáh Kuli, híres keleti festők sem képesek megkészíteni. A tető rózsaszínű cserepekből áll s jó idő-s már, de erős. Háremének (előcsarnok) leírá-sára gyenge a nyelv és a toll, sőt olyan épület ez, hogy a szem nem lakik jól vele. A székesegyház egyik kapuja mö-

gött sem volt akkor még előcsarnok. Nem tudni tehát, hogy melyikre céloz Evlia.

A székesegyházból alakított dsámi kö-rül kitűnő *medresze*, főiskola volt. Akkor azonban minden celláját a várkatonaság foglalta le, mivel Szulejmán khán rend-szabálya szerint külön van parancsnoka és 150 katonája. Van összesen 40 katonaháza is. A vár hadifelszerelésben gazdag, de embere a vár nagyságához képest kevés, mivel a végvidéknek a közepén fekszik. Kulja, vagyis rabszolgákból ala-kított katonaosztálya is kevés. A dsámi mellett az életvizének kútja van; ha valaki július hónapban iszik belőle, mintha az örök élet vizéből ivott volna, oly örö-met talál benne. A karlsruhei térképen a püspöki székháztól délre eső várárok-ban van egy kerek kút feltüntetve. A székesegyház északi oldalán álló, gróf Berényi Zsigmond pécsi püspök által ke-rek kávéval ellátott kútról nem lehet szó, mert vize nem iható.

A templomok után a *főiskolákra* (*medresze*) tér át Evlia. A koránmagya-rázóknak és ülemáknak öt iskolájuk van. Többi között az isteni Effatunnak (Platon görög bölcsész) a belső várban levő régi, tudományos főiskolája, melynek hetven fejedelmi boltozatú és várszerű szobája van. Ezeknek mindegyikében egy-egy fajta építészeti tudomány szerint kidol-gozott elrendezés van, melynek leírására hiányos a nyelv s az ékszerszóró tollnak beszédje töredékes. A korábbi időben ebben a főiskolában keletről és nyugat-ról több tanuló lakott, kik az összes különös és csodálatos tudományokat mes-tereiktől látván, a tudományokat töké-letesítették, jelenleg azonban e szobács-kákban várkatonaság lakik s a lakosok-kal szórakozik, mint fent említve volt. Békefi Remig⁴ ebben látta az 1367-ben alapított pécsi egyetem épületét, szem-ben a pécsi közhiedelemmel, mely a Deák-utcai postapalota körül keresi azt.

⁴ A pécsi egyetem. Akad. ért. 1910.

Annai bizonyos, hogy a postapalota helyén talált épületalapfalak rómaiak, továbbá a XV. századból való kőcímer a pécsi városi múzeumban, melyet az egyetem címerének tartanak, a Széchenyi-téren, a Lóránt-palota helyén, közel az egyetemen szereplő dominikánusok középkori kolostorához (a Munkácsy M.-utcában a zsidó hitközség bérháza helyén) került elő a földből, továbbá a székesegyház délkeleti tornyához nagyszabású épület volt hozzátoldva, melyet ablakkereteinek címerai után⁵ ítélve, Szakmáry György pécsi püspök (1505–1521) építtetett és végre Békefi megállapítása szerint a pécsi egyetem már 1467-ben nem állt fenn. Ez adatokból arra lehet következtetni, hogy a postapalota helyén nem állt az egyetem. A címer lelőhelyéből és annak szomszédságából, a dominikánusoknak, a pécsi egyetem tanárainak vagy legalább is hitshónokainak kolostorából ugyan arra következtethetnénk, hogy itt kell keresnünk az egyetemi épületet, csak hogy kétséges, vajjon a címer az egyetemnek és nem valamely más iskolának volt-e a címere, mert a címerpajzs alakja már renaissance, tehát Békefi szerint legkorábban a XV. századból eredhet, már pedig 1467-ben már nem áll a pécsi egyetem Mátyás királynak a pápához intézett, egyetem alapítására engedélyt kérő levele szerint. A belső várbeli Szakmáry-épületnek rendeltetését nem ismerjük, bár Vitéz Jánosnak, Szakmáry pártfogójának a régi esztergomi székesegyházhoz hozzáépített könyvtáráépülete csábító analógiát nyújtana. Egy 1735. évi leltár⁶ legalább

⁵ A pécsi dómmúzeumban.

⁶ Pécsi káptalani levéltár Fasc. XL. N° 106. Expositio status Cathedralis Ecclesiae anno 1735.: „Penes turrim ex parte meridionali positam tractus ruderum visitur, ubi olim inferne duo sacella celeberrimum inter alia B. Virginis Auratae dictum cum tribus aris, ubi singulis diebus votivale sacrum in choralis concentu presbiterorum fiebat, cuius fornix etiamnum stat, siquidem columnis ex integro lapideis fulciatur. Alterius fornix ante non multos annos corruit. Hic tractus est orgiarum 20 longitudinis, latitudinis 4 2/4”.

is a földszintjét kápolnának tünteti fel, tehát az egyetem céljára való felépítése több mint kétséges és különben is építési kora már a XVI. század elejére esik. A belső várban voltak ugyan még más épületek is, így a Ker. Szent János-káptalan temploma, maga a püspöki palota és több kápolna. Ezekről bizonyára megállapíthatjuk, hogy nem szolgálhattak egyetemi épületül. Már most itt van egyfelől Evlia állítása és másfelől a belső vár eléggé jól megállapítható alaprajza. Az ember hajlandó az utóbbinak hinni és nem a többször tévedő, hallomás után felületesen értesülő és a dolgokat félremagyarázó Evliának (lásd fenn a ferencrendiek templománál). A belső várbeli iskola talán a káptalani iskola volt. A pécsi egyetem helyének kérdése a mostanáig ismert adatok alapján még meg nem oldható.

A Szigetvári-kapun kívül volt a *Jakováli Haszán pasa medreszéje*, mely a hasonnevű dsámi előcsarnokában (hárem) áll és sokan keresik föl. A mai klinikai Sz. János-kápolna már nem létező előcsarnokról van itt szó.

A Szigetvári-kapun belül (a ferenciek templománál) van *Memi pasa medreszéje*; ezzel együtt tizenegy kezdő oktatást nyújtó elemi iskolája van, melyek a dsámi építőinek egyes alapítványai.

A török egyházi intézmények közül még a *kolostorokról* emlékezik meg Evlia Cselebi. Pécsnek hat kolostora van. Közöttük legkiválóbb a Jakováli Haszán pasa alapítványát képező *Mevlání Rumi kolostora*. A klinikai kápolna mellett volt ez s a mevlevi, vagyis táncoló dervisek laktak benne. Evlia költői magasztalásokkal illeti. Irem kertjéhez hasonló rózsaligetben és ergaváni (szép piros virágaiért kedvelt keleti díszfa) pálmaligetben fekszik. Midőn a fülemilék itt a dervisek nádfuvalája hangját és ütemeit hallják, ők is elkezdik nyögdécselésüket, úgy hogy ez minden hallgató lelkét elbájolja. Táncoló tere (mejdán-i szemakháneszi, a nagy táncterem), a zenészeknek gyüle-

kezőhelye, a Mesznavi-olvasóknak helye és szószéke van itt. Mesznavinak hívják Dseláleddin Ruminak, a mevlevi dervisrend alapítójának nagyhírű könyvét, mely erkölcsi tartalmú verses munka és általában valamennyi versekben megírt erkölestani művet. Művészi, rácsozatos, felosztott gyülekezőhelyeinek és mihrábjainak (imafülke) leírására gyenge a nyelv. Hetenkint kétszer volt e kolostorban dervistánc, mikor az ég kerekéhez hasonló körforgást végeznek a nádfuvola hangjára. Külső háremjében (előcsarnok, előudvar) 70–80 szobácska van. Konyhája, éléskamrája és egyéb része is szép és díszes. Minden építménye (imaret) kőből van és ölmotetejű. A kolostor Haszán pasa dsámijával összefüggésben van, ezért a napi öt imaidőt végző jó barátai a kolostorba jönnek és ott szórakozva, vígan vannak. Valamennyi népe remetejellegű, perzsául olvasó, öreg és ifjú emberekből áll. A kolostornak 20,000 piaszter kegyes alapítványa lévén, imáretjében évenként és hónaponként, reggel és este, a jövő-menőknek, vagyis zárándokoknak, finom eledelet adnak és sok szegénye van. «Szóval — így végzi Evlia — Rum, Arab és Adsemországban ilyen gyönyörű kolostort nem láttam. A fel-séges Isten tegye ezt az idők végéig virágzóvá!»

Még csak *Ferhád pasa kolostoráról* emlékezik meg Evlia, azt mondva róla, hogy az a magányos élet útján haladóknak különleges zárdája. Láttuk, hogy Ferhád pasa dsámija a dominikánusok XVIII. századbeli telkén állt a Kazinczy- és Király-utca sarka táján, a Polgári Kaszinó udvarán. Valószínű, hogy kolostora is itt volt. A karlsruhei térképen (116. kép) a dsámi előtt hatszögletes épület van jelezve. Tudjuk, bár Evlia nem említi, hogy a Pécs feletti Tettye fensíkján levő épületrom, eredetileg Szakmáry György pécsi püspök renaissance nyári laka, ugyancsak derviskolostorrá lett a török időkben. A dülő Tettye neve is tekke-ből (kolostor) származott. Az Evlia által

említett hat kolostor közül tehát háromnak a helyét ismerjük. A többi valószínűleg a dsámik környékén kell keresni.

A profán török közintézmények sorában a *fürdők* a legnevezetesebbek. Pécsen három volt Evlia korában. *Kászim pasa* dsámijának (belvárosi plébánia-templom) mihrábjá előtt és az út tulsó felén, bal oldalon, vagyis a Széchenyi-tér és Mária-utca sarkán (kir. ítélőtábla épülete) volt egy tiszta és kellemes fürdő, melyről széltében beszéltek. Vetkőző helye nagy és magas kupolájú, melynek közepén egy darab fehér márványból egy nagy medence volt. Evlia bámulva kérde: a köfaragómester ezt az egy darab súlyos követ hogyan tudta ebben a teremben ennyire kivájni s miféle teher-vontató eszközzel helyezte azt el? A medence közepén a legsárgább aranyhoz hasonló rézből egy szökőkút pohara. Ha tizenöt ember beleül is, elfér benne. E pohár körül 12 sárkányszáj-alakból az élet vize szökken ki s lefolyva, a nagy medencébe ömlik. Ezt a művészi poharat az ügyes mester három bronzökörfőre és három bronzteknősbéka-derékre úgy helyezte el, hogy a szemlélő elméje megáll rajta.

A Szigetvári kapun belül, Memi pasa dsámija (ferencrendiek temploma) közelében volt *Memi pasa fürdője*, kellemes, szép épületű meleg fürdő, melynek fürdőszolgái, mint a nap, olyan tenyerűek. Szépségére még verset is mond Evlia: «Gyengédséggel bement a fürdőbe egy szép ezüst test, — Nincs ott helye azt mondani: ezt emígy, mert egészben szép». Ezen vers értelme szerint (?) a fürdőben gyengédséggel és kedveskedéssel járnak. E fürdőnek ledülő falai ütötték agyon Taky József kőművesmestert a mult század nyolcvanas éveiben, mikor a Ferenciek-terén és a Yáradí Antal (Gyár)-utca sarkán álló ház építése alkalmával lebontani kezdte a kupolájának maradványaival előrehajló fürdőromot.

A harmadik, *Ferhád pasa fürdője*, a szegényeké, mely noha kellemes és tiszta,

annyira még sem látogatták. A király- és Szent Mór-utca sarkán megtalálták alapfalait, mikor a kölcsönös Segélyző Egylet házát építették. Petz Mátyás pécsi kőművesmester által 1774 május 21-én készített rajza és leírása megvan, mely tiszta képet nyújt erről a két fő- és több apró kupolával fedett érdekes épületről. Egy más alkalommal külön fogom publikálni.

Csorgó kútja, a pécsiek nyelvén sandervára, ami a török sadirvan szónak elferdítése, Evlia szerint csesméje, Pécsnek 47 volt. Híresebbek a *Kászim pasa csorgója*, mely 1892-ig, az új városi vízvezeték létesítéséig állt a belvárosi plébániatemplom előtt, *Kádi csorgója*, valószínűleg az a közkút, mely a városház Perczel-utcai sarkán állt a Széchenyi-téren, *Memi sah csorgója*, valószínűleg a Ferenciek-terén. E közkutak szerkezete egy többszögű medencéből állt, melynek közepéből egy oszlop nyúlt ki s ennek oldalába illesztett csöveken folydogált ki a víz; az oszlop tetején a szökőkút kis medencéje volt. A Kálvária-utca 23. számú ház falában egy csúcsíves fülke és befalazott két ágyúgolyó őrzi egy török kút emlékét. A szigeti külvárosban, a Rókus-domb keleti lejtőjén, Idrisz baba türbéje tájékán még most is használják a török kutat, felette egy XVIII. századbeli szentkép-pillér áll. A török kutak nagy részét a Tettye-forrásból indított vízvezeték (földbe ástott agyagcsövekből) táplálta.

Fogadót hármat említ Evlia, de helyüket nem jelöli meg.

Csársi (üzlet, bolt) és *bazár* minden török városban van. Pécsen Evlia szerint 400 mesterembernek volt boltja. A *sötétség-csársi* (karamlik csársi) nevű helyen, melyet nem ismerünk, rőfös-boltok (bedesztán dükjánlári) módjára, India és Jemen híres áruai találhatók. Noha kevés boltja van e városnak, mégis fölülmulja a végvidék minden szövetáru-csarnokát (bedesztán). Az egykorú német kútfők «Reiche türkische Handel-

stadt»-nak nevezik Pécsen és nagyságát túlzottan Bécsével hasonlítják össze.

A budai kapun kívül, a vizek partján (a Tettye-patak), egy *timár-műhely* van, mely mintha az anatóliai Afium-Karahiszár timárműhelye volna. Egy 1696 körüli házösszeírás (a városi levéltárban) a budai külvárosi plébániaház környékén emlékezik meg a török timárok, közönségesen «karmasin» műhelyének romjairól. Telkét 1695-ben Kurzné, a budai kamarai adminisztrátor neje, született Werner Mária Salome kapta meg.

Ha helyes Evliának a város ketkudájától (felügyelő) nyert adata, akkor az ő korában Pécsen több *szőlőskert* volt, mint manapság. 6160 volt jegyzékébe véve. Ezért mondják erről a városról: «Pecsevi-i Szirem, máned bág-i Irem», vagyis Szerémnek (!) Pécsen hasonlít Irem kertjéhez.

Speciális nevezetességei is voltak a városnak. A kumari kajszinbarack, a fekete és dús levelű szeder. Megbízható öreg emberek beszélték, hogy 170 fajú körtét irtak jegyzékbe. Erre így folytatja Evlia: «S valóban úgy van. Én szegény is, mikor a Szigeti-kapu közelében az alajbég házában vendég voltam, a házában található különféle körtéit előhozatta s egy napon 47-féle körtét ettem; mindegyike más-más zamatú s édes-csipős levű és kellemes illatú körte volt; a szakértők között mindegyiknek más-más neve van, ha valamennyit leírnánk, akkor e könyv gazdasági vagy kertészeti könyv lenne». A pécsi barack és körte ma is híres.

Evlia figyelme a város *lakosainak viselkedésére és ruházatára* is kiterjedt. Nagyon érdekes, amit erről mond. Valamennyi lakos a határszéli öltözködés szerint, a mellen és ujjakon ezüstgombos rövid dolmányt, nagyon szűk, kapcsos nadrágot, selyemszövetből való övet és magas sarkú erős lábbelit visel, fejükön fehér posztóból készült prémes kalpagot hordanak s felfegyverkezve járnak. Fegyvereik a kard, nyeltes buzogány, dárda és nehéz buzogány. Valamennyi vég-

vidéki nép között ez a pécsi nép visel fehér kalpagot a fején, derekukon kövekkel kirakott kötél- vagy gypjúöv van és derekukon kurt nevű késeket hordanak. A könnyű sereg katonáinak (levend) kezében buzogány van. Hárfahangszeren játszani ezeknek a pécsi harcosoknak szokása. Isten látja, a zenekedveléssel testvériesen annyira zenélnék, hogy akik hallják, felhevülésbe és felindulásba jönnek s egymást is egészen felbuzdítják. Ebben a tartományban a zene, az evés-ivás, elfogás, felakasztás, elnyomás, összevagdálás nem szűgyen. Az elfogult, gyalázkodó és rágalmazó ópiumevőket azonban nem szeretik és nem köszöntik őket, nem társalognak velük. A portyázásra és rablásra küldött vitézek magyar ruhát öltenek fel s egészen bemennek Magyarországra (Madsar diari, a töröknek be nem hódolt részek); értelmesen és ékesen tudnak magyarul. Az ottani vidékekről, amelyik kapitányt vagy más valakit, akit akarnak, elfogják s öt-tíz napon belül rabolva és bántódás nélkül járnak városaikban.

A vakbuzgókat és elfogultakat nem szeretik. Valamennyien igazhitűek s a legtöbbben perzsául is olvasnak. Háfiz, a híres perzsa költő Divánja, a Gülisztán és Rosztán (Rózsáliget és Kert, Szaadi perzsa költő munkái), Khejjám és Nizámi (híres perzsa költők) Divánjai sohasem hiányoznak kezükből. Mikor az ellenség ellen portyázásra akarnak indulni, többnyire Háfiz Divánjából tudakolják meg a sorsot és ha a helyzetnek megfelelő szép vers akad elébük, Alláhban bízva, azonnal megindulnak s Isten rendeléséből győztesen és diadalmasan térnek vissza. Szerbül, bolgárul, magyarul és perzsául mind igen szépen tudnak.

Kitűnő képe a török hódoltság végvidéki életének, mely a különféle kultúrák egymásrahatását, sőt a rendkívül konzervatív török megváltozását tünteti fel az erősebb kultúrájú nép közelében. *Græcia capta cepit victorem fero-cem...*

A *mulatóhelyekről* sem feledkezik meg Evlia Cselebi. Szerinte Pécsnek 70 helyen van sétahelye, tulipánokkal és madarakkal tele. Többi között a vár mögött északon, hegyes helyen; a nap által soha át nem hatolható árnyékos és pázsitos hegyszegély van, ahol a baloldalon levő, hajlott lombozatú fűzfa, nyárfa, ciprus és hársfa nevű különféle fák árnyékában, százakra menő helyen, magas fű között Szelszebil (a paradicsom egyik folyója) folyóhoz hasonlóan, csillogó vízmedencéket képezve, néhány száz folydogáló forrás folyik s mindenki a maga szerettével ott barátkozik. E szavakban bizonyára a Tettye dícséretét kapjuk, természetesen keleties módon.

Nem volna Evlia igazhitű muzulmán, ha Pécsről szóló leírását nem egy komoly, vallásos akkorddal fejezné be. Utoljára a török *búcsújáróhelyekről* beszél. Hármat talált Pécsen. A Szigetvári kapun kívül déli (? — talán nyugati?) irányba hajló főút jobb oldalán, a paradicsomkerthez hasonló hegyes földön, egy igazhitű tudós orvos volt, aki az orvosi tudományban olyan volt, mint a Messiás. Szerette ezt a helyet, azért itt tartózkodott. Sírja fölött kupola vagy másféle épület nincs, csupán egy hosszú márványkő van, melyen különféle nyelveken való írást lehet látni. Ezt a sírhelyet ezután a leírás után képtelenek vagyunk lokalizálni. Talán a Rókusdomb tájékán, vagy még beljebb, az akkor még a hegy felé nem igen terjeszkedő szigeti-külváros valamelyik pontján lehetett.

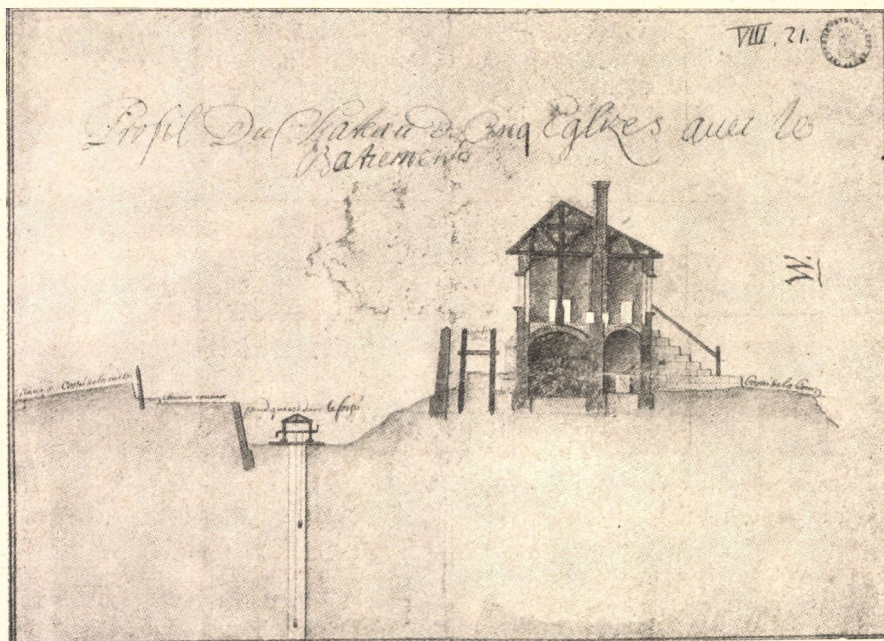
Idrisz Baba búcsújáróhelye. Ez az ember az 1000. esztendőben, a mi időszámításunk szerint 1591-ben élt s az öregek többféle csodáiról beszélnek — mondja Evlia. Idrisz apóról, a jövőmondó török szentről, kihez csaták előtt szoktak kedvező jóslatért fordulni a pasák és hadvezetők, a Pécsen 1574 körül született Pecsevi Ibrahim török történetíró is megemlékezik Thárikh-i Pecsevi című munkájában. Sírja búcsújáróhely lett s

föléje magas kupolát építettek. Régi telekjegyzékek alapján a Rókusdombi Állami Gyermekmenhely kertjében álló, kupolás «puskaporostorony» néven ismert épületben ismerjük fel Idrisz apó sírkápolnáját, türbójét. A XVIII. században a jezsuiták birtokában volt s pestis ellen oltalmazó szentek: Rókus, Rozália s a borromei Károly tiszteletére kápolnául

kal megy át: «E látogatások elvégzése után, szíves barátainktól búcsút vévén, keleti irányban, majd hegyeken, majd erdőkön mentünk keresztül» — Duna-szekcsőre.

Evlia leírásait Pécs 1663. évi állapottáról kiegészíti és érthetővé teszi a fennmaradt emlékeken kívül⁷ az az itt közölt három rajz, melyek Badeni Lajos

II7. KÉP. A PÉCSI BELSŐ VÁR KERESZTMETSZETE.

szolgált, körülötte lévén a pestises betegek kórházbarakkja. A XIX. században löportorony gyanánt használta a katonaság. A Műemlékek Országos Bizottsága 1913-ban restauráltatta. Hasonlít a budai Gül Baba-türbéjéhez.

Nisándsi Mehemed pasa búcsújáróhelye a belvárosi plébániatemplom, akkor Kászim pasa dsámija közelében fekvő sírjánál volt. Erről nem tudunk közelebbi adatokat.

Eddig terjed Evlia Cselebi leírása Pécsről. Következő útleírására e szavak-

örgróf számára készültek Pécsnek általa történt visszafoglalása után (1686 október 22.) és most a karlsruhei Hofbibliothekben vannak. Különösen becses a VIII. 21a. számú, (116. kép), mely Haüy francia

⁷ Ezek felvételeit lásd: Foerk Ernő, A budapesti magyar állami felsőépítőipariskola 1917. évi szünidei felvételei. VI. Török emlékek Magyarországon. A 4—20. és 36. rajzlapokon. — Az emlékek leírása: Szőnyi Ottó dr., Pécs. Útmutató a városban, a környéken és a Mecseken. 2. kiadás. Pécs, 1927.

mérnök pontos munkája. Adja a fallal körülvett mai belvárost és a belső várat alaprajzban. Feltünteti a négy városkaput: keleten a porte de Bude, délen a porte de Siklós, nyugaton a porte de Sigulette (Szigetvár) és északon Evlia újkapuja a porte de la montagne, mert ez a Mecsek-hegy felé nyílik. Előtte forrás,

mosquée»-vel jelzett a Gázi Kászim pasa dsámija, melynek előcsarnoka van és fallal van körülvéve az udvara. Előtte a csorgókút, mely kis négyszöggel van feltüntetve, amilyent a kutak jelzésére a térképnek még két helyén találunk. A dsámitól keletre Kászim fürdője, melynek [két kupolája volt a rajz szerint.

118. KÉP. PÉCS BELSŐ VÁRÁNAK ALAPRAJZA.

mely ma is megvan. Megjelöli a török templomokat «mosquée» felirattal. Alaprajzukban kis körrel jelzi a minarék helyét, ami nagyon fontos adat. A budai kaputól nyugat felé az Elhádi Huszeindsámi, beljebb nyugatra Ferhád pasa dsámija, előtte a hatszögletes alaprajzú kolostor. Vele szemben északra Ferhád pasa fürdője. Ettől északkeletre az Evliánál meg nem nevezett dsámi. S ettől északnyugatra a kücsük dsámi. A «grand

Ferhád fürdőjétől nyugatra egy [épület négyszöge és a «place»-től nyugatra egy másik épület van berajzolva. Ezeknek rendeltetését nem ismerjük, de bizonyára jelentékenyebb épületek lehettek. A szigetvári kapunál van a Memi pasa dsámija, tőle keletre a fürdője, délre a «maison du General», vagyis a régi ferencrendi zárda megmaradt része, melyben a városnak a töröktől való visszafoglalása után a katonai parancsnokok

laktak. A templomon figyelemreméltó az, hogy a régi középkori torony, mely ma barokk külsőt mutat, a szentély mellé volt építve a ferencrendiek szokása szerint. Ma a szentély a nyugati végén van a templomnak.

De legérdekesebb e térképen a belső vár alaprajza. A székesegyház akkori állapotáról kitűnő képet nyújt. Csak az északi oldalon van egy kápolna az északnyugati toronyhoz építve, a többi három torony még három oldalán szabad, azaz: a délkeleti toronyhoz kapcsolódik dél felé a Szakmáry-féle épület. A székesegyház déli homlokzata előtt kézi malom van. A belső várba vezető kaputorony előtt a híddal nagyszerűen illusztrálja Evlia leírását. A püspöki palota, a székesegyházról délnyugatra, itt még középkori alaprajzával jelentkezik. Mai bejárata helyén torony van, mely mögött az Evlia által emlegetett sötét, boltozatos folyosók húzódnak. A palota emeletére vezető lépcsőzet akkor még nyugati felén volt, szabadon. A várudvar délnyugati sarkában álló donjonhoz még nincs épületszárny hozzá toldva, ami a XVIII. század közepe után Klimó György püspök idejében következett be. A várudvar nyugati falához illeszkedik egy pontozott vonallal jelzett, tehát már akkor romfalas épület, a Ker. Szent Jánosról nevezett várbeli társaskáptalan középkori egyháza.

A második, VIII. 21.-el (Band VIII, fol: 21) jelzett, eredetiben 30×41 cm méretű rajz az előbbinek kiegészítő része, amennyiben az azon 1–2-vel jelzett belső várbeli rész keresztmetszetét (117. kép) adja. A püspöki palotán, annak hatalmas földszinti boltozatos folyosóján és szabad lépcsőzetén, továbbá a palota előtt délre húzódó várárkon megy keresztül a metszet vonala. Az árokban kerek kút van, amelyről megemlékeztem. Kár, hogy a 3–4-el és főleg az 5–6-al jelzett keresztmetszetek rajzlapjai eddig még nem voltak megtalálhatók a karlsruhei udvari könyvtárban.

A harmadik, III., 2-vel jelzett, eredetiben $27 \times 24,5$ cm méretű rajz a pécsi belső vár alaprajzát (118. kép) mutatja, alaposan torzított arányokban és eltérve a térképeken szokásos égtáj-jelzéstől. Ami rajta a lap felső részén van, az dél felé van és így tovább. A részletekben is szegényesebb és pontatlan. Arra mégis jó, hogy néhány épületet konstatálhassunk rajta, amelyeknek ma már nyoma sincs a pécsi székesegyház környékén, mindekelett Szakmáry György renaissance házát a délkeleti toronytól délre s aztán a püspöki palota kaputornyát, a belső vár donjonját és a belső vártól keletre álló épületeket, valószínűleg a kanonoki házakat, melyek közül a nagypréposti, Mátyás király korabeli ház még ma is áll.

Szönyi Ottó dr.

Gundrich Carolus Ferenc: A pesti plébánia-templom oltárainak mestere.

Mikor 1541-ben Buda és Pest városa a törökök kezébe került, az okcidentális kultúrélet lélekzetvétele hirtelenül megállott és keletkezett ama hatalmas ür a várostörténet kontinuitásában, a fejlődési folyamatnak egy távolabb, idegebb mederbe való átvezetése, az élet belső és külső körvonalainak ama lassú, de biztos eltolódása a keleti izlés felé; valamennyi történeti, gazdasági, művészi tényező tehát csak oly irányban hatott, hogy széjjelszakítsa a két ikerváros élet-rajzát két egyenlőtlen félre, egy török-előtti és törökutáni korszakra. Erre a különös fejlődésre nézve a belvárosi plébánia-templom kissé groteszk összetételű képe, gótikus korusának és barokk hajójának a szervesség látszatát sem kereső egymásrarakasztása, nemcsak szimbólum, de döntő történeti bizonyíték. Ezzel korántsem akarjuk azt állítani, hogy az építészet és kivált az iparművészet egyes ágai a török uralom alatt teljesen stagnáltak volna. Tudjuk többek között, hogy egy 1715-ben elrendelt összeírás alkalmá-

val a nagy többség a budai ötvösök közül azt vallotta, hogy mesterségüket török mesterektől tanulták.¹ Ennek a török iskolázottságnak főfortélya pedig csak tausia-technika lehetett. Hiteles pesti vagy budai munkák hiányában ez összefüggésben csak Zrínyi Miklós a bécsi «Staatsmuseum»-ban őrzött sisakjára hivatkozhatunk. Ezenkívül kivált a budai szattyángyártás híre is messzire eljutott Közép- és Nyugateurópa országaiba, elsősorban bevándorolt drinápolyi mesterek révén.² De ez a kétségkívül virágzó műgyakorlat mégis másirányú utakra terelődött s színvonaluk a Hunyadiak, de még a Jagellók napjaihoz képest óriási zuhanást jelentett. Teljessé tették aztán a káoszt az ostromló seregek, régi és új, középkori és ottomán emléket egyaránt kipusztító ütegei. Ez a radikális szelekció édeskeveset hagyott hátra, amibe egy újonnan nekilendülő fejlődés bekapaszkodhatott volna és midőn a két testvérváros hallatlan fáradozásokkal igyekezett újra beleilleszkedni a nyugati és középeurópai kultúregység menetébe, szemben találta magát egy változott formanyelvű, fokozottabb arányú és összehasonlíthatatlanul mohóbb ütemű, új művészettel, a barokkal. Az új problémákkal való vívódás mindenképpen nagy feladat volt, annál nehezebb, mert minden átmenet és minden közvetítés nélkül áthárult erre a nemzedékre, de épp ez a tény az újraépítés első évtizedeit a hazai műtörténet legtanulságosabb korszakává avatja. A magyar barokk keletkezésének, jelentőségének, kihatásainak problémái iránt való érdeklődés épp manapság megint örvendetes lendületet kapott. Úgy véljük azonban, hogy a nagy osztrák mesterek a magyar műgyakorlatra való hatásának méltatása magában még nem elegendő,

még ha Paul Troger-ről, Raffael Donner-ről vagy Fischer von Erlach-ról van is szó. Magas egyházi és világi méltóságok, hatalmas szerzetesrendek vagy egyes főurak szórványos építkezései és megrendelései irányt szabó fejlődések hordozására csak abban az esetben alkalmasak, ha az alsóbb áramlatoktól csak fokban, nem pedig lényegben térnek el. Fővárosunk történetének tragikumához tartozik, hogy a barokk művészi- és életfelfogásában megtestesült előszeretettel az ünnepi és pompaszerető jelenetezés iránt az újraéledő Pest-Budában az anyagi eszközök aránytalan szegénységével párhuzamosan haladt. Igaz ugyan, hogy az a hatalmas építési mámor, mely akkoriban az egész nyugati világot fűtötte, itt-ott pest-budai területre is átcsapott, kijegecsesedvén olykor nagyszabásúan dimenzionált építkezésekben, mint p. o. a kiscelli kolostor vagy az invalidusok palotája (a mai központi városháza), bár a kezdeményezés ezeknél is kívülről jött (Trinitárius rend, katonai kincstár). De ezek a vállalkozások nem minden zökkenés nélkül tudnak csak beleilleszkedni a két testvérváros nagytalálkozására mégis csak kisvárosi keretébe, mert a fejlődés röghöz kötött kritériumai csak ott vannak adva, ahol szélesebb közszerzetek, polgárság, egyházközösség, egyesületek, céhek annak hordozóiként szerepelnek. Épp ezért az ezen előfeltételekkel való foglalkozás óriási fontossággal bír, bár korántsem oly hálás, mint a csillogó nevek és a nagy témák. De nehezebb is, kivált egy annyira szétcsúszott korban, mint a XVIII. század eleji Pesten (az emlékek fogyatékosága miatt), szinte kivihetetlen, hacsak, mint jelen esetben, segítségünkre nem siet valami szerencsés levéltári lelet. A tízmároknak a Fővárosi Múzeumban őrzött céhládájában akadtam az alábbiakban tárgyalandó céhokmányokra, melyek adataiból a régi pesti műtörténet egy szerény, de magában kikerekített s minden esetre autentikus kivágását rekonstruálhatjuk.

¹ Illési János, Magyarország ötvösök 1732-ben. Arch. Ért. 1904. 385.

Gárdonyi Albert, Buda közigazgatási és közgazdasági viszonyai a XVIII. század végén. Századok. 1916. 598. l.

A pesti plébánia-templom építésének története Némethy Lajos fáradozásai révén nagy vonalakban már ismeretes. Az 1725 előtt történt építkezések és javítások, úgy látszik, kivétel nélkül csak a régi csúcsíves szentélyre vonatkoznak. A bővítésül szánt csarnok építészeti munkáit 1725-ben kezdték csak meg s annak először elkészült része a délnyugati torony volt, amelybe 1726 jún. 8-án felhúzták a harangokat. 1727-ben hozzáfogtak a templomhajó építéséhez. A munkák állandó pénzsűke közepette nagyon lassan haladnak csak előre. A tanács több száz forintot adott, de ez mind kevés volt. 1731-ben tanácsi határozat intézkedik, hogy minden végrendelkező köteles a templomépítési alap javára hagyományt tenni, ellenkező esetben megfelelő összeg levonatik. 1732-ben egy nagyobbbszabású akció útján megint szereztek pénzt. Egy 1000 forintot kitevő alapítvány egészen erre a célra lett fordítva. Az építőmunka oroszánrészt Pauer György kőművesmester végezte. 1735-ben a templom hajója már készen állott. 1739-ben megkezdik a második torony építését és 1740-ben végre elkészül a templom-épület, mint az egész pesti polgárság óriási erőmegfeszítésének emléke.

Az oltárok felállítását különféle oltár-egyesületek vállalták magukra; ezek nem ritkán azonosak voltak a városban működő «becsületes» céhekkel. Már 1720-an, április 10-én XI. Kelemen pápától kapott búcsúengedélyt a Szt. Háromság kongregáció díszes oltárra, mely manapság is fennáll, szemben a sekrestye ajtajával, az episztola oldalon. Ezenkívül egy 1756-ban tartott kánoni vizitáció szerint 1732-ben már a következő oltárok álltak: sz. Péter, sz. Flórián, a názárethi család, segélyező szűz Mária, sz. Rókus és Rozália, sz. Katalin, szeplőtelen fogantatás, keresztelő sz. János s minden szentek; az oszlopokon pedig sz. József és gyümölcsoltó Boldogasszony. Két évre reá (1734) megmozdult a tímárcéh is, felállítván a maga oltárát, melyről az alább

Aérahéologiai Értesítő.

közlendő okmányok szólnak. A tímárok összeköttetése a belvárosi templom oltáraival még a középkorba visszanyúl. A XV. század második felében a kardcsiszárokkal együtt bírták a magyar szentek (István, László, Imre) oltárát. A tímároknak különben szigorúan meg volt hagyva, hogy az oltárszentek ünnepén a nagymisén dupla gyertyával jelenjenek meg, valamint a szokásos áldozatpénzzel; oltáruknál ünnepélyes offertoriumot tartanak. Külön céhmesteri parancsra azonban más alkalomnál is kellett szerepelniök. A török világot követő lassú polgári megizmosodás korszakában a tímárok megint az első sorban állnak, hogy kivegyék a maguk részét az új viszonyok által követelt feladatokból. A legelőkelőbb ezek közül a céholtár felállítása volt. Erre vonatkoznak okmányaink.

*

(Fővárosi Múzeum. Céhiratok. Leltári szám: 13970—5.)

Előlap.

Anno 736.

SPECIFICATION.

Dass die Maurer undt Dagwerker gearbeitet haben. Bey den Altar Vor die Herren Ledermeister
Drey mauern ist worden ein Dag
1/2 macht — — — — — 2 fl
ein dag Werker 1 dag 1/2 — — — — — 21
Drey führ sandt sambt den sandt
arbeiter und führlohn — — — — — 33
Summe 2 fl 54
den 5 febr ist
disses Richtig
bezahlt worden. *Sewastian Haichner*
Maurer Meister.

Hátlapján. No. 120.

Den 20 februarij den Dischler
geselben geben zu Einer Ricoglien Vor den altar — — — 2 fl —
Deto Vor 6 Mass Wein in die
Pfar Kirchen den Dischlern
und Bilthauer für den altar
auf Sezen id est — — — — — 30 kr
Den 27 februarij den Bilthauer
geselben zu Einem Ricoglien geben — — — — — 2 fl —
Den 29 Martij bezahle ich den
Dräxler Vor die Maij Krug
zu drej Puschen (?) — — — — — 1 fl —

Den 19 Maij bezahle ich 2
 Zimmerleute Vor dass Grist
 zu machen Zum altar — 40 kr
 Den 16 Mai den fo geben 6 fl —
 Deto Vor den Pilthauer die Por-
 tions bezahlt — 3 fl 27 kr
 Vor die läden heim zu drag
 bezahlt — 6 kr
 Vor das Blat in die Kirchen
 zu Drag — 1 fl
 Vor 6 ft. Vor das Blat an Zu-
 streichen Vor einer Ma-
 renda an (?) Johans Tag — 1 fl 15 kr

 Summa 20 fl. 45 kr diss ist richtig
 bezahlt worden. Mathias Rened-
 hofer bezahlt zum Handwerk — 15 fl
 Jahr Schilling ist. —

(Fővárosi Múzeum. Céhiratok. Lelt.
 szám: 1390—2.)

QUITTUNG.

fr. hundert Vürzig gulden, Rheinisch,
 welche Ich Endes unterschriebener Von
 den Ehrsamem lederer handwerkh em-
 pfang, Vor den in die allhiesige Statt.
 Pfaar-Kirchen gemachte Altor, Von bild-
 hauer arbeits Richtig und paar em-
 pfangen.

Sage 100 und 40 fl. Rh. den 27 Febr. 736.

Frantz Carolus

P. H. Gundrich Bürger und Bildhauer
 in Pest.

(Főv. Múzeum. Céhiratok. 13970—3.)

QUITTUNG.

fr. hundert zwanzig gulden Reinisch
 welche ich Endes unterschriebener von
 dem Ehrsamem lederer handwerk Ein-
 fangen Vor dass in die allhiesige Statt-
 Pfar-Kirchen gemachte Altar Von dischler
 arbeits richtig und par Empfangen. —
 sagen 100 und 20 fl. Reinisch.

Pest den 27 februarij 736.

Johann Kristoph Kublureth

P. H. bürgl. Dischler meister
 alda.

(Főv. Múzeum. Lelt. szám: 13970—1.)

QUITTUNG.

fr. zehen gulden Rheinisch, welche
 ich Endesun ferschiedener Empfangen
 Von den Ehrsamem Lederer handwerkh,

wegen zugemachter arbeits auf den Al-
 tar in die allhiesige Stadtpfar Kirchen.
 Pest den 28 May 736

Frantz Carolus

gundrich, bürger und
 Bildhauer in Pest.

(Fővárosi Múzeum. Céhiratok. Lelt.
 szám: 13970—7.)

Was Vor das Ehrsame Lehder Hand
 Werk an Mahler und Bildhauer Arbeit
 gemacht ist worden, als Nemlich 4 Leich-
 der und 3 Ramen Bildhauer Arbeit 8 fl.
 Vor die Vergoldung — 14 fl
 Vor Klampfer und Slosser — 1 fl 16 kr
 Vor Klasser und Buchdinger 1 fl
 Summa 24 fl 16 kr

Richtig bezahlt

Carl Strasser.

Hállapján. Anno 736 No. 136.

(Fővárosi Múzeum. Céhiratok. Lelt.
 szám: 13970—4.)

Den 14 abril dem schneidter Vor den
 Vorhang zum Altar bezahlt 1 fl. 30 kr.

Disser auss Zug ist Richtig bezahlt
 worden. Sambt den Schlosser 2 fl. 50.

Vor die Leinwanth Sambt denen Rin-
 gen und 2 min 11 fl. 45 kr. —

No. 118. Anno 740. — Summa 15 fl 9 kr.

Hállapján.

Lands Des 1740 den 8 Marty in Pest.

Die herren Lederer haben empfang.

55 Ellen blaue Leinwandt a 20 kr 11 fl.

$\frac{1}{4}$ blaue 2 min — 30

9 fom Bandt — 15

fl. 11, 45 kr.

Den 14. Marty ist zu Dank
 bezahlt worden.

Andreas Brodanoner (?)

*

A közölt okmányok helyesírási és sti-
 lisztikai egyenlőtlenségei már eleve is
 elárulják, hogy még az irodalmi műve-
 lődés (a felvilágosodás) korszaka előtt
 tartunk. Mindenesetre tévednénk, ha a
 gyakran eléggé otromba hibákat a ma-
 gukban véve nem éppenséggel kedvező,
 speciális pesti viszonyok rovására írónk.
 A délnémet barokk legjobb nevű mes-
 tereitől (Baltasar Neumann, Poppelmann)

származó okmányok ugyanazokat a főgyatékosságokat mutatják; Fischer von Erlach végrendelete pedig szinte hemzseg hasonló ortográfiai kisiklásoktól. Ezek a férfiak nem komplikált mondat-szerkezetekbe, hanem hatalmas építési konstrukciókba öntötték gondolataikat. Ami ezeknek az okmányoknak mégis egy bizonyos helyi zamatot kölcsönöz, első sorban a *mutua* és *media* (d. g. b. és t. k. p.) a tipikus sváb fonetikából levezethető, állandó elcserélése, vagy azoknak felesleges halmozása p. o. *Leinwand!* *Handwerkh* stb. A nagy kezdetűk használatában mutatkozó nagyfokú bizonytalanság azonban az egész német nyelvterületen szinte általános jelenség volt. Már nehezebben megmagyarázható az a tény, hogy a végösszegek gyakran kisebb-nagyobb eltéréseket mutatnak. Itt feltételezhető, hogy a kisebb differenciáknál csak általánosan szokásos, az érdekeltek szemében magától értetődő levonásokról lehetett csak szó, míg a nagyobb hiányokra nézve csak az előttünk ismeretlen okmányok adhatnának kielégítő választ. A részletezésekben felsorolt boradagok és «*Ricoglienz*» pénzek nem szabályos fizetések voltak (hiszen

tudjuk, hogy főleg Budán, de Pesten is a bor elég gyakori és páratlan népszerű «*valuta*» volt), hanem csak egyes, fontos lezáró munkálatoknál esedékes hozzápótlások számba mentek.

Ezen alaki megjegyzések után most felmerül az a lényegbevágó kérdés, hogy a közölt adatok a maiglan még fennálló oltárok melyikével hozhatók összefüggésbe. Itt segítségünkre siet az a második szerződés, mely 1741-ben Gundrich szobrász és a pesti kádarcéh által kötöttetett. Ebben az esetben is egy oltár megrendeléséről van szó. Hiszen a pesti kádárok összeköttetései a plébánia-templommal szintén már nagyon régi keletűek. Már 1482-ben négy más céhhel egyetemben (kőfejtők, kerék- és hintógyártók, asztalosok) gondolták a Sz. Péter és Pál oltárát. A török hódoltságot közvetlen követő időkben pedig már 1696-ban a pesti céhek egyik legelésejeként újonnan szervezkednek és 1741-ben, amidőn ezúttal csak egyedül kötelezik magukat egy oltár felállítására, már egy gazdag, a céhjegyző könyvekben lefektetett tevékenységre tudnak hivatkozni. A számunkra nagyon becses szerződés így szól:

(Fővárosi Múzeum. Céhiratok. Lelt. szám: 13961.)

CONTRACT.

Welcher zwischen mir, Und dem Ehrsamem Binder handwerk ist geschlossen worden, wie folgt: Ein Altar in die allhiesige Statt Pfar Kirche darzu die Vällige bilthauer Arbeith zu Verphassen (!), gleich wie der lederer altar ist. Vor solche Arbeitd Verspricht Mir ein Ehrsame Handwerkh hundert zwey und Treysig gulden Rh. und trey st. Discretion (!) Nach Vollenter arbeith, Welche arbeith Nach Möglichkeit Verspriche zu Verfertigen.

Durch diesen Accord Empfangen
flr. 50 st. Rh.

P. H.

den 14 Jolli hab ich empfangen
bar 30 flr.

den 2. Nov. bar 20 flr.

Mer hab ich bekumen

Mer Mollen (?) 5 flr.

bekumen 5 flr.

Pest d. 26. febr: Aus. 741.

Frantz Carll

gundrich Bürger
und Bildhauer in Pest.

Dieses Contract ist allhihr von den herennen Binder Meister richtig bezahlt worden mii 100.35 flr den 16. März 1542

Frantz Carl

gundrich, Bürger
und Bilthauer in Pest.

Ennek a szerződésnek legfontosabb tétele az, hogy a kádárok oltárukat a tímároké mintája után kívánták készíttetni, amiből világosan kitűnik, hogy itt párdarabokról van szó. Ez a megfontolás lényegesen elősegíti az azonosítást, mert két olyan, úgyszólván minden részletben megegyező oltár manapság is fennáll. Csak a jobb- és baloldalon lévő második fülkében látható két oltárműről lehet szó. Magától értetődően nehéz kimutatni, hogy melyik az 1736-ban készült oltár és melyik a későbbi, de ez utóvégre másodlagos kérdés. Sokkal fontosabb számunkra, hogy a stilisztikai tényállás nemcsak igazolja nézetünket, hanem minden más megoldást egyenesen kizár. Az oltárok teljes megegyezése először is ugyanazon mesterkézre vall. A formaelemek mind az érett barokkművészet gazdag tárházából valók és gondos artikuláltságukkal tüntetnek. Annál feltűnőbb, hogy az összhatás a részletformák lendületével sajátos ellentétben álló jőzanságról sőt félénkségről tanuskodik. Ez a komponáló mód az új, átmenet nélkül reá szakadt formanyelven egyelőre csak dadogni tudott és meglehetősen messze áll még a tulajdonképeni barokk izzó retorikájától.

Az oltárok mestere Gundrich Károly Ferenc a hazai műtörténeti irodalomban eddig csak egyetlenegyszer fordult elő, mégpedig Némethy Lajosnál a pesti Szentháromságsszoborral kapcsolatban. Ez utóbbi mellékalakjai (sz. Sebestyén és a négy angyal) t. i. már annyira megromlott állapotban voltak, hogy «a szél könnyen ledobhatta»; a tanács a szükséges javításokról maga kívánt gondoskodni és a helyreállítási munkálatokat Gundrich (Némethynél tévesen Grundrich) Ferenc Károlyra bízta, aki aztán ennek fejében 1743 december 20-án 70 forintot kapott. Az ugyanitt szükségessé vált kőművesmunkát Pauer végezte 9 forint ellenében. Feltűnő itt a szobrászati és építészeti munka díjazása közt fennálló óriási aránytalanság, annál is inkább,

mert Pauer mester nem az utolsók közül való művész volt. Hiszen tudjuk róla, hogy a templom építésénél is vezérszerpet játszott. Nyilvánvaló, hogy itt is szoros egyetértésben működött Gundrichal, aki közben a 20-as években ott működött Hörgert, a Flóriánszobor készítőjét felváltotta. Ugyanazokat a megfigyeléseket, melyeket a plébánia-templom két oltáránál tettünk az összhatás bizonyosfokú egyenletlenségét illetően, ez esetben is felsorolhatjuk. A részletformáknak minden, a kor stílusnak megfelelő nagysága, az egész szerkezet minden ünnepi gazdagsága mellett, az elrendezés bizonyos széteső lazasága mégis nélkülözi ama mindent lenyűgző egységet, mely annyira reányomja a maga bélyegét az egész kor művészi arculatára. Ebben a tekintetben erősen elűt a budai Szentháromságsszobortól, melynek historikumát — hála Schoen Arnold fáradozásainak — sokkal jobban ismerjük. Ezt a stilisztikai elsőséget már az a tény is eléggé magyarázza, hogy ez esetben külföldi mesterek alkotásával van dolgunk.

Ami most már oltárainkat illeti, fel kell tételeznünk, főleg a kádarcéhvél 1741-ben kötött szerződés alapján (melyben egy oltár felállításáról és az egész szobormunkáról van szó), hogy az eredeti terv és az összkompozíció mindkét esetben Gundrich érdeme és hogy az asztalos- és ácsmesterek az ő felügyelete alatt dolgoztak. Az előbb már megpendített összhangtalanság az előreduzadó barokk részletformák és széteső kompozíció között már a reliefhatás és a mélységbe való terjedés teljes hiányában mutatkozik. A helyzetet uraló dimenzió még mindig a sík felület. A képek, a keretezés, a kétoldalt erősen kiugró oszlopok, a komplikált párkány és volutarendszer, és az önálló szoboralakok még nem tudtak szerves egységgé összeforrni. Ezek a jelenségek még jobban kidomborodnak, ha a kérdéses két oltármunkát az első kápolnapár nyilván

jóval későbbben készült oltárműveivel egybevetjük. Ezeknél a vonalvezetés lendülete, a duzzadó mozgalom és a kimondott hármas dimenzionalitás a pesti helyi iskola salakjait már teljesen eltüntették.

A figurális plasztika, Péter és Pál egy gótikus idomú (későbbi) baldachin alatt, valamint két női szent a déli kápolna oltáránál, két angyal az alábbival teljesen megegyező baldachin alatt és két szent püspök az északi kápolnában tartásban és mozgásban még meglehetősen nyugodt formákat mutatnak. A technikai kivitel és itt-ott egy mohóbb mozdulat azonban már elárulják, hogy a középeurópai barokk szélesen hőmpölygő hullámainak kellős közepében állunk. Az elrendezésben észlelhető félénkség a fent jellemzett sajátos pesti viszonyokban leli magyarázatát, ahol a török idők hosszú sztagnálása után autochton kiindulópontok úgyszólván teljesen hiányoztak. Úgy látszik, hogy Gundrich maga ezen fogyatékoknak teljes tudatában volt, sőt tőle telhetőleg igyekezett is ezeket kiküszöbölni és saját fiát legalább más utakra terelte. A bécsi képzőművészeti akadémia matriculáiban akadtam az 1752-es év tanítványai között Gundrich József pesti szobrász nevére, akinek ott nyilván azt kellett tanulnia, ami neki, apjának és az egész pesti helyi iskolának még hiányzott.

Gundrich, az apa, azonban nem Bécsből vetődött Budára, ahogy azt a fenti adatból, német hangzású nevéből és számtalan analog esetből feltételezni szeretnők. Egészen tisztán még nem látunk ebben a kérdésben, de annyi bizonyos, hogy magyarországi származású volt. A budai polgárjoga körül csoportosuló adatok és okmányok azt látszanak igazolni, hogy Győrben született, hol a XVIII. század első felében általában élénk művészi és ipari tevékenység fejlődött ki, mely serénykedés éppen Pestre, de elég gyakran Budára nézve is rendkívül termékeny befolyást gyakorolt. Így p. o. a

törökutáni idők legrégibb, névszerint is ismeretes pesti ötvöse J. M. Crinesz 1730 körül szintén Győrből származott; a győri bencések temploma még manapság is őriz egy J. M. C. mesterjeggyel szignált szentségtartót. Itt született továbbá Eberhard Antal, budai szobrász és fivére János, ki 1760-ban Budán mint ötvös kimutatható. Hogy Gundrich is ebben a városban született, következtethetjük a budai tanács 1726 február 8-án kelt jegyzőkönyvéből, mely szerint mesterünk mint polgár felvétetett. Ebből az okmányból kiolvashatjuk, hogy ez a felvétel korántsem ment símán. Éles fény esik itt az akkori Buda klikkrendszerek, kenyéririgység, vetélykedés és törtetés által széjjelszaggatott polgári és társadalmi életére. Gundrich budai kor- és szaktársai közül a legbékésebb még Hörger volt; ez a fent már egy ízben említett mester nagyon keresett szobrász volt, állandóan voltak megrendelései Budán és Pesten egyaránt, így tehát nem igen törődött a körülötte lezajló érvényesülési villongásokkal. Rupert alakja is meglehetősen háttérben maradt. Annál élesebben megrajzolódik Mosselruthner szobrászmester egyénisége, kibén a Gundrich ellen indított hajszának tulajdonképeni megindítóját és szívós vezérét kell, hogy lássuk. Ő volt a budai városi tanács hivatalos szobrásza, Gundrich Budán való letelepítése idejében már haladottabb korú ember lehetett; hiszen már 1715-ben mint keresett mestert említik. Az új jövevényben veszedelmes vetélytársat szimatolt és minden lehetőt megtett, hogy polgárjogának ügyét megghiúsítsa. A budai magisztrátus becsületére legyen mondvá, hogy fáradozásai sikertelenek maradtak. Csakhogy Gundrich mester ennek az eredménynek nem igen örülhetett, mert abbéli kísérleteinél, hogy új hazájában gyökeret verjen, lépten-nyomon szemben találta magát a kudarc által még jobban felcsigázott vetélytárssal. Ennek a szüntelen aknamunkának tulajdonítható, hogy Gundrich hétéves re-

ménytelen küzdelem után Budát otthagytá és átköltözött Pestre. Az erre vonatkozó jegyzőkönyv azonban némiképpen keresztülhúzza a fenti számításainkat, mert a leglényegesebb pontban eltér a budai felvételi okmánytól.

«Frantz Carl Kundrich ein bildthauer wird auf seijn gethanes gebührendes ansuchen vor ein bürger an undt aufgenommen, also dass er die gebührende helffte bürger Recht als ein hiesiges Kindt erlegen muss. Pest. 1733. jun. 26.»

Itt egy egyelőre áthidalhatatlan ellentmondás mutatkozik, mert a győri származású mesterből egyszerre egy idevaló gyermek (hiesiges Kindt) lett. Ezt már azért sem lehet elírásnak avagy tévedésnek minősíteni, mert a Pesten született folyamodók csak fél illetéket fizettek s eppé ezért származásukat elfogadható módon igazolniuk kellett. Viszont az a feltevés is eléggé valószínűtlennek látszik, hogy itt két hasonnevű szobrászmesterről volna szó. Igaz ugyan, hogy Gundrich budai szereplése alatt, de első pesti éveiben rendszeren Károly név alatt szerepel, későbbben 1735-ben a Ferenc keresztnevét viseli, az 1733-ból, 1736-ból és 1740-ből származó okmányokban mind a két keresztnevet használja s nagy előszeretettel Frantz Carl lussal írja alá a nevét. Látjuk tehát, hogy e nevek használatában semmiféle logikai vagy kronológiai rend nincsen, úgy hogy bátran eltételezhetjük, hogy minden egyes esetben ugyanazon emberről van szó. Említésre méltó, hogy a fent közölt okmányban a szobrász (bildthauer) megjelölés előfordul, ami mesterünk nem csekély művészi öntudatáról, de munkásságának rendkívüli megbecsüléséről is tanuskodik, mert a mesterek ezen kategóriájára nézve akkor a kőfaragó (Steinmetz) elnevezés még általánosan használatban volt. A pest-budai viszonyok szegénységére vall, hogy ugyanakkor, mikor nyugaton a nagy és liliput fejedelmi udvarok úgynevezett cavalier-művészei a helyzetet uralják, itt nálunk a «szobrász»

megjelölés meghonosítása már a fejlődés útjelzőjeként tekinthető.

Mesterünk életpályája most már nemcsak művészi tekintetben, hanem politikai-társadalmi vonatkozásban is örvendetes lendületet kapott. Polgártársainak bizalmából már 1735 április 24-én választott polgár lett, sőt még az az elégtétel is jutott osztályrészéül, hogy Buda város tanácsa egy ízben, alkalmasint a budai Szentháromság szoborral kapcsolatban, kikérte a tanácsát.³ Igaz, hogy ez régi ellenfelének, Mosselruthnernek halála után történt.

A szobrászati munkák szerzőségének megfektése után vitás volna még a festő munka. Itt azonban kevésbé biztos talajon mozgunk s nem leszünk — sajnos — abban a helyzetben, hogy Gundrich Carolus Ferenc mellé egy, neve, életrajzi adatai és művészi alkotásai szerint élesen meghatározott festőtársat is állítsunk. Erre vonatkozóan abban az okmányban sem kapunk egyértelmű támpontot, mely szintén a tímárok céhládájából került elő és így szól:

(Fővárosi Múzeum. Céhiratok. Lelt. szám: 13970—6.)

Mit gegenwärtigen betheure, wie dass ich endtsunderschribner von der zwey Altar Blöther, so in Wien gemahlen worden, aus Handt H. Lederer vor soliche 57 fl. poor und richtig Empfangen habe
Pest den 15 Dezember 1735.

P. Pius Schahermayr
ord(inis) be(ne) d(ict) o(ru)m

Hátlapján:

Anno 735 No. 113. P. 1. ricarius.

*

Hogy ez az elismervény a tímárok oltárművével valami kapcsolatban állott, már abból is kitűnik, hogy az előbb em-

³ Az erre, úgyszintén a mester budai éveire vonatkozó adatokat Schoen Arnold úr szíves közlésének köszönhetem.

lítettékkel együtt a tímárok céhládájából került napvilágra. A korábbi keltezés első pillanatban gondolkodóba ejthet. Ellentmondás azonban nem igen foroghat fenn. A két kép már 1735 december 15-én lett átvéve, tehát oly időben, amidőn a tímárok oltára még nem volt kész, de nyilván már régebben munka alatt állott. E munkálatok tartamára nézve hozzátéve, hogy támpontot kapunk a második oltárra vonatkozó szerződésben, mely 1741 február 26-áról van keltezve, míg a munka bevégezésére és az utolsó részletfizetésre vonatkozó záradék csak 1742 március 16-án lett hozzápótolva. Egy 13 hónapos latitudón belül az a másfél hónapos különbség igazán nem játszik szerepet. Még az a tény is, hogy a kérdéses oltárnak valóban két festménye van, e feltevés mellett szól. Igaz ugyan, hogy a kisebb, az oltár oromzatába beleillesztett és a felhőkön trónoló Madonnát ábrázoló képnek teljesen megfelel a későbbi (kádár) oltár hasonló helyen látható képe a felhőkön trónoló megváltóval; úgy hogy ez esetben is párdarabokra lehetne gondolni. Ezzel szemben

az első (tímár) oltár főképe (szűz Mária sz. Ferencel és sz. Katalinnal) stilisztikailag szintén a legszorosabb analógiákat mutat a két oromzati képpel. Így tehát feltehető, hogy a Pater Pius által közvetített kép azonos a tímárok oltárán látható táblákkal, a kádárok oltárának oromzati képét pedig alkalmasint utána rendelték. Ez utóbbi oltár főmezejében csak egy schematikusan festett, fogadalmi ajándékokkal teljesen betakart madonnakép áll. Mindenesetre jellemző a pesti képi iskolára nézve, hogy ezeket a képeket Bécsből kellett rendelni. Ezek a festmények az ismertebb bécsi festők közül úgy színezetben, mint formakezelésben még legközelebb állanak Daniel Gran műhelyhagyományaihoz. Itt még további levéltári kutatásokra lesz szükség.

Egyelőre a Gundrich Carolus Ferencre vonatkozó eredményekkel be kell érünk. Gundrich mostanáig csak árnykép volt, pusztán név, mely most az okmányainkkal bebizonyított munkái révén mégis határozottabb fejlődéstörténeti értéket és élesebb egyéni körvonalakat kapott.

Horváth Henrik.

KÖNYVISMERTETÉSEK.

DR. ROSKA MÁRTON: **Az Ősrégészet Kézikönyve. II. Az újabb kőkor.** — Cluj. Kolozsvár. Minerva irodalmi és nyomdai műintézet r.-t. 1927.

Dr. Roska Márton tiszteletreméltó vállalkozása, hogy magyar kézikönyvet adjon az őskor iránt érdeklődő magyar közönség kezébe, az előttünk fekvő második kötetrel hagyta háta mögött a legnehezebb lépést. Az újabb kőkor régebbi szakaszának kronológiája, az úgynevezett átmeneti kultúrák miként való felsorakoztatása a hiatus kitöltésére, az ősrégészet legaktuálisabb problémája. A fejlettebb szakasz kultúrája pedig területileg, időrendileg, fajilag annyira szétágazó, bizonyos közös jelenségek mellett is annyi különbséget mutat, hogy bizony nehéz benne az evolúció Ariadne-fonalát megfogni.

Az átmeneti kultúrák kérdésének mai állásáról rövid, szabatos összefoglalásban tájékoztat a szerző és teljes világításba helyezi azokat a területileg egymástól távolfekvő emlékcsoportokat, amelyek szorosabban vagy lazábban kapcsolódó láncszemekként a palaeolithikumtól a kifejlett neolithikumhoz elvezetnek. A későbbi fejlődési fokok leleteiből pedig oly anyagot mutat be, amely magán viseli azt a bélyeget, hogy egy életen át tudatos munkával gyűjtött ismeretek dús tárházából való. Azok az utolsó betűig helytálló fejtegetések, amellyel a szerző a jelen kötet második részét (29. oldal) bevezeti, azt is elárulják, hogy az eligazodás Ariadne fonalának is birtokában van. Mégis azzal az érzéssel tesszük le

a könyvet, hogy az olvasónak nem adta a kezébe ezt a fonalat, hanem reábizta, hogy keresse meg az elébe tárt gazdag sorozatokban. Ennek oka az, hogy szerző nem tartotta be következetesen azt a célkitűzést, amely szerint: az egyedül helyes eljárás, ha előbb az egyes kulturális szempontból határozottan elkülönülő területeket vesszük vizsgálat alá s ha a részekkel tisztában vagyunk, iparkodunk az egészre illő törvényt levezetni. Szerző könyve két helyen is ad rövid, igen rövid jellemzést ezekről a kultúráiról elhatárolható területekről (29—43. és 79—85. l.), az anyagot azonban «A neolithikum ősemberének külső életmegnyilvánulásai» főcím, «anyagi kultúrák» és «szellemi kultúrkincsek» alcímek alatt számos fejezetre fölosztva tárgyalja. Ezek a fejezetek külön-külön igen talpraesett kis monografiák, egyikök-másikuk a területi elterjedés szerint, mások a tipológiai fejlődés rendje szerint megvizsgált, egy ismeretekben gazdag, meggondolt szakember ítélete által megvilágított anyaggal. Az egyes területi kultúrák határait azonban teljesen elmoszák az elkerülhetlen ismétlődések s ha valaki a könyvből Észak-Európa vagy a Földközi-tenger partvidékének kultúrájáról akar fogalmat alkotni, végig kell böngésznie a kötetet. Szerző előtt sok tiszteletreméltó, sőt tekintélyes külföldi kézikönyvíró járt ezen az úton, azok is megnehezítették az anyagban való eligazodást. Az említett kézikönyveknél becsesebb reánk nézve Roska könyve, mert a bemutatott demonstratív anyagban az általa legjob-

ban ismert, részben általa föltárt erdélyi, keletmagyarországi és román leleteket illeti meg mindenütt az első hely, így közvetlenebb, kézzelfoghatóbb, tanulságosabb minden magyar kutatóra; csak sajnálhatjuk, — magyar könyvről lévén szó — amely valószínűleg hosszú időn fog ősrégészeinknek látkört fejlesztő, hasznos útmutató gyanánt szolgálni, hogy szerző nem vonta be ebbe a behatóbb tárgyalás keretébe az egész középdunai medencét, főleg a magyarországi anyagot, amelyről Lengyelen kívül alig esik szó. Nem ismerjük meg például szerzőnek a véleményét azokról az alföldi szalagdíszes cserepekről, amelyekre először Reinecke irányította a figyelmet (Arch. Ért. 1896. 289—294.) s amelyek azóta számtalan helyen kerültek felszínre, nem a lóci zsinages díszű edényről. Nem a barlangokban és szabadégalatti helyeken felszínre jött azon szalagdíszes jellegű emlékekről, amelyeket Bella «bükk keramikának» nevez s amelyeket már Nyáry aggteleki barlangi ásatásából ismerünk. (Nyáry Aggteleki barlang 180—227. ábra.)¹ Ugyanígyen mellőzésben részesült Horvátország, amely pedig mint összekötő tag is fontosnak látszik a krajnai töze glápok és az Al-Duna neolithkori kultúrája között. Elismerjük, hogy szerzőre nézve az újabban felszínre került leletek megismerése, más államok területén levő vidéki múzeumok átkutatása a jelen körülmények között nem volt lehetséges. De hálás feladat lett volna a régebbi szakirodalom olyféle gondos átvizsgálása, mint amintőre a Dolmen-kérdésben vett szerző magának fáradságot, amikor egy téves vélemény elosztatására régi folyóiratokban elszórt, elfeledett közleményeket kutatott föl. A Dolmen-kérdés tárgyalása, amely 68 lapot foglal el a könyvnek mindössze 410 lapnyi tárgyalási területéből, kinőtt ebből a szűk keretből, ezért célszerűbb lett volna külön tanulmány alakjában

közzétenni s a megalithikus emlékek tárgyalását a könyvben rövidebbre szabni. Nem indokolja ezt a bő tárgyalást az sem, hogy szerzőnek sikerült bebizonyítani, hogy hazánk területét sem hagyta érintetlenül, sőt Erdélyre, úgy látszik, nem is alárendelt jelentőségű az a kulturális áramlat, amely a megalithikus emlékeket létrehozta. Maguk az emlékek, amint a régi, jól megfigyelő kutatók leírásában mutatkoznak, méreteik szerint, inkább a kősírládákhoz állanak közel, felépítésük azonban Dolmenszerű. Ismertetésük, jelentőségük felismerése mindenestre nagy érdeme a szerzőnek, de meg kell hajtani lobogónkat azok előtt a gondos, világosfejű, régi erdélyi kutatók előtt is, akik a múlt század hatvanas éveiben, amikor az ősrégészeti kutatás még gyermekkorát élte, pontos leírását adták ezeknek az emlékeknek.

Kétségtelenül legértékesebb része a könyvnek a keramika ismertetése, bár szerettük volna, ha a Dolmeneknél megtakarítható tárgyalási területet szerző az ősember munkásságának erre az egy-szersmind legfontosabb megnyilvánulására fordította volna, ugyanis ez ma a legmegbízhatóbb tájékoztatónk a *neolithkor* relatív kronológiájában s e mellett helyhez kötöttsége révén legerősebb bizonyítéka a faji, illetve kulturális egységeknek. Megkapjuk azért e fejezetben a különböző helyi csoportok rövidre szabott jellemző ismertetését, az egyes idegen keramikai csoportok Magyarországra és Erdélyre való kihatására vonatkozó utalásokat. A zsinages díszű keramikánál, sajnos, csak szerző két régebbi tanulmányára való reámutatás alakjában. A gömbalakú amphoráknál egy amphora bemutatásával, amelyet nem mondanánk ugyan gömbalakú amphorának, mert hiszen széles fenéke és egyáltalán nem gömbalakú teste van, füleinek elhelyezésével, vállának díszítésével azonban kétségtelen bizonyítéka annak, amire szerző felhasználja, t. i. hogy ennek a formának a hatása Erdélybe a Maros

¹ E keramika viszonyát a többi leletekhez Kadić 1910. évi ásatásai tisztázták.

völgyéig át elhatott. Nem lelünk a könyvben hasonló utalást a galléros, vagy amint a szerző mondja, nyakravalós palacknál, amelynek felismerését hazai anyagunkban pedig szintén szerzőnek köszönjük. A tárgyalás súlypontja a fejezetben a festett keramikára esik. Szerző ebben a fejezetben az idevágó anyag alapos ismertetése után Hubert Schmidt nézetéhez csatlakozik. Erdélyt tekinti a festett keramika központjának és keletkezési helyének. Ma már alig lehet helytálló érveket felhozni ez ellen a felfogás ellen és a festő technikának s a vele kapcsolatos ornamentikának Görögországból való származtatása mellett. Legfőlebb az lehet kérdéses, nem inkább az erdély-moldvai határhegységtől délre kell-e keresnünk a keletkezési helyet. Meggyőző szerző érvelése ez ellen a felfogás ellen és a Csehországból való származtatással szemben.² Helytállók kifogásai az ukrán és a déli keramikai csoport erőszakolt egységesítésével szemben (162. l.) is.

Technikailag az erdélyi festett keramikához fűződő ukrán kultúrájánál különbségként az állatornamentika jelen-

létét hangsúlyozza³ és szerencsés kézzel ragad ki az egyébként elütrő jellegű susai leletek közül egy ilyen állatornamentikával díszített cserepet, amikor a susai leleteket Anauval, sőt Kínával együtt az ukrán kultúrkör kisugárzásának mondja. Az a körülmény, hogy az ukrán állatornamentika elemei között az oroszán is fölismerhető, kétségtelen bizonyítéka bizonyos dél felé irányuló összeköttetéseknek, de egyszersmind délről eredő motívumok átvételének is. A kölcsönhatások kérdésében nehéz még ma érvényes ítéletet mondani, a közbeeső területek neolithikumának ismerete nélkül.

Ugyancsak tanulságos része a könyvnek az őskori lakásokkal foglalkozó fejezet, mindannak, amit a lakásokról, alaprajz, felépítés dolgában ismerünk, igen jó összefoglalása, amelyhez hasonlólt külföldi kézikönyvekben sem ismerek. A fejezetben (212. l.) és a könyv egy másik helyén is (364. l.) kísérteni látjuk azonban a régi Foltin János-féle felfogást, amely szerint az ősember valósággal a szemétdombon élt volna s amikor már tűrhetlen volt háza táján a szemét, kénytelen volt azt agyaggal lefojtani. Az két-

² Reánk nézve az utóbbi időben szintén nyert a kérdés jelentőségében az Alföldön ú abbi időben felszínre jött, vagy jobban megismert idevágó leletek révén. A festés technikája nem minden telepen egyforma, vannak égetett vagy csak egyszerűn felrakott festékekkel díszítettek (mint pl. a herpályiak). Vastag, fehér, felrakott festés Vučedol, Szarvas (Szlavónia) ornamentikájára emlékeztet a somodori csőtálpú tálon. Végül a sátorlajújhelyi leletek, a bükk keramikához fűződő jellegű kísérőleletekkel és a festésnek fénylő voltával, amely más festékanyagok, illetve más keverési technika alkalmazását sejteti s némely a Wiener Naturhistorisches Museumban levő bukovinai edényre emlékeztet. Ezeket a technikai kérdéseket csak analízis útján lehetne eldönteni. Ösztönzésemre 1913-ban Gaspartz Géza kezdett ily vizsgálatokba erőddi, sátorlajújhelyi és ez eszmét nagy lelkesedéssel fogadó Hubert Schmidt szívességéből cucuteni cserepeken. A sokoldalú, lelkes Gaspartz halála s idegrendszerének azt megelőző összeroppanása meghiúsította a vizs-

gálat eredményéhez fűzött reményünket. A fonalat azonban újból fel kellene venni, meg vagyok győződve, hogy a technika ismerete sokban hozzájárulhatna az eredet és kölcsönhatások kérdésének tisztázásához. Szükséges volna e mellett a festett keramikát nyújtó telepek, mint Tiszapolgár, Sátorlajújhely beható vizsgálata, rétegezésük megismerése. Egyéb telepeink is hozhatnak meglepetéseket. Ipolyi Szihalomról említ cseresznyepiros grafitos cserepeket, amelyeket ő rómaiaknak tart, ha leírása pontos, úgy Hallstatt-koriaknak kellene a cserepeknek lenniök, de nem lehetetlen, hogy egyszerű fekete festéket nézett grafitnak.

³ Erdélyben sajátságosképpen nemcsak festett, plasztikus díszítményként alkalmazva sem látunk állatalakot az edényeken. Tordoson pedig gyakori az emberalak olyanféle ornamentális felhasználása, aminőt Magyarországból, Szarvas vidékéről és az Aranka-menti halmokból ismerünk és amelyeknek cyprosi analógiáira már Reinecke figyelmeztetett. A. É. 1898. 97–103.

ségtelen, hogy a tisztaság és higiénia iránti érzékről a mai értelemben alig lehet az ősebernél szó és nagyon találó szerző hasonlata, amellyel a cigányok szennyhez edzettségével hasonlítja össze az őseber tisztaság iránti érzékét. Feltevé, hogy nem vonatkoztatja ezt az olyan kultúrszínvonalon álló őstelepekre, mint például Erőd, amelyről helyesen jegyzi meg Childe (*The Dawn of the European Civilisation*. 153. l.), hogy ez nem is földműves kultúra. Kétségtelen helyes észleleten alapul egyébként maga a föltevés is, mert az alföldi ú. n. terramárás telepek rétegsorrendjében következetesen ismétlődik a hamu- és törmelék-rétegre felrakott, vízszintesen elegyengedett agyagfeltöltés. Ámde ezek a telepek, mint Tószeg példája mutatja, zárt csoportokat, sőt úgy lehet utcatorokat alkotó házakból állanak, amelyek közt itt-ott megtaláljuk a ház északi oldalán álló kis hamús és hulladékvermet, amelynek kiásása és a hamu naponkénti eltakarítása sokkal kisebb fáradság, mint a nagykiterjedésű agyagfeltöltésekhez szükséges földtömeg kiásása, távolról felhordása, hiszen ehhez százszorosan nagyobb földtömeget kellett fogyatékos szállítóeszközökkel megmozgatniok. Más magyarázatát kell ennek a rétegezésnek keresnünk. A felhalmozott agyagrétegek nemcsak hamut, egyéb égési termékeket, kormot, megszenesedett fát, kétszer kiégett edénycserepeket, kiégett faltapasztöredékeket is borítanak, jelölnek annak, hogy tűzvész, épületek leégése, előzte meg a feltöltés munkáját. Ilyen nagy pusztulás, épületek leégése, új építkezés szüksége, már indokolná ezt. A szemét elhordása sokkal könnyebb lett volna a feltöltésnél.⁴ Természetesen ott éktelen-

kedhetek a házak közt a kisebb-nagyobb szemétdombok is, amelyeket a romok eltakarításával együtt szintén elegyengettek az agyaggal való elborítás előtt, sőt megvan a lehetősége annak is, hogy a telep kiterjeszkedésével annak régi szemétkerakodó helyét kellett agyaggal leborítani. Agyagfeltöltés felhalmozása egyébként ma is szokásos az alföldi építkezésnél, akár új házat emelnek, akár a régi helyén újítják meg a lakást.

Tanulságosan egészítik ki az ásatások által felszínre jött alaprajzokat, a felépítés szempontjából, a házmodellek és a házak őskori ábrázolatai. Az a tordosi agyagedény, amelyet szerző ezek között bemutat, igen érdekes (139. ábra). Nem tartanám azonban kétségtelennek róla, hogy házmodell. Az előrészen levő fej nagy mérettel való hangsúlyozása, a hát, szerző szerint tető, hajlott alsó és felső vonala, a tollazatot, esetleg vesszőfonást, utánozni látszó díszítés, bennem egész más gondolatot kelt, amelyet némi analógiák is támogatnak, ezeket most nem áll módomban felsorolni, egyébként is a tárgyat csak az itt bemutatott rajzból ismerem s ezért a mondottakra nézve is bizonyos főntartással élek.

Igazat adunk szerzőnek abban is, hogy nem követi a német ősrégészeket azon az úton, amely faji etnografiát csinál az ősrégészetből, ez egyelőre nem kézikönyvbe való, hanem szaktanulmányok körébe. Az ősrégészet ez új célkitűzése fölött azonban már nem lehet közlegyintéssel napirendre térni, szükségkép magával hozza ezt az ősrégészet fejlődése, amely ismereteinek mai fokán a kultúrtörténeti jelenségek mögött a mozgató erőt, a kultúrát létrehozó és hordozó emberfajt keresi. A kölcsönhatásokat igyek-

⁴ Nem gondolunk itt a terramárás hasonló jelenségének Pigorini által kigondolt magyarázatára, a *szándékos felégetésre*, e szándékos felégetéssel szemben ugyanaz az ellenérvünk, mint a szemét lefojtásával szemben, a munkai óriási volta. E mellett szándékos felégetés ese-

tén föltétlenül eltávolították volna a házak belsőjéből házi felszerelésüket, pedig éppen e leégett házak adják a leggazdagabb leletanyagot. A tűz e sűrűn álló gyúlékony anyagból épült házakban amúgy is igen gyakori lehetett, aligha tartották azt kíváncsnak szándékosan is földégni.

szik megállapítani s valójában a tisztán kultúrtörténeti érdeklődés helyére történelmi jellegű érdeklődés lép, amely a most élő nemzetek őseinek az írott történelem látkörén túl eső emlékeivel igyekszik azonosítani az egyes őskori leletcsoportokat. Ezáltal lett az ősrégészet a németekre nézve nemzeti tudomány és jórészt ennek köszöni óriási fellendülését, ennek a közönség széleskörű érdeklődését és az őskori emlékek hathatós törvényes védelmét. Sajnos, reánk, Közép-Európában élőkre nem olyan egyszerű ez a kérdés, mint a germán északra, mégsem kételkedem abban, hogy idővel itt is sikerül antropológiai és leletvizsgálatok alapján és főleg az úgynevezett települési archaológia (Siedlungsarchaologie) művelésével faji csoportokat elkülöníteni egymástól, de ettől még nagyon messze vagyunk. Az út azonban, amely oda vezet, semmivel sem bizonytalanabb következtetéseken épül fel, mintha a természethűségre egyáltalán nem törekvő őskori kisplasztikai emlékeknek a termékenység hangsúlyozását célzó formai túlzásaiból, az őskorban itt élő népek testi sajátosságaira akarunk következtetni.

Az, hogy a szerző valóban az újabb kőkor minden jelentékeny kérdésére kiterjedő anyagot gyűjtött össze a kötetben, talán eléggé kitűnik a már eddig kiragadott szemelvényekből. Évek komoly, kitartó munkája volt ehhez szükséges. Ez a gondosan összeállított anyag sajtó alá adás előtt azonban igényelt volna még egy gondos utolsó simítást és gondos átnézést az imprimatur előtt is. Ezzel el lehetett volna kerülni a megdöbbentően sok csúnya sajtóhibát, amelyek néhol sorozatosan ismétlődnek, hogy, rosszakaratot nem tételezhetve föl, idegen nyelvű szedőre kell gondolnunk. De el lehetett volna kerülni a jegyzetek felcserélődését (v. ö. 500. jegyzet a 345. lapon), és a kisebb elírásokat is.

A «Tiefstich» keramika és a «Stichband» keramika jelölésére használt «tüz-

delt» szó igen gyakran «tüzedelt» alakban fordul elő. A 281. lapon nem teszi értetetővé szerző, hogy miből tapasztalja, hogy az ősember «halottait a pusztára helyezte s minden védőtakaró nélkül bízta azokat további sorsukra». Az 51. lapon Tószeg közelében helyezi el a nagyrévi Áldozó halmot. A 346. lapon «35 hüvelyk magas kis» edénykét említ. A 262. lapon a «tőzegökről», mint a vörös szarvasmarhafaj őseről beszél. Mivel alig hisszük, hogy az újabb kőkorban az ökörelőállítás operatív műveletét már ismerték volna, szerző itt bizonyára tulokra gondolt s ezzel a helyesbítéssel el is fogadhatjuk ezt a szöveg szerint kissé problematikus hangzó leszámaztatást. A 171. ábra magyarázó szövegében «arképes edényfedőkről» olvasunk. Ez a sietség azonban nemcsak az ilyen jelentéktelen, könnyen felismerhető és a könyv értékén nem rontó elírásokban, itt-ott az anyag rendszerezésében, a könyv beosztásában is megnyilatkozik. «A neolitikum természeti viszonyai, növény- és állatvilága» főcímet szerző például így osztja föl: a) természeti viszonyok; b) növényvilág; c) állatvilág; d) stratigrafia. A stratigrafia nem a természeti viszonyokhoz tartozik, hanem az őskori kutatás módszertanához. Ez a megjegyzés semmit sem akar levonni a stratigrafia című fejezetben elmondottak értékéből, mindazt, ami benne van, célszerű, sőt szükséges is volt elmondani. Hiszen Roskának, mint gyakorlati régésznek, éppen rendkívül gondos stratigrafiai vizsgálatai a főérdeme, de ez is a könyv menetének folytonosságát megszakító betöltés, amelyet célszerűbb lett volna a kronológiára, tipológiára és egyéb módszertani kérdésekre vonatkozó közléseivel egyesítve a könyv elején vagy végén összefoglalni.

A könyv nyelve, egész tárgyalási hangneme komoly, tudományos munkához méltó. Csak itt-ott iníciálta az a tudományos irodalmunkban újabban fellépett szokás, amely tájsozókkal és eredetieskedő

kifejezésekkel igyekeznek zamatosabbá tenni az előadást, sokszor a közérthetőség rovására, mint például a 87. lapon a balta «kiszotyogott a nyéllyukból». A 189. lapon «Volt a nőkéhez hasonló valamelyes bűjbeljük, szokmányuk», ugyanezen a lapon csak «túl-túl akadunk olyan leletre».

Meg kell még emlékezni szerző munkatársáról, a rajzolóról. Az, hogy az illusztrációk nagyon jól vannak megválasztva a szöveg kísérésére, szerző érdeme, az azonban, hogy a rajzok maguk technikai egyszerűségük mellett világosak, instrukciók, a rajzolóé. Csak itt-ott észlelhető egy kis zsúfoltság az elhelyezésben a könyv tipográfiai szépsége rovására.

A könyv gazdagodását jelenti szakirodalmunknak és sok lelkes barátot fog az őskor szerény emlékeinek szerezni, bizonyára tájékozottabb művelőket is. Az ősrégészek új nemzedéke nem lesz kénytelen első ismereteit idegennyelvű, a hazai anyagot kevesebb tájékozottsággal tárgyaló könyvekből szerezni, itt a kötetben készen és a hazai viszonyokhoz alkalmazottan kapja a legszükségesebb tájékoztatást. Ha a könyv ismertetése során szerző egyes nézeteit, véleményem eltérő lévén, bírálattal kísértem, érdemei mellett annak hibáira is reámutattam, mi sem állt tőlem távolabb, mint a munka értékének becsmérése. Szokatlan ez a kijelentés könyvismertetésben és felesleges is volna, ha nem volna arról tudomásom, hogy szerzőt könyve első kötetének e folyóiratban megjelent bírálata igen érzékenyen érintette. Azt a bírálót pedig elismert tekintélyű szakember írta, akinek bizonyára semmi oka sem volt arra, hogy a tárgyilagosság útjáról letérjen, ami egyébként is távol áll egyéniségétől. Mindenesetre örömdetes, hogy a sértődöttség nem vette el szerző kedvét a további munkától.

Befejező soraiiban szerző «az erdélyi lélekről» emlékezik meg igen meleg hangon és annak a nézetének ad kifejezést, hogy az főbb vonásaiban már az újabb kőkorból kialakult. Én kedvezőbb véle-

ménnyel vagyok az erdélyi lélekről s azt magasabb lelki kultúráltság termékének tartom, mintsem hogy őskori kunyhók homályában keletkezett volna. Úgy gondolom azonban, hogy e kérdés fejtegetése kívül esik az ősrégészet tanulmányi körén.

Dr. Márton Lajos.

HEINRICH SCHÄFER: **Aegyptische und heutige Kunst. Zur Stellung der ägyptischen in der Weltkunst. Die Antike**, Bd. III. Heft 3. Berlin und Leipzig, De Gruyter 1927. Folyóiratokban megjelent egyes cikkekről nem szokás külön ismertetést írni. Az előttünk fekvő munka esetében mégis helyénvalónak tartunk egy rövid megbeszélést, figyelemmel egyrészt a szerző tudományos tekintélyére, másrészt a tartalomnak az antik művészet általános megítélése szempontjából is nagy fontosságára.

Schäfer vizsgálódásainak középpontjába azt a lényegbeli eltérést állítja, mely egyrészt a nálunk szokásos ábrázolásmód, másrészt az egyiptomiak ábrázolásmódja között fennáll, még pedig a kerek plasztika és a reliefszobrászat terén egyaránt. Ez az eltérés az egyiptomi ábrázolásoknak Schäfer által úgynevezett «merőleges rátekintés»-éből (Geradaufsichtigkeit) származik, vagyis abból, hogy az egyiptomiak «az alakokat és azok részeit úgy rajzolták, mintha azok síkjaira a látás iránya állandóan merőleges volna». A primitív népek és a gyermekek ábrázolásmódja ma is ezen alapul. Az ilyen «merőleges rátekintés»-sel dolgozó művészettől a mi «képszerű» (sehbildmässig) ábrázolásmódunkhoz való átmenet, Schäfer szerint, nem egy általános, vagy legalább is több különböző helyen végbemenő természetes fejlődési folyamat eredménye, hanem egyedül a görög szellemnek nagyszerű vívmánya. Amint így egyrészt minden képszerűen ábrázoló művészet, közvetlenül vagy közvetve, a görögség hatására megy vissza, úgy másrészt a művészi meglátás módjának ezáltal magával hozott átalakulása, annak

számára, aki azt egyszer elfogadta, többé nem fordítható vissza. Számára tehát a «görögök előtti» művészet meglátásmódja csak értelmi úton lesz megközelíthető.

Végeredményben azonban a szemlélet módja független valamely alkotás művészi sajátosságaitól s inkább a világkép megismerésének, mint az esztétikának körébe tartozik. «Az alkotó művész munkája csak annak a kifejezésnek mikéntjében keresendő, melyet az egyes művészek vagy népek ez elvi alapoknak adnak». Kétségtelen, hogy egyrésztől a nekünk szokatlan meglátásmódnak, másrésztől a művészi kifejezésnek szféráját csak nehezen tudjuk elhatárolni egymástól s éppen ez a körülmény vezeti a modern embert az egyiptomi művészet hamis megítéléséhez gyszerre két irányban is. A kizárólag látási benyomásokat hangsúlyozó impresszionizmus lebecsüli az egyiptomi szobrászat rendelkezésére álló művészi lehetőségeket; ezzel szemben az újabb, expresszionista irányzat még súlyosabban félreérti az egyiptomi művészetet akkor, midőn bizonyos külsőséges hasonlóságoktól megtévesztve, azt tartja a művészi szándék kifejezésének, ami csupán az ábrázolásmódnak szükségszerű következménye. A modern művészet tagadhatatlanul megkönnyítette számunkra az egyiptominak megértését annyiban, hogy könnyebben elfogadhatóvá tette a képszerűtlen ábrázolásmódot, egyébként azonban minden összehasonlítás a modern és az egyiptomi természetábrázolás között csak eltávolíthat az utóbbinak valódi elvi alapjaitól.

A maga ábrázolásmódja által megszábott kereteken belül az egyiptomi művészet természetesen igényt tarthat arra, hogy klasszikusnak tekintsük, — klasszikus művészet alatt akár nietzschei értelemezéssel olyant értve, — mely valamely kultúra egész körének legbensőbb lényegét tükrözi, akár Sprangerral tartva olyant, mely egy kiragadott esetben tárja elénk a világ nagy törvényszerűségeit.

Calice Ferenc.

C. F. LEHMANN—HAUPT: **Geschichte des alten Orients** von E. G. Klauber. Dritte erweiterte und veränderte Auflage. (Weltgeschichte in gemeinverständlicher Darstellung herausg. von Ludo M. Hartmann I./I.) Gotha u. Stuttgart, Fr. A. Perthes A. G. 1925.

A történelmi tudás egyik területéről sincs a szakkörökön kívül annyi téves nézet elterjedve, mint a régi Keletről, amely felé az utolsó évtizedek nagyfontosságú leletei miatt az érdeklődés fokozott mértékben fordul. Így örömmel üdvözölhetjük, hogy a «Weltgeschichte in gemeinverständlicher Darstellung» kiadója szükségét érezte annak, hogy az 1919-ben először megjelent kötetet átdolgoztassa. A közben meghalt E. G. Klauber helyett C. F. Lehmann-Haupt vette át a munkát, amely joggal nevezi magát bővítettnek és átdolgozottak. Nemcsak terjedelme nőtt meg 92 oldalról 218 oldalra, hanem elejétől végig az egész mű gyökeresen átdolgoztatott, úgy hogy még a szöszertint meg hagyott részek is újak tekinthetők. Fokozza használhatóságát az a körülmény, hogy az eddig különválasztott történelmi áttekintés és kultúrtörténelmi részek egy-egy szövegbe olvadnak össze. Ekként a kissé száraz, nem kielégítő szövegből egy laikust és szakembert egyaránt intenzíven foglalkoztató mű lett. Természetesen e módosulás néha kissé az áttekinthetőség rovására történt, nem mindig könnyű azt a helyet megtalálni, ahol egy bizonyos anyag feldolgoztatott. Így elengedhetetlenül szükséges az igen terjedelmes, de különálló regiszter használata.

Ezzel a munkával a művelt olvasó végre egy ügyes, a mai kutatás magaslatán álló áttekintést kap Kelet történetéről, egészen Nagy Sándorig. Örven detes e mellett a kultúrtörténeti mozzanatok messzemenő tekintetbevétele. Képzőművészetek közül főleg az építőművészet jut szóhoz, a többi — főleg az egyiptomi — több figyelmet érdemelt.

volna meg. Így a művészettörténetileg oly fontos egyiptomi kisművészetről és iparművészetről alig tudunk meg valamit. Kár, hogy a legrégebb babyloni kultúra ismerete szempontjából alapvető angol ásatások Ur-ban, valamint Montet byblos-i leletei már nem jöhettek a feldolgozásban tekintetbe.

A legrégebb egyiptomi és babyloni történelmen, valamint a hettita birodalmon kívül — ahol a legtöbb új anyag gyűlt össze — a legbehatóbb tárgyalásban a perzsa birodalom részesült. Szerzőnek sikerült is kevés új adat dacára megtermékenyítő új szempontokat felállítani. Fontos tájékoztatást nyújt az achämenidai palota- és sírépítkezésről is.

Természetes, hogy egy folyton változó területen, mint aminő a keleti kutatás, minden szakember találhat olyan felfogást, amelyben nem ért egyet a szerzővel. Nincs itt hely arra, hogy ezt az egyes pontokra nézve kifejtjük, annál kevésbé, mert mindez a könyv használhatóságát lényegileg nem érinti. Mindenesetre néhol kíváncsós lett volna jelezni, hogy az előadott nézet nem megtámadhatatlan, vagy csak szellemes kombinációkon nyugszik, annál is inkább, mert forrás- és irodalomkimutatásról le kellett mondani. A 28. oldalon levő irodalmi kimutatás egyenlőtlen-sége miatt vajmi kevés kárpótlást szolgáltat. Így pl. aránytalanul sok helyet foglalnak el — a szövegben is — a kronológia és metrológia. (Az általános történelmi munkákhoz pótlólag megemlítendő a «Cambridge Ancient History», valamint az «Alter Orient». Különben is vitatható volna, hogy egyes részek (pl. Babylon régi dinasztiáinak története, a metrológiai kérdések stb.) nem lettek-e jelentőségükön túlmenő módon feldolgozva. Viszont hiányzik a kréta-ägai kultúrkör Kelettel való fontos kapcsolatának kidomborítása. Igaz ugyan, hogy Kréta majd a görög történelmi bevezetésében, tehát a könyvnek bennünket már nem foglalkoztató fejezetében

lesz bővebben tárgyalva — mindemellett Egyiptommal való kapcsolatára itt is ki kellett volna térni. Hasznos lett volna egy rövid áttekintés Elam legrégebb történetéről, az ezzel kapcsolatos kultúr- és fajproblémákról, valamint a líbiai kérdésekről, annál is inkább, mert fajkérdések terén fantazmagóriák uralkodnak a publikumban. Viszont igen öröndetes néhány eddig elhanyagolt mozzanat kultúrtörténeti jelentőségének kidomborítása, pl. a chaldaiak (ős-örmények) szerepe az építőművészetben és a fém feldolgozásában.

Kellemesen érint minden egészséges kritika mellett is a konzervatív állásfoglalás az ó-testamentum szövegével szemben (amire alaposan kitér a szerző), továbbá azon igyekezet, hogy összekötőpontokat találjon későbbi monda és tradícióhoz. Furcsa, hogy a trójai monda-kör egyáltalán nem jött tekintetbe.

Kissé behatóbb földrajzi tájékoztatás a nem szakember olvasó számára használna birt volna, annál is inkább, mert a mellékelt térkép nem kielégítő. Gyönges oldala a könyvnek a régi nevek inkonzequens átírása (többször ugyanazon név más-más helyen másképpen íródik); zavar a sajtóhibák gyakorisága is.

Mindezek azonban csak kis szépséghibák, amelyek — valamint az említett fontosabb desideráták is — egy remélhetőleg nemsokára szükséges új kiadásban eliminálhatók. Addig is a laikus számára egyaránt élvezetes könyv a legszélesebb elterjedést érdemelné meg.

Calice Ferenc.

A. V. SCHMIDT: **K voproszy o proischozsdennij permszkavo zvjerinavosztilja.** (A permi állatstílus keletkezésének kérdéséhez.) Szbornyik Muzeja Antropologij i Etnografij, Akademija Nauk SSSR., VI. Leningrad, 1927. 125—164. oldal, három táblamelléklettel és egy szövegközötti térképpel (oroszul).

Az ú. n. permi kultúra régészeti emlékei kontinensünk barbár területein ég-

szen egyedülálló csoportot képeznek. Azok a minden más művészeti kör produkciótól lényegesen különböző, sajátos stílusú, különböző emberi és állati formákat sokszor rendkívül fantasztikusan összekapcsoló bronzöntvények (kisebb számmal csontfaragványok és ezüstöntvények), melyek az Eremitage, a moszkvai Történeti Múzeum, a permi, kunguri múzeum, a kazáni egyetem régiségyűjteményeiben és más helyeken elszórtan találhatók, jóformán egyedüli emlékei ennek a vadásznomád kultúrának. A permi régészeti anyag kiválóságával és gazdagságával úgy az összehasonlító művészettörténet, mint a filologizáló archéologia figyelmét magára vonta (pl. Bruno Brehm: *Der Ursprung der germanischen Tierornamentik*, in *Heidnisches und Christliches um das Jahr 1000*. Wien 1926, S. 37 ff.; A. Alföldi: *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien*, II. Berlin-Leipzig, 1926, S. 19, stb.). A Schmidt dolgozatának ismertetését annál inkább szükségesnek tartom, mert a permi kultúráról való ismeretek nyugati Európában meglehetősen egyoldalúak. Az emlékek időrendje, előfordulásuk körülményei és rendeltetésük jóformán teljes homályba vannak burkolva. Különösen pedig az egyes motívumok eredetéről a legképtelenebb meghatározások vannak közhasználatban. Schmidt munkájának komoly alapja van. A területet jól ismeri (maga is oda való), az anyagot eredetiben tanulmányozta, a leletkörülményeknek módjában volt utána járni, a területen rendszeresen ásatásokat végzett.

A kérdés irodalma leginkább orosz nyelvű. Az eddigi eredményeket a szerző az I. fejezetben ismerteti. Fontosabbak:

P. J. Melnyikov: *A tambovi kormányzóságból Szibériába, Úti jegyzetek*, Otyeszestv. Zapiszki, 1841, XVIII. kötet 9. (A permi kultúra bronzöntvényei helyben készültek.)

Tolsztoj-Kondakov: *Orosz régiségek*. 1890, III. kötet, 67., 71. oldal (e stílus

gyökere Asszíria és Perzsia művészetében keresendő).

F. A. Teplouchov: *Permi csud régiségek*. Permszkij Kraj, 1893, II. kötet (szasszanida-perzsa edények hatása).

I. N. Szmirnov: *Encyklopediai szótár*, Brockhaus és Ephron, 1903, XXXIX. kötet (asszír művészet).

D. N. Anucsin: *Az uralvidéki csudok művészetének és hitvilágának történetéhez*, Mat. po arch. voszt. gubernij Raszszij, III. kötet 1899 (indiai, indoszkita eredet, Szibérián át Perm felé, Garuda-Naga).

Hj. Appelgren-Kivalo: *Die Grundzüge des skythisch-permischen Ornamentstiles*, Ztschr. der Finn. Altertumsgesellschaft, XXV. kötet, 1912 (hellén-szkita eredet, Ganymedes, szarvas stb.).

A. A. Szpiczyn: *Sámánisztikus ábrázolások*, Zap. Otd. Arch. Russ. Obszcsesztva, VIII. kötet, 1906 (a permi régiségek nélkülözhetetlen nagy atlasza).

A. Schmidt munkájában a permi kultúra egy részletkérdésével, a madáralakú ábrázolások csoportjának problémáival foglalkozik. Következtetése alapjául az emlékek időrendi elhelyezése szolgál (II. fejezet). Kronológiai összeállításából kiderül, hogy a kiterjesztett szárnyú madárnak (mellén emberfejjel) semmi köze a Ganymedes-motívumhoz. A Ganymedes-hipotézis értelmében azon ábrázolásoknak kellene eredetibbnek lenni, melyeken még teljes emberalak fordul elő. Valóságban azonban először csak az emberi arc, illetve annak is csak főbb részei (szemek, orr, száj nagy vonásokkal) jelennek meg és csak jóval később a teljes emberalak.

A legrégebb kiterjesztett szárnyú madarábrázolás, melynek mellén az emberi arc fővonásai már jelezve vannak, a Pizma-folyó vidékéről ismeretes (a Pizmanának a Vjatkába való torkolatánál). Ez egy bronzból öntött emberfejű madáralak, meglehetősen archaikus stílusban, de feltűnően naturalisztikus emberi fejjel (képe Schmidtnél I. tábla, 1.). Kora

Kr. e. 200 körül, bizonyítás a 132–133. oldalon. Ezzel egykorú vagy valamivel fiatalabb a jekaterinovkai madáralak, oldalra néző madárfejjel és az emberi arc főrészeivel a mellén (I. tábla, 3.). Ezután következnek a gljadenovszki gorodiscse madáralakjai a Kr. utáni I–IV. századból (I. tábla 4–7.).

A felsorolt darabokat leletkombinációk alapján lehetett datálni. A továbbiak datálása leletkörülmények pontosabb ismerete híján stilisztikai analízis segítségével nyerhető. A további anyag két különböző stíluscsoportba oszlik.

I. csoport. Jellemző vonásai: a madár szárnyán és testén különböző, többnyire jávorszarvas-fejek fordulnak elő (I. tábla 9; II. tábla 4.); a mellén emberi arc, de sohasem teljes alak; pontsorból álló dísz a tollak jelzésénél, de sohasem sodrott drót; a madárfej gyakran bagolyra emlékeztet. Bár e csoportnál erős tendencia nyilvánul meg a realizmus felé, az ábrázolás mégis erősen stilizált.

II. csoport. A mellén egész emberi és állati alakok jelentkeznek; sodrott fonaldísz; geometrikus sematizmus; a szárnyon jellemző az egyenes vonalú barázdáltság; jávorszarvas-fejek a madár testén, szárnyain, továbbá a madárfej bagoly jellege itt hiányzanak.

A permi bronzöntvények zöme az I. csoporthoz tartozik. Ezen nagyszámú, egészbenvéve egy korszakhoz tartozó emléanyagban akadnak pénzekkel datált kincsleletek: *Podbobyk* (II. Chosroe), *Csanvenszkaja pescera* (IX. és X. századi arab és germán pénzek), *Rjabinovszka* (X. századi arabpénzek), *Zagarje* (IX. századi tárgyakkal). A pénzek datálása itt *terminus ante quem*.

Jól datálhatók az üreges öntésű, mindkét oldalukon egyformára kiképzett, zsinórra felfűzve hordott amulettek. Ezek — amint már 1902-ben Szpiczyn is kimutatta — az ú. n. lomatovkai korszakhoz tartoznak (Kr. u. VI–VIII. sz.). Az I. stíluscsoportbeli madárábrázolások ezúton az V–VI–VIII. századokra datálhatók.

Archaeologiai Értesítő.

A II. stíluscsoportbeli madarak datálása nehezebb. A leletkörülmények legtöbb esetben ismeretlenek. Csak annyi vehető biztosnak, hogy a két stíluscsoport darabjai nem esnek össze egy időre. Negatív bizonyíték az, hogy II. stíluscsoportbeli madárábrázolások VIII–IX. századbéli környezetből még hiányzanak (142. oldal). Közvetett bizonyítékok (*Gordkusel*, *Rozsdesztvenszkoje gor.*, *Martynova*) alapján a II. stíluscsoport ideje a X. század végétől a XIV. (XV.) századig terjedő időre tehető.

Ebből az időrendi meghatározásból A. Schmidt a madármotívum eredetére és értelmezésére fontos következtetést von le (III. fejezet). A származás útját az a körülmény jelzi, hogy a legrégebbi típusok Permtől délre eső vidéken fordulnak elő, közöttük a legősibb: az emberfejű madár, szárnyainak felső csúcsánál egy-egy kisebb emberfejjel (I. tábla 1) és a heraldikus madáralak oldalra fordított fejjel (I. tábla 3). A fejlődés menete az, hogy az emberfejű típus fülesbagolyfejjel folytatódik, az oldalra néző madár feje megsokszorozódik és kombinálódik bagolyfejjel. A lomatovkai korszak után mindenesetre hanyatlás áll be. Ekkor jelenik meg degenerált, erősen sematikus madáralakon az egész ember ábrázolása (bár itt-ott I. stíluscsoportbeliek is felbukkan, Schmidt szerint valószínűleg az I. csoport végén). Az emberalak fejlődése következő: először megjelenik a két szem és száj, azután az emberi arc körvonalakokkal, végül a teljes emberalak. Ami a madár alakját illeti, a koraiakra (I. stíluscsoport) leeresztett szárnyak, a későbbiekre (II. stíluscsoport) kitárt szárnyak jellemzők.

Az a kérdés, hogy a madárábrázolások három fő típusa: emberfejű (fülesbagolyfejű) madár, az oldalra néző és a szembenéző madár típusai honnét származnak (IV. fejezet). Miután a Garuda- és Ganymedes-megoldás nem jöhet számításba, az elsőt Schmidt a szirén-motívumból vezeti le, mely a hellén művé-

szetben eléggé ismeretes volt, a másodikat a Meljgunov-lelet madaraival hozza kapcsolatba és a steppék felől származtatja, hasonlóképpen a harmadikat is (150—152. oldalon). E megoldás támogatására a steppék művészetéből a permvidéki emlékekhez hasonló stílussajátságokat feltüntető analógiákat hoz fel (állatfejek végződéseken, testrészek szét-darabolása stb., Appelgrenre hivatkozva). Az emberi szemek, száj és arc megjelenését helyi hozzáadásnak tulajdonítja.

Az V. fejezetben foglalkozik a tárgyak rendeltetésével. A kerek, plasztikus és üreges öntésű darabok sírokból származnak, mint hosszú szíjra felfűzött csüngők női ruházathoz tartoznak (156. oldal). Inkább dísznek, mint vallási jelentőséggel bíró tárgyaknak tekinti őket. A lapos, egyoldalú öntvények nagyrésze valószínűleg ruhára volt erősítve. Nagyrészüik azonban nem sir-, hanem depot-lelet. Ez utóbbiakkal kapcsolatban Schmidt figyelmeztet arra, hogy az ú. n. szórványos leleteket nem szabad szükségképpen annakidején elszórt daraboknak tekinteni. Ezeket a parasztok rendszeren régi lakótelepektől 200—300 méternyire találják csekély mélységben, azonkívül telephelyeken és áldozati helyeken is előfordultak. Nagyrészüik fogadalmi rendeltetéssel került a találási helyre, sőt egy megfigyelés szerint e bronzöntvények gondosan le voltak takarva edénycserepekkel (158. oldal). Kétségtelen, hogy jórészüik sohasem volt ruházati felszerelés. A sámánizmussal való összefüggés, bár közvetlen bizonyítékokkal nem bizonyítható, mégis majdnem bizonyosra vehető (VI. fejezet).

Áttekintve a madármotívum fejlődését, abban két nagyobb fordulópontot lehet megkülönböztetni. Egyik a népvándorlás kezdete, mikor a megelőző (IV—V. századi) ú. n. gljadenovszki-korszakhoz képest nagy föllendülés állt be. A következő V—VIII. századok közötti idő a permi kultúra aranykora (Szpiczyn). Ez a változás a hunnok elől menekülő

új népelemeknek északra való tódulásával hozható kapcsolatba. Másik fordulópont a IX—X. században érezhető. Ekkor nyugati, finn kultúrák típusai jelennek meg a Kama vidékén, amely jelenség mögött valószínűen egyúttal új népmozgalom, a mai permvidéki, illetve Kama-vidéki finn népelemek bekeveredése áll.

Fettich Nándor.

Kunstbücher deutscher Landschaften címen a bonni Cohen-Verlag eddig kilenc füzetet adott ki, melyek jogos érdeklődést kelthetnek a továbbiak iránt. Mindegyik füzet 10—15 oldalas bevezetése összefoglalja a tárgyra vonatkozó ismereteket, kiemeli a rokon területektől elválasztó egyéni jeleket s igyekszik a tárgyalt részletet a kor egészébe szerkesztve beilleszteni. Azáltal kikerüli a többnyire kis, hazai terület művészi kvalitásának túlzott felmagasztalását. A szöveget hatvannál több kitűnő fényképreprodukció kíséri, amelyek közt számos festői összefelvétel mellett fontos részletfelvételeket is találunk.

Az eddigi füzetek nagyrészt középkori plasztikával foglalkoznak, hogy ez véletlen-e, vagy tudatos, egyelőre nem tudjuk. *Becken*: «Bildwerke Westphalens» (Bonn, 1923) nagyon ügyesen elemzi a westfáliai sajátosságokat, melyek a nagy német plasztikának mindenkor csak kísérő szőlamái. Súlyt fektet az idegen hatások kinyomozására, melyek a honi tömör, földhöz gravitáló alakokat átfogalmazzák. «Bildwerke des Bamberger Doms» (Bonn, 1925) címen ugyancsak ő irt finomszavú kísérő szöveget a német művészet e büszkeségét bemutató füzethez.

Lüthgen: «Gotische Plastik in den Rheinlanden» (Bonn, 1924) nem annyira a helyi sajátosságokat hangsúlyozza, hanem főleg a gotika szellemével s lényegével foglalkozik. Több éles és találó meglátása rávilágít a gotika formát átszellemítő, testetlenítő törekvéseire; kár, hogy kiindulópontul egy nem szerencsésen fogalmazott s részint saját fejtegetéseivel

is ellenkező kijelentést használ. («Romanik: das Weltentrückte aller irdischen Schwere losgelöst? — wohingegen die Gotik das Menschliche betont.»)

Bier: «Nürnbergisch-fränkische Bildnerkunst» (Bonn, 1922) bevezetése ügyes párhuzamot von a nürnbergi szobrászat komor, tömegszerű, kifejezésben tartózkodó jellege s a város építészetének azonos szelleme közt. Helyesen mutat rá a szunnyadó protestantizmusra, mely a város lelkületének megfelelően aránylag korán diadalmaskodik. A szöveg hiányát róhatjuk fel, hogy nem emeli ki a nürnbergi nagy szobrászok (Adam Krafft, Veit Stoss, Peter Flöttnert) jelentőségét s helyzetét az összfejlődés szempontjából.

Kunze: «Gotische Skulptur Mitteldeutschlands» (Bonn, 1925) finoman elemzi a naumburgi dómtól kezdve a középnémet szobrászműhelyek jellegét s topográfiai elhelyezését. Strassburg, Magdeburg s Erfurt az egymást leváltó főcentrumok a bambergi kötöttségből felszabadulás, sőt végül a kissé mesterkelt udvari művészet felé vivő út főállomásai.

Heise: «Lübecker Plastik»-ja egyike a legsikerültebbeknek. A quantitative nagy anyag fontosságára, összetevő elemeire s más, szomszédos területekre való hatására rámutat a nélkül, hogy qualitativ túlértékelésre ragadtatná el magát. A sok névtelen mester után a XV. század végén kezdődik a virágkor, melynek első, főalakjai Herman Rode és Bernt Notke, akiknek jelentőségét s egyéniségét a szerző sok hozzáértéssel határolja körül.

Az eddig felsorolt füzetektől eltérően kettő építészettel foglalkozik. *Rave*: «Romanische Baukunst am Rhein» (Bonn, 1922) főleg a nagy rajnamelléki dómkat mutatja be számos nagyon szép felvételben s igen helyesen érvényesíti a táj- s városkép szépségeit is, amelyek a művészi szép hatását erősen fokozzák. *Renard*: «Rheinische Wasserburgen» (Bonn, 1922) kimerítő alapos tudással megírt bevezetése a várépítés korbéli s földrajzi körülményeken alapuló fejlő-

dését vázolja. A «Chateau à la motte»-ból kiindulva a vízzel körülvett várak egy alaptípusa jön létre, amely a megerősített lakóház s az eléje épített gazdasági épületből áll. A XIV. században divó egy vagy több tornyos típus lassankint egy udvar köré csoportosított elrendezésnek ad helyet. Lényeges változás áll be a renaissance és barokk korában, amikor egyrészt a megváltozott tér- és formaérzék, másrészt a technikai újítások hatása módosítja a középkori típust. A XVIII. századbeli maison de plaisance befolyása e téren is érezhető s ez egyúttal az utolsó állomás is. Amíg a lakóház története sok változást mutat fel, addig a gazdasági céloknak szolgáló «előház» jóformán mindvégig megtartja a három oldalán beépített négyszög alaprajzát; külső kiképzés terén lassankint kissé díszesebbé, a főépülettől önállóbbá válik. A tanulságos szöveget számos szép felvétel kíséri, melyek a rajnavidéki várak gazdag sorozatával ismertetnek meg minket.

Az egyetlen, festészettel foglalkozó füzet *Cohen*: «Hundert Jahre rheinischer Malerei»-ja (Bonn, 1924), amely a XIX. század jórészt feledésbe merült mestereire tereli a figyelmet. Főleg táj- s arcképfestés terén vannak kiemelkedő alkotások. Köln, Aachen stb. fontosságát általában lekicsinylik, bár itt is jelentős mesterek működnek. A legfontosabb kör a düsseldorfi akadémia, amely számunkra Munkácsy s Paál László ottartózkodása miatt különös érdekléssel bír. *Dr. Zádor Anna*.

MAX DVOŘÁK: Geschichte der italienischen Kunst II. (R. Piper u. Co. München. 1928. 224 l. + 104 tábla.)

Dvořák egyetemi előadásainak hátrahagyott jegyzetét tanítványai most egy újabb kötetben bocsátották közre. Ez a kötet a XVI. század olasz művészetével foglalkozik és szerves folytatása az első kötet eszmei s elvi alapfonalának, a maga egészében azonban szinte amazon túlmenő jelentőségű. Ennek a sokirányú,

nehezen érthető századnak olyan szintetikus meglátását adja, felhasználva a vallási s társadalmi psyche megnyilvánulásait is, hogy bíráló szónak nincs is helye; ilyen anyagismeret s egységesítő erő előtt csak csodálattal hajolhatunk meg. Ez a könyv is hitvallás a fejlődés folytonossága mellett, melyről az első kötet ismertetésekor bővebben szoltunk. Ebből a nagy egészből egy kor, egy-egy stílus mint önálló, zárt egész csak nehezen, kissé mesterségesen ragadható ki. Különösen nehéz határvonalat rajzolni a renaissance s barokk művészet közt, hisz az átmeneti tünetek korán és széles vonalon jelentkeznek. Dvořák nemcsak ennek az egymásból folyó fejlődésnek sokoldalú megvilágítását adja, hanem többet is tesz: kifejti a manierizmusnak mint az átmenet önálló stílusmegnyilvánulásának lényegét és értékét.

Az érett renaissance nemcsak a felbomlásig kiérlelt folytatója a quattrocentónak, hanem sok tekintetben azzal szembe forduló, önálló sui generis fázis. Elegendő, ha rámutatunk alkotásainak hihetetlen sokoldalúságára, különböző, sőt egymással ellentétes felfogások párhuzamos megnyilvánulására, a hangsúlyozott itáliai jelleg helyébe lépő kissé expanzív internacionalizmusra (szellemi téren). Ennek a nagy művészegyéniségekben különösen gazdag kornak tárgyalását Dvořák négy művész alakja köré csoportosítja: Michelangelo, Raffael, Tizian, Correggio.

Michelangelóval többiben behatóan foglalkozik, hisz fejlődése a korszakban s művészet alakulásával bámulatos párhuzamot mutat. Hangsúlyozza a szubjektivizmusnak mindinkább döntő jelentőségű elvét, amire különben a már jó-részt elfelejtett Pulszky Károly is felhívta a figyelmet. Már Michelangelo első nagyobb alkotása, a Dávid formai s tartalmi szempontból egyaránt novumot jelent. Az idealizált ifjú helyébe a cél-és öntudatos hős lép, aki tette végrehajtására fizikailag s pszichikailag is ké-

pes. A testábrázolás realizmusa többé nem cél, csak eszköz: die künstlerische Idee und Form ist als Mass aller Dinge über das Rationelle erhoben (p. 9.). Igen finom megértéssel állítja szembe Michelangelót Leonardóval, a quattrocento legnagyobb s legsokoldalúbb művészeivel. Fénykora azonban a század végére esik s csakhamar kénytelen a fiatal Michelangelo személyében jelentkező új kornak a vezetést átengedni (l. Pinder: Problem der Generation). Az egyéniségek különböző volta élesen kiütöközik a csataképre vonatkozó megbízásnál. Leonardo nagy drámaisággal s realizmussal megalkotott kompozíciójával szemben Michelangelo cascina csatája a harc démoni tüzet nem is érezteti, ez csak keretül szolgál a művészi tartalom számára, mely a testet mint elsőrendű, szinte kizárólagos kifejező eszközt használja fel. A már itt megnyilvánuló szubjektív önkény Michelangelo fejlődése során egyre erősödik. Egy művészi feladat, egy-egy megbízás csak alkalom belső élményei, sötét színezetű határtalan vívódásainak kifejezésére. Tragikusan fontos szerepet játszik *œvrejében* II. Gyula pápa síremléke. Az első nagyszabású koncepciónak csak szomorú árnyképe áll előttünk a S. Pietro in Vincoliban, jeléül annak a végzetes meghasonlásnak, mely a művész és terve közt előállt. Dvořák helyesen mutat rá az eredeti terv megfeneklésének fontos okaként arra a belátásra, mely szerint az egyéni dicsőség és hatalom ilyen felmagasztalása végső fokon nem egyeztethető össze a kereszténységével. Annál erősebben hódít teret magának a S. Pietro átépítésének gondolata. A pápa másik nagy megbízása a Capp. Sistina mennyezetének kifestésére vonatkozott, ez szinte az egyetlen csorbítatlanul befejezett alkotás Michelangelo *œvrejében*. A quattrocentóval szemben formai s szellemi téren teljesen új megoldást ad: minden esemény, minden alak a misztikum, az örök emberi síkjába

emelve. Az egész mennyezet az emberi-ség monumentuma — sub specie æternitatis. Fontos tényezője a kompozíciónak a festett architektura, mely a puritán egyszerűségű teremnek pátoszt s monumentális jelleget kölcsönöz. Ettől fogva mindjobban foglalkoztatja Michelangelót az építészet, amely késő korának legfőbb kifejezése lesz.

Raffael nem jelent olyan gyökeres szembefordulást a múlttal, mint Michelangelo. Az umbriai örökség Rómában a maniera grandenak ad helyet, mely úgy viszonylik az előzményekhez, mint a beteljesedés a kezdethez. A maniera grande emelkedett felfogása szólal meg a stanzák monumentális kompozícióiban, amelyek szükségszerű, megváltozhatatlan jellegét az ideáltípusokká fejlesztett alakok is hangsúlyozzák. A művészileg s történelmileg jelentős egyesítése alkotja itt meg az új történelmi kép típusát. Ennek továbbérlelését nyomon kísérhetjük a kartonok során, melyek a kalonkagathon eszményének keresztény átforgalmazását nyújtják. Antik s keresztény ideál etikai s esztétikai egyesülését nyújtja a Madonna-képek egyre tökéletesedő sorozata is.

Michelangelo s Raffael óriás jelentőségének elismerése mellett sokkal mostohábban bánt el a tudományos köztudat Correggióval, akinek jelentőségére Dvořák újra nyomatékosan figyelmeztet. A különböző áramlatok, tendenciák benne egy organikus, önálló egységgé forrnak össze, melyből az egyes összetevő elemeket már csak mesterségesen hámozhatjuk ki. Ábrázolásainak főtartalma s irányítója az érzés. Az érzelm mint olyan s nem mint valamely cselekmény eredménye. A benső érzelm érvényrejuttatása által lesz az «Andachtsbild» egyik legnagyobb hivatottságú mestere. A kompozíció objektív zártága helyébe a szubjektív meggyőzés s magávalragadás szempontja lép, mely a képet a szemlélővel szoros kapcsolatba hozza. Táblaképein kívül ugyanezt a felfogást

látjuk mennyezetein is. Illuzionizmusa nem a való tér végtelenítését célozza, hanem való és képzeleti világ azonos eszközökkel való ábrázolása által ragadja elhithető módon a hívők fantáziáját magasabb szférákba. A dómkupola a S. Giovannihoz képest is óriás haladást jelent; az egész kompozíció tömegeken épül fel s ezt a világítás s a mindent átható mozgás is hangsúlyozza.

A cinquecento nagyjainak sorát Dvořák Tiziannal zárja le. Azzal az általános, kissé egyoldalú beállítással szemben, mely csak a festői szempontot hangsúlyozva hirdeti Tizian nagyságát, Dvořák mélyebbre nyúl s kimutatja azt a szoros kapcsolatot, melyben Tizian korának többi nagyjaihoz, még a látszólag homlokegyenest ellenkező Michelangelóhoz is állt. Mindketten a művészi alkotóképzelet fokozott szabadságára törekcszenek s úgy a doktrinär realizmust mint a nominális idealizmust elhagyva, a kifejezőeszközök gazdagításán fáradoznak. Míg azonban Michelangelo a statika problémájából s a forma plasztikai absztrakciójából indul ki, addig Tizian kiindulópontja az érzéki optikai szemlélet. Az ábrázolt festői tárgyat konzekvensen kapcsolatba állítja a kísérő időbeli s helybeli szemléleti komponensekkel, másrészt összhangba hozza az egész műalkotást a nézőben lejátszódó pszichikai processzussal. Ezáltal a művészi igazság legnagyobb mértékévé a felfogó, szemlélő szubjektum válik. Ennek szolgálatában áll a fokozott kifejezést nyújtó forma- s színritmika, mely nem tekintí többé elsőrendű feladatnak sem a kompozíció alaperőinek éreztetését (Michelangelo), sem test s vonal szép konfigurációit (Raffael). Jellemző kompozícióinak síkban való elrendezése s az előtérben elhelyezett pillérekben való felépülése. A színek fontos kompozicionális eszközként szerepelnek s egymással sokszorosan kapcsolódnak; e mellett a kontúrokat alig érezteti, minden alak s tárgy a környező

levegővel eggyé válik. Dvořák találóan nevezi «Respirationsumriss»-nek. Ezzel elkerüli a lapos síkszerűség legesekélyebb veszélyét is.

Dvořák könyvének második része a barokk művészet kialakulásával s keletkezésével foglalkozik. Felfogásának megfelelőleg a barokk nem szigorúan konkretizálható s levezethető stílusformula, hanem egy általános belső szellemi átorientálódás eredménye. Bámulatos intuícióval rajzolja meg az alkotó komponenseket, azok eredetét, valamint művészet s szellemi és társadalmi élet kapcsolatát. Alapfelfogását legjobban saját szavaival tolmácsolhatjuk: «Was nützt uns Geschichte, die sich darauf beschränkt, Tatsachen aneinander zu reihen und uns nicht lehren kann, ihren innern Zusammenhang zu begreifen. Dieser innere Zusammenhang ist zweifellos nicht auf ein Spezialgebiet beschränkt, sondern besteht zwischen allen geistigen Phänomenen einer bestimmten Periode. Die Vorstellung, dass die Menschen einer Generation etwa in Dichtung, Religion und Kunst verschiedenes empfinden und wollen, ist Absurd.» (p. 113.)

A Gesùval foglalkozva, bővebben kitér lojolai Szent Ignác s társainak felépülésére, akiknek működése a szellemi élet irányváltozását eredményezi. Az építészet terén is új felfogás kezd érvényesülni. A nyugodt, magabazártan harmonikus s mérsékelt létet erős érzélem benyomulása zavarja meg, ami az egész épületet megmozgatja. A centrális helyett longitudinális, az oltár felé irányuló tendenciát hangsúlyozza, míg a belső tagolás s fényelosztás másik sodra a magasba visz: «das Alte Sursum des gotischen Empfindens siegt über den Rationalismus der Renaissance», — mondja Dvořák, rámutatva Michelangelo haarlemlí rajzára, ahol a döntő jelentőségű megnyújtott kupolavonal először szorépel.

A XVI. század második felének vezető művészete az építészet; festészet s

szobrászat kvantitatív óriás produkciója mellett nem hoz létre vele egyenrangút. Helytelen azonban a manierizmus jelzőt az egész művészi produkcióra vonatkoztatva improduktív, utánzó iránynak felfogni. Dvořák rámutatva a manierizmus messze visszanyúló előzményeire, mint önálló értékű s történelmileg szükséges fázist tárgyalja s ezáltal a manierizmus megértését s rehabilitációját adja, amit Voss könyvétől is hiába vártunk.

A manieristák egyik fontos csoportja Raffael iskolájából került ki; itt alakul ki a monumentális falfestészet egy új, Raffaelen túlmenő felfogása. A fal szilárd statikája megszűnik, minden rész önálló mozgástartalmat kap, mely mozgás a tér minden irányába fejlődik ki; egyúttal a formai elemek eddigi szilárd összefüggő egységükből kiszakítva, a művészi formanyelv szabadon használható szókincsévé válnak. Új festői műfajok alakulnak ki, mint pl. a historiettek: kisebb formátumú, többalakos ábrázolások, továbbá az ideális tájkép, mely nem annyira Németalfölddel, mint inkább a késő antik művészet hasonló ábrázolásai-val tart rokonságot.

A manierizmus másik fontos forrása az Utolsó Ítélet s a Cappella Paolina freskóiban megnyilvánuló Michelangelo. Az Utolsó Ítélet elvi újítása: az antik művészet, mint formai mintakép, megszűnik, az ábrázolás mentes minden helybeli s időbeli kötöttségtől, minden alak sub specie æternitatis beállítva. Ezen elvek továbbfejlesztése a Paolinában: minden empirikus igazság mellékes a legfőbb cél, a vízió, a csoda érzékeltetése mellett. A külső igazság helyébe a belső, élményszerű igazság lép. Forma s szellemi-érzelmi tartalom benső egysége az élmény kifejezésének szolgálatában: ez vezeti Michelangelót rajzaiban s késői Pietáiban.

Szellemének e hallatlan szubjektivizmusanem tanítványaibanél tovább,hanem egy minden különbség dacára vele kongeniális mesterben: Tintorettoiban, kinek a

Cappella Paolinával rokon felfogását s továbbfejlődését Dvořák remek analízise az olvasó számára szinte felejtethetetlen, tartalmilag alig reprodukálható élménnyé teszik. Az Utolsó vacsora új s meglepő ábrázolásai a tárgy sokféle pszichológiai kimélyítését adják. Az alakok többé nem önálló tartalmúak, hanem egy magasabb szellemiség kifejezői. A Scuola di S. Rocco képeinek csodás varázsa jórészt a sokat ábrázolt jelenetek teljesen új, művészi s költői átfogalmazásában rejlik, amely a velencei s a manierista festészet eredményeit szintetikusán használja fel s a nagy kompozíciót teljesen a szellemi kifejezés szolgálatába állítja.

A barokk művészet kialakulásához aránylag a legkisebb hozzájárulást a firenzei művészet adta, mely a renaissanceban élte fénykorát. Andrea del Sartótól kiindulva Rosso is, Pontormo is mindinkább eltávolodnak az érzéki igazságtól s a súlypont a lelki mozzanatra megy át. Ennek a törekvésnek Pontormo remek rajzai kitűnő példái, hol a vonal expresszív jellege egyre differenciáltabban érvényesül. A szellemi, lelki mozzanatok hangsúlyozása teszi portréit is oly bensőkké.

A legerősebben barokkba hajló irányt Correggio tanítványai képviselik. Parmegianino alakjai telve vannak a mindennapi túlemelkedő előkelőséggel (Schöngeistigkeitt). A szépségideál ennek megfelelően átalakul: karesú, nyúlánk, érzelmes alakok, hűvös, tartózkodó előkelőséggel áthatva. Fény- és árnyékelosztás is az anyagtalanítás, átszellemesítés szolgálatába állanak, a vonalak egymásbafolyók és érzelmi jellegűek. Szellemi szubtilitás megtestesítése a cél, ennek érdekében használja fel, illetőleg alakítja át a természetet. Ezt a szépségideált bizonyos tudatos vonalnormák használatával is fokozzák, így pl. a linea serpentinata, mely kompozicionális segédeszközből itt fő szépségnormává válik. Madonnaábrázolásaiban visszatér a régi kultuszkép érzelemtől átítatott típusához, melyet a

cinquecento gyakran a genreszerűt hangsúlyozó felfogása kissé háttérbe szorított.

Egész más eredményre jut a szintén Correggioból kiinduló Barocci. Ő a tanító, elbeszélő jelleget hangsúlyozza gazdag kompozícióin, hol égi és földi régió mozgás s fény által eggyé olvadva, de ugyanezen tényezők által mintegy realitásukat veszítve állnak a szemlélő előtt. A sajátos, költői szinkompozíció, minden, még oly önálló részletet is vonatkozásba hoz az egész kompozícióval s azt a magasabb pátoszt érezteti, ami a XVII. sz. festészetén egyre erősödve végigvonul.

Végül Dvořák összefoglalja a mondotaktból levonható eredményt. Tárgyalása, igen helyesen, nem szorítkozott csak Rómára s a formai továbbfejlődésre (elfajulásra), hanem kitért a szellemi beállítás széles vonalon történt irányváltozására. Objektívizmus helyébe individuális szubjektívizmus lép, a belső élmény művészi kifejezése lesz elsőrendű cél. A fantázia kötetlen szabadsága magyarázza egyazon művész különböző irányú alkotásait, valamint a mult formakincsének skrupulusnélküli felhasználását. Tintoretto, Greco, Breughel bármily különbözőek is, végső fokon igazi gyermekei e kornak, mely a belső szabadsáért s a lelki élmény kifejezéséért küzd.

Ha ez a vázlatos ismertetés a könyv értékeit nem is tudja kellően tolmácsolni, annak kiválóságáról mégis fogalmat ad. Tekintetbe véve a stiláris, sőt nyelvi nehézségeket, nagyon kíváncsún lenne, ha a könyv magyar fordításban is megjelenne, hogy így minél szélesebb rétegeknek válják könnyen hozzáférhetővé.

Dr. Zádor Anna.

«Magyarország művészeti emlékei.» A képanyagot összegyűjtötte s a szövegrészt írta DIVALD KORNÉL. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 1927. 250 o. 267 képpel.

Akár egyes embert, akár nagyobb emberi közösséget ér valamely nagy

csapás, mindig velejár egy magábaszállás, öneszmélés, a való életre való átvitele annak, amit a görög tragédia-elmélet a katharsis fogalma alatt értett. Ilyen hatással volt ránk a trianoni tragédia: nemcsak hazaszeretetünket, nemzeti önérzetünket erősítette meg, hanem ráirányította figyelmünket azokra az igen jelentős nemzeti és kultúrértékekre, melyekkel szemben tisztelet s megértés terén többször súlyos mulasztásokat követünk el. A nemtörődomség vádjával kell illetnünk magunkat akkor is, ha művészeti multunk emlékeire gondolunk. Az első nagy úttörők, Henszlmann, Ipolyi és Pasteiner generációjának munkája után egyre kevesebb beható tanulmány készül, a gazdag, de ismeretlenségben szunnyadó emléktanyag felkutatása lassan halad. Másrészt nagyon hajlamosak voltunk a sajátos nemzeti jelleg félreismerésével minden emléket különböző külföldi iskolák és mesterek javára írni. Idegen hatások jelentőségét művészetünk fejlődésében korántsem akarjuk elhomályosítani, csak azon túlzás ellen tiltakozunk, mely minden emlékkal szemben ab ovo külföldi mesterre gondol. Annál is inkább, mert tudományos meggyőződés helyett többször politikai tendencia szolgálatja a bizonyítás alapját.

Ezeket a hibákat és mulasztásokat kell helyrehozni a mai nemzedéknek. Az anyaggyűjtés s feldolgozás munkája megsokszorozódott erővel indult meg s állította kitűnő szakembereink sorát munkába. Egyetemi tanszékek, akadémiai előadások csakúgy, mint a társadalmi s irodalmi élet különböző megnyilvánulásai ösztönöznek erre. Az eredmény: több kisebb-nagyobb, kiváló szaktudással megírt tanulmány, melyek művészi multunk egy-egy emlékével vagy korszakával foglalkoznak. Ugyanakkor, mikor ezt örömmel és elismeréssel szögezzük le, a szükségesség növekvő érzésével várjuk a magyar művészettörténet megírását. Ilyen végleges összefoglaló munka híján fokozott örömmel üdvözljük az olyan publi-

kációkat, melyek — ha nem is szigorú tudományos céllal — művészetünk egészét vagy legalább is egy nagyobb fejezetét hozzák elénk. A legnagyobb érdem e téren Divald Kornélé, ki eddigi munkásságának óriási értékeit a közelmultban megjelent «Magyarország művészeti emlékei» c. kötettel nagymértékben gyarapította. Egy kutató és gyűjtőmunkában eltöltött élet kincseinek legjavát bocsátja most közre. Rajta kívül alig van ma még valaki, aki autopszia alapján oly behatóan ismerné művészeti emlékeinket. Munkássága s anyaga Nagymagyarországra terjedt ki és nagyjában felölelte a művészeti korok mindegyikét. E tág kereten belül természetesen kiválasztott egy szűkebben körülhatárolhatót, melyet teljes alapossággal feldolgozhatott. Divald kedvelt területe a Szepesség középkori s elsősorban festészeti emlékei, melyeknek kiváló ismerője. Ez a terület aránylag nagy helyet foglal el legújabb művében is, melynek szövege Divald szerény megállapítása szerint csak a képek kísérete. Tudományos tendencia helyett a szerző elvi álláspontját hangsúlyozza: erélyes és megokolt tiltakozás azon vállvonogató ajkbiggyesztes ellen, mellyel a «magyar művészi mult» kifejezést kísérték. Elvének alátámasztásául Divald helyesen s jogosan hivatkozik a pillanatnyilag elszakított területek művészi emlékeire is és kimutatja ezeknek a magyar multhoz tartozó voltát. Lehetőleg elfogulatlanul állapítja meg egy-egy emlék külföldi összefüggéseit, az onnan kapott impulzusokat, de ugyanekkor hangsúlyozza az idegen mag magyar földi hatásainak másszerű, az eredetitől többé-kevésbé eltérő jellegét.

Divald biztos kézzel vázolja fel a történeti egymásutánt. Az őskortól kezdve minden kultúra jellemző emlékeit megtalálhatjuk magyar földön, de az egymást felváltó, egymással érintkező kultúráramlatok miatt szerves s időrendileg is összefüggő fejlődés csak az Árpádok korában indul meg. A keresztény vallás

elterjesztése számos templom s kolostor alapítását tette szükségessé s nyugati mesterek bevándorlását indította meg. Ezt a hatást nemzetünk csakhamar magába olvasztotta, sőt szerző szerint az idegen nyomok részint külföldön járt hazai mesterektől is származnak. A XI. sz.-i erős keleti bizánci hatás földrajzi fekvésünkönél fogva valószínűleg közvetlenül jött. A XII. sz.-ban kezd a nyugati befolyás előtérbe lépni s a következő századokban már főleg innen: francia s német földről (és részint Lombardiából) jönnek az új impulzusok. A XIV. sz.-tól fogva nagyobb számban maradtak festészeti s szobrászati emlékeink. Ezekkel a szerző bámulatbaejtő tudással ismertet meg minket s rámutat a kiemelkedő művészegyéniségekre (pl. Kolozsvári testvérek, Kassai Jakab, Lőcsei Pál, Kolozsvári Tamás, szentantali mester stb.) jelentőségére. A XVI. sz. elején kezd beszivárogni a renaissance művészet, melynek igen sok emléke törökdúlásnak s vallási villongásoknak esett, sajnos, áldozatul. A magyar renaissance legszebb emlékei északon a Szepességben vannak s velencei és német elemek eredeti keveredését mutatják. Az utolsó fejezet összefoglalja a barokk, rokokó és klasszicizmus korának emlékeit, melyek részint most állanak több oldali feldolgozás középpontjában, másrészt távolabb esnek a kiváló szerző érdeklődési körétől s így kissé sommás elintézésben részesülnek. Mindezt tekintetbe véve is: ez a fejezet nem nyújtja az előzőkhöz hasonló mértékben sem a tárgyalt kor legjellegzetesebb művészi alkotásait. Feller elégé ismert s fontos működését csak a kevésbé kielégítő vesztprémi részletfelvétel illusztrálja, Egerről csak a szöveg emlékezik meg. Korbelt templomaink homlokzatára nincs példa. Kastélyainkat csak az eszterházi s edelényi képviselik, virágzó kertművészetünk teljesen hiányzik. Budapest számos szép épülete nincs még felemlítve sem, így pl. az egyik legszebb s az új szerzőmegállapítás által fokozott érdekléssel bíró emlék:

az epreskerti kálvária sem. E téren a legújabb kutatások bizonyára sok új, érdekes adattal fogják gazdagítani tudásunkat.

Divald könyvének hangsúlyozott célja, hogy képek során megismertesse az érdeklődő közönséget a magyar művészet emlékeivel s rámutasson nemzeti kultúránk fájdalmas sebeire, amit a szervesen hozzánk tartozó emlékek elszakítása okozott. Ennek a feladatnak a szerző kitűnő módon tett eleget, s könyve értékét a gondolat összeállított hasznos bibliográfia is növeli.

Divaldot feladata teljesítésében a könyv remek kiállítása is segítette. A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda jubiláris évének méltó megörökítése ez a munka, mely kiállításával a ritka magyar ajándék-művek közt díszhelyet foglal el. A gazdag képanyag a nyomda áldozatkészségének fényes bizonyítéka, kár, hogy a mélynyomás néhol megváltoztatja a művek eredeti jellegét. A könyv a maga egészében jelen s múlt kultúránk méltó képviselője. Dr. Zádor Anna.

Megjegyzések Hillebrand Jenő ismertetéséhez.

Hillebrand Jenő az *Archaeologiai Értesítő* XLI. k. 222—224. lapjain megemlékezik ősrégészeti kézikönyvem első kötetéről. Kifogásaihoz a következő magyarázatokat fűzöm:

1. Igaza van, hogy könyvem értékét emelte volna, ha a kulturális körökkel is foglalkoztam volna. Sok minden egyébbel (könyvem eredetileg kb. 35 ívnyi terjedelmű lett volna, 309 képpel illusztrálva) ezt is kihagytam s részben pótoltam az egyes kulturális faciesek területi kiterjedésének lehetőleg teljes felsorolásával. Okom is volt rá: nem akartam egy csomó hipotetikus állítással zavarni a dolgot. Hogy csak egy példát hozzak fel: az alsó palaeolithikum (chellesi-acheulli per.) délnyugati, nyugati körét ismerjük a legjobban, már a déliét ke-

vésbé, a keletiét is hiányosan. Az utolsó három esztendő rendjén Erdélyben végzett kutatásaim annyi ismeretlen anyagot hoztak felszínre, hogy alapos okunk van remélni, hogy ha a kutatások egy kissé intenzívebbek lesznek, sok mindenről hull majd le a fátyol. A moustiéri kultúra délnyugaton két faciessel jelentkezik, az egyik az acheuliból fejlődött, a másik keleti eredetű. Az utóbbi években tetemesen megszáporodtak az erdélyi moustiéri emlékek is, de ezt a kettős elágazást még nem lehet megállapítani, stb. stb.

2. Az egyetemes fejlődést véve tekintetbe, külön elbírálás alá jön az alsó és középső és külön a felső palaeolithikum. A külső keretek mindenképpen mások. A fejlődés egyetemes menete az, és csakis az lehet, amit felállítottam. Ezt a stratigrafiai tények minden egyes esetben igazolták, ahol a különböző kultúrák emlékei egymás fölé rakodott rétegekben feküdtek (Marignac, Abbeville, St.-Acheul, Laussel stb.). Hogy itt-ott egyik-másik láncszem hiányzott, nem rontja le a törvény helyességét.

3. A moustiéri kultúra nem egyenesen a chellesiből, hanem a közvetlen előtte álló acheuliból fejlődött. Ezt igazolja az alsó palaeolithikum délnyugati zónájában az a moustiéri facies, mely szívidomú, strianguláris, subtrianguláris szakócaival, a trianguláris hegyes pengével és ovális, félkörös vakaróival egyenes folytatása az acheulinak, melyben ezek a típusok részben mint kísérő kézművesség szerepelnek. Többet mondok: az Erdélyben eddig felkutatott chellesi telepek kísérő kézművességében is mind megvannak ezek a típusok. Típusokról beszélek, mert technikájuk sok tekintetben más lesz a moustiéri periódus rendjén. Írom is könyvemben, hogy az alsó moustiéri periódus a kísérő kézművesség jellegével bír.

4. Eszem ágában sem volt, hogy a tasmaniai ipart a moustiéribe soroljam. A kérdés belekerült a világirodalomba,

vele éppen úgy kellett foglalkoznom, akárcsak a *Rutottól* feltételezett palaeolithikus kerámiával. Csak technikailag (v. ö. könyvem 117. l.) hasonlítható össze azzal. A tasmanok kultúrája elérte a neolithikus fokot is.

5. Az eolithikumról 1909-ben írtam először. A magyar irodalom nem igen foglalkozott ezzel a kérdéssel. Ez az oka, hogy ezt a fejezetet eredeti terjedelmében hagytam meg s nyolc ábrával illusztráltam.

6. Ismételten szemrehányást kapok, hogy könyvem függelékében nem adtam a történeti Magyarország palaeolithikumát, H. pedig a szememre veti, hogy alig egy féloldalt s két ábrát szenteltem ennek. Mikor könyvemet 1914 végén befejeztem, függeléke Magyarország palaeolithikuma volt, 59 képpel illusztrálva. Kérdem bírálóimat: mit tettek volna az én helyemben? Én ismerem a mártírkoszorú töviszúrását és felemelt fővel viselem az ebből fakadó bizalmatlanság minden kellemetlenségét, de az ilyen és ezekhez hasonló megjegyzéseket s azok intencióit a leghatározottabban visszautasítom!

7. Amilyen joggal használom a palaeoethnográfia kitételt, a helyes megkülönböztetés érdekében, éppen olyan jogosan mondhatok neoethnographiát is.

8. A stratigráfia és tipológia ikrek. A stratigráfia elvei alapján *ásatok* s az így kapott eredményeket a tipológikus módszerrel dolgozom fel. Könyvem minden egyes fejezetének elején ott vannak a stratigrafiai adatok, ezeken, mint szilárd bázison építek. Aki ismeri a magyar ősrégészeti irodalmat, vagy tartózkodik attól, hogy a stratigráfia fontosságának hangoztatásával valami újat mondjon, vagy pedig elismeri, hogy magam voltam az, aki sokszor a túlságig vitt stratigrafikus módszerrel dolgoztam. Ott vannak a perjámosi Sánchalmon és a pécskaszemlaki határban levő Nagysáncon végzett ásataim, hogy egyebekre ne is hivatkozzam.

9. Az őskor történetét négy kérdés körül szokták csoportosítani (1. a foszilis ember, 2. a neolithikus kőszerszámok, 3. a hármas felosztás, 4. a cölöpépítmények kérdése), amit H. nem tud egy nevezőre hozni. A végén felvehetünk pontot s az egy nevezőre hozzával még mindig adósok maradunk. Itt voltaképpen az őskor történetének négy kimagasló kérdéséről van szó.

10. Mége abrijának zergebőrbe bujtatott alakjait H. a totemizmussal magyarázza. Ez is lehet.

11. A steatopygia kérdésében elfogadom H. véleményét, hogy a szóbanforgó aurignaci szobrok részben a termékenység szimbolizálják, mit magam is említék, részben pedig kettős tomporú zsírfaluak.

12. Hogy az átfúrt csülökcsontból készült síp esetleg ne lehetett volna csüngődísz is, én nem merném olyan határozottan tagadni. A tárgyi néprajz köréből ennél külön furesaságokat is ismerünk.

13. A palaeolithikum ősemlékének nyelvére vonatkozó megjegyzést nem vonatkoztatom magamra. Vegye magára *Carl Franke*, kinek eszmemenetét ismerttettem. Az én számlámra csak annyi mehet, amennyit elbír az a felfogásom, hogy a fokozatosan fejlődő palaeolithikus kultúra feltételezteti velünk, hogy fejlettebb lehetett e kultúra hordozóinak a nyelve, mint azt *Carl Franke* hiszi.

14. Hogy túlságosan merésznék tűnik fel, amit az írásról mondok, lehet. A tölem felhozott példák azonban nem olyan természetűek, hogy azok mellett röviden el lehetne menni, annál kevésbbé, mert a természeti népek köréből ismert adatok egyenesen kényszerítenek, hogy a kérdést fogjuk meg már egyszer.

15. H. helytelennek tartja az orientáció kifejezésére a keltezés kifejezést. Mi itt Erdélyben hol tájolást, hol keletezést használunk. Állapodjunk meg abban, hogy a *tájolás* egészen megfelel s ugyanazt fejezi ki, mint az orientáció s akkor

e tekintetben is békességre lépünk. A főcél mindkét részről csak egy lehet: a helyes megállapítása, az igazság lerögzítése.

Kolozsvár.

Roska Márton dr.

Válasz dr. Roska Márton megjegyzéseire.

E sorok íróját dr. Roska Márton könyvének ismertetésekor feltétlen jóindulat és tárgyilagosság vezette. Ezt, ismertetésem elején és végén olvasható elismerő sorok és az egész ismertetésen végigvonuló tárgyilagos hang bizonyítja. Nekem az a felfogásom, hogy egy könyvismertetésnek nem lehet sem tömjénezés, sem »lerántás» a célja; hanem a szerző megállapításainak mérlegelése az illető szaktudomány modern állásának szemszögéből. Ezt tartottam szem előtt Roska dr. úr könyvének ismertetésekor is. Úgy látszik, hogy Roska dr. úr nem osztja ennek a felfogásnak a helyességét, mert különben érthetetlen volna előttem megjegyzéseinek hatodik pontjában megütött hang. Ezekkel a szavakkal, hogy: »Ilyen és ezekhez hasonló megjegyzéseket és azok intencióit a leghatározottabban visszautasítom», Roska dr. úr letért a tudományos tárgyilagosságra igaz útról. Részemről nem tartanám ildomosnak őt erre a politikai mellékvágányra követni, amelyet ő nyilvánvalóan elfogultságból választott. Igazam tudatában újból kijelentem, hogy feltétlen jóindulattól sugalmazott s a tudomány mai állásának megfelelő kifogásaimat egytől-egyig továbbra is fenntartom. Sőt örömmel venném, ha Roska dr. úr az általam kifogásolt részeket szószerint valami világnyelven tenné közzé, hogy egy világnyelven ismételve meg megjegyzéseimet, a külföldi szakfórumok előtt is bebizonyíthatnám megjegyzéseimnek és kifogásaimnak helyességét.

Budapest, 1928 január 4.

Dr. Hillebrand Jenő.

*

Krecsmárik Endre tanár úr azt írja az Arch. Értesítő (1927) XII. kötet, 168. lapján: Még korai dr. Hillebrand ama merész feltevése, hogy az ősműveltség kiinduló pontja Európában hazánk volt.» Erre vonatkozólag csak a következő kéresem van Krecsmárik tanár úrhoz. Nevezze meg azt a dolgozatomat, ahol ez a mondvacsínált «idézetem» bennfoglaltatnék. Én t. i. sehol és soha sem szóval, sem írásban nem kockáztattam meg ilyen abszurd állítást.

Budapest, 1928 január 4.

Dr. Hillebrand Jenő.

A madarai lovasdombormű.

Azok a nagyszabású architektonikus és felírt emlékek, melyeket a bolgár archæologiai társaság által Pliska, Madara, Preslaw és Mumdshilar vidékén eszközölt rendszeres ásatások felszínre hoztak, nemcsak az ősbolgár, hanem az összes török kultúrkörhöz tartozó népek, tehát a honfoglaló magyarok művelődés-fokának megítélése szempontjából is rendkívüli jelentőségűek. Beszédes bizonyosságai ezek annak, hogy ezek a népek nem mint vad, rabló nomádok jelentek meg Európa történetében, hanem magas, fejlett kultúrát hoztak magukkal, amit a bizánci írók adatainak kritikai vizsgálata is igazol.

Művészeti szempontból a protobolgár kultúrának legnagyobb szerű emléke a madarai lovast ábrázoló hatalmas méretű szikladombormű, melynek felíratait a bolgár archæologiai társaság megbízásából kitűnő honfitársunk, Fehér Géza: *Die Inschrift des Reiterreliefs von Madara* címen most tette közzé. (Sofia 1928.) A fölíratok nagy történeti és filológiai apparátussal adott megfajta alapján kétségtelen, hogy a domborművet, mely Krumys Chant lóháton oroszlánvadászaton ábrázolja, Kr. u. 814-ben faragták. A dombormű tárgyban és stílusban egye-

nes leszármazottja a jól ismert szasszanida szikladomborműveknek (v. ö. Sarre-Herzfeld: *Iranische Felsreliefs*; E. Dietz: *Die Kunst der islamischen Völker* S. XVII ff.) és ezüsttálaknak, melyekből több példány Kertsch területén is előkerült. A szasszanida művészeti hagyományoknak ugyanezt az eleven erejét érezzük a nagyszentmiklósi kincs edényein s a honfoglaló magyarok művészetében, valamint a Muttawakkil kalifa által (847—861 Kr. u.) épített samarrai (Mezopotámia) palota falainak gipsztukkdekorációjában. (Sarre-Herzfeld: *Archæologische Reise im Euphrat und Tigrisgebiet*; Sarre: *Die Ergebnisse der Ausgrabungen von Samarra im Kaiser-Friedrich-Museum Berlin*, 1922.) A toreutikai eredetre valló ornamentális motívumok rokonsága honfoglaláskori emlékeink ornamentikájával első pillantásra szembeötlő.

A madarai lovas balkezében serleget tart, mely a török népek körében a fejedelmi hatalom jelképe. Ugyanezt a serleget látjuk az Endsche községben (Bulgária) legújabbban előkerült protobolgár sírszobrok kezében (Fehér: i. h. 14 a ábra), melyeknek viseletben, motívumban és felfogásban való egyezése az Oroszország területén talált ú. n. Kamennyja babykkal (Fehér: 14 b ábra), ezek hovatarozóságát is végérvényesen eldönti.

Az itt röviden érintett összefüggések, melyek honfoglaláskori emlékeinket mint egy egységes, magas fejlettségű bolgár-török-magyar kultúra termékeit értetik meg, fokozott köteletségévé teszik a hazai archæologiai kutatásnak, hogy az immár tisztán álló problémakörök megoldásában a testvérm nemzetekkel karöltve, teljes odaadással és felkészültséggel részt vegyen. Az ehhez szükséges nagyobb méretű tervszerű ásatásokhoz a Vigyázó-alap révén bizalommal várjuk a Magyar Tudományos Akadémia segítségét.

Hekler Antal.

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

ARCHÆOLOGISCHER ANZEIGER

NEUE FOLGE, BAND XLII.

(1928)

I N H A L T.

	Seite
A. SZALAY: Archæologische Forschungsmethoden und Arbeitsorganisation	289
O. MENGHIN: Die weltgeschichtliche Rolle der uralaltaischen Völker	289
J. HILLEBRAND: Der Obsidian-Nucleus-Verwahrfund von Nyírlugos	301
J. HILLEBRAND: Meine neueren Ausgrabungen im frühkupferzeitlichen Fried- hofe von Pusztaistvánháza	303
M. ROSKA: Die stratigraphische Lage der Doppelbeile mit gekreuzten Schneiden aus Rotkupfer in Siebenbürgen	305
F. v. TOMPA: Der Goldfund von Angyalföld	306
K. TACKENBERG: Einige frühe germanische Funde in Ungarn	311
L. NAGY: Amazonenschilder in der Ornamentik pannonischer Steindenkmäler	314
L. NAGY: Eine pannonische Terra Sigillata Fabrik	315
N. FETTICH: Gegossene Bronzphaleræ im archæologischen Nachlass der Reiter- nomaden von Ungarn	317
Z. v. TAKÁCS: Werke der Gandhara-Kunst im Franz Hopp-Museum für ostasia- tische Kunst. Gandharastil und «Keszthelystil»	322
G. WEYDE—O. BENESCH: Zwei Tafelbilder des XV. Jahrhunderts in der Press- burger Tiefenweg-Kapelle	325
D. FREY: Ein Plan der Insel Csepel von 1728	327
H. KAPOSSY: Zur Meisterfrage des Theresianischen Königsschlusses zu Ofen	330
B. GRIMSCHITZ: Johann Lucas von Hildebrandts Kalvarienrotunde in Budapest	338
E. v. RÉH: Die Kalvarienrotunde in Gödöllő	342

Kleinere Mitteilungen.

F. v. TOMPA: Neue Erwerbungen der prähistorischen Abteilung des National- museums	344
L. JANKÓ: Der Petroniusgrabstein von Kisdíós	345
T. HORVÁTH: Ein neuer Dolichenus Altarstein aus Szombathely	345
S. PAULOVICS: Steindenkmäler aus einem spätrömischen Grab in Üröm	346
L. NAGY: Die Schnalle von Szécsény	346
Á. v. SZENDREY: Der gotische Grabfund von Mészla	348
P. S. RYKOW: Hügel-Schachtgräber in der Nähe des Dorfes Sinowjewka, Kreis Petrovsk, Gouvern. Saratow	348
L. KISS: Neuere Funde im Jóska-Museum von Nyíregyháza aus der Zeit der Völkerwanderung	352
J. RÉH: Alte Bausteine des Veszprémer Domes	352
O. SZÖNYI: Die Wandmalereien von Biharremete	352
B. v. DORNYAY: Pastophorium der Renaissancezeit in Kisgerge	353
O. SZÖNYI: Die Stadt Pécs (Fünfkirchen) in Evlia Cselebi's Spiegel	353
H. HORVÁTH: Franz Carolus Gundrich. Der Meister der beiden Seitenaltäre in der Innerstädtischen Stadtpfarrkirche zu Budapest	353

Bücherbesprechungen.

	Seite
ROSKA MÁRTON: Az ősrégészet kézikönyve (Handbuch der prähistorischen Archæologie) II., Kolozsvár, 1927. (<i>Márton</i>)	264
H. SCHÄFER: Aegyptische und heutige Kunst. Zur Stellung der ägyptischen in der Weltkunst. «Die Antike», Bd. III, Heft 3. Berlin und Leipzig, 1927 (<i>Calice</i>)	269
C. F. LEHMANN—HAUPT: Geschichte des alten Orients, von E. G. Klauber, Gotha u. Stuttgart, 1925 (<i>Calice</i>)	270
A. V. SCHMIDT: K voproszy o proischozdenij permszkavo zvjerinavo sztilja (Zur Frage der Entstehung der Tierendarstellungen in Perm). Leningrad, 1927 (<i>Fettich</i>)	271
BEENKEN, LÜTHGEN etc.: Kunstbücher deutscher Landschaften. Bonn, Cohen-Verlag (<i>Zádor</i>)	274
M. DVOŘÁK: Geschichte der italienischen Kunst II., München, 1928 (<i>Zádor</i>)	275
K. DIVALD: Magyarország művészeti emlékei (Kunstdenkmäler in Ungarn). Budapest, 1927 (<i>Zádor</i>)	279
<hr/>	
M. ROSKA: Megjegyzések Hillebrand Jenő ismertetéséhez (Bemerkungen zur Buchbesprechung E. Hillebrand's)	281
J. HILLEBRAND: Válasz Roska Márton megjegyzéseire (Antwort auf die Bemerkungen von M. Roska)	283
<hr/>	
A. HEKLER: A madarai lovasdombormű (Das Reiterrelief von Madara)	284
<p>Alle für den <i>Archaeologiai Értesítő</i> bestimmte Zusendungen wolle man an den Herausgeber Prof. A. Hekler, Budapest, IX., Erkel-utca 9 richten.</p>	

ARCHAEOLOGISCHE FORSCHUNGSMETHODEN UND ARBEITSORGANISATION.

(Auszug.)

Es werden nach Bekanntmachung der neueren Arbeitsorganisation und der neuesten Gräbungsmethoden im Auslande, besonders in Deutschland, die

wichtigsten Aufgaben der archäologischen Forschungsarbeit in Ungarn erörtert.

Akúsius Szalay.

DIE WELTGESCHICHTLICHE ROLLE DER URALALTAISCHEN VÖLKER.

Das europäische Jungpaläolithikum setzt in seiner 1. Stufe, dem *Aurignacien*, mit einer Kultur ein, die vor allem zwei Merkmale an sich trägt. Das eine ist die Alleinherrschaft von Klingen-, Spitzen- und Schneidegeräten, also Messern, Lanzen, Harpunen, Pflriemen, Schabern und dgl., wogegen echte Schlaggeräte vollkommen fehlen. Unter den Tausenden und aber Tausenden von Waffen und Werkzeugen, die wir aus Siedlungen des *Aurignacien* besitzen, begegnet nicht einmal eine Keule oder ein Beil. Das zweite Hauptmerkmal ist die einseitige Bearbeitung der Feuersteingeräte. Sie sind auf der Unterseite ausnahmslos so gelassen, wie sie vom Kernsteine (*Nucleus*) abspringen, und zeigen nur auf der Oberseite, und zwar gewöhnlich lediglich am Rande, mehr oder minder sorgfältige Zurechtung (*Retuschen*).

In der 2. jungpaläolithischen Stufe, dem *Solutréen*, erscheinen neben den älteren Typen *Silexartefakte*, die einen ganz anderen Charakter aufweisen. Es dreht sich dabei vor allem um die sogenannte Lorbeerblattspitze, ein Feuer-

steingerät, das wohl als Dolch angesehen werden darf und durch sorgfältige Bearbeitung beider Seiten ausgezeichnet ist. Die schönsten Beispiele sind in Frankreich gefunden worden, doch liegen auch aus Deutschland und Ungarn gute Stücke vor. Wenn man sich die Frage stellt, wie dieser Typus entstanden ist, so muss man den Blick zunächst nach Ungarn und Mähren lenken, wo eine Kultur begegnet, die neben Spätaurignacienklingen Vorstufen des Lorbeerblattes enthält. So haben z. B. die *Hermanhöhle* und *Miskolcz* wichtige jungpaläolithische Faustkeile, die *Szeletahöhle* und *Předmost* kleine, zweiseitig bearbeitete Steingeräte geliefert, die man noch nicht als Lorbeerblattspitzen bezeichnen kann, sondern eher als degenerierte Faustkeile. Ähnliche Dinge kommen auch in der *Sirgensteinhöhle* in Württemberg vor, weiter westlich aber nicht mehr. Diese Kultur, die man als *Protosolutréen* oder *Předmostien* bezeichnet, ist also von Ungarn über Mähren und Süddeutschland nach dem Westen vorgedrungen und auf diesem Wege langsam umgestaltet

worden.¹ Vor allem haben die nur an Klingen und Spitzen gewohnten Aurignacleute den kleinen Keil alsbald zum Dolchblatt umgeformt. Damit ist aber noch nicht erklärt, wieso die Keile plötzlich in Ungarn und Mähren auftreten. Abbé Breuil nimmt an, es liege eine Nachwirkung des einheimischen Spätmousterien vor, dessen Schaber gelegentlich nicht nur am Rande, sondern auch über eine Seitenfläche retuschiert sind. Doch ist diese Ansicht kaum haltbar. Zunächst muss betont werden, dass sich stratigraphisch keine Verbindung zwischen Spätmousterien und Protosolutrén nachweisen lässt. Noch wichtiger ist aber eine andere Tatsache. Auf mährischem Boden treten im gleichen Horizont wie diese Keilchen auch andere neue Waffentypen auf, vor allem grosse, ruderförmige Keulen aus Mammuthschulterblättern und gelochte Scheibenkeulen aus Stein. Dies spricht unbedingt dafür, dass es sich hier um Ausflüsse eines besonderen Kulturkreises handelt, dem der Faustkeil und andere Schlaggeräte geläufig waren. Zu einer solchen Annahme berechtigen auch Beobachtungen in Südasien. Hier werden zahlreiche Faustkeile in einer Situation gefunden, die es nicht erlaubt, sie als altpaläolithisch anzusehen. Man darf vielmehr vermuten, dass sie ebenso eine jüngere Fortentwicklung aus den altpaläolithischen Faustkeilen darstellen, wie die jungpaläolithischen Klingengeräte eine solche der altpaläolithischen sind.² Gegen Ausgang des Paläolithikums treten an verschiedenen Stellen der Alten Welt — z. B. im Kongogebiete, in Tongking, in Frankreich, Belgien und Deutschland — plötzlich hochentwickelte Faust-

keilkulturen auf, was durchaus rätselhaft wäre, wenn es nicht irgendwo — vermutlich in Iran oder Vorderindien — Gebiete gegeben hätte, wo sich die Faustkeilkultur des Altpaläolithikums, von Klingenkulturen unbeeinflusst, zu einer höheren Form umgestalten konnte. Von unserem Standpunkte aus ist also das Solutrén nichts anderes, als das Ergebnis einer Mischung von zwei scharf getrennten Kulturkreisen, der europäischen jungpaläolithischen Klingen- und der jungpaläolithischen Faustkeilkultur, welche letztere vermutlich über Kleinasien und den Balkan nach Mitteleuropa eingewirkt und hier zunächst das Protosolutrén Ungarns und Mährens hervorgerufen hat.

In der 3. jungpaläolithischen Stufe, dem Magdalénien, kann man deutlich einen Rückschlag zur Klingenkultur verspüren. Die zweiseitig retuschierten Steingeräte verschwinden wieder, Keulen werden äusserst selten. Natürlich braucht die Reaktion auf geistigem und sozialem Gebiete nicht gleich stark gewesen zu sein, wie auf ergologischem. Im grossen und ganzen ist zweifellos auch noch das Magdalénien als eine Mischkultur anzusprechen. Das gleiche gilt für die 4. Stufe, das Azilien, das den letzten Ausläufer der jungpaläolithischen Eigenentwicklung Europas darstellt und bereits auf ein kleines Territorium eingeengt erscheint. Während das Aurignacien, das wohl aus Zentralasien kam, von Russland und Syrien, das Solutrén und das Magdalénien noch von Ungarn und Polen bis nach Nordspanien nachgewiesen sind, kennt man reines Azilien nur in Nordspanien, in gewissen Teilen Frankreichs und der Schweiz. In die übrigen Striche unseres

¹ Vgl. E. Hillebrand, Das Paläolithikum Ungarns. Wiener Prähist. Zeitschr. VI, 1919, S. 37; H. Obermaier, das Paläolithikum und Epipaläolithikum Spaniens. Anthropos XIV/XV, 1919/20, S. 155; O. Kadić, zwei faustkeilartige Steingeräte aus Ungarn. Wiener Prähist. Zeitschr. XIV, 1927, S. 1.

² Über alle diese Fragen im allgemeinen

vgl. meine Abhandlungen: Die Tumbakultur am unteren Kongo und der westafrikanische Kulturkreis. Anthropos XX, 1925, S. 516; Neue Steinzeitfunde aus dem Kongostaate und ihre Beziehungen zum europäischen Campignien. Ebenda XXI, 1926, S. 833; Zur Terminologie des Paläolithikums. Wiener Präh. Zeitschr. XIII, 1926 S. 7.

Erdteiles ziehen um diese Zeit ganz neue Kulturen ein. Wir befinden uns jetzt am Ausgange der Eiszeit, in einer Periode, die einen raschen Rückgang der Vergletscherung sah und Europa nicht nur von allen Seiten zugänglich, sondern auch zu einem angenehmen Lande machte.

Die neueinwandernden Kulturen sind folgende. Aus dem Mediterrangebiet kam über Spanien das *Tardenoisien*. Es ist charakterisiert durch die Kleinheit seiner Feuersteingeräte. Es sind Klingen, Bohrer, Schaber u. dgl.; daneben kommen aber in grosser Masse merkwürdige Gebilde vor, die die Form von Segmenten, Dreiecken, Trapezen, Rhomben besitzen und daher geometrische Silices genannt werden. In ihrer nordafrikanisch-südspanischen Heimat haben sie eine lange Entwicklung hinter sich. Den Ausgangspunkt bildet das *Altcapsien*, eine Kultur, die dem Aurignacien sehr nahesteht und nur wenig geometrische Silices aufweist. Diese und andere Kleinformen nehmen später mehr und mehr überhand und gelangen im Endcapsien vollkommen zur Herrschaft. Wir haben also neben dem europäischen einen *mediterranen jungpaläolithischen Klingenkulturkreis* zu unterscheiden. Die Ursache, weswegen die beiden Kulturkreise, trotz ihrer ursprünglichen Verwandtschaft, eine so gänzlich anders geartete Entwicklung genommen haben, liegt in den verschiedenen Einflüssen, unter die sie geraten sind. Auf den europäischen Klingenkulturkreis wirkte, wie wir hörten, schon sehr früh die jungpaläolithische Faustkeilkultur ein. Im Mediterrangebiet ist dieser Einfluss erst ganz am Ende des Paläolithikums zu verspüren. Dagegen dürfte hier eine *Pygmäeschicht* von Bedeutung geworden sein. Dies wird, von andern Gründen abgesehen, vor allem durch Funde pygmoider Skelette im Bereiche des Endcapsien und Tardenoisien nahegelegt. Die Tardenoisienmenschen waren nomadisierende Jäger, die im Gegensatz zu den Faustkeil- und europäi-

schen Klingenkulturleuten Pfeil und Bogen besaßen. Auf europäischem Boden stiessen sie mit den Trägern anderer Kulturen zusammen. Eine davon ist das *Campignien*. Dieses ist in seiner ältesten Fazies, wie z. B. in Rullen-Haut in Belgien vorliegt, eine reine jungpaläolithische Faustkeilkultur und vermutlich über den Balkan nach Nord- und Westeuropa vorgedrungen. Die Funde von Korláth bei Kaschau stellt E. Hillebrand wohl richtig in diesen Zusammenhang.³ Die wichtigsten Eigentümlichkeiten des Alt-campignien sind seine ausgesprochen makrolithische Industrie, die Vorherrschaft zweiseitig bearbeiteter Geräte von Faustkeil- und Beilform, vor allem der sogenannte Pic und der absolute Mangel aller klingenartigen Werkzeuge. Im weiteren Verlaufe der Entwicklung zerfiel das Campignien in mehrere Untergruppen, die unter dem Einfluss von Klingenkulturen, vor allem des Tardenoisien, stehen. Die bekannteste davon ist die Ertebölle- oder ältere Kökkenmøddingerkultur Norddeutschlands, Dänemarks und Schonens.

Vor der geschlossenen Verbreitung des Campigniens in diese nördlichen Regionen hatte hier aber schon eine andere Kultur geherrscht, die in der Wurzel ganz anderer Herkunft ist, als alle bisher genannten Gruppen. In Dänemark, Norddeutschland und Polen blüht annähernd gleichzeitig wie das Alt-tardenoisien und Alt-campignien eine Kultur, die man nach dem auf Seeland liegenden wichtigsten Fundplatze *Maglemosekultur* nennt. Eine genauere Analyse dieser Kultur lehrt, dass sie aus mehreren Komponenten zusammengesetzt ist. Die von G. Kossinna⁴ und anderen Forschern vertretene Annahme enger Beziehungen zwischen Magdalénien und Maglemose-

³ Wiener Prähist. Zeitschr. VI, 1919, S. 22.

⁴ Die Indogermanen. I. (Mannusbibl. 26). Leipzig 1921, vgl. meine Besprechung Wiener Präh. Zeitschr. IX, 1922, S. 116.

kultur ist nicht aufrecht zu erhalten. In Wirklichkeit haben diese beide Kulturen sehr wenig mit einander zu tun. Dagegen ist der Einfluss des Alttardenoisien auf Maglemose unverkennbar. In den Wohnplätzen dieser Kultur sind reichlich geometrische Silices vorhanden, auch in der Kunst lassen sich Beziehungen nachweisen.⁵ Noch stärker war der Einfluss des Altcampignien. Das ergibt sich aus dem Auftreten vieler Axtformen, die, dem Grundcharakter der Maglemosekultur entsprechend, allerdings oft aus Knochen und Geweih angefertigt sind. Aber auch der typische Campignienpic — ein primitives Feuersteinbeil — fehlt nicht. Der eigentliche Kern der Maglemosekultur stammt aber aus einem anderen Kreise. *H. Breuil* hat schon 1912 betont, dass man ihr eine Sonderstellung einräumen müsse.⁶ Er dachte an eine östliche, etwa in Sibirien entstandene Fazies des Magdalénien. Vollkommen klar wird dies, wenn man den Blick auf das ostbaltische Gebiet lenkt. Hier hat der esthländische Fundplatz Kunda eine Kultur geliefert, die von allen fremden Beimischungen freigeblichen ist. Der *Kundakultur* fehlen Steinbeile und geometrische Silices. Fast alle Artefakte sind aus Knochen und Geweih des Elches und Urs hergestellt. Von Feuerstein begegnen nur ein paar amorphe Splitter.⁷ Man hat hier offenbar eine ausgesprochene Abneigung gegen silexartiges Rohmaterial. Als ergologische Leittypen sind zu nennen: die Harpune mit einem Widerhaken, die stielrunde Pfeilspitze mit verjüngter Angel, ferner der sogenannte Vogelpfeil, das ist eine harpunenartige Knochenspitze mit seitlichen Rinnen, in

die unbearbeitete Feuersteinsplitter eingesetzt werden. Alle diese Typen fehlen den reinen Klingen- und Faustkeilkulturen vollständig. Wir haben es hier also mit einer ganz selbständigen Kultur zu tun, die nicht wie alle bisher besprochenen Gruppen aus der Klingen- oder Faustkeilreihe stammt, sondern aus einem dritten Hauptkreise eiszeitlicher Zivilisation, den wir als die *jungpaläolithische Knochenkultur* bezeichnen können. Diese Kultur besass, wie die Funde von Saarijärvi und Ylistaro in Finnland beweisen, Schlitten⁸ und muss demgemäss auch Zugtiere gekannt haben. Die mächtige anzyluszeitliche Schlittenkufe von Saarijärvi gehört nach *O. Sirelius* zu einem Rentierschlitten; nach *Kai Donner* könnte sie auch von einem Hundeschlitten stammen.⁹ Der Hund ist in Maglemose osteologisch nachgewiesen und stammt sicher aus der Knochenkultur. Das Ren fehlt in Maglemose. In Kunda sind nur wenige Knochen davon da. Es ist ohneweiters möglich, dass die Kunda-Maglemoseleute das Ren auf ihrer Westwanderung verloren haben. Die frühlitorinazeitliche Schlittenkufe von Ylistaro ist aus Zirbelholz angefertigt, was auf Beziehungen zum Ural hindeutet.

Wir haben gesehen, dass sich sämtliche bisher bekannt gewordenen jungpaläolithischen Kulturen in drei grosse Kreise einordnen lassen, bzw. durch Mischungen derselben entstanden sind. Von grösster Wichtigkeit ist nun die Frage, wie sich diese Kulturkreise zu den modernen Primitivkulturen verhalten¹⁰ und

⁸ *O. Sirelius*, Über einige Prototypen des Schlittens. Journ. de la Soc. Finno-Ougr. XXX, 32. Helsingfors, 1913—18; *Ders.*, Die Zähmung des Rentiers. Ebenda XXXIII, 2. Helsingfors, 1916—20.

⁹ Über das Alter der ostjakischen und wogulischen Rentierzucht. Finn.-Ugr. Forsch. XVIII, 1927.

¹⁰ Vgl. hierzu in allgemeiner meine Studie: Prähistorische Kulturkreise u. kulturhistorische Methode. Semaine d'ethnogr. relig. III. Sess. Tilburg (1922). Enghien u. Mödling, 1923. S. 103.

⁵ *P. Wernert*, Figuras esquematicas del Maglemosiense. (Comis. de invest. pal y preh. No. 15). Madrid 1917.

⁶ Les subdivisions du paléolithique supérieur et leur signification. Congr. intern. d'anthr. et d'arch. préh. Genf (1912). I, S. 236.

⁷ *A. M. Tallgren*, Zur Archäologie Eestis. I. Acta et Com. Univ. Dorpat. B III, 6. 1922, S. 35.

ob sie sich stammlich bestimmen lassen. Die vor allem in Köln¹¹ und Wien¹² gepflegte kulturvergleichende Richtung der Ethnologie unterscheidet nach den Urkulturen, denen in der Archäologie das Altpaläolithikum entspricht, drei Hauptzweige menschlicher Tiefkulturen (Primärkulturen): 1. vaterrechtliche Totemisten, 2. mutterrechtliche Pflanzenbauer, 3. vaterrechtliche Nomaden (Arktiker). Ein Unterschied zwischen den Auffassungen Gräbners und Schmidts besteht nur insofern, als der letztere die Erfindung der Viehzucht den unvermischten arktischen Nomaden zuschreibt, der erstere dagegen eher geneigt ist, eine sekundäre Mischgruppe von Arktikern und Totemisten dafür verantwortlich zu machen. Die Differenz ist nicht sehr wesentlich und für unseren Fall überhaupt gegenstandslos, da beide — expressis verbis oder stillschweigend — die Vorfahren der uralaltaischen Völker als Urheber der Viehzucht ansehen. Die Gleichung Viehzüchternomaden (Arktiker) = Proto-Uralaltaier können wir nun noch erweitern, indem wir als drittes Glied die jungpaläolithische Knochenkultur hinzufügen. Mein Schüler und Mitarbeiter *L. Franz* hat schon vor einiger Zeit viele Einzelheiten nachgewiesen,¹³ die das aus der Maglemosekultur erwachsene arktisch-baltische Neolithikum mit den rezenten Kulturen mongoloider und eskimoider Völker verknüpfen. Auf Grund der Erkenntnis, dass in Kunda und Maglemose ein selbständiger jungpaläolithischer Kulturkreis sibirischer Herkunft vorliegt, darf man um einen Schritt weitergehen

und behaupten, dass es sich hier um den archäologischen Niederschlag des nordasiatischen Nomadismus dreht. Einzackige Harpunen, Vogelpfeile und andere Werkzeuge mit eingesetzten Feuersteinsplittern, Derivate von stielrunden Pfeilspitzen mit verjüngtem Schaftteil, zusammengesetzte Harpunen, die gleichen Schlittenformen, wie sie aus den finnländischen Moorfunden vorliegen, so wie die Vorliebe für (Holz- und) Knochengeräte kann man heute noch weitum in Nordasien nachweisen. Die von *O. Solberg* veröffentlichten Überreste aus Lappendörfern des hohen Mittelalters zeigen ebenfalls noch überraschende Übereinstimmung mit Kunda und Maglemose.¹⁴ Schliesslich muss noch betont werden, dass die Schädel der Knochenkulturmenschen wahrscheinlich brachyzephal sind, wie die der «Mongoloiden». Mit der kulturgeschichtlichen Stellung der jungpaläolithischen Faustkeilkultur habe ich mich eingehend in den früher erwähnten Studien über die Steinzeit des Kongogebietes beschäftigt. Ich glaube, es ist mir geglückt, ihren Zusammenhang mit der mutterrechtlichen Pflanzerkultur Schmidts und Gräbners, die ebenfalls ausgesprochene Keulenkulturen sind, zu beweisen. Dass die jungpaläolithische Klingenkultur mit dem Totemismus zu verbinden ist, haben schon Gräbner und Schmidt vermutet und ist von mir noch näher begründet worden.¹⁵ Im einzelnen auf diese Dinge einzugehen, muss ich mir hier versagen.

Die bisher berührten Entwicklungen haben sich im allgemeinen vor 5000 v. Chr. abgespielt, nur ihre Ausläufer, wie die Kökkenmöddingerkultur Nordeuropas, fallen in eine spätere Zeit, etwa von 5000—3000 v. Chr. Zwischen 4000—3000 v. Chr. vollzieht sich der Aufstieg der Hochkulturen des nahen Orients, der

¹¹ *F. Gräbner*, Methode der Ethnologie. Heidelberg. 1911; *Ders.*, Ethnologie. In: Kultur der Gegenwart. III, 5. Leipzig und Berlin, 1923.

¹² *W. Schmidt* und *W. Koppers*, Der Mensch aller Zeiten. III. Völker und Kulturen. Regensburg 1922.

¹³ Bemerkungen zur Steinzeit Nordeuropas. Mitt. d. Anthr. Ges. in Wien LVII, 1927, S. 1.

¹⁴ Eisenzeitfunde aus Ostfinnmarken. Kristiania, 1909.

¹⁵ Prähistorische Archäologie und kulturhistorische Methode I. c.

mesopotamisch-sumerischen und der nilotisch-ägyptischen. Diesen müssen wir nun unser Augenmerk zuwenden. Wir treten ihnen heute mit einer anderen Fragestellung gegenüber, als sie noch vor kurzem üblich war. Man fragte früher: woher stammen die Sumerer, die Ägypter? Woher ihre Kultur? Man glaubte, sie seien im grossen und ganzen fertig in jene Länder eingewandert, wo sie uns als festumrissene geschichtliche Individualitäten entgegentreten. Heute denken wir anders. Wir wissen, dass die Wanderungen der Menschen — vor allem in nachdiluviellen Zeiten — kaum jemals im leeren Raume vor sich gingen, sondern über andere Menschengruppen hinweg brausten und Schichten auf Schichten türmten, deren Verschmelzung zu neuen Einheiten führte. Wir fragen daher heute, was können wir im jenen Lande, in dem schliesslich das sumerische, das ägyptische Volkstum aufblühte, als ältere Elemente nachweisen? Und wir sind der Überzeugung, dass sumerische und ägyptische Sprache und Kultur nichts anderes sind als die Resultierende des Kräftespiels dieser Schichten.

Die *sumerische Kultur* hat durch den Wiener Orientalisten V. Christian eine Untersuchung nach solchen Gesichtspunkten gefunden.¹⁶ Er unterscheidet im Zweistromlande folgende vorsemitische Schichten: 1. Epipaläolithische Faustkeilschicht. 2. Mediterrane (protohamitische Schicht). 3. Prämalaiische Schicht. 4. Armenoide Schicht. Ich bin nicht mit jeder Zuteilung der einzelnen rassischen, sprachlichen und kulturellen Elemente, wie sie Christian vornimmt, einverstanden. Ich glaube z. B. nicht, dass die Träger der Faustkeilkultur Brachyzephalen waren. Aber in den wesentlichen Grundzügen stimmt meine Auffassung mit der Christians vollkommen überein. Seine

epipaläolithische Faustkeilkultur ist natürlich nichts anderes als ein Zweig der gleichen Kultur, die wir vorhin mit den ältesten mutterrechtlichen Pflanzenbauern in Verbindung gesetzt haben. Die mediterrane Schicht entspricht unserer mediterranen Klingenkultur, deren Zusammenhang mit den Hamitosemiten nicht allzu schwer zu erweisen ist. Sie hat offenbar aus ihrer nordafrikanischen Heimat in zahlreichen Wellen nach Vorderasien ausgestrahlt. Die «prämalaiische» Schicht (der Ausdruck ist nicht glücklich gewählt, es stünde dafür besser protoaustrisch) ist im wesentlichen mit W. Schmidts freimutterrechtlichem Kulturkreis identisch. Dieser stellt ein jüngeres Entwicklungsstadium der mutterrechtlichen Pflanzerkultur dar, das unter Einfluss nomadischer Viehzüchterkultur entstand. Altmutterrechtliche Elemente in ihr sind der Pflanzenbau, die reichliche Benützung von Beilen und Keulen und das Mutterrecht selbst, nomadistisch-viehzüchterische die Schweinehaltung, die Grossfamilie und wohl auch die Bogenwaffe. Auf Eigenentwicklung dürfte der Kamm, der Hüftrock aus Pflanzenfasern oder Blättern und der Pfahlbau zurückzuführen sein, vielleicht auch die Keramik, sofern sie nicht schon der altmutterrechtlichen Schicht angehört. Ihrem ganzen Charakter nach ist diese Kultur am ehesten im mittleren Asien entstanden, in einer Zone, wo sich nordasiatische Viehzüchter und südasiatische Pflanzler berühren konnten und das Bindenschwein wild vorhanden war. In erster Linie kommen Grosschina und Russisch-Zentralasien dafür in Betracht. Archäologisch ist diese Kultur in ganz Ostasien greifbar, dessen Neolithikum vor allem durch eine mattenverzierte Tonware und die Kenntnis der Schweinezucht charakterisiert ist.¹⁷ Was ihr in Sumer angehört, hat Christian zusammen-

¹⁶ Untersuchungen zur Paläoethnologie des Orients. Mitt. d. Anthr. Ges. in Wien, LIV, 1924, S. 21.

¹⁷ O. Menghin, Zur Steinzeit Ostasiens. Festschrift f. Wilhelm Schmidt. 1928, S. 908.

gestellt. Sie ist, wie wir noch hören werden, auch in Afrika und Europa eingedrungen. Die armenoide Schicht, deren Entstehungsgebiet wohl nur in Russisch-Zentralasien, bzw. in den südlich angrenzenden Bergen liegen kann, hat die bemalte Keramik, das Kupfer, wahrscheinlich das Schaf, die Ziege und das Rind mitgebracht, möglicherweise auch den Esel, wenn er nicht einer späteren hamitosemitischen Welle angehört. Vielleicht kannte sie auch schon Reittiere (Pferd und Kamel), die aber verloren gingen. Auch der Pflug könnte dieser Kultur eignen. Sie war, wenn auch von mütterrechtlicher Seite beeinflusst, vaterrechtlich und im Kerne aus dem Viehzüchterkreise erwachsen, also ebenfalls, u. zw. wohl ziemlich stark, mit der jungpaläolithischen Knochenkultur und den Uralaltaiern verbunden. Es handelt sich augenscheinlich um die Kultur eines Hirten- und Herrenvolkes, das ins Zweistromland vordringend hier zum erstenmale ein grösseres politisches Gebilde schuf — Sumer. Eben öffnet Woolley in Ursumerische Gräber, die vermutlich ins IV. Jahrtausend hinaufreichen und wohl das Älteste sind, was wir aus diesen Gebieten an Hochkultur bisher kennen. Man hat es noch nicht gewürdigt, dass in diesen Königsgrüften plötzlich Kupfergegenstände auftreten, deren Formen dem Knochenkulturkreise des eurasischen Nordens entstammen: die Harpune mit einem Zacken und die Pfeilspitze mit verjüngter Angel. Dagegen viel es sofort auf, dass in Ur Harem und Dienerschaft eines Königs mitbestattet wurde, eine Sitte, die besonders von den in hohem Masse altaisierten skythischen Reitervölkern überliefert ist. Auch sie deutet auf eine innerasiatische Quelle hin, die in erster Linie von den Altaiern gespeist sein muss. Auf Sprachliches und Anthropologisches soll hier nicht eingegangen werden; es ist bei Christian genügend gewürdigt. Erwähnung möge nur finden, dass A. Ungnad auf Grund etymologischer

Feststellungen die Heimat der Sumerer, d. h. von unserem Standpunkte ihrer jüngsten, «armenoiden» Schicht in Zentralasien sucht.¹⁸

Die Ägyptologie hat bis vor kurzem wenig Verständnis für eine kulturhistorische Analyse der Nilkulturen bekundet. Immerhin sind auch hier erfreuliche Fortschritte zu verzeichnen¹⁹ und man beginnt allmählich zu erkennen, dass auch die so einheitlich aussehende altägyptische Kultur das Ergebnis einer komplizierten Mischung ist. Es lassen sich hier denn auch tatsächlich genau die gleichen Komponenten nachweisen, wie im Zweistromlande. Wenn sowohl in rassischer, als sprachlicher und kultureller Hinsicht in Ägypten etwas ganz anderes herausgekommen ist, als in Mesopotamien, so hängt das damit zusammen, dass das gegenseitige Stärkeverhältnis der beteiligten Elemente beiderorts ganz anders war. Als herrschende Grundschrift kommt hier die mediterrane Klingenkultur in Frage, die vom Meere bis Oberägypten verbreitet war, und, wie wir schon hörten, protohamito-semitischen Völkern zufällt. Über sie hat sich jungpaläolithische Faustkeilkultur geschichtet, deren makrolithische Industrie in vielen Teilen Ägyptens nachgewiesen und von hier ins Somaliland, ins Kongogebiet und nach Südafrika vorgedrungen ist. Dann folgte die freimutterrechtliche Welle, die wir im eurafrikanischen Gebiete archäologisch als Walzenbeilkultur bezeichnen können, weil ihr hier vor allem das Steinbeil mit annähernd kreisrundem Querschnitt eigen ist. Dass sie durch Ägypten gegangen sein muss, ergibt sich aus verschiedenen Tatsachen. Einerseits erscheint die freimut-

¹⁸ Das Wesen des Ursemitischen. Leipzig, 1925, S. 25.

¹⁹ Z. B. in dem Buche von A. Scharff, Grundzüge der ägyptischen Vorgeschichte (Morgenland 12) Leipzig, 1927, und vor allem in dem Aufsätze von F. Calice, Zur Vorgeschichte der ägyptischen Kultur. Archæologiai Értesítő XL, 1926, S. 1.

terrechtliche Kultur in Westafrika noch lebend. Der verwandtschaftliche Zusammenhang zwischen der heutigen westafrikanischen und der melanesischen Bogenkultur ist schon längst erkannt. Natürlich darf er nicht so gedeutet werden, dass ein unmittelbarer Zusammenhang zwischen diesen beiden Gebieten besteht; er wurzelt vielmehr in dem gemeinsamen innerasiatischen Quellgebiete. Auf der anderen Seite finden wir den archäologischen Niederschlag dieser Kultur in ganz Nordafrika, Westeuropa und zum Teile auch noch in Nordeuropa. Gerade die nordeuropäische Walzenbeilfazies ist besonders wichtig, weil sie uns einen Datierungsbehelf ergibt. Die Walzenbeile erscheinen nämlich in Dänemark und Norddeutschland im Verlaufe des Jungcampignien und der Erteböllekultur. Es ist sicher kein Zufall, dass um dieselbe Zeit die ersten kammartigen Geräte in den Kökkenmöddingern auftauchen. Und noch ein drittes Kulturelement der Kökkenmöddinger dürfte hieher gehören. In ihnen finden sich Unmengen von Schweineknöcheln, die vom Wildschwein stammen sollen. Es dürfte aber kaum möglich sein, Wildschweine, die jung eingefangen und gehegt werden, von freilebenden osteologisch zu unterscheiden. Eine solche primitive Art der Schweinezucht betreiben gewisse freimutterrechtliche Papuastämme und man darf wohl vermuten, dass die vielen Schweineknöchel der Kökkenmöddinger in einem ähnlichen Verfahren ihre Erklärung finden. Endlich liegt auch der Verdacht nahe, als hätte schon um diese Zeit die Pfahlbauweise im Norden Eingang gefunden. In Westeuropa ist über die Entwicklung des eigentlichen Neolithikums leider ausserordentlich wenig bekannt. Fest steht aber, dass im westeuropäischen Vollneolithikum das Walzenbeil, der Kamm und der Pfahlbau eine hervorragende Rolle spielen, während sie in dem örtlich angrenzenden donauländisch-bandkeramischen Kultur-

kreise vollständig fehlen. Das beweist zur Genüge die ausserordentlich starke Abhängigkeit Westeuropas vom freimutterrechtlichen Kulturkomplex, dessen Ausläufer zwischen 4000 und 3000 v. Chr. bis an die Ufer des Baltischen Meeres vordrangen. Die zirkumatlantische Lagerung der westeuropäisch-nordischen Walzenbeilfunde macht es klar, dass diese Kulturwelle nur von Nordafrika abgeleitet werden kann und über Italien und Spanien vorgedrückt ist. Wie somit die Verhältnisse in Afrika und Europa zeigen, muss sie ihren Weg durch Ägypten genommen haben. Tatsächlich finden wir in der Nagadakultur die meisten ihrer signifikanten Elemente. Endlich hat auch noch die Kultur der Viehzüchternomaden unverkennbare Spuren in Ägypten hinterlassen. Wenn es sich nur um einzelne Haustierarten handelte, die z. T. sicher aus Asien stammen, wie *L. Adametz*²⁰ dargetan hat, wäre man geneigt, an blosse Kultureinflüsse zu denken, die nicht von einer Völkerwanderung getragen zu sein brauchten. Allein es erscheinen im vorgeschichtlichen Ägypten auch die nordasiatischen Waffenformen, wie die einzackige Harpune und der stielrunde Pfeil. Die ägyptische Sitte, dem Toten Dienerschaft in Gestalt von Figuren mitzugeben, ist wohl nur eine Milderung der ursprünglichen grausameren Riten, wie sie uns jetzt in Babylonien enthüllt werden und in der nubischen Kermakultur noch um 2000 v. Chr. üblich waren. Von dort sind die durch die Viehzüchternvölker bis nach Südafrika verschleppt worden, worüber uns *Paul Schebesta* wertvolle Aufschlüsse gegeben hat.²¹ Es ist nicht unmöglich, dass die über Vorderasien nach Ägypten einbrechenden Hirtenvölker schon in der prähistorischen

²⁰ Herkunft und Wanderungen der Hamiten, erschlossen aus ihren Haustierrassen. Wien, 1920.

²¹ Die Zimbabwe-Kultur in Afrika. *Anthropos* XXI, 1926, S. 484.

Zeit das Kamel eingeführt haben. Es spielt im alten Reich und lange nachher bekanntlich gar keine Rolle und man nimmt daher allgemein an, es hätte vor der Hyksoszeit gefehlt. Trotzdem kommen einige wenige Kamelplastiken schon früher vor und neuerdings hat *L. Frobenius* in der nubischen Wüste eine Unmenge von Kammelbildern an Felswänden gefunden, die allen Umständen nach in die prähistorische Zeit hinaufreichen müssen. Es wird also wahrscheinlich, dass dieses Reittier zweimal in Afrika eingeführt worden ist. Wie immer dem sei, für unseren Zusammenhang genügt der Nachweis, dass die ägyptische Kultur verschiedene Elemente enthält, die letzten Endes auf nordasiatische Quelle zurückzuführen sind und von einer Völkerwelle herangezogen wurden, deren Wesenheit von uralaltaischen Elementen mitbedingt war. Es ist nicht zu verlangen, dass sich diese Komponente in so weiter Entfernung von ihrem Ausgangspunkte auch noch sprachlich bemerkbar macht. Aber vielleicht liegt auch dafür ein Anhalt vor. *W. Czermak* hat enge syntaktische Beziehungen zwischen dem Nubischen und den Turksprachen dargestellt.²² Er wagt es nicht, an irgend einen historischen Zusammenhang zu denken, aber gerade der ungeheuer starke Einschlag von Nomadenkultur in der nubischen Kermakultur legt solchen nahe.

Wir müssen nun unseren Blick noch einmal auf Nordeuropa fallen lassen, wo wir am Ausgang der Eiszeit protouraltaische Knochenkultur festgestellt haben. Sie ist in Maglemose bereits mit jungpaläolithischer Faustkeilkultur und mediterraner Klingenkultur gemischt. Während die letztere mehr und mehr versiegt, nimmt die erstere gewaltig überhand und saugt die Knochenkultur auf

weitem Gebiete auf. In Norddeutschland, Dänemark, den Ostseeinseln und in Schweden entsteht so, wie wir hörten, die ältere Kökkenmöddinger- oder Erteböllekultur. Im höheren Norden nimmt der Einfluss der Faustkeilkultur mehr und mehr ab. Die südsandinavische Nöstvet-, Lihult-, Limhamn-kulturen zeigen bereits stärkere Beziehungen zur Knochenkultur und stellen gewissermassen die Peripherie des Campignienkreises dar, dann beginnt die Zone der arktisch-baltischen Kultur, die nichts anderes ist, als der neolithisierte Nachfolger der jungpaläolithischen Knochenkultur. Von ihren ältesten, mit den Kökkenmöddingern ungefähr gleichaltrigen Stadien kennen wir nur die finnische Suomusjärvikultur besser. Es ist sehr wahrscheinlich, dass sich ähnliche, 3. Stäcker von der Faustkeilkultur beeinflussten Gruppen weit ins unerforschte Russland hineinziehen. Die Suomusjärvikultur hat noch keine Keramik, dafür aber schon viele Steingeräte, die typologisch teils auf Knochenformen, teils auf das Walzenbeil, z. T. aber auch auf die Faustkeilkultur zurückgehen, wie vor allem die einseitig gewölbten Hacken, die wohl nichts anderes sind, als in Schiefer ausgeführte Fäustel mit flacher Unterseite. In ihrer vollendeten Gestalt, die sie im arktisch-baltischen Vollneolithikum, der kammkeramischen Kultur, erreichen, heisst man sie Schuhleistenkeile. Diese Beilform wird auf einem Kniestiel aufgebunden und kommt auch im donauländisch-bandkeramischen Kulturkreis überaus häufig vor, vielleicht als Geschenk des arktisch-baltischen. Ausserdem ist der Schuhleistenkeil bis nach Japan und Hinterindien vorgedrungen und lebt heute noch auf den Aleuten und in Polynesien fort, als eines der vielen Zeugnisse für die Expansionskraft des uralaltaischen Elements. Die Trennung zwischen Altaieren und Uraliern steht wohl in einem ursächlichen Zusammenhang mit dem Vordringen der Faustkeilkulturelemente auf baltischem

²² Parallelerscheinungen im Nubischen und Türkischen. *Anthropos*, XVI/XVII, 1921/22, S. 230.

und russischem Boden, und man darf daher die Suomusjärvikultur vielleicht schon als protouralisch bezeichnen.

Uralisch ist dann der im nördlichen Skandinavien, in Finnland und Russland verbreitete kammkeramische Kreis, dessen Kulturstand ziemlich genau mit dem sprachlich für die samojedisch-finnisch-ugrische Einheitszeit erschliessbaren übereinstimmt.²³ Ein grosser Teil dieser Kultur ist noch im Verlaufe der Stein- und Bronzezeit in andere Entwicklungen hineingezogen worden, im östlichen Russland aber behauptete sie sich und gliederte im Gebiete der Kama eine kupfer- und bronzezeitliche Kulturgruppe aus, die man als finno-ugrisch ansprechen darf.²⁴

Anders verläuft die Entwicklung im Bereiche der Erteböllekultur. Nach Einschmelzung der verhältnismässig schwachen Walzenbeilwelle grenzt sich hier seit etwa 2700 v. Chr. der nordische Kulturkreis ab. Er besitzt verschiedene Kulturpflanzen und Haustiere und pflegt besonders den megalithischen Grabbau, der nur in Westjütland nicht durchzudringen vermag. Wie alle vollneolithischen Kulturen Europas verdankt er seine Entwicklung Anregungen, die von den grossen Hochkulturen des Orients ausstrahlten, aber in selbständiger Weise verarbeitet wurden. Es ist die Kultur der ungeteilten Indogermanen. Diese ethnische Zuteilung wird heute nahezu von allen deutschen Archäologen vertreten. Manche Philologen und Ethnologen bestreiten sie allerdings, doch habe ich unter den von ihnen angeführten Gründen noch nie einen gefunden, der nicht leicht zu widerlegen wäre. Entscheidend ist vor allem

die Tatsache, dass der nordische Kulturkreis in der Zeit von 2400—2000 v. Chr. über seine Grenzen flutet und dadurch zur Entstehung einer Reihe von Zweigkulturen Anlass gibt, die sich z. T. mit grosser Sicherheit zu den historischen Kulturen der indogermanischen Einzelmölkern in Beziehung setzen lassen.²⁵ Wenn aber der nordische Kulturkreis der urindogermanische ist, dann gibt es auch keine Zweifel über die Elemente, aus denen sich das Indogermanentum zusammensetzt. In seinem Entstehungsgebiete sind, wie wir zeigten, wiederum die gleichen Schichten, wie in Ägypten und Babylonien nachweisbar, nur in ganz anderem gegenseitigen Zeit- und Kräfteverhältnis und überdeckt von den jüngeren Zuströmen, die von den grossen orientalischen Kulturen ausgegangen und teils durch den westeuropäischen, teils durch den donauländischen Kreis herausgeflutet sind. Jungpaläolithische Knochenkultur liegt hier schon an der Basis und bleibt durch ihre neolithischen Nachfahren in dauernder Nachbarschaft. Auf skandinavischem Boden und während der Wanderzeit auch in Russland nimmt die nordische Kultur sogar reichlich kammkeramische Elemente auf, d. h. es müssen viel Uralier ins Indogermanentum aufgegangen sein. Daraus erklären sich nicht nur die sprachlichen Beziehungen zwischen Indogermanen und Uraliern (neben denen ebenso beachtenswerte zum hamitosemitischen Stamme einhergehen), sondern auch viele gemeinsame Eigentümlichkeiten auf dem Gebiete der geistigen und sozialen Kultur, wie sie Meyer, Gräbner und Schmidt hervorgehoben, aber meines Erachtens irrtümlich auf eine asiatische Urheimat der Indogermanen ausgedeutet haben.

Zusammenfassend können wir sagen, dass die Uralaltaier vor allem auf zwei

²³ E. N. Setälä, Zur Frage nach der Verwandtschaft der finnisch-ugrischen und samojedischen Sprachen. Journ. de la Soc. Finno-Ougr. XXX. 5, Helsingfors 1913—18.

²⁴ Vgl. A. M. Tallgren, L'âge du cuivre dans la Russie centrale. Journ. de la Soc. Finland. d'arch. XXXII. 2, Helsingfors 1920.

²⁵ Vgl. O. Menghin, Vorgeschichtliche Völkern und Kulturen auf deutscher Erde. Korrbld. Gesamtver. d. deutsch. Gesch. u. Altertumsverein 1926.

Gebieten eine entscheidende weltgeschichtliche Rolle gespielt haben. Auf dem Gebiete der Wirtschaft durch die Entwicklung der Viehzucht, auf dem Gebiete der sozialen Kultur durch ihre hervorragende Befähigung zu staatlicher Gestaltung. Diese von W. Schmidt schon auf Grund ethnologischer Forschung gewonnene Erkenntnis kann von Seiten der Archäologie nur bestätigt werden. Sind schon die ältesten Hochkulturen durch den Einbruch kriegerischer Hirtenstämme in die grossen Stromtäler entstanden, die von fleissigen, aber zu grösserer politischer Konzeption ungeeigneten Ackerbauvölkern besiedelt waren, so liegt auch weiterhin überall in der Welt, wo es zu mächtigen und dauerhaften politischen Gebilden gekommen ist, viehzüchterischer Einschlag vor, der letzten Endes auf die uralaltaische Menschengruppe zurückgeht, wenn er auch in peripherischen Regionen vielleicht mehr geistig als blutmässig nachwirkt. Die Frage, warum gerade diesem Volkstum die staatsmännische Begabung beschieden war, ist nicht allzu schwer zu beantworten. Man darf einen innern Zusammenhang zwischen den beiden grossen Leistungen der uralaltaischen Völker annehmen. Die ständige Pflege und Leitung grosser Herden, das ewige Herumwandern in ungeheuren Steppengebieten, die unvermeidlichen Auseinandersetzungen über die Rechte an Weide und Boden, die grossfamiliäre Stammesverfassung, kurz alles, was mit der Kulturform des Viehzüchternomadismus tiefinnerlich zusammenhängt, musste zu jener Entfaltung von Weitblick, Kühnheit, Stammesbewusstsein, Herrenstolz und Organisationsgabe führen, die zur Bildung eines wirklichen Staates nötig sind. Menschen mit solchen Anlagen brauchten nur durch Unterwerfung ackerbautreibender Völker in eine Wirtschaftsform gedrängt zu werden, die ihnen die Sesshaftwerdung ermöglichte, ohne den Herdenbesitz zu rauben, und sie waren die geborenen Her-

ren und Staatengründer. Freilich, wo sie in zu grosser Masse auftraten, wo sie nur zehrten und verschwanden, dort mussten sie kulturzerstörend wirken. In diesem Gegensatz hat sich das uralaltaische Volkstum auch tatsächlich ausgelebt, wie die Geschichte lehrt.

Sind wir mit solchen Erwägungen bereits auf völkerpsychologisches Gebiet geraten, so wollen wir uns nicht scheuen, zum Schlusse auch noch die sozialanthropologischen Folgerungen aus unserem Standpunkte ziehen. Denn was hätte Urgeschichtsforschung für einen Wert, wenn nicht den, die Beantwortung solcher Fragen vorzubereiten? Seit Gobineau hat sich bekanntlich eine vielbeachtete geschichtsphilosophische Theorie entwickelt, deren Grundgedanken man in zwei Sätzen zusammenfassen kann: 1. Es gibt nur eine hochwertige Rasse, das ist die nordische; 2. der Sinn der Weltgeschichte besteht in der Auseinandersetzung zwischen den Rassen. Der erste Satz ist wissenschaftlich unhaltbar. Vor allem kann von einer nordischen Rasse im Sinne Gobineaus und vieler nach ihm heute nicht mehr gesprochen werden.²⁶ Wenn die nordisch-indogermanische Kultur aus einer Mischung verschiedener Komponenten hervorgegangen ist, die zum überwiegenden Teile durch wirkliche Völkerwanderungen herangezogen wurden, so ist natürlich auch der «nordische» Mensch das Ergebnis einer komplizierten Kreuzung verschiedener Rassen. Es ist durchaus wahrscheinlich, dass den drei primären Tiefkulturen — Klingen-, Faustkeil- und Knochenkultur — drei Primärrassen entsprechen. Sie waren alle in stärkerem oder geringerem Masse am anthropologischen Aufbau der nordischen Neolithmenschen beteiligt, sei es in einem verhältnismässig reinen oder in einem bereits vermengten Zustande, wie er etwa

²⁶ Die interessanteste Stellungnahme zu diesen Fragen jetzt bei F. Kern, Stammesbaum und Artlied der Deutschen. München 1927.

für den Menschen der Walzenbeilkultur oder jener westeuropäischen Welle, die den Megalithbau nach dem Norden verpflanzt hat, angenommen werden muss. Wenn die «nordische» Mischung einen verhältnismässig einheitlichen Charakter angenommen hat, der über die wirklichen Verhältnisse hinwegtäuschen kann, so ist das langdauernder Inzucht und den Wirkungen der Umwelt zu danken. Man kann in einem solchen Falle höchstens von einer Sekundärrasse sprechen. Dagegen wird niemand Vernünftiger bestreiten wollen, dass die «nordische» Mischung eine besonders glückliche ist. Dies wird durch ihre weltgeschichtliche Rolle genugsam erhärtet. Aber es wäre lächerlich zu behaupten, dass eine solche günstige Mischung nur einmal entstehen konnte. Es ist einfach unwissenschaftlich, wenn sich Fanatiker bemühen,²⁷ bei Sumerern, Ägyptern, Altsemiten «nordische» Rassenelemente nachzuweisen. Alle diese Völker sind aus ähnlichen Grundelementen erwachsen, wie die Indogermanen, aber mit der nordischen Sekundärrasse haben sie nichts zu tun. Wenn sich bei ihnen politische Gestaltungskraft und Herrentum in besonderem Masse entwickelt zeigen, so darf man diese Eigenschaften auf den nomadischen Einschlag zurückführen; denn wo dieser fehlt oder schwindet, mangelt es auch an der Fähigkeit, kraftvolle staatliche Gebilde und damit die Grundlage zum kulturellen Aufstiege zu schaffen. Solche glückliche Kreuzungen können auch wieder zu Grunde gehen. Wenn die «Entnordung» der indogermanischen Völker als «Rassentod», als eine Entwertung bezeichnet wird, so ist daran so viel richtig, dass der Verlust nordischen Einschlages meist auch Minderung des in der nordischen Menschheit noch stark wirksamen nomadischen Wesens mitbedingt. Falsch ist es aber, den Untergang

des nordischen Menschen sozusagen als rassischen Weltuntergang hinzustellen. Eine ähnliche Mischung kann sich wiederum bilden. Im kleinen sehen wir einen derartigen Vorgang in Ungarn, wo ein uralisches Reitervolk mit stark altaischem Einschlage seit tausend Jahren eine Menge fremder Rassenbestandteile aufnimmt und im ganzen Charakter sich immer mehr einem indogermanischen Stamme nähert. Wenn man dabei feststellen muss, dass heutzutage in Ungarn mehr staatsmännische Begabung vorhanden ist, als in den meisten übrigen Ländern Europas zusammen, so führe ich das auf den hier noch ausreichenden Bestandteil nomadischer Elemente zurück. Und ich glaube auch darauf hinweisen zu dürfen, dass sich auf russischem Boden ein ähnlicher Prozess abspielt, nur in viel grösseren Dimensionen. Das heutige ungeheure Geschehen in Russland ist ein Akt dieses weltgeschichtlichen Dramas, dessen Ende — unserer Einsicht nach — eine neue Kultur, ein neues Volkstum und dessen Führerschaft auf dieser Erde sein muss. Wir kommen zum Ergebnis, dass jene Menschengruppen die wertvollsten sind, in denen sich alle Primärrassen zu einer günstigen Mischung zusammenfinden. Keine von ihnen hat einen höheren Wert als die andere; jede hat ihre eigenen Werte.

Wie steht es aber mit dem anderen Leitsatze der Rassentheorie, nach dem der Sinn der Weltgeschichte überhaupt in der Auseinandersetzung der Rassen bestehe? Die Antwort auf diese Frage hängt ganz davon ab, wie man den Rassenbegriff fasst. Man kann Rasse als einen rein naturwissenschaftlichen Begriff betrachten, indem man darunter nichts anderes als die gemeinsamen körperlichen Erbeigentümlichkeiten einer Menschengruppe versteht. Von diesem Standpunkte aus ist nicht einzusehen, was Rasse mit Geschichte zu tun habe. Denn die Weltgeschichte wird nicht vom menschlichen Körper, sondern vom menschlichen Geiste gemacht. Frei-

²⁷ Z. B. Th. Arldt, *Germanische Völkerwellen und die Besiedelung Europas*. Leipzig, 1917.

lich dem konsequenten Monisten, der in der geistigen Betätigung nichts als eine Funktion des Körpers sieht, müsste die Weltgeschichte letzten Endes lediglich als ein Kampf der Rassen um den Platz an der Sonne erscheinen. Es ist aber merkwürdig, dass diese logische Folgerung von monistischer Seite nicht gezogen wird und die Monisten durchschnittlich von Rassengedanken am allerwenigsten wissen wollen. Sie verhalten sich in dieser Hinsicht durchaus im Sinne einer dualistischen Auffassung vom Wesen des Menschen. Diese erlaubt eine zweite Formulierung des Rassenbegriffes, indem man unter Rasse die körperlichen *und geistigen* Erbanlagen einer Menschengruppe versteht. Diese Definition führt natürlich zur Frage, wie sich körperliche und geistige Erbeigentümlichkeiten zu einander verhalten, vor allem, wie sie zusammen gekommen und ob sie von einander lösbar sind. Hier stossen wir auf eines der ungeheuerlichsten Missverständnisse der modernen Rassenforschung, die vielfach die Anschauung vertritt, als seien die psychischen Rassenmerkmale von den physischen bedingt und mit diesen unauslöschlich verknüpft. Richtig ist, dass sich im Menschen, als einem psychophysischen Wesen, geistige Erbeigenschaften körperlich verankern. Beide, körperliche wie geistige Eigenschaften einer Rasse müssen aber einmal entstanden sein und zwar durch spontane Veränderungen erblicher Natur

(«Idiovariationen»). Ein Zusammenhang zwischen körperlichen und geistigen Veränderungen besteht natürlich insofern, als es die gleichen Ursachen sein können, die sie hervorrufen. Das bedingt aber keine Verursachung der einen durch die anderen, sondern lediglich eine äusserliche Verbindung. Wie ist also die Verankerung psychischer Erbanlagen in der menschlichen Physis zu erklären? Doch nicht dadurch, dass eine physische Veränderung eine psychische hervorruft! Die Sache muss anders liegen. Wir wissen nicht viel von den Ursachen der Idiovariationen. Aber soviel kann man doch sagen, dass intensive äussere Einflüsse dabei eine wichtige Rolle spielen, insbesondere auf geistigem Gebiete. Dauernde Nötigung zu einer bestimmten geistigen Leistung macht die Disposition dazu z. T. wohl schon in der ersten Generation erblich, noch viel sicherer in vielen Generationen. Hand in Hand damit geht offenbar die erbliche Anpassung des physischen Substrats. Der Primat fällt also dem geistigen zu, nicht dem Körperlichen und man kann eher sagen, dass sich der Geist seinen Körper baut, als dass der Körper den Geist bedingt. Von solchem Standpunkte aus kann man das Rassenproblem ruhig als den Sinn der Weltgeschichte bezeichnen, denn man gibt damit nur der Wahrheit die Ehre, dass die Geschichte der Menschheit die Geschichte der menschlichen Seele ist.
Wien. *Oswald Menghin.*

DER OBSIDIAN-NUCLEUS-VERWAHRFUND VON NYÍRLUGOS.

Die prähistorischen Verwahrfunde sind in Ungarn von grosser Bedeutung. Sie bilden einen beträchtlichen Teil des prähistorischen Materials in der Archäologischen Abteilung des Ungarischen Nationalmuseums. Ihr grosser musealer Wert ist nicht zu bezweifeln. Doch von rein wissenschaftlichem Standpunkte aus

schätze ich dieselben nicht so hoch ein, als man dies nach ihrem musealen Wert erwarten könnte. Ihr besonderer wissenschaftlicher Nachteil ist, dass sie, als aus den verschiedenen Kulturen unorganisch herausgerissene Kult relemente nur zu leicht zu rein typologischen Erwägungen verlocken, welche oft zu ganz

falschen Ergebnissen führen. Unsere in Ungarn so häufig zu Tage geförderten überreichen Verwahr Funde hatten grossen Anteil daran, dass die Aufmerksamkeit der ungarländischen Archäologen von den von wissenschaftlichem Standpunkte viel wichtigeren systematischen Grabungen abgelenkt wurde.

Zu den wichtigsten ungarländischen Verwahr Funden des letzten Jahrzehntes gehört der im Folgenden besprochene Obsidian-Nucleusfund von Nyírlugos (Abb. 1). Dieser aus 12 selten grossen und ungemein schönen, typischen Stücken bestehende Fund kam i. J. 1923 auf der Besitzung der Witwe Barek auf dem zwischen Debrecen und Nyírbátor gelegenen «Erzsébetberg» zum Vorschein. Dr. Tompa wurde zur Beglaubigung des Fundes ausgesandt; doch führten die daselbst angestellten Grabungen zu keinem positiven Resultat, was uns gar nicht überraschte, da die Verwahr Funde nicht an Siedlungen gebunden sind, sondern zumeist Schätze wandernder Kaufleute bildeten. Auf Grund der Aussage dortiger Hirten liess Dr. Tompa auch in der Tiefebene zwei Kilometer von der genannten Fundstelle eine Versuchsgabung vornehmen, wo er eine grössere Menge von mittelgrossen, ja sogar mikrolithischen Klingen fand. Diese Klingen haben jedoch mit unserem Verwahr Funde nichts Gemeinsames, nachdem die kleinen und mittelgrossen Klingen das Früh- und Vollneolithikum charakterisieren, während die Nuclei von Nyírlugos extrem grossen Klingen entsprechen, die für das Spätneolithikum und die frühe Kupferzeit zeugen.

Das Material der 12 Nuclei stammt ausser Zweifel aus dem Tokajer Obsidiangebiet und kann man diesen Fund ohne Übertreibung als einzig stehend in Europa betrachten. So typisch bearbeitete und so grosse Obsidian-Nuclei wurden meines Wissens in solch grosser Menge noch nirgends in Europa gefunden. Es sind wahrlich Schulbeispiele

der spätneolithischen und frühkupferzeitlichen Obsidianklingentechnik (Abb. 2). Die Höhe des grössten Stückes beträgt 19 cm, das Gewicht 2200 Gramm, die Höhe des Kleinsten 11 cm, das Gewicht 720 Gramm. Die entsprechenden Klingen wurden sicherlich so verfertigt, dass man den Nucleus in der linken Hand haltend, mit der Rechten (mittels Stein, Holz oder Knochen) auf die sorgfältig vorbereitete Schlagfläche einen Schlag oder plötzlichen Druck ausübte. Auf den negativen Klingenabdrücken sämtlicher Exemplare lässt sich auf deren Basis eine typische Schlagbeule feststellen. Sämtliche Exemplare sind so mächtig, dass man von diesen einzeln noch zumindest 30 Klingen hätte absplittern können, was — den ganzen Depötfund vor Augen haltend — ungefähr zumindest 360 Klingen entspricht. Diese Nuclei dürften daher von grossem Wert gewesen sein, da man durch diese sämtliche Männer einiger kleinerer Stämme hätte mit Messern versehen können. Ich spreche nur von der männlichen Bewohnerschaft, da ich auf Grund der im Bodrogkeresztúr und Pusztavánházaer kupferzeitlichen Friedhof gemachten Beobachtungen annehmen darf, dass diese Klingen fast ausschliesslich als Werkzeuge der Männer zu betrachten sind.

Auf die Frage, auf welche Weise die Nuclei von Nyírlugos auf ihren jetzigen Fundplatz gelangen konnten, dürfte man meiner Ansicht nach annehmen können, dass dieselben im Besitze eines spätneolithischen oder frühkupferzeitlichen wandernden Handelsmannes waren, der sich von der Tokajer Gegend auf dem Wege nach Siebenbürgen befand, um dieselben dort in Gold oder Kupfer umzutauschen. Diese Annahme wird auch durch die Beobachtung unterstützt, dass der kupferzeitliche Mensch von Bodrogkeresztúr ausser dem Kupfer auch schon das Gold zu bearbeiten verstand.

Der Obsidian-Nucleusfund von Nyírlugos wird jederzeit unserer Abteilung

zur Zierde gereichen. Er ist ausserdem noch überaus interessant und von grosser wissenschaftlicher Bedeutung, weil er einerseits sehr lehrreich die spätsteinzeitliche Technik des prähistorischen Menschen veranschaulicht und andererseits bei der Feststellung der ungarländischen prähistorischen Handelswege als wichtiger Belegfund gelten wird.

Als mein obiger Artikel schon druckfertig war, geriet das neuerdings erschienene zusammenfassende Werk Schuchhardts: Vorgeschichte von Deutschland in meine Hände. Dort befindet sich auf Seite 164 ein Passus, wo Schuchhardt energisch Stellung nimmt gegen die alte Interpretierung von sogenannten Depötfunden, die seines Erachtens nicht in der Wildnis vergrabene Schätze, sondern* Hausschätze darstellen. Meiner Auffassung nach scheint Schuchhardt zu weit gegangen zu sein. Der oben be-

handelte Fund, ferner der früheisenzeitliche Goldfund von Angyalföld bei Budapest, um nur die neuesten zu erwähnen, waren sicher keine Siedlungsfunde, sondern wirkliche Depötfunde, nach Richtofen Verwahrsfunde genannt. Trotzdem muss man die oben genannte Stellungsname Schuchhardts mit Freude begrüßen, denn in einer Wissenschaft, die mit so vielen Fehlerquellen zu rechnen hat, wie die Prähistorie, kann man nicht genügend Vorsicht bei den Schlussfolgerungen obwalten lassen. So konnte zum Beispiel im letzten Heft (III) der *Archæologia Hungarica* Dr. Fettich mit grosser Wahrscheinlichkeit feststellen, dass der irrümlich als Schatzfund erklärte Elektronhirsch von Tápiószentmárton fast sicherlich ein Grabfund war, wie das bei dem ähnlichen Goldhirschfund von Zöldhalompusztá absolut sicher feststellbar ist. Dr. Jenő Hillebrand.

MEINE NEUEREN AUSGRABUNGEN IM FRÜHKUPFERZEITLICHEN FRIEDHOFE VON PUSZTAISTVÁNHÁZA.

Über die Resultate meiner ersten Ausgrabungen in Pusztaistvánháza habe ich schon in Bd. XIII, pag. 27—37 der Wiener Prähistorischen Zeitschrift und im Jahrbuch II. der Ungarischen Archæologischen Gesellschaft berichtet.

Im J. 1927 setzte ich die Ausgrabungen vom 1—15. Mai in diesem kupferzeitlichen Friedhofe fort. Diese Ausgrabungen führten zur Aufdeckung von 17 Gräbern. Mit denselben beläuft sich die Zahl der hier entdeckten Gräber auf 32. Vor Beendigung der Ausgrabungen liess ich das aufgedeckte Gebiet noch mit breiten Gräben umziehen und liess sich so feststellen, dass es nunmehr gelang, diesen kupferzeitlichen Friedhof in seinem ganzen Umfange aufzudecken. Unter Abb. 3 gebe ich die Skizze des ganzen Friedhofes. Meine neuesten Aus-

grabungen haben unsere Kenntnisse über den ungarländischen kupferzeitlichen Menschen abermals beträchtlich bereichert. Nachdem ich diesen Friedhof in nächster Zukunft monographisch zu behandeln gedenke (voraussichtlich im IV. Heft der *Archæologia Hungarica*), deshalb begnüge ich mich bei dieser Gelegenheit mit der Veröffentlichung einiger hervorragender Funde.

Zu den interessantesten Gräbern der letzten Ausgrabung gehören die Gräber Nr. 28, 29, 30 und 32. Auf das Grab Nr. 28 stiessen wir in einer Tiefe von 80 cm. Es enthielt ein auf der rechten Seite liegendes Männer-Hockerskelett (Abb. 4). Das Gesicht war nach Norden gewendet. Bei dem Kopfe, vor dem Gesichte stand ein milchtopfähnliches, unverziertes und am Rande mit zwei kleinen

Henkeln versehenes Gefäß von ungarländischen altkupferzeitlichem Typus, ausserdem eine kleine unverzierte Tonschale. Eine besondere Bedeutung verleiht diesem Skelett der Umstand, dass es in seiner rechten Hand ein 14 cm langes Silexmesser hielt (Abb. 5). Auf der linken Seite befand sich unter dem Ellbogen ein gut erhaltenes 18,3 cm langes Kupfermesser (Abb. 6), welches sicherlich in einem Futeral mit der Spitze nach unten steckend, das an einem Gürtel befestigt war, beigelegt wurde. Gürtel und Futeral dürften wahrscheinlich aus Leder, Holz oder Baumrinde bestanden haben und kann es uns daher nicht Wunder nehmen, dass von diesen keine Spur erhalten blieb. Das ist meinen Beobachtungen nach der erste Fall, dass das kupferzeitliche Silexmesser nicht unter den Kopf, sondern in die Hand gelegt wurde, die erste Beobachtung, die dafür spricht, dass der ungarländische altkupferzeitliche Mensch einen Gürtel trug, welcher letzterer Umstand von ethnologischem Gesichtspunkte aus überaus wertvoll ist. Dieses Kupfermesser ist auch deshalb von besonderer Bedeutung, weil es das erste ungarländische altkupferzeitliche Messer ist, welches schon mit einem Fortsatz versehen ist. Wir finden bei diesem Typus daher die Anfänge der späteren Dolche von «Cyperntypus». Es gelang mir, dieses Skelett «in situ» zu heben und in das Ungarische Nationalmuseum zu befördern, wo es zu den interessantesten Funden unserer prähistorischen Sammlung zählen wird.

Auf das Grab Nr. 29 (Abb. 7) stiessen wir in einer Tiefe von 60 cm. Es enthielt ein auf der linken Seite liegendes Frauen-Hockerskelett. Da die für die Frauen charakteristischen Marmorperlen fehlten, konnte das Geschlecht nur auf Grund der anthropologischen Merkmale festgestellt werden. Vor dem Gesichte standen drei Gefässe, bei den Füßen ein Riesengefäß. Besonders in-

teressant ist das eine vor dem Gesichte gestandene Gefässe (Abb. 8). Dieses Gefäß weist den gewöhnlichen milchtopfartigen Typus auf, ist jedoch ausnahmsweise mit sehr reicher inkrustierter Verzierung versehen. Die Inkrustierung wurde auch in diesem Falle durch Muschelschalenstaub bewerkstelligt, wie das einige glänzende aus der Perlmutter-schicht der Muschelschalen stammende Körnchen verraten. Dieses Gefäß gewinnt eine besondere Bedeutung dadurch, dass — wie wir dies mit Dr. Tompa feststellen konnten — das am Bauch befindliche Ziermotiv in einigen Details ganz dem in der prähistorischen Literatur so oft veröffentlichten Gefäß von Tiszasas entspricht und welches letzteres abwechselnd bald in das Vollneolithikum, bald in die Bronzezeit versetzt wurde. Mit unserem neuen Funde ist nun auch das Alter des berühmten Gefässes von Tiszasas endlich als altkupferzeitlich festgesetzt. In meiner zukünftigen Monographie über Pusztavánháza werde ich auf diese wichtige Analogie noch zurückkommen.

Auf das Grab Nr. 30 (Abb. 9), welches ich ebenfalls in das Nationalmuseum transportierte, stiessen wir in einer Tiefe von 60 cm. Das Skelett war in mässiger Hockerstellung auf der linken Seite liegend mit dem Gesichte nach Süden gewendet. Auch dieses Skelett entbehrte jeder Perlenbeilage, trotzdem ist als sicher anzunehmen, dass es einer jungen Frau angehörte. Bei dem Kopf standen zwei Gefässe, diese waren hier ausnahmsweise nicht vor das Gesicht gestellt, sondern befanden sich hinter dem Kopf. Es hat den Anschein, als würde es nach Beisetzung der Leiche an Platz vor dem Gesichte gemangelt haben. Vor den Füßen befanden sich drei Gefässe, von welchem das grösste auf den Schienbeinen ruhte. Ähnliches liess sich noch bei mehreren Skeletten feststellen. Es fragt sich nun, ob man

dadurch nicht ebenfalls ein Zurückkehren des Toten verhindern wollte. Natürlich muss man auch mit etwaigem Platzmangel rechnen. Sehr interessant ist noch, das bei den Füßen gefundene zweite Gefäss (Abb. 10), welches durch Form und Verzierung zum Unikum in der kupferzeitlichen Keramik gestempelt wird. Die ganze Form ist apart, besonders die vier stumpfkegelförmigen Füße, die zwei auf der Schulter sitzenden eckigen und eine kleine runde Öffnung umschliessenden Henkel, sowie die die ganze Bauchfläche bedeckende originelle, inkrustierte Verzierung, die eventuell eine Widerspiegelung der damaligen Perlenschmucktracht sein dürfte. Hals und Füße blieben unverziert. Die Verzierung dürfte mittels eines hohlen Knochens oder hohlen Holzstabes gefertigt worden sein, also mit einem Gerät, das dem prähistorischen Hohlbohrer entsprochen haben dürfte. Durch dieses Verfahren erzielten sie Rundgräben, in welchen sich das Inkrustierungsmaterial viel besser hielt als in dem gewöhnlichen Tupfenornament. Diesem Umstande ist es zu verdanken, dass

das Muschelmaterial fast in sämtlichen Ornamentelementen erhalten blieb.

Das Grab Nr. 32 befand sich in einer Tiefe von 50 cm. Dieses enthielt das reichste Frauengrab des ganzen Friedhofes (Abb. 11). Das Skelett gehörte einer ungefähr 80-jährigen Frau an. Es war ein auf der linken Seite liegender Hocker mit dem Gesichte nach Süden gewendet. Vor dem Körper waren 7 Gefässe in Bogenform aufgestellt. Das grösste ruhte auf den Knien. Trotzdem das Grab nie gestört wurde, war es mit Marmorperlen übersät, was wir bisher noch nie beobachten konnten. Ausserdem fanden sich Perlenreihen auf der Hüfte, am Halse und an den Fussknöcheln (Abb. 12). Insgesamt wurden ungefähr 1000 Marmorperlen dieser alten Frau geopfert. Wenn wir den grossen Wert vor Augen halten, den diese Perlen in den damaligen Zeiten repräsentierten, so dürfte man annehmen können, dass es sich hier um eine ganz hervorragende Person, vielleicht die Mutter des Stammhäuptlings handeln konnte.

Dr. Jenő Hillebrand.

DIE STRATIGRAPHISCHE LAGE DER DOPPELBEILE MIT GEKREUZTEN SCHNEIDEN AUS ROTKUPFER IN SIEBENBÜRGEN.

(Auszug.)

Dieser Typus, der in der Fachliteratur als ungarländischer Typus bekannt ist, müsste eher, da er hauptsächlich in Siebenbürgen vorkommt, nach dieser Fundstätte benannt werden. Ihre Verbreitung kann ziemlich genau nachgewiesen werden und umfasst eine ovale Fläche, deren Grenzen von Österreich, Böhmen, Mähren, Schlesien, Galizien, Serbien gebildet wird und nach Osten bis zur Kubangegend verfolgt werden kann.

Dieser Typus muss genau von sol-

chen Doppeläxten unterschieden werden, deren Schneide in derselben Fläche liegt. Unser Doppelbeil kommt in zwei Abarten vor; bei dem einen ist das Loch zur Befestigung des Stieles in der Mitte, bei dem anderen nach dem Nackenende hin verschoben. Die erste Abart ist in Siebenbürgen unter solchen Fundverhältnissen zum Vorschein gekommen, dass ihre stratigraphische Zugehörigkeit sich ganz genau feststellen lässt. In Erösd wurde ein Exemplar (Abb. 13.) in einer Schicht ge-

funden, wo die Gefässe nicht mehr bemalt sondern mit Schnuornamentik verziert sind, die also entschieden aeneolithisch ist. In Brassó (Kronstadt) war die Keramik mit Linsen- und Bandornamentik versehen; auch in Marosdécs kam ein Exemplar (Abb. 14) in einem aeneolithischen Gräberfeld vor. Alle zeigen den typischen Charakter dieser Übergangszeit.

Auch die von mir in Târgu-Ocna (Moldau) gefundenen drei Exemplare (Abb. 15) befanden sich unter bemalter Tonware, welche die Eigenart des sog. zweiten Stiles zeigt, in welchem das Muster auf das Gefäss aufgemalt wurde.

Auf Grund dieser Beispiele lässt sich vorläufig so viel feststellen, dass das Auftreten dieser Art Doppelbeile heute mit der Kulturphase der bemalten Kera-

mik noch nicht in Zusammenhang gebracht werden kann; nur so viel steht fest, dass diese Keramik mit den ersten Kupfergegenständen in Siebenbürgen erscheint, unter welchen jedoch keine derartigen Beile sich aufweisen lassen. Einige dieser Doppelbeile verweisen in die Anfangsphase der aeneolithischen Kultur, die aber von kurzer Dauer sein musste.

Nach Pulszky's und Hampel's Meinung gehören unsere Doppelbeile zu den Werkzeugen der Bergwerkleute und dies wird von anderen auch bestätigt. Für diese Bestimmung spricht auch der Umstand, dass die meisten Exemplare in der Nähe von Bergwerken und Gruben gefunden wurden.

Kolozsvár (Klausenburg).

Martin Roska.

DER GOLDFUND VON ANGYALFÖLD.

Vor drei Jahren wurde der Bestand der prähistorischen Goldfunde Ungarns mit einem wertvollen und höchst bedeutenden Funde bereichert und hat sich die Zahl der prähistorischen Goldgefässe mit vier Stücken vermehrt, was umso erfreulicher ist, da bei dem Reichtum der prähistorischen Goldfunde von Ungarn wir gerade an Goldgefässen ziemlich arm sind. Im ganzen waren bisher nur 4 Goldgefässe aus Bihar (Wien, Naturhistorisches Museum) und eine kleine Schale der Bruckenthal-Sammlung bisher bekannt und keine einzige ist an ihre rechtmässige Stelle, das Ungarische Nationalmuseum gekommen.¹ Aus dem neuen Schatzfund sind

drei Stücke in unser Nationalmuseum, das vierte auf einem bisher unbekannten, sicherlich unrechtmässigen Weg nach England gekommen, wo es vom British Museum erworben wurde.

Vor dem Erscheinen meiner Monographie über sämtliche prähistorische, ungarländische Goldfunde, in welcher auch dieser letzte bedeutende Goldfund eingehend besprochen werden soll, möchte ich darüber eine kurze Beschreibung geben, um der prähistorischen Forschung es zugänglich zu machen.

Im März d. J. 1925 wurden einige, mit Goldplatten überzogene Bronzknöpfe, goldene Bandknäuel, ein vogelförmiger, mit Goldplatte überzogener bronzener Gegenstand und einige Goldperlen in das Nationalmuseum zum Verkauf gebracht. Der Name des Zubringers soll aus gewissen Rücksichten absichtlich verschwiegen werden. Nach einigen Tagen wurden von einem Juwelier zwei Gold-

¹ In Irland, wo ausserhalb Ungarns die meisten Goldschätze zum Vorschein gekommen sind, gibt es nur ein einziges, in Devil's Bitt gefundenes, «Goldkrone» genanntes Gefäss; auch in England ist nur in Rillaton ein goldener Henkelbecher gefunden worden.

schalen gebracht, die er durch denselben Mann erhalten hatte. Aus den Nachforschungen ergab es sich, dass noch ein drittes Goldgefäß, eine flache Schale mit Rippen, ebenfalls ihren Weg zum Juwelier gefunden hatte und so kam auch dieses in den Besitz des Nationalmuseums. Obgleich alle Anzeichen dafür sprachen, dass der Fund noch weitere Stücke enthalten musste, liessen sich dieselben nicht einmal mit polizeilicher Hilfe auffinden. Aus der Untersuchung wurde klar, dass sich zur Verwertung des Fundes eine ganze Bande entwickelte, welche bestrebt war die Fundumstände womöglich zu verdunkeln. Aus den wiederholt widersprechenden Angaben lässt sich beiläufig folgendes feststellen:

Der Schatz wurde vom Tagelöhner Johann Antony in der angegebenen Zeit im westlichen Teil von Angyalföld (Budapest, VI. Bezirk), in einer Sandgrube gefunden, wo schon früher terra sigillata, auch andere römische und völkerwanderungszeitliche Gefässe vorgekommen waren. Überraschend ist das nicht, da dieses Gebiet gerade Aquincum gegenüber an der Donau liegt. Nach Antony's Behauptung sind die Goldgefässe übereinander gehäuft in einer Tiefe von ungefähr 120 cm gefunden worden und im untersten befanden sich die kleineren Goldstücke. Mit dem Goldschatz wurden weder Tongefässe, noch deren Scherben, oder andere Objekte gefunden. Die Richtigkeit seiner Behauptung wird dadurch bestätigt, dass an der Aussenseite der Goldgefässen, die glücklicherweise in ungereinigtem Zustande übergeben wurden, die Spuren der unmittelbaren Berührung mit der Erde noch sichtbar sind, während die Innenseite, abgesehen von Patinaspuuren der darin gefundenen Bronzegegenstände, ganz rein ist. Später kam der unwissende Mann in die Hände einer gewissenlosen Gesellschaft, die, nachdem sie von dem Wert des Fundes sich Gewissheit verschafft hatte, nur darauf ausging, einen guten Handel zu machen. Ein trauriges

Beispiel, wie gering der gesetzliche Schutz der Bodendenkmäler bei uns noch ist.

Im Monat Mai desselben Jahres stellte seitens des Nationalmuseums Dr. Joseph Wollanka Probeausgrabungen an, wobei ungefähr 3 Meter von der Stelle entfernt, wo angeblich der Goldfund zum Vorschein kam, eine Hallstatt-Nadel aus Bronze, auf der anderen Seite des Hügels 4 Skelette ohne Beigaben gefunden wurden.

Die bedeutendsten Fundstücke sind die Goldgefässe, von welchen ein Stück eine flache Schüssel, die übrigen Schalen sind. Die Schalen, worunter eine henkellos ist, stimmen der Form und Verzierung nach vollkommen überein und sind aus einem 1 mm dicken Goldblech in getriebener Technik verfertigt. Der Hals fehlt gänzlich, der Mund ist nach innen gezogen und gleich kommt darunter der Bauch, welcher sich nach unten schnell verengt; der Boden ist nicht flach, sondern mit einem ungefähr 0,5 cm dicken glatten, umlaufenden Saum umgeben und ist eingedrückt. Die Aussenfläche ist abwechselnd mit Punkt-, bzw. linsenförmigen Ornamenten verziert, welche mit einem spitzigen und einem stumpfen Instrument getrieben wurden. Dieselben laufen mit dem Rand der Öffnung parallel und sind am oberen Teil des Bauches angebracht, der Unterteil dagegen ist ganz glatt. Die linsenartige Verzierung zieht sich in drei Reihen herum, die von doppelten Punktreihen von einander getrennt sind; folglich sind im Ganzen 8 Punktreihen angebracht.

Eine von den Schalen hat keinen Henkel und zeigt auch keine Spur von einem solchen; sie ist etwas höher als die Henkelschalen. Der Henkel an Letzteren ist ein am Bauch des Gefässes horizontal angebrachter Griff, der sich etwas über den Mund erhebt und dessen aus viereckigen, gedrehten Draht verfertigte Form an das griechische Ω erinnert, nur dass er oben etwas eingedrückt ist und infolgedessen zwei Ecken bildet. Die bei-

den Enden sind flach gehalten, etwas geneigt und durch je zwei Goldnägeln an den Bauch des Gefässes befestigt. An dem nach London gekommenen Exemplar sind noch am Griff vier ebenfalls aus viereckigen Draht verfertigte kleine Ringe zu sehen und an der Verzierung ist zwischen der oberen und mittleren Linsenreihe nur eine einfache Punktreihe angebracht.

Die Masse der Schalen sind folgende:

1. Henkellose Schale: 9.1 cm h.; Durchmesser der Mundöffnung 13.5 cm, Durchmesser des Bodens 5 cm; Gewicht 193.1 gr (Taf. I, 1).

2. Die Schale mit Griff: 8.5 cm h.; Durchmesser der Öffnung 14 cm; Durchmesser des Bodens 4.8 cm; Gewicht 248.8 gr (Taf. I, 2).

3. Von der Londoner Schale haben wir keine genaueren Angaben, doch kann in den Massverhältnissen und dem Gewicht keine grosse Abweichung sein (Taf. II, 3); die Höhe ist ungefähr $3\frac{3}{12}$ Zoll, was ungefähr 8.5 cm sein mag.

Eine grosse Abweichung zeigt sich nicht nur in der Form, sondern auch der Ornamentik der flachen Schüssel (Taf. II, 4). Der Rand der gerade abgeschnittenen Mundöffnung ist ebenfalls etwas eingebogen und bildet gewissermassen eine ringsumlaufende Rippe; von dem konkav gewölbten Boden laufen strahlenförmig ausgehend 30 Rippen nach oben zu, welche unterhalb des Randes mit Buckeln endigen. Die Rippen sind nicht glatt, sondern leicht quer gefurcht. Da die getriebene Technik im Inneren des Gefässes deutlich sichtbar ist, verstehen wir hiraus auch die Entstehung der Rippen. Der Goldarbeiter hat nämlich mit einem stumpfen, an der Spitze schmalen Gerät die Rippen hergestellt und wollte die hiedurch entstandenen Furchen absichtlich nicht beseitigen, weil die Rippen auf diese Weise schnurartig, also prunkhafter erschienen. Die Schüssel ist aus etwas dickerem, ungefähr 1.5 mm starken Goldblech verfertigt; sie ist

4.7 cm h.; der Durchmesser der Mundöffnung beträgt 16 cm; der des Bodens 4 cm; das Gewicht ist 247.7 gr.

Von den Begleitfunden verdient ein flacher Gegenstand aus Bronze, in Gestalt eines Vogels, der mit dünnen, getriebenen Goldblech überzogen ist, am meisten unsere Aufmerksamkeit. Der Kopf fehlt und am Halse sind die Spuren eines frischen Bruches zu sehen. Den Hals umfasst ein Goldband spiralförmig, an welchem der Länge nach eine Rippe entlang läuft. Der Rücken des Vogels ist vom Halse bis zum Schwanz eine scharfe Kante, an deren beiden Seiten ein aus zwei konzentrischen Punktreihen gebildetes Ornament zu sehen ist; dieselbe Verzierung kehrt auch am flachen Schwanz wieder. Die Bruchstelle am Bauch zeigt, dass der Vogel dem Hallstatt-Geschmack entsprechend als Ornament am Rand eines Gefässes diente und wohl eine Ente darstellt. Der Bruch ist schon oxydiert, muss also als gleichzeitig betrachtet werden. Die Länge ist 4 cm; das Gewicht samt dem Bronzekern 13.02 gr (Abb. 16, 1).

Nur bei sechs Knöpfen finden wir den Bronzekern (Abb. 16, 2—7), bei dem siebenten (Abb. 16, 8) ist nur das Goldblech erhalten. Die Form gleicht einem Kugelabschnitt, die Oberfläche ist glatt, der Bronzekern konkav und die Befestigung geschah mittels eines Bronzebogens, der den Kern inwendig umgab, wie es Abb. 16, 6 zeigt. Bei einem der Knöpfe ist der Bogen abgebrochen; der Durchmesser beträgt 4 cm.

Die drei Goldperlen sind verschieden.

1. Die erste ist aus zwei Kugelabschnitten zusammengesetzt, die mit einer scharfen, gezahnten Kante an einander stossen. Sie ist 8 mm h., 14 mm br. (Abb. 16, 9.)

2. Die zweite ist in gleicher Art aus zwei Stücken zusammengesetzt, deren Form jedoch einer abgestumpften Pyramide gleicht; (9 mm h., 14 mm br.) (Abb. 16, 10.)

3. Die dritte ist sternförmig, mit vier Zacken und trägt auf diesen je vier parallele Rinnen (7 mm h.; die Achse 15 mm i.) (Abb. 16, 11).

Das Gesamtgewicht der drei Perlen beträgt 44,18 gr.

Ausserdem enthält der Fund 7 Knäuel oder Rollen aus flachen, ungefähr 1 mm breiten Goldband (Abb. 16, 12—18.) und drei ähnliche Bruchstücke von 3 mm. Breite (Abb. 16, 19—21.); in der Mitte zieht sich der Länge nach eine Rippe hin. Das Gesamtgewicht beträgt 32,29 gr.

Eine eingehende Besprechung ist einer Monographie vorenthalten; hier sei nur Folgendes gesagt:

Es ist unleugbar, dass die Gefässe in Form und Dekoration unansehnlich sind, sie zeigen noch die Eigenart der späten Bronzezeit und haben mit den bisher bekannten Goldgefässen keine Verwandtschaft; am fernsten aber stehen sie den Gefässen, die bisher am häufigsten zum Vorschein gekommen sind, nämlich dem nördlichen Typus. Umso mehr Analogien finden sich unter unseren einheimischen Bronzegefässen die bei uns so reich vertreten sind. Wie bei dem Fund von Hajduböszörmény, findet sich die abwechselnd rundherum laufende Punkt- und Linsendekoration auch an der kleinen Schale von Breznóbánya. (Hampel: A bronzkor emlékei Magyarhonban, Taf. LXIV. Abb. 2.) Die Verbreitung dieses Gefässtypus ist sehr gross und findet sich in Mecklenburg, Schlesien (Dahmen, Seifenau) (Jahrb. d. Vereins für Mecklenb. Gesch. u. Altskd. B. 10, S. 283. O. Mertins, Wegweiser durch Urgeschichte Schlesiens, 1906, S. 71 Abb. 174), Brandenburg, Holstein, Pommern, Sachsen, Dänemark (Kirkendrup) (Madsen: Afbildinger II. B., S. 31. — Sophus Müller: *Système préhist. Danemark I*) und Skandinavien; in nächster Nähe in Hostomitz, (Böhmen) sind sie mit Hallstattfunden zu Tage gekommen (Reinecke: *Bronzegefässe aus hallstattzeitlichen Funden. Altertümer V*, S. 325, Taf. 56, 1022); aus Jen-

šovic gibt uns Pič auch eine Abbildung zehn solcher Gefässe (Pič: *Hromadný nález bronzu u Jenšovic. Památky B. XVII*, Taf. LXXXII). In Sommerein (Österreich) ist aus einem rein römischen Grab auch ein ähnliches Gefäss zum Vorschein gekommen (Niederösterreichisches Landesmuseum). Südlich von Ungarn kommen sie auch in Bosnien, westlich davon in der Schweiz vor. (Cortailod, Guévaux und Corcelette.) Gross: *Protohelvétés*. 1883. S. 89. Taf. XXII. Abb. 5. *Antiquités Lacustres Album*. Lausanne, 1896. S. 17. Taf. XXV. Abb. 2, 4—6.)

Weil im Süden die Buckel und Punktreihenverzierung, im Norden dagegen die Spirale und die konzentrischen Kreise geläufiger sind, ist anzunehmen, dass auch unsere Gefässe Produkte einheimischer Erzeugung sind. Dafür sprechen also die Form, die Ornamentik und nicht zuletzt die Farbe und Feinheit des Rohmaterials. Ungarn hat bisher schon so zahlreiche Goldfunde geliefert, dass wir uns auch auf die beiden letzten Umstände mit Recht berufen können. Die Feinheit des Goldes unserer Funde beträgt 841 Tausendstel, was der Feinheit des Goldes von Siebenbürgen entspricht.

Die Form der Schalenhenkel, die sich an unseren Situlen vorfindet, trägt auch zur Zeitbestimmung bei.

Zur Form der Schüssel bieten die Goldschalen des Fundes von Bihar (Hampel: *Denkmäler der Bronzezeit*, Taf. CCXLVI) die nächste Analogie; an drei Stücken finden sich auch die Rippen in getriebener Arbeit. Die Goldschüssel von Michalkow zeigt wenigstens in der Auffassung eine starke Verwandtschaft (Hadaczek: *Złote skarby Michalkowskie*, Krakow, 1904, Taf. I). Auch in Hallstatt kommt Ähnliches aus Bronze in feinerer Ausführung vor (Sacken, *Das Grabfeld v. Hallstatt*, Wien, 1868, Taf. XXV, 2—3). Die Form entsteht sicher in den südlichen Provinzen und breitet sich von hier in nördliche Richtung aus; aus Bronze und Ton ist sie auch in Nord-

deutschland und Skandinavien bekannt. Der Form und Ornamentik nach gehören folglich unsere vier Gefässe zur südlichen Gruppe.

Zur Zeitbestimmung finden sich auch feste Anhaltspunkte. Obgleich die drei Schalen noch die Eigenart der späten Bronzezeit zeigen und folglich als die Zeitgenossen der Schale von Gölenkamp betrachtet werden könnten, mit welcher sie auch darin übereinstimmen, dass daran auch die ringsumlaufende, rippenartige Verzierung und die Buckel zu sehen sind, (Schuchardt: Der Goldfund vom Messingwerk. Berlin, 1914. S. 16, Abb. 12) so zeigen die gedrehten Henkel in ihrer Form doch den Geschmack einer jüngeren Zeit und auch die Schüssel deutet auf eine jüngere Zeit. Die Vermengung der Formen der späten Bronzezeit und Hallstattzeit ist bei uns durchaus nicht überraschend, da meiner Ansicht nach die ungarländische frühe Eisenzeit als das Fortleben der Bronzezeitkultur betrachtet werden muss, die, indem sie sich an die gewohnten Formen hält, doch von Süden und Westen neue Elemente in sich aufnimmt. Die Vermengung dieser beiden Elemente zeugt gleichfalls für die ungarländische Herkunft und ist auch an den begleitenden Funden erkennbar. Die mit Goldblech überzogenen, glatten Knöpfe sind bei uns einheimisch (z. B. Kisköszeg) und reichen bis in die Bronzezeit zurück. Hingegen ist die mit Punktkreisen verzierte Vogelgestalt, die Ente bei uns ein fremdes Element und gehört zur charakteristischen Tierornamentik der Hallstattkultur. Das gerippte, um den Hals gewundene Band hat eine weite Verbreitung und ist sowohl bei uns als auch im Norden heimisch, wie wir es an den Pferdeköpfen, welche die Henkel der Gefässe von Boeslund und Lavinsgaard schmücken, sehen können. Kossinna (Der germanische Goldreichtum in der Bronzezeit, Mannusbibliothek, B. 12, S. 22) sagt, dass diese Bänder im Norden in der V.

Periode der Bronzezeit schon verschwinden, doch bei uns finden sie sich noch in der ersten Hälfte der Hallstattzeit.

Dem Geschmack der Eisenzeit entsprechen schliesslich noch die Perlen, unter welchen die sternartige Form in Oberitalien auch in Ton vorkommt. Folglich können wir die Zeit unseres Fundes in die erste Periode der frühen Eisenzeit setzen, als die späte Bronzekultur bei uns durch neue, fremde Elemente belebt wurde.

Mit einigen Worten müssen wir uns über die Fundumstände informieren. Der Schatz wurde einfach in der Erde, als ein verborgenes Gut, ohne Tongefässe gefunden. Solche absichtlich verborgene Goldgefässe sind auch anderwärts (Langendorf, Ladegaard, Kohave, Mjövik, Albersdorf, Krottorf, Zürich, Messingwerk und unlängst in Wultsi-Trn, Bulgarien) gefunden worden. Von den sog. germanischen Gefässen ist nur das von Gönnebek aus einem Grab zum Vorschein gekommen. Kossinna (a. a. O.) meint, dass die Goldgefässe ausschliesslich beim Gottesdienst gebraucht wurden; Schuchardt (a. a. O.) dagegen betont auch den profanen Gebrauch. Auch wir halten unsere Gefässe nicht für Kultgegenstände, da mit diesen zusammen auch profanen Zwecken dienende Gegenstände zum Vorschein gekommen sind. Folglich wurden sie nicht als «Weihgabe», sondern aus Furcht vor irgend jemand oder irgend etwas beigelegt, und da in der Nähe keine Spuren eines Wohnsitzes oder einer Begräbnisstätte gefunden werden konnten, dürften sie der Nachlass eines wandernden Goldschmiedes sein.

Beachtenswert ist es, dass i. J. 1892 ebenfalls in Angyalföld, 2 Km südlich von unserer Fundstätte, beim Bau eines Stalles ein ähnlicher Goldfund (6 mit Goldblech überzogene Bronzeknöpfe mit Spuren des Filzes, 4 Knäuel gerippter Goldbänder und eingezackte, sternförmige Perlen) ebenfalls ohne andere Beigaben zum Vorschein gekommen ist (Hampel:

Arch. Ért. 1893, S. 87) und ich möchte sogar behaupten, dass die beiden Funde einst zusammengehörten.

Die Erde und die Patina, die sich an den Goldgefäßen abgelegt hatte, zeigt, dass sie übereinander gestürzt begraben worden waren und daraus stellte es sich heraus, dass einige Stücke abhanden

gekommen sind. Ein Exemplar ist inzwischen in London aufgetaucht; ob sich aber andere Stücke nicht sonst wo verbergen, und für die Wissenschaft nicht verloren gegangen sind, lässt sich nicht bestimmen.

Franz v. Tompa.

EINIGE FRÜHE GERMANISCHE FUNDE IN UNGARN.

Als ich im Winter 1926 Gelegenheit hatte, das Nationalmuseum in Budapest kennen zu lernen, fielen mir u. a. mehrere germanische Funde auf, die wert sind, veröffentlicht zu werden. Die Erlaubnis dazu erhielt ich von der Direktion des Nationalmuseums in entgegenkommender Weise zugebilligt.

In dem grossen Werk von Hampel über die Völkerwanderungszeit sind die Funde der germanischen Besiedlung Ungarns soweit wie möglich herangezogen worden. Abgesehen von Einzelveröffentlichungen ist in den Arbeiten von Kossinna¹ und von Diculescu² weiteres Material zusammengestellt. Es ist aber anzunehmen, dass noch sehr viele germanische Fundstücke in den verschiedenen Museen, vor allem in denen Nord-Ungarns, zu finden sind. Eine lohnende Aufgabe wäre es, sie im ganzen zu behandeln. Bisher am wenigsten berücksichtigt scheinen mir die Funde zu sein, die in frühe Abschnitte der germanischen Kultur fallen. Zu ihnen gehören drei, welche im folgenden besprochen werden sollen.

Der eine ist eine schwarze Vase mit hochsitzender Schulterwölbung, schräg

nach innen gehenden Halse und schwach nach aussen gebogenem Rande. (Abb. 17.)

Bei einer Höhe von 21 und einer Mündung von 18 cm zeigt sie tief schwarzes Äussere. Bis auf einige Schäden am Halse ist das Gefäss gut erhalten. Die Trennungslinie zwischen Hals und Schulter bildet eine Doppelfurche. Darunter ist ein Hakenkreuzmuster in Rädchentechnik ausgeführt, das mir in dieser Art noch nicht bekannt ist. Ein Hakenkreuz reiht sich an das andere, ohne irgendwelche Verbindungslinien, wie es sonst gewöhnlich der Fall ist. An jedem der vier Arme eines Musters sind in der Richtung nach rechts merkwürdigerweise nicht ein, sondern immer zwei Querbalken vorhanden. Zum Abrollen des ganzen Musters hat man wohl ein Zahnradchen mit drei Reihen Zähnen verwendet, weil meist drei Einstiche nebeneinander zu erkennen sind. Wenn auch die Ausführung nicht immer sorgfältig ist, so bleibt doch der einheitliche Eindruck gewahrt. Ob die weisse Masse, welche in den Eintiefungen sitzt, ursprünglich ist, vermag ich nicht zu entscheiden. Es ist aber leicht möglich, da ein derartiges Hervorheben der Verzierungen in germanischer Zeit öfters vorkommt. Bedauerlich ist, dass bei diesem Gefäss, wie auch bei den übrigen zu veröffentlichenden Stücken, der genaue Fundort nicht festzustellen war. Wie mir aber von massgebender Stelle versichert wurde, kommt nur Ungarn als Fundgebiet in Frage. Die Form und die Verzierung

¹ Kossinna, Über verzierte Lanzen spitzen der Ostgermanen, Zeitschrift für Ethnologie 1905 S. 369 f. — desgl. zu meiner Ostgermanen-karte, Mannus Bd. 16 S. 160 f.

² Diculescu: Die Wandalen und Goten in Ungarn und Rumänien, Mannus-Bibliothek Bd. 34 und die Gepiden, ihre Wanderungen und die Geschichte ihres Reiches in Dazien.

in Rädchenmanier weisen das Gefäß in den westgermanischen Kulturkreis. Es fällt in die frühe Kaiserzeit, am ehesten in den Abschnitt um 100 nach Christi Geburt, wie z. B. ähnliche Stücke aus Böhmen von der Pichora bei Dobrichov.³ Da in dieser Zeit in Mähren, Nordungarn und Niederösterreich die westgermanischen Quaden sassen, ist das Gefäß ihrer Kultur zuzuschreiben. Als näheres Fundgebiet ist also Nordungarn anzusehen.

Ins I. Jahrhundert v. Chr. Geburt führt uns eine eiserne Lanzen spitze (Abb. 18). Sie ist selten gut erhalten. Nur am Blatt zeigt sich auf jeder Seite eine kleine Beschädigung. Bei einer Länge von 23 cm erreicht sie eine grösste Breite von 3,3 cm. Sie besitzt ein schmales, von der Spitze sich gleichmässig verjüngendes Blatt, einen ausgeprägten Mittelgrad und eine runde Tülle, die nicht weit vom Ende mit einem Wulstring verziert ist. Was die Lanzen spitze von den übrigen Lanzen spitzen der Spätlatènezeit Ungarns hervorhebt, sind die Verzierungen, welche das Blatt schmücken. Von der Tülle bis dicht an die Spitze, vom Blattrand bis auf den Mittelgrad lassen sich unregelmässig geformte Eintiefungen erkennen. Bald sind sie rund und oval, bald dreieckig und viereckig. Zwischen ihnen sind schmale Ränder stehengeblieben. Sie überziehen gitterartig die gesamte Blattfläche. Die eigenartigen Vertiefungen sind durch Ätzung entstanden. Kossinna hat schon 1905 erkannt, dass die Sitte, die Waffen durch Ätzmuster zu verzieren, in der Spätlatènezeit nur von den ostgermanischen Stämmen geübt wurden.⁴ In der Zwischenzeit ist seine Ansicht durch Neufunde immer wieder bestätigt worden, sodass auch unsere Lanzen spitze dem ostgermanischen Kulturkreis zuzuweisen ist. Wenn jemand daran zweifeln sollte,

dass das vorliegende Stück wirklich aus Ungarn stammt, so kann man ihm einmal entgegenhalten, dass auch ausserhalb des ostgermanischen Gebietes vereinzelt verzierte Lanzen spitzen gefunden worden sind, wie in Alesia, in Port (Schweiz) und im Elsass.⁵ Zum anderen ist diese Lanzen spitze nicht der einzige germanische Spätlatènefund, den wir aus Ungarn kennen. Von dem zweiten ist glücklicherweise der Fundort bekannt. Wosinsky bildet aus Szekszárd im Gebiet Tolna Funde aus einem germanischen Kriegergrabe ab.⁶ Nach dem damaligen Stande der Forschungen wurden die Stücke für keltisch angesehen. Abgebildet sind zwei Lanzen spitzen, Schwert mit Scheide und Schildbuckel. Der letztere fällt in seiner runden Form vollkommen aus dem Kreise der keltischen Bewaffnung heraus und passt gut in den germanischen Kulturkreis, der nur runde Buckel kennt. Ähnlich steht es mit dem Schwert. Auf der Abbildung ist gerade die Spitze der eisernen Scheide, in der das Schwert noch steckt, besonders gut wiedergegeben. An diesen Teilen sind die Unterscheidungsmerkmale zwischen keltischen und germanischen Schwertern am grössten. Dass das Schwert germanischen Ursprungs ist, erhellt daraus, dass die Spitze der Scheide und damit auch die des Schwertes scharf dreieckig zugeschnitten ist, und dass die kleinen doppelt übereinander angebrachten Fortsätze der Scheideneinfassungen spitz ausgezogen sind. Das alles sind Erscheinungen, die bei keltischen Stücken nicht vorkommen. Ob die beiden von Wosinsky auf der vorhergehenden Seite abgebildeten Gegenstände aus Szekszárd, ein Gefäß und eine Fibel, dem gleichen Funde angehören, ist mit Sicherheit nicht zu sagen. Die Fibel ist am ehesten spät-

³ Pič, Die Urnengräber Böhmens, Taf. LXX. ff.

⁴ Kossinna, a. a. O.

⁵ Jahn, Die Bewaffnung der Germanen, Mannus-Bibliothek Bd. XVI, S. 64.

⁶ Wosinsky, Tolnavármegye története, S. 517.

latène zeitlich. Von dem Gefäss kann nur angegeben werden, dass es nicht in der keltischen Keramik unterzubringen ist. Um weitere Klarheit zu gewinnen, müssten die Gegenstände erst besser abgebildet werden.

Auf die Frage, wie germanische Waffenfunde der Spätlatènezeit in Ungarn zu erklären sind, ist zweierlei Antwort zu finden. Einmal können die Stücke auf dem Handelswege hierhin gelangt sein, zum anderen können sie von Germanen stammen, die sich in dieser Zeit in Ungarn aufhielten und dort gestorben sind. Der zweiten Ansicht ist wohl der Vorzug zu geben. In Galizien und der Bukowina wohnten schon in der Spätlatènezeit — von Ungarn also nur durch die Karpathen getrennt — die ostgermanischen Wandalen,⁷ in deren Kulturkreis ja auch unsere Lanzenspitze gehört. Im ersten Jahrhundert v. Chr. Geburt wurde um den Besitz Ungarns zwischen Kelten und Dakern heftig gekämpft. In diese Wirren können auch die Wandalen an der Karpathengrenze mit hineingezogen worden sein. Leicht ist es möglich, dass sich die Daker ihrer Waffenhilfe erfreuten, wie sie solche von den westgermanischen Markomannen bekommen haben, was geschichtlich bezeugt ist.⁸ Ob nun das Grab von Szekszárd das eines Ost- oder Westgermanen war, bleibt vorläufig unentschieden.

In einen noch früheren Abschnitt ist der dritte Fund zu setzen: ein weitbauchiges Gefäss mit grösster Weite an der Schulter und kurzem, schwach nach aussen gebogenem Halse (Höhe 25 cm,

Mundöffnung 21.5 cm, Abb. 19). Der Körper ist rauh gelassen, während man den Hals geglättet hat. Die Oberfläche des Gefässes ist gelb-braun. Es ist erst kürzlich im Museum zu Budapest aus Scherben zusammengesetzt worden. Auch bei ihm steht der Fundort nicht fest. Ein derartiges Gefäss in Ungarn zu finden, kam mir unerwartet. Es ist ein typischer Vertreter der sogenannten frühgermanischen Kultur, wie er in der Späthallstattstufe und in der Frühlatènezeit nördwärts der Karpathen bis zur Ostseeküste allenthalben vorkommt. Als Ursprungsland dieser frühgermanischen Kultur ist Westpreussen anzusehen. Dort gehört ein grosser Teil der Funde in die Periode VI der Bronzezeit (nach Montelius). Bald vermag sich diese Kultur weit auszudehnen, sodass ihr in der Frühlatènezeit ausser Westpreussen, Hinterpommern und der Westhälfte von Ostpreussen ganz Posen, grosse Teile von Schlesien und Polen zu eigen sind.⁹ In Galizien kennen wir bisher frühgermanische Funde bis zur Linie Wieliczka—Rawa Ruszka—Kamionka Strumilowa—Husiatyn.¹⁰ Selbst bis bei Kiew sollen Funde der frühgermanischen Kultur nachgewiesen sein.¹¹ In den südlicheren Gegenden kommen nur jüngere Formen der frühgermanischen Kultur vor. Damit ist die Südwärtsbewegung des ersten in dieser Richtung ziehenden germanischen Volkes erwiesen und der ungarische Gefässfund dieser Kultur ist als weiteres Zeichen dafür zu buchen.

Berlin.

Dr. Kurt Tackenberg.

⁷ *Kostrzewski*, Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit. Mannus-Bibliothek Bd. XVIII, S. 97 f.

⁸ *Ludwig Schmidt*, Geschichte der germanischen Frühzeit S. 59.

⁹ *Tackenberg*, Altschlesien I., S. 121 ff, wo weitere Literatur angegeben.

¹⁰ *Kostrzewski*, Przegląd archeologiczny Bd. 2 S. 47.

¹¹ *Richthofen*, Zur Latènezeit in Osteuropa, Mannus Bd. XV, S. 255.

DAS PELTAMOTIV IN DER ORNAMENTIK PANNONISCHER STEINDENKMÄLER.

(Auszug.)

In der Ornamentik der pannonischen Steindenkmäler kommen an den Seiten der eingerahmten Felder, in welche die Oberfläche der Sarkophage und Gedenktafeln geteilt sind, vielfach Amazonenschilde (peltæ) vor, die in ihrer entwickelteren Form die tabula ansata vertreten.

Der Hauptfundort solcher Denkmäler ist Aquincum, dann Intercisa; auch Vindobona, Szentendre (Ulcisia castra), Rácalmás, Siscia (genaue Aufzählung und Beschreibung s. S. 68—78).

Über den Ursprung, die Entwicklung und Verbreitung dieser Form als dekoratives Motiv müssen wir im Zusammenhang mit unserem pannonischen Denkmalmaterial hauptsächlich auf den Aufsatz J. Zingerles (Kyknos-Relief in Wien, Jahresh. XXI—XXII) hinweisen. Zingerle führt die Anwendung dieses Motivs auf zwei verschiedene Ausgangspunkte, auf die Sitte, den Verstorbenen Waffen beizugeben und auf das Aufhängen der oscilla an Intercolumnien, Altären und Grabdenkmälern zurück.

Die Pelta vertritt beim Rahmen des Inschriftenfeldes den dreieckigen oder trapezförmigen Griff (ansa) der aufgehängten Tafel (tabula ansata); auch kommt sie an einem kleinen Sarkophag an Stelle des Griffes plastisch ausgearbeitet vor. Unter den verschiedenen Formen, die sie in ihrer Entwicklung annimmt, lassen sich manche auf hellenistischen Ursprung zurückführen, z. B. ihre zoomorphe Weiterbildung, die auch anderswo im römischen Reich besonders in den nördlichen Provinzen (s. Espérandieu) vielfach vorkommt.

In Pannonien kommen sie von den aufgezählten 25 Denkmälern in drei Fällen auf kleinen Rundstatuen, (Cautopates, Attis vorstellend), in 15 Fällen

als Seitendekorationen der Inschriftfelder der Sarkophage vor. Die an unseren Sarkophagen vorkommenden Amazonenschilde zeigen eine mannigfaltige Form. Eine speziell pannonische Abart (s. Zingerle) ist die in den halbmondförmigen Einschnitten mit einer Rosette geschmückte Pelta, worin Hampel eine Reminiszenz an die tabula ansata sah. Auch kommt das Akanthusblatt vielfach vor, wie denn überhaupt die reine Pflanzenornamentik an den Griffen der Inschriftfelder häufig ist. Die eigenartige zoomorphe Form lässt sich in den verschiedenen Phasen ihrer Entwicklung beobachten, von dem hellenistischen Motiv ausgehend, an welchem die schön geschwungenen Hörner der Pelta in Greifköpfen enden, bis zur vollkommen entwickelten, lebensvollen Tiergestalt. Auch ist die Pelta manchmal mit der Gestalt eines Genius verbunden zu sehen.

In Pannonien hat die Pelta-Dekoration keine lokale Entwicklung durchgemacht. Die zwei Hauptformen, die an den Seiten der Inschriftfelder in ihrer einfachen Form als Griff verwendete Pelta und die andere, zoomorphe Form haben mit einander keinen Zusammenhang. Speziell pannonisch sind nur die Eigenheiten, die sich auf die einheimische blühende Metallindustrie zurückführen lassen, wie z. B. die schraubenartig gedrehten Rahmen der Felder (s. Hekler Öst. Jahresh. XV. u. Zingerle a. a. O. Nächstens ein Aufsatz darüber von Zoltán Oroszlán). So viel lässt sich auch vorläufig feststellen, dass diese barock scheinenden Rahmen zu gleicher Zeit mit dem Peltaornament sich in Pannonien verbreiten. Überhaupt macht sich im II. Jahrhundert n. Chr. in der pannonischen Metallindustrie diese barocke Richtung geltend.

Über den Weg, auf welchem mit der orientalischen Sitte der Sarkophage auch das Peltaornament sich nach Pannonien verbreitet hat, unterrichten uns Denkmäler von der unteren Donau, hauptsächlich ein Denkmal mit einer zoomorphen Pelta,

in deren Mitte ein Eber dargestellt ist (Fundort Novæ Mœsiæ) und ein dakisches Denkmal, an dessen Inschriftfeld die Griffe von zoomorphen Schildern gebildet sind.

Ludwig Nagy.

EINE PANNONISCHE TERRA SIGILLATA FABRIK.

(Auszug.)

In dem reichen Material des Ungarischen Nationalmuseums befinden sich zwei Stücke, die in Ornamentik und Technik von den übrigen Stücken des mittleren Donaugebietes abstechen und auf eine selbständige Fabrik schliessen lassen.

1. Die Schlüssel von Szilasbalhás (Abbildung 34) ist aus grau gebranntem Ton verfertigt, beide Seiten sind mit glänzend schwarzer Farbe überzogen; die Form ist samt dem Fuss aus einem Stück gearbeitet. Unter dem hervortretenden schmalen Rand zieht sich in einiger Entfernung ein Blätterkranz, darunter das ringsumlaufende Bilderfeld, mit der flach hervortretenden Ornamentik, die einen knieenden Bogenschützen, r. einen Baum, zwei Tiere und einen Strauch, l. drei Tiere darstellt und unten durch einen zweiten Blätterkranz abgeschlossen wird.

2. Das Bruchstück von Papföld (Abb. 35, Aquincum) ist ebenfalls grau gebrannt und mit einem grünlich schwarzen Überzug versehen. Das Ornament besteht aus einem siebenblättrigen Strauch, einem knieenden Bogenschützen, einem verstümmelten Baum und wieder einem Bogenschützen. Den unteren Abschluss bildet eine aus S-förmigen Figuren und vertikalen Strichen bestehende Reihe (Abb. 35).

Die in Pannonien verbreitete sog. terra sigillata Ware kam teils durch den Handel von auswärts, teils wurde sie von der Bevölkerung mitgebracht. Prof. Valentin Kuzsinszky, der die historische Bedeutung dieser Ware von ungarischer

Seite zuerst betont hat, erwähnt dabei eine einheimische Werkstatt in Aquincum, die jedoch die ausländische, rote, mit Hochrelief verzierte Ware nachahmt und deren Erzeugnisse — wie er nachgewiesen hat, — nicht an Ort und Stelle verbraucht, sondern donauabwärts weiterbefördert wurden. Die von Römer und Hampel «einheimisch-pannonisch» genannte Ware aus grauem Ton mit schwarzer Bemalung und eingedrückter Ornamentik, wurde der Fabrik des *Resatus* zugeschrieben; doch waren ausserdem noch andere Meister und Fabriken tätig; nur ist die Scheidung nicht eben leicht, da bisher keine einzige Töpferwerkstätte mit ihrer Einrichtung in Pannonien zum Vorschein gekommen ist und so lassen sich nur aus dem Material, der Form und Ornamentik der Gefässe Schlüsse auf die verschiedenen Meister und Fabriken ziehen. Die gewöhnlicheren Fabrikate wurden zumeist in der nächsten Umgebung verbraucht; doch gab es Werkstätten, die auf Export arbeiteten und in deren Nähe nur minderwertige Ware sich vorfand, wie z. B. die Fabrik mit dem Stempel *Pacali* in Aquincum.

Bei meinen Ausgrabungen in 1926 und 1927 in Aquincum liess sich eine Fabrik aus Trajans und Hadrians Zeit nachweisen, die jedoch nicht die älteste ist, denn schon unter der Keltenherrschaft gab es Fabriken, die diese graue Tonware verfertigten und ihre Tätigkeit auch unter der Römerherrschaft fort-

setzten. Charakteristisch ist die am Grund der Schüssel und Teller eingedrückte hellenistische Blätterverzierung, die sich wahrscheinlich auf Kleinasien zurückführen lässt und durch die Römer nach Pannonien kam.

Für die Veränderung in der einheimischen Fabrikation sind unsere beiden Bruchstücke besonders charakteristisch. Das Bruchstück aus Papföld (Aquincum) stimmt mit der von Dragendorff als Nr. 29 bezeichneten Ware überein, die die Lieblingsform der südgallischen Fabriken war. Auch der Ursprung des kleinen Bogenstückes ist an südgallischen Gefässen nachweisbar; nur unterlag diese Figur durch die Wanderung der gallischen Meister und Fabriken nach Ostgallien und Germanien einer grossen Umwandlung und die pannonischen Exemplare haben sich vom Original noch weiter entfernt. Auch die Gestalt des Strauches unterlag einer grossen Veränderung. An den südgallischen Exemplaren besteht er aus einzeln aufgedruckten Blättern; am pannonischen Gefäss bildet der Strauch eine zusammenhängende Einheit und wurde auf einmal aufgedrückt.

Die aus Spiralen gebildete Reihe, als Abschluss eines Bildfeldes, kommt an südgallischen Gefässen (besonders Dragendorff Nr. 29) vielfach vor, doch mit vertikalen Strichen abwechselnd nur in Pannonien, wo sie auch in anderen Kunstzweigen nachweisbar ist (z. B. an pannonisch-norischen Fibeln und Gürtelbeschlägen) und von Rohden-Winnefeld als hellenistisch nachgewiesen worden ist. Das Muster unseres Bruchstückes wurde wohl den südgallischen Gefässen entlehnt, das aber durch die feinere Linienführung der Metallindustrie sich reicher ausstattete.

Den Stempелеindrücken nach zu urteilen, musste die Schüssel von Szilasbalhás von demselben Töpfer stammen, als das Bruchstück aus Papföld. Der Unterschied in der Ornamentik wurde

wohl durch die Verschiedenheit der Gefässform veranlasst.

Auch die Blattornamentik ist für den Ort der Entlehnung charakteristisch und lässt sich auf das Zentrum der südgallischen Fabriken (La Graufesenque und Montans) zurückführen. Die Zeit der Entstehung kann an das Ende der Regierung Vespasians und die ersten Regierungsjahre Domitians gesetzt werden und lässt sich nicht bis in Trajans Zeit hinausschieben. Unsere einheimische Fabrik mag wohl zu Domitians Zeit tätig gewesen sein. Unter Trajan hört auch der Import südgallischer Gefässe auf.

Im Töpfermeister unserer beiden Stücke gibt sich ein pannonisch-provinzialer Meister zu erkennen, dem es an der dekorativen Geschicklichkeit der südgallischen Meister fehlte und sich in der Einteilung der Oberfläche und der Anwendung der Motive manches zu Schulden kommen liess. Die Art, wie er die Motive übernahm und verwendete, ist für die Zeit der Übernahme bezeichnend. Statt der scharfen Kanten und Umrisse der südgallischen Ware, die ein eingewanderter Meister mittels seiner mitgebrachten Formen und Stempel beibehalten hätte, hat der pannonische Meister alles flach dargestellt und hat sich noch überdies durch die einheimische Metallindustrie beeinflussen lassen.

Die Fundverhältnisse geben nur für die Schüssel von Szilasbalhás eine Datierung; mit dem Bruchstück aus Papföld (Aquincum) sind auch frühpannonische Gefässe zum Vorschein gekommen. Die Schüssel von Szilasbalhás stammt aus einem Brandgräberfeld, das mit den frühpannonischen Gräberfeldern übereinstimmt, deren Zeit nicht über die ersten Jahrzehnte des II. Jh. n. Chr. herunterreicht und damit stimmt auch der Stil überein. Als Fabriksort kann in erster Reihe Aquincum in Betracht kommen, wo solche Töpfer tätig waren; doch lässt sich nichts mit Sicherheit feststellen. *Ludwig Nagy.*

GEGOSSENE BRONZPHALERAE IM ARCHAEOLOGISCHEN NACHLASS DER REITERNOMADEN VON UNGARN.

Unter den aus dem frühen Mittelalter stammenden ungarländischen Funden, die teils noch unpubliziert in unseren Provinzialmuseen sich befinden, teils erst nach dem Weltkriege zum Vorschein gekommen sind, befinden sich einige zu Hampels II. Denkmälergruppe gehörende Stücke von besonderem typologischem und kulturhistorischem Interesse. Besonders sind es drei grosse, massiv gegossene, reichverzierte Bronzphalerae des *Gyulaer* Museums, die aus einem beschädigten Grabfund hervorgehend, hier im Zusammenhang mit anderen wenig bekannten Fundstücken besprochen werden und der Versuch gemacht werden soll, von dem Vorkommen dieses Typus in Ungarn ein möglichst vollständiges Bild zu geben.

Die Bedeutung dieses Typus besteht hauptsächlich darin, dass dadurch unsere II. Denkmälergruppe, deren Vergangenheit und Entwicklung noch im Dunklen liegt, sich der östlichen Reiternomadenkunst anschliesst.

Der *Gyulaer* Fund, der mit einem angeblich in sitzender Stellung gefundenen Skelett zum Vorschein gekommen war, besteht aus folgenden Stücken:

a) Drei, aus Bronze gegossene, ungefähr 2 mm dicke Phalerae (Taf. III, 1—3); die reichverzierte Aussenseite leicht anschwellend, die Innenseite dem entsprechend leicht vertieft. Um die kreisförmige, glatte Mittelfläche sind die dekorativen Motive der Aussenseite in drei Zonen gruppiert; an der mittleren Zone besteht die Verzierung aus einzelnen, sich wiederholenden Blumen (kein Rankenornament); die beiden anderen tragen die gleiche Verzierung. Die Rückseite ist in einen äusseren Ring und in eine etwas vertiefte Mittelfläche geteilt (Abb. 39, 1—2), die etwas kleiner ist, als die Rosette der Aussenseite, von welcher sie ganz unabhängig hergestellt ist. An den Rie-

men wurde die Platte mit drei Nägeln, einem grossen und zwei kleineren, angebracht, die alle in einer Richtung liegen.

b) Eine aus Bronzeblech ausgeschnittene, leicht anschwellende Scheibe, in deren Mitte die Verzierung in Durchbrucharbeit ausgeführt, mit einem massiven Knopf verziert und mit einem langen Bronznagel am Untersatz befestigt ist (Taf. III, 7).

c) Zwei massiv gegossene kleine Riemenzungen (Taf. III, 4), beide Seiten gleich ausgeführt.

d) Bronzeband, zum Durchziehen des Riemens (Taf. III, 6).

An sämtlichen Stücken sind die Spuren einstiger Vergoldung zu erkennen; die Ausführung ist sorgfältig, der Stil rein und somit ist das Abhandenkommen der übrigen zur Gürtel- und Pferdegeschirrgarnitur gehörigen Stücke umso mehr zu bedauern. Zwei charakteristische Eigenheiten der Nomadenkunst sind an diesen Stücken zu erkennen; das Prinzip der Raumfüllung und die Anordnung der Dekorationsmotive; dass nämlich die sekundären Motive auf Kosten der Hauptmotive sich vordrängen und sich ihnen gleichstellen (Barbarengeschmack!). In unserem Falle haben diese sekundären Motive ihre Rolle, dass sie bloss zur Einfassung des geblumten Feldes dienen, überschritten. Der schmale Innenring bildet mit dem glatten Mittelfeld zusammen eine Rosette und dies wird von den zwei äusseren Ringen wiederholt und somit entstehen zwei konzentrische Rosetten übereinander, die von oben gesehen eine achtblättrige Blume ausmachen.

Die Pflanzenornamentik des breiten Mittelfeldes besteht aus par excellence Pflanzenmotiven; doch bildet dieselben keine wellenförmige Ranke, sondern reihen sich als gleichartige Pflanzenein-

heiten an einander (Abb. 37). Die Reihe geht von r. nach l. und die Blumen werden durch den Stengel, der zuerst einen etwas gedrückten Kreis bildet und dann durch den Stengel der nächst folgenden Blume durchschnitten wird, zu einem organischen Ganzen miteinander verbunden.

Das Milieu, in welches dieser Fund gehört, lässt sich teils aus den einzelnen Stücken, teils aus Analogien bestimmen.

Die Stileigenheiten der Pflanzenmotive weisen nach Hampels II. Denkmalgruppe. Die Kanten der Dekorationsmotive an den Scheiben sind sehr scharf und erinnern an Holz- und Beinschnitzereien und diese Eigenheit ist hier so stark betont, dass die Scheiben eher den Eindruck geschnitzelter Holzornamentik als gegossener Bronze machen. Diese Holzschnitztechnik, auf welche schon anderseits hingewiesen worden ist (J. Strzygowsky: *Allai-Iran*, 149., 201., 280 u. ff. Abb. 227, u. G. Boroffka: *Comptes rendus des expéditions... de P. K. Kozlov*, Leningrad, 1925. 35. o., *Scythian Art*, London, 1928. 60 u. ff.), ist gerade in dieser ungarländischen Gruppe häufig. Statt Hampels Abbildungen führe ich hier die in natürlicher Grösse dargestellten Photographien des *Rec.-Kondakov* an (Taf. XIII, 1, 2, 4; Taf. XII, 2 u. s. w.). Der Aufbau der Pflanzenmotive ist in dieser Denkmälergruppe ebenfalls geläufig, z. B. der vergoldete Riemenbeschlag von Abb. 38; s. auch *Arch. Ért.* 1902, S. 249, Grab 72 von *Abony*, an dessen Pflanzenornamentik die charakteristische Kreuzung der Stengel ebenfalls vorkommt, nur dass hier die Stellung der Pflanzeneinheiten der Wellenlinie der Ranke sich anpasst. Auch die kleinen Riemenbeschläge an Taf. III, 4–5 erläutern klar die Stellung dieses Fundes im ungarländischen archäologischen Material.

Die Zugehörigkeit des zur Gürtelgarnitur gehörigen bronzenen Durchschlupfbandes wird durch analoge Funde fest-

gestellt. (Hampel, *Alterthümer I*. Fig. 654; Rhé, *Veszprémvármegyei avar-emlékek*, Veszprém, 1924. Abb. 6, 3–4, Taf. II, 3–4.) Die leicht anschwellende Scheibe mit dem charakteristischen Knopf ist mir aus verschiedenen Funden wohlbekannt, z. B. die aus *Unter-St.-Veit* stammenden Scheiben des Wiener Naturhistorischen Museums (Abb. 40), an welchen die Pflanzenornamentik des Knopfes auf Hampels II. Denkmälergruppe hinweist. Dieselbe Form kommt an zwei Exemplaren einer aus *Dunapentele* stammenden geschlossenen Fundes im Ungarischen Nationalmuseum (Abb. 42), an welcher jedoch der Knopf fehlt und deren glatte Fläche mit konzentrischen Punktreihen verziert ist. Im Fund von *Palánka* (Abb. 39, 3–12) kommt sowohl diese Form (Abb. 39, 5), als auch die massive Bronzscheibe (Abb. 39, 7) vor, nur fehlt am ersteren der Knopf und die Bronzknöpfe (Nr. 3 und 4) gehören nicht zu den Scheiben. Zu den drei gegossenen Bronzphalerae von *Gyula* bietet noch ein aus *Fenek* stammendes Bruchstück aus Bronze mit Durchbrucharbeit (Abb. 44) eine Analogie, dessen Aussenseite jedoch nicht anschwellend ist; auch ist die Bronzscheibe von *Palánka* nicht anschwellend. Das Prinzip des Pflanzenmotivs ist jedoch an allen diesen Exemplaren dasselbe.

Ausserhalb Ungarns bietet der *Mistelbacher* Fund (*Jahrb. f. Altertumskunde* III, 1909, 225 a Fig. 18, 1–2) die beste Analogie. Die Beschreibung der Fundumstände ist etwas unklar, doch ist so viel sicher, dass die beiden *Mistelbacher* Bronzscheiben am Kopfe eines Pferdeskelettes gefunden wurden. Die Ornamentik ist einfacher, doch nicht weniger kunstvoll und besteht aus einer dreizehnblättrigen Rosette mit einem höchst effektvollen Blätterkranz. (Abb. 45, Skizze in natürlicher Grösse nach dem Original im *Mistelbacher* Museum.) Die gegossene Scheibe ist an beiden Seiten flach und zeigt Spuren der Vergoldung.

Technisch und stilistisch zu derselben Gruppe gehören die von Hampel irrtümlich in die I. (germanische) Gruppe verwiesenen, gegossenen Bronzstücke in Durchbrucharbeit (Hampel, *Alterthümer*, III, 52, 7, 10, 12), s. Abb. 43, von welchen Nr. 1 an der Oberfläche stark versilbert ist. Diesem Material schliessen sich noch die Exemplare von *Pásztó* und *Keszthely* an (s. Hampel I, 1516 u. 1518). Dass diese mit Tierfiguren verzierten Bronzen ebenfalls zum Schmuck des Pferdegeschirres dienten, wie die mit Pflanzenmotiven verzierten *Mistelbacher* und ungarländischen Exemplare, das wird von den ergebnisreichen Ausgrabungen der Tschechen in *Dévénýjfalu* bewiesen (im J. 1927). Im Grabe 147 wurden zu einem Pferdeschädel fünf gegossene mit Tierfiguren verzierte Bronzescheiben gefunden, die sich nur durch ihre Grösse (5 cm Durchmesser) von den übrigen unterscheiden. Auch stimmen die Greifköpfe, mit dickem Hals, Hackenschnabel und den spitzigen Ohren mit den ungarländischen Exemplaren überein. Im Gräberfeld von *Dévénýjfalu* kommen übrigens die verschiedenen Arten zum Pferdegeschirr gehörenden Schmuckstücke vor: eine aus Blech bestehende Phalerae (Abb. 40) im Grabe 172, eine ähnliche im Grabe 116 u. s. w. Auch ein anderer, dem von *Palánka* (Abb. 39, 10) nahe stehender Typus kommt in demselben Grabe vor. Eine vereinfachte Form zeigt der andere, aus dem zuerst erwähnten Grab 147 in *Dévénýjfalu* stammende Pferdegeschirrschmuck; auch ist der aus Grab 172 stammende etwas einfacher. Eine aus Bronze gegossene Scheibe wurde schliesslich noch im Grabe 79 gefunden, deren Rahmen der von Abb. 43, 1—4 gleich ist, das Mittelfeld jedoch kein Ornament aufzuweisen hat.

Die Serie der ungarländischen zum Pferdegeschirr gehörenden Schmuckgegenstände muss durch die Ergebnisse der von Béla Pósta i. J. 1895 in *Szirák* ausgeführten Ausgrabungen ergänzt werden. (Abb. 41, 2, 3) in natürlicher

Grösse; s. auch *Archaeologiai Közlemények* 1895, s. 70—74). Die zwei grossen, verzierten, halbkugelförmigen und die kleineren glatten Knöpfe dienten zum Schmuck des Pferdegeschirres. Die zwei grösseren Stücke bestehen aus einer breiten, runden Bronzblechplatte, an welcher mittelst eines langen Nagels das halbkugelförmige, gepresste Mittelstück, das innen mit Sand gefüllt war, befestigt ist, und sich sowohl in der Form als auch der Technik von den bisher besprochenen ungarländischen Phalerae sich unterscheidet. Die Bronzebeilagen des Männergrabes gehören jedoch zu Hampels II. Gruppe.

Bügel und Trense, die im Grab gefunden worden waren, vertreten in der II. Gruppe den sog. Hunnentypus (s. Béla Pósta: *Archaeologische Studien auf russischem Boden*, Budapest 1905 S. 207; Hampel, *Alterthümer* I, S. 231). Es sei noch besonders betont, dass die Grabbeilagen des von Pósta aufgedeckten *Sziráker* Gräberfeldes sämtlich in diese Denkmälergruppe gehören. Die Zugehörigkeit der beiden grossen *Sziráker* Pferdeschmuckstücke wird noch durch das massive Bronzeschmuckstück, das aus den von Gabriel Csallány in *Szentes-Berekhát* i. J. 1927 ausgeführten Ausgrabungen zum Vorschein gekommen ist, bestätigt (Abb. 46, 1—1a). Die Ornamentik und die Einteilung der Oberfläche ist in beiden Fällen gleich (s. Hampel, *Alterthümer* III, 69, 2/a, und Abb. 46, 1/a). Die technische Ausführung und der Stil des Exemplars von *Szentes-Berekhát* stimmt mit den ungarländischen, gegossenen Phalerae, die Befestigungsart und Einteilung der Oberfläche mit den Stücken von *Szirák* überein.

Das häufige Vorkommen ähnlicher, zum Pferdegeschirrschmuck dienender Phalerae kann uns in dem Nachlass einer charakteristischen Nomadenkultur nicht verwundern; um so mehr kann es aber uns befremden, dass von den vielen tausenden Exemplaren nur einige als Pferde-

geschirrschmuckstücke in der Fachliteratur bekannt gemacht wurden. Die Wichtigkeit der ungarländischen Phaleræ muss einesteils darum besonders betont werden, da diese typischen Reiterausstattungen das Bild unserer sehr problematischen, ungarländischen Denkmälergruppe bedeutend ergänzen; anderseits aber auch, da die Verwendung ähnlicher Phaleræ bei diesen orientalischen Nomadenvölkern auf eine grosse Vergangenheit schliessen lässt und auf die dunkle Vergangenheit der Entwicklung der Nomadenkunst einiges Licht wirft.

Der Ursprung der II. Denkmälergruppe Hampels — die in der ausländischen Fachliteratur unrichtig als Keszthely-Kultur erwähnt wird — kommt in meiner Monographie über Mosonszentjános zur Besprechung. Hier sei nur Folgendes hervorgehoben. Dieses, vom Osten mitgebrachte Material der Nomadenkultur bildet in seiner ungarländischen Form eine aus verschiedenen geometrischen, Tier- und Pflanzenmotiven bestehende, dieselben organisch zusammenfassende, geschlossene, einheitliche Denkmälergruppe, deren technische Eigenart von dem südsibirischen, bzw. altaischen traditionellen Bronzguss bestimmt wird. Unter den verschiedenen Motiven stehen die vorderasiatischen hellenistischen Motive (Takács: *Mittelasiatische Spätantike und Keszthelykultur*), *Jahrbuch der asiatischen Kunst* 1905, S. 60. — Vgl. Alföldi: *Untergang der Römerherrschaft in Pannonien*, Berlin—Leipzig, 1926 S. 25. Taf. I, 3 u. 4), besonders Pflanzenrankenornamente in verschiedenen Variationen in erster Reihe. Auch kommen hellenistisch-persische, rein persische und skythische Motive vielfach vor. Diese gegossenen Bronzen stammen grösstenteils vom fernen Osten, vielleicht noch jenseits des Altajergebirges, doch nicht durch den Handel importiert, sondern von den Reiternomaden mitgebracht, wo sie eine Zeit lang nachgebildet, jedoch nicht weiter entwickelt wurden. Eingehender

soll dies in meiner oben erwähnten Monographie behandelt werden; hier sei nur Folgendes hervorgehoben:

1. *Unter diesem Denkmalmaterial kommen verschiedene Typen der runden Pferdegeschirrschmuckstücke vor.* Charakteristisch für die eigentlichen Phaleræ ist die leicht anschwellende Oberfläche und dementsprechend die vertiefte Rückseite (z. B. die Phaleræ von Gyula. Tafel III, 1—3 u. Abb. 39, 1—2). Die Erhöhung erreicht manchmal beinahe die Grösse einer Halbkugel, wie die skythisch-sarmatischen Phaleræ von Galiče in Bulgarien (Rostovtzev, *Sarmatskija i indoskitskija drevnosti*, Rec. Kondakov, Praga, 1926. Taf. XXVI); in unserem Material die von Szentes-Berekhat (Abb. 46) und die von Szirák (Abb. 41, 2, 3); doch kommen auch ganz flache Stücke vor, wie die von Mistelbach (Abb. 45), bei uns die von Fenék (Abb. 44), von Palánka (Abb. 39, 7) und andere (Abb. 43, 1—4). Eine besondere Gruppe bilden die aus Bronzeblech ausgeschnittenen, immer anschwellenden grossen Phaleræ, meistens mit einem Bronzknopf in der Mitte, der mit Blumenmotiven verziert ist (Taf. III, 7; Abb. 39, 5; Abb. 40, 1; Abb. 42, 1). Auch sei noch das reich vergoldete Exemplar des Museums von Tiszafüred erwähnt, das die Form einer abgestumpften Pyramide zeigt; der Untersatz ist rund, die vier Felder sind mit Punktreihen eingefasst.

2. *Die Zusammenstellung der dekorativen Motive ist dieselbe, wie an den bekannten Waffengürtelbeschlägen*, z. B. der krummschnabelige Greif, die Pflanzenmotive, die gleichgestellten Blumeneinheiten, die abwechselnd verschlungenen, wellenförmigen Ranken und die an die hellenistischen cornucopiæ erinnernden Pflanzeneinheiten. Unter den Tiermotiven sind besonders diejenigen von Abb. 43, 1 u. 2 besonders bemerkenswert, da sie meines Wissens sonst an den Gürtelgarnituren nirgends vorkommen; mir sind vier solche Stücke bekannt (s. auch Hampel, *Alter-*

thümer I, Fig. 1516 u. 1518). Ein seltener Tiertypus an solchen Scheiben ist auch noch der an der Schnalle und dem Riemenbeschlag im Fund von *Dunapentele* (Abb. 42,; auch s. Abb. 46, 2 u. Arch. Ért. XL, 1923—26, S. 168, Abb. 61 und Arch. Ért. Taf. VI, 10).

3. Die ungarländischen *Phalerae* und die Motive der Denkmälergruppe, in welche sie gehören, zeigen im Ganzen das Kulturbild von Nordmongolien und der Barbarenvölker der Nachbargebiete in der Han-zeit. Die Verbreitung späthellenistischer Motive bis in diese abgelegenen Gegenden wird besonders durch die bekannten Stickereien der Kozlov-Expedition, die aus dem Grab eines Barbarenfürsten der Han-zeit stammen,¹ nahe gelegt. Da sehen wir den ausschreitenden Greif, die klassische Ranke und Palmette und die Tierkampfszenen des «sibirisch-skytischen» Stiles. Auch in der von den Kozlov-Funden vertretenen Kultur kommt die Anwendung der *Phalerae* vor. An einer Barbarenreiterdarstellung dieser Stickereien ist an einem Pferd eine grosse, runde, mit vierblättrigen Pflanzenmotiven verzierte *Phalera* zu sehen. (*Comptes rendus* etc. Abb. 9.) Auch die obere Abbildung der Tafel I im Anhang des angeführten russischen Berichtes, die eine mit Tiermotiv verzierte runde Scheibe in getriebener Arbeit darstellt, kann ebenfalls eine *Phalera* sein, insoferne dieser Vermutung die technischen Bedingungen der Applikationsarbeit und die Fundverhältnisse nicht widersprechen. Die ungarländischen gegossenen *Phalerae* und

runden Pferdegeschirrscheiben zeigen mit den im Kondakov-Album von Rostovtzev verarbeiteten russischen und bulgarischen *Phalerae* durchaus keinen Zusammenhang. Diesen späthellenistischen, meist aus Edelmetall getriebenen *Phalerae* fehlt es an der Frische und Leichtigkeit der Zeichnung der Pflanzenmotive, die den Gyulaer, Palánkaer und Mistelbacher Exemplaren eigen ist. Auch an den Tiergestalten zeigt sich eine höhere Fertigkeit im Zeichnen, als an den meisten Göttergestalten dieser getriebenen *Phalerae*. Folglich stammen die ungarländischen *Phalerae* aus einem anderen Kulturkreise und sind nicht durch den von Rostovtzev behandelten Kreis nach Ungarn gekommen. Die Abstammung der Motive ist aber bei beiden Kulturkreisen dieselbe, d. h. das hellenistisch-persische Kleinasien; nur haben unsere gegossenen *Phalerae* diese Motive schon im Osten übernommen und dieselben im Stile der Nomadenkunst und der südsibirischen Technik umgearbeitet. Die Anwendung der *Phalerae* geht nach Rostovtzev auf assyrische und persische Gewohnheit zurück und ihre Erscheinung in Russland und den Nachbargebieten hängt mit der Erscheinung der iranischen Sarmaten zusammen.

Es ist nun die Frage, ob die Anwendung der *Phalerae* bei unseren mongolischen Reiternomaden der östlichste Ausfluss dieser sarmatischen Ausbreitung (was nach Rostovtzevs Meinung leicht denkbar wäre, s. S. 256) oder auf einem anderen Wege, durch Baktrien und Sogdanien sich nach diesen entlegenen barbarischen Gebieten verschlagen hat.

Budapest, 1927.

Nándor Fettich.

¹ Teplouchov, *Raskopka kurgana v gorach Nom Ula*, Comptes rendus etc. Leningrad, 1925, S. 22.

**WERKE DER GANDHARA-KUNST IM FRANZ HOPP-MUSEUM
FÜR OSTASIATISCHE KUNST.
GANDHARASTIL UND «KESZTHELYSTIL».**

(Auszug.)

Das Franz Hopp-Museum für Ostasiatische Kunst verdankt seine lehrreiche Sammlung von Gandharaskulpturen seinem hochherzigen Gönner Imre Schwaiger. Er schenkte dem Museum die folgenden aus Himalayaschiefer gemeisselten und wahrscheinlich zum grossen Teil vom Swatgebiet stammenden Gandhara-Bildwerke: 1. (Abb. 47) Der Bodhisattva Maitreya. (Höhe 31 cm) 2. (Abb. 48) Bruchstück eines Frieses mit drei Dhyani Buddha-Darstellungen. (Höhe 15 cm, Breite 30 cm) 3. (Abb. 49) Bruchstück eines Frieses mit zwei Buddha- und zwei Bodhisattva-Darstellungen. Der eine Buddha in Dharmachakra-Mudra, der andere predigend. (Höhe 22 cm, Breite 49'3 cm) 4. (Abb. 50) Bruchstück eines Reliefs mit bacchischer Szene, einer Herkulesfigur und nackten Kindern. (Höhe 19 cm, Breite 23 cm) 5. (Abb. 51) Relief (Bruchstück) mit einer Darstellung der Aufforderung zur Verkündigung der Lehre. (Höhe 25 cm, Breite 27'5 cm) 6. (Abb. 52) Zwei Predigten mit stehendem Buddha als Mittelfigur und je vier Nebenfiguren. (Höhe 41'5 cm, Breite 22 cm) 7. (Abb. 53) Stehende Figur (Bruchstück einer Komposition), anscheinend aus der Umgebung Buddhas (Höhe 25 cm, Breite 16 cm) 8. (Abb. 54) Bruchstück einer Komposition mit zwei männlichen Figuren aus der Umgebung Buddhas (Höhe 25'1 cm, Breite 16'1 cm) 9. (Abb. 55) Männliche Figuren — darunter Indra mit dem Donnerkeil — aus der Umgebung Buddhas. (Höhe 31'2 cm, Breite 22 cm) 10. (Abb. 56) Bruchstück einer Komposition der Weissagung des Sehers Asita mit dem thronenden Tschuddhodana. (H. 36 cm, Br. 21 cm) 11. Bruch-

stück eines Frieses mit drei Tschhattri und zwei indo-persischen Säulen. Unter den Bögen eine männliche und zwei weibliche Figuren mit Opferschalen. (H. 11'5 cm, Br. 35 cm) 12. (Abb. 57) Bruchstück eines Frieses mit drei Tschhattri und vier indo-persischen Säulen. Unter den Bögen drei männliche Figuren, darunter ein Mann in skythischer Tracht, ein anderer mit Opferschale. (H. 13 cm, Br. 51 cm) 13. (Abb. 58) Hälfte eines runden Frieses von einem Stupa mit den Darstellungen von drei predigenden und zwei meditierenden Buddhas und mit korinthisierenden Säulen und hellenistischen Konsolen. (Höhe 13 cm, Breite 48 cm) 14. (Abb. 59) Teil eines Gesimses mit einem geflügelten und gehörnten Löwen, zwei Phönixen und vier korinthisierenden Konsolen. (Tiefe 11'5 cm, Breite 37'5 cm) 15. (Abb. 60) Teil eines runden Gesimses von einem Stupa mit neun männlichen Büsten als Konsolen. Zwischen den Büsten je eine Blume mit vier Blumenblättern. Von links nach rechts die ersten drei und die zwei letzten Köpfe ohne Bedeckung mit langen, nach hinten gekämmten Haaren. Die Büsten 4 und 5 stellen kahlgeschorene Mönche dar. Die Büsten 6 und 7 zeigen Männer mit Turbanen. Tiefe 14'3 cm, Durchm. 58'3 cm) 16. (Abb. 61) Verstümmelte Figur eines stehenden Bodhisattva. (Höhe 21'7 cm) 17. (Abb. 62) Verstümmelte Figur eines thronenden Bodhisattva Maitreya mit gekreuzten Beinen. (Höhe 18'9 cm). Das 9 cm hohe weibliche Köpfchen aus rotem Sandstein (Abb. 63) ist wohl in die Kushanzeit zu setzen. Es wurde in Mathura gefunden.

Nach Verschiedenheiten der Stilarten

können diese Denkmäler in drei Hauptgruppen geteilt werden. In die erste gehören die Stücke mit den indo-persischen Säulen. Sie können wohl die ältesten sein. Die Numern 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 13, 14, 15 zeigen einen freieren hellenistischen Stil und im Faltenwurf (Nr. 6, 7, 8, 9) parthischen Einfluss. Der Stil der Nummern 1, 2, 3, 16, 17 ist gebundener, was sich besonders in der strengen Schematisierung kundgibt. Wichtig sind diese Stücke, wie überhaupt die Gandharakunst, für uns Ungarn deshalb, weil sie der Kunst nahesteht, die in unserem Lande zur Zeit der Hunnenherrschaft verbreitet war. Die Denkmäler dieser Kunst, bzw. Kunstindustrie sind in der Archäologie des Auslandes noch immer nach ihrem erstberühmten Fundort als Denkmäler der «Keszthelykultur» bekannt. Ihre Träger müssen ein Volk oder mehrere Völker gewesen sein, die zum iranisch-hellenistischen Kulturkreis gehört haben. Einige Hauptmotive dieser sogenannten Keszthelykultur sind auch in der Gandharakunst heimisch. Für die hellenistische Ranke, die auf dem ganzen Gebiet des iranischen Hellenismus und selbstverständlich auch der Gandharakunst herrscht, lässt sich unter den Stücken des Hopp-Museums keine engere Analogie nachweisen. Die Blume mit den vier Blumenblättern kommt allerdings auch auf ungarländischen Denkmälern vor. (Abb. 64) Der Löwengreif auf dem Stücke 14 hat gleichfalls seine Analogie neben verschiedenen Vogelgreiftypen (Abb. 64), die in Ungarn gefunden wurden. Die Vögel sind mir aus einer Garnitur von goldenen Riemenbeschlägen bekannt, die aus der Nähe von Kecskemét, aus Gátér, vom Grabe Nr. 141 stammt. Auf einer zu dieser Garnitur gehörenden Riemenzunge findet sich auch die Ranke, die noch lebhaft an das Rankenwerk von Hatra und den buddhistischen Heiligtümern in Afghanistan erinnert. (Abb. 66 b) Am merkwürdigsten ist es aber, dass auf der Riemengarnitur von Gátér neben

den vier Phönixen im Medaillons auch zwei Drachen zu sehen sind (Abb. 67), die mit dem chinesischen Drachen der Hanzeit in enger Verwandtschaft stehen. (Abb. 68) Drache in Verbindung mit Phönix ist aber unter den Denkmälern des sogenannten Keszthelystils nicht nur in diesem Falle nachzuweisen. Auch in der Nachbarschaft von Szentes, einer Stadt, die, wie Kecskemét, gleichfalls auf der ungarischen Tiefebene liegt, wurden in einem und demselben Friedhof Drache und Phönix gefunden. Die dortige, aus vier Drachen gebildete Komposition, ist mit solchen auf chinesischen Bronzeglocken und mit anderen auf Steinreliefs der Hanzeit verwandt. Die Phönixe entsprechen gleichfalls dem in der Hanzeit verbreiteten Typ. (Z. v. Takács: *Mittelasiatische Spätantike und «Keszthelykultur»*, Jahrbuch der asiatischen Kunst, II, S. 379–380. — Chinesischer Drache und Phönix unter den Funden von Szentes. — Jahrbuch der Ungarischen Landesgesellschaft für Archäologie, Budapest, 1923–26, S. 60–68.) Chinesischer Drache und Phönix, unter den Funden der Hunnenzeit in Ungarn lassen darauf schliessen, dass die Hunnen in ihrer alten Heimat mit der Grundidee der chinesischen Kosmogonie vertraut waren und die Symbole des Yang und Yin auch nach Ungarn mitgebracht haben. Die überwiegende Mehrzahl der Motive der sogenannten Keszthelykultur ist aber, wie bemerkt, iranisch-hellenistischer Herkunft. So, ausser den bereits erwähnten, zwei langgezogene Palmetentypen (Abb. 70), die mit einem Baumtyp, der auch auf unserer Nr. 2 vorkommt, verwandt sind und die Perlenkette zwischen zwei Fäden, die als Halsschmuck auf unzähligen indischen und von Indien herstammenden buddhistischen Darstellungen wiederkehrt und natürlich auch auf den ungarländischen Denkmälern der Hunnenzeit nachzuweisen ist (Abb. 66 f, 71). Diese in Ungarn gefundenen Denkmäler geben uns eine gewisse Vorstellung auch von dem Volke,

das sie uns mitgebracht hat. Wir sehen auf einigen Riemenzungen auch Darstellungen von Menschen in «skythischer» Kleidung, die mit ihren gleichmässigen Parallelfalten der parthischen durchaus ähnlich ist. (Abb. 71) Es sei gestattet auch darauf hinzuweisen, dass in Hatra auch Helios-Darstellungen zu sehen sind, die von Greifen flankiert werden. Ein Architrav ist dort mit der Reliefdarstellung eines Altars geschmückt, aus dem ein Schwert herausragt. (Abb. 72) Auch dieser Altar wird von zwei Greifen bewacht. Wir wissen aus Ammianus Marcellinus (XXXI, 2), dass die Alanen das in die Erde gesteckte Schwert verehrt haben. Es ist also nicht ausgeschlossen, dass hier der Greif als aus dem Helioskult herübergenommenes symbolisches Tier am Schwertaltar steht. Sowohl dieser Umstand, wie auch die den Parthern ganz ähnliche Tracht auf ungarländischen Riemenzungen, deutet darauf hin, dass die Träger der sogenannten Keszthelykultur eigentlich nicht die Hunnen, sondern die Alanen waren, deren verschiedene Stämme durch die Hunnen z. T. aus ihrer asiatischen Heimat, z. T. aus Südrussland mitgerissen wurden. (Fr. Hirth, Über Wolga-Hunnen und Hiung-nu, Sitzungsber. der K. bayr. Akad. d. Wissensch., Philol.-Philos. Kl., 1899, Bd. II, Heft II, S. 248—49. — Ammianus Marcellinus, XXXI, 3). Diese Vermutung wurde bereits 1897 von dem ungarischen Gelehrten Géza Nagy ausgesprochen. («A magyar nemzet története», [«Geschichte der ungarischen Nation»] redigiert von Alexander Szilágyi). Auch ich ging von dieser Annahme aus, als ich die Frage kunsthistorisch untersuchte. Ich gab der obigen Ansicht in mehreren Vorlesungen, die ich seit 1924 hielt und in meiner oben angeführten «Mittelasiatischen Spätantike und Keszthelykultur» Ausdruck. Somit kann ich die Ansicht von A. Alföldi, der in seinem 1926 erschienenen Buche «Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien» die An-

wesenheit der Alanen in Ungarn zur Zeit der Hunnenherrschaft in Abrede stellt und die Art, wie er in dieser seiner Arbeit gegen meine Studie mit Stillschweigen demonstriert, nur verurteilen. Es geht wohl aus allen Quellen hervor, dass die Hunnen den Alanen und anderen iranischen und germanischen Stämmen gegenüber in ihrem europäischen Reiche in Minderheit waren. Ihren Anteil an der Bildung des sogenannten Keszthelystiles können wir nur vermuten. Wahr ist es jedenfalls, dass unter den Tierdarstellungen auf den Riemenbeschlügen zwei verschiedene Stilarten zu unterscheiden sind. Die eine ist eine mesopotamisch-iranische, mit dem Greife, dem Löwen und dem Stier als Hauptmotiven. In den Tierkampfsszenen, die für diesen mesopotamisch-iranischen Stil bezeichnend sind, sehen wir den Löwen und den Greif, die auf einen Stier herfallen. Manchmal auf einen Hirsch, wie auf den Silberreliefs, die von den Griechen für die Skythen geschmiedet wurden. Die andere Stilart kann wohl chinesisch-altaisch genannt werden. Ihr Hauptmotiv ist der Hund, das Totemtier der Hunnen, bzw. zwei Hunde, die ein Reh zerreißen. Auch die Dynamik der Darstellung dieser jagenden Hunde ist anders als die der jagenden Löwen und Greife. Sie sind nicht in einfacher Profilstellung abgebildet, sondern nach sibirischer Art, die wohl auf chinesische Vorbilder zurückzuführen ist, nach dem Gesetz der Polarität, in schlängelnder Bewegung dargestellt. — Während der Drucklegung dieses Aufsatzes erwarb ich für das Franz Hopp-Museum in Paris bei den Herren Wannieck und Loo eine Anzahl Kleinbronzen, — Riemenbeschlüge und Figuren — die z. T. aus Nordchina, z. T. vom Ordosgebiet stammen und mit den Denkmälern der Keszthelykultur eng zusammengehen. Ich behalte mir vor sie demnächst zu veröffentlichen.

Zollán v. Takács.

ZWEI TAFELBILDER DES XV. JAHRHUNDERTS IN DER PRESSBURGER TIEFENWEG-KAPELLE.

In die 1824/25 neu erbaute Marienkirche am «Tiefenweg» bei Pressburg stiftete der Schokoladefabrikant Sebastian Nasz zwei Bilder, jedes den Martertod eines Apostels darstellend.¹

Die Holztafeln sind je 87×73 cm. gross auf der Rückseite mit Leinwand und einer Schicht Stucco überzogen. Sie sind — der Notiz auf der Rückseite eines der Bilder zufolge — im Jahre 1898 renoviert worden. Diese Renovierung bezieht sich aber wahrscheinlich hauptsächlich auf den Goldgrund und die Vergoldungen, denn sonst ist der Erhaltungszustand der Bilder recht gut.

Im Kirchenschiffe rechts hängt das Martyrium des hl. Mathias (Taf. IV). In einer offenen Halle, aus der man auf die Häuser eines Städtchens blickt, kniet der Heilige — ein bärtiger Mann in leuchtendrotem Mantel über gelblichgrünem Gewand, vor einem auf Säulen ruhenden, rötlichen Marmoraltar. Hinter dem Altar eine Steinwand mit Doppelnische. Von rechts tritt der bärtige Henker mit erhobenem Beil auf den Heiligen zu. Er trägt gelbliche, grünschattierte Beinkleider, einen dunkelblaugrünen Kittel und an der Seite ein langes Schwert. Neben dem Henker ein Mann, der Steine auf den Knieenden wirft. Er hat einen langen, gelbgrünen Mantel und ein weisses herabhängendes Kopftuch. Hinter dieser Gruppe die in rotbraunem Goldbrokat gekleidete Gestalt des Richters mit einem purpurfarbenen Hut auf dem bärtigen Kopf, die Linke auf einen Stab gestützt. Den Richter umgeben Männer seines Gefolges. Im Vordergrund liegen Blumen auf dem Pflaster;

rechts eine bläuliche Schwertlilie, daneben ein Himmelsschlüssel, links eine weisse Schafgarbe.

Im Kirchenschiff links hängt das Martyrium des hl. Philippus (Taf. V). In einer hügeligen Landschaft steht links das T-förmige Kreuz, an welches der bärtige Heilige, in langem, rotem Gewande gefesselt ist. In der rechten Bildhälfte, dem Heiligen gegenüber, die Gruppe der Peiniger, deren Vorderster, heftig ausschreitend, einen Stein auf den Heiligen schleudert. Er trägt einen gelbgrünen Kittel, rotbraune Hosen und einen Turban aus gelbem Stoff, mit langen herabhängenden Enden. Am Boden unter ihm liegt ein Schwert. Neben diesem Steinwerfer kniet ein Mann, Steine auflesend; er hat blaugrüne Hosen, ein rotes Wams mit weissen Ärmeln. Hinter dem Knieenden ein älterer Mann in rotem Kittel und schwarzen Hosen, und vorgeneigt ein jüngerer. Am Rande rechts drei Männer, deren einer einen Schild hält. Hinter dem Kreuz ziehen auf einer Landstrasse ein Krieger und ein Reiter in die Tiefe.

Beide Bilder gehören zu einem Altarwerk mit den Todesdarstellungen der 12 Apostel. Zwei weitere Tafeln den Tod des hl. Petrus und Thomas (?) darstellend, befinden sich in Frankfurt a. M. und fünf Tafeln, der Tod des Judas Thadeus, Jakobus minor und maior, Johannes und Bartolomäus im Museum der Schönen Künste in Budapest.²

Vom selben Meister, jedoch nicht zum

¹ Auf der Rückseite des einen Bildes ist ein Papierzettel mit der Widmung, Unterschrift und Siegel des S. Nasz vom 5. August 1824 datiert.

² Ich spreche hier Frau dr. J. Györfás meinen Dank aus, die mich als erste auf die Zugehörigkeit der Tafeln aufmerksam machte. Dr. A. Wolters, Frankfurt, Direktor *Chramd* in Prag und Dr. St. Genthon in Budapest gaben mir bereitwilligst Auskunft über die in diesen Städten befindlichen Tafeln.

Altar gehörig ist die in Prag, im Rudolfinum befindliche Hinrichtung einer weiblichen Heiligen.

Pozsony (Pressburg). *Gisela Weyde.*

*

Einige Bemerkungen zur kunstgeschichtlichen Stellung der von Dr. Gisela Weyde entdeckten Tafeln seien angefügt. Die Apostelmartyrien wurden von der Entdeckerin bereits als österreichisch erkannt. Über die Feststellung der Stammeszugehörigkeit ist auch eine der Meisterhand möglich. Deutlich geben sie sich als Werke des Meisters des Passionszyklus im Wiener Schottenstift zu erkennen. Passionszyklus und Marienleben rühren von zwei Händen und aus zwei verschiedenen Zeitpunkten her, obwohl sie zusammen ein Altarwerk, das in der Klosterkirche stand, gebildet haben. Die Passion ist 1469 datiert. Ihr Schöpfer ist der bedeutendere Meister, wohl ein Generationsgenosse von Wohlgemut, dessen Stil er frei und selbständig handhabt, ihn mit der landschaftlichen Eigenart der österreichischen Malerei enger verquickend als der Meister des etwa ein Jahrzehnt jüngeren Marienlebens.³ Für jenen ist die Vedute nicht wie für diesen Rahmen einer schematisch gebauten Bühne, sondern das Bildnis von

Landschaft oder Ortschaft verwächst mit dem ganzen Geschehen. Im «Ecce homo»-Bild (Abb. 74) tritt der Heiland plötzlich und scheu aus der Türe des Prætoriums auf die Gasse eines niederösterreichischen Städtchens. Die Menge, die sich angesammelt hat, beginnt ihn zu schmähen. Ebenso unmittelbar gesehen ist die Marter des hl. Matthäus. Auf einem Kirchenvorplatz erschlägt ihn die verfolgende Rotte. Wir sehen nur die Mauer mit der Blendarkade, zwischen den Schultern der Peiniger die Giebel des Marktfleckens und doch wird mit diesen wenigen Zügen eine vollkommene Vorstellung der Örtlichkeit und ihres Charakters gegeben. Die beiden Tafeln eignen sich vorzüglich zum Vergleich, der die Identität der Hand ergibt. Die hageren, ernsten Männertypen, die gerne weisend bewegten Hände sind da und dort die gleichen. Die Apostelmartyrien sind aber entschieden jünger und etwa gleichzeitig mit dem Marienleben anzusetzen. Sie zeigen so die Entwicklung des Meisters, der am Beginn einer, bis zum Ausgang des Jahrhunderts ununterbrochen strömenden künstlerischen Bewegung steht. Mit Freude am Schmuckhaften verteilt er in dem späteren Werk die Blumen und Waffen am Boden, darin sich mit dem, seiner Nachfolge angehörenden Meister der Marienlebentafeln in St. Florian berührend. Das Motiv des Schwertes auf der Steinigung lebt fort bis zu den österreichischen Frühwerken *Cranachs* und *Breus*. (Dornenkrönungen in Neukloster und in Herzogenburg.) Ein anderes datiertes Werk des Meisters ist das Epitaph des am 9. Sept. 1477 verstorbenen Florian Winkler im Museum zu Wiener Neustadt (vergl. Jos. Mayer: Geschichte von Wiener Neustadt I. 2. S. 424 u. 425). Es stellt die Geburt Christi mit dem knieenden Stifter und seinen Schutzheiligen dar und stammt aus dem Dom. Im Dom selbst befinden sich noch die Prophetenschilder, die mit den Plastiken der Apostel eine Einheit bilden. Ich gab sie früher

³ Auf die Verwandtschaft mit Wohlgemut's Art weisen auch *Fenyő* und *Genthon* in ihrem Aufsatz: «Régi magyar képek a Szépművészeti Múzeumban» (Magyar Művészet. 1928. No. 2. p. 71 ff.), sie folgern jedoch aus dem, wahrscheinlich im einstigen Oberungarn befindlichen Standort des Altares auf einen ungarischen Meister. Die Annahme des Standortes scheint mir richtig, schliesst jedoch m. E. die Urheberschaft des Meisters der Schottenstiftpassion nicht aus. Vergl. Betty *Kurth*: Über den Einfluss der Wohlgemut-Werkstatt im östl. Süddeutschland. Jahrb. des kunsth. Inst. der Zentralkom. X. 1916, auch *F. Ottmann*, Österreichische Malerei. I. Wien, 1926, p. 146 ff., (da weitere Literatur).

irrig dem Meister der Heiligenmartyrien und habe sie so in den Anfang der 90-er Jahre gesetzt. Doch bestätigt sich Pinders Datierung der Plastiken «um 1480»,

da das Winkel-Epitaph nur um wenige Jahre von den Prophetenschildern getrennt sein kann.

Wien.

Otto Benesch.

EIN PLAN DER INSEL CSEPEL VON 1728.

Mit Freude folge ich der Einladung der Schriftleitung über einen Fund im Wiener Kriegsarchiv zu berichten, der, wenn auch nur als bescheidener Beitrag, für die ungarische Kunstgeschichte in mehrfacher Hinsicht von Interesse ist. Es handelt sich um ein Plan der Insel Csepel,¹ der auf einem Carteggio in der Mitte des Blattes den Titel und die Widmung trägt: «Mappa Geographica über die grosse Insul Csepeliense. Dem Durchleuchtigsten Fürsten und Herrn Herrn Eugenio Princesen von Savoyen und Piemont der Röm: Kay: und Cathol: Mayestätt General-Lieutnant zu gnädigster Observanz unwirtigst vorstehle so neuest observirt und das alte corgirt Anno 1728.» Links unter dem Masstab befindet sich die Signatur: «L. F. de Rosenfelt, Keyserl. Ingenieur Hauptman.» Während der breitere mittlere Streifen die kartografische Planaufnahme der Insel zeigt, die am rechten Rand noch Schloss Promontor, Buda und Pest umfasst, ist im unteren Streifen eine Ansicht des Ortes Ráckeve und des «Hochfürstlichen Schlosses» des Prinzen Eugen, im oberen eine Vogelschau von Pest und Buda angeordnet (Abb. 75 und 76).

Das Bild des Schlosses ist trotz der recht skizzenhaften, schematischen Darstellungsweise doch als älteste bisher bekannte Ansicht beachtenswert und gibt einige Anhaltspunkte für die Rekonstruktion des ursprünglichen Zustandes. Da der Plan dem Eigentümer gewidmet ist,

darf wohl angenommen werden, dass die Ansicht trotz ihrer akzessorischen Bedeutung mit einer gewissen Achtsamkeit ausgeführt und wahrscheinlich nach der Natur gezeichnet ist. Schon Erwin von Ybl,² der als erster auf die kunstgeschichtliche Bedeutung des Schlosses aufmerksam gemacht und Lucas von Hildebrandt als dessen Schöpfer überzeugend nachgewiesen hat, konnte aus dem Baubefund und der Beschreibung von Matthias Bél³ spätere Veränderungen am Bau feststellen. Seine Annahmen finden durch die Ansicht von 1728 ihre volle Bestätigung. Wir sehen darauf die hufeisenförmige Anlage, die Bél im Hinblick auf den vorspringenden Mittelrisalit als M-förmig bezeichnet, und das Abschlussgitter des Hofes gegen die Donau, das Bél als *mur, ad floris modum, flexuoso instructus opere* erwähnt, mit der *porta cancellata*. Es ist ein reiches Schmiedeeisengitter, dessen einzelne Felder zwischen Pfeilern mit Vasen oben in Segmentbogen geschlossen sind. Ebenso hat Ybl die Uhr über den Haupteingang richtig als eine spätere Hinzufügung erkannt.

Die wichtigste Abweichung von dem überkommenen Zustand zeigt die Zeichnung in der Dachform des Kuppelsaales. Die flache, runde Haube, die ihn jetzt

² Erwin von Ybl, Das Schloss des Prinzen Eugen von Savoyen in Ráckeve. Im Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte N. F. IV (XVIII) 1926, S. III.

³ Matthias Belii Notitia Hungariæ Novæ Geographico Historica. Partis Primæ Cis-Danubianæ Tomus tertius, 1737, S. 525.

¹ Wien, Kriegsarchiv, Alte Signatur B IX/a 674-7.

abschliesst, musste schon einer stilistischen Betrachtung als ein der Kunst Hildebrandts durchaus fremdes Motiv erscheinen. Auf der Zeichnung sehen wir dagegen ein hohes, geschweiftes Mansardendach mit einer bekrönenden Vase, das den Mittelpavillon kräftig heraushebt und dem ganzen Baukomplex eine lebhaft bewegte Silhouette verleiht. Der Umbau des Daches dürfte 1819 erfolgt sein, welche Jahreszahl nach einer Angabe Ybls auf einem Balken des Dachstuhles zu lesen ist. Damit stimmt auch die nüchterne klassizistische Form des Daches gut überein.⁴

Aber auch der obere Streifen mit der Ansicht von Buda ist vom kunstgeschichtlichen Standpunkte beachtenswert. Ganz links sehen wir ein grosses Gebäude mit der Beischrift «Königl. Schloss»; rechts davon erhebt sich das Zeughaus mit einem Dachreiter. Die Baugeschichte des königlichen Schlosses ist in vieler Hinsicht noch ungeklärt. A. Ilg hat einige Daten für die erste Bauperiode beigebracht,⁵ während J. Kapossy den Anteil Hillebrandts beim späteren Anbau behandelt hat.⁶ Die einzige Quelle für den Baubeginn, die Ilg anführt, ist eine kurze Erwähnung von Iselin im Historischen Lexikon von 1722 (III, p. 630), der angibt, dass im Jahre 1715 der damalige Kommandant Freiherr von Regal — Iselin gibt ihm irrtümlich den Titel eines Grafen — an Stelle des alten Schlosses des Matthias Corvinus, das bei der Er-

oberung 1686 zerstört worden war,⁷ eine neue kaiserliche Burg erbaut habe. Eine Bestätigung für den Baubeginn gibt ein Stadtplan von Buda aus dem Jahre 1741, der in der Legende den Vermerk aufweist: «Ein tractus zum Schlossgebäu so anno 1715 ohne Schietmauer erbauet worden».⁸ Der Bau war demnach nur im Rohbau ohne Scheidemauern im Innern ausgeführt worden. Dies bestätigen uns auch die Angaben Keyssler's in seinen Reisebriefen und vor allem ein Bericht an Kaiserin Maria Theresia im Jahre 1742 mit einer Planbeilage von Ingenieur-Hauptmann Mathäy, auf der es ausdrücklich heisst: «die Schietmauer oberhalb der Erden 4 $\frac{1}{2}$ Schu hoch aufgemauert, die übrigen Schietmauer seindt nur aus den Fundament bis ebenen erden ausgemeauert, in den übrigen theil ist noch keine Schietmauer angedragen worden».⁹ Aber auch die Grundrisse auf der Planaufnahme von Mathäy, wie auf dem Stadtplan von 1741 und weiteren Plänen von 1751 und 1753¹⁰ zeigen deutlich, dass der Bau auch in seiner grundrisslichen Ausdehnung nicht weit über die Hälfte gediehen war. Wir sehen auf den Plänen als südöstlichen Flügel einen quadratischen Baublock mit Binnenhof, an dessen Westecke sich der zurückliegende Mitteltrakt anschliesst. Zweifellos haben wir uns einen entsprechenden nordwestlichen Flügel zu ergänzen, so dass sich ein seichter Ehrenhof ergeben hätte, der sich gegen die Donau öffnet. Die Ansicht des Aufbaues auf dem Plan von 1728,

⁴ Auf der Zeichnung der Karte erscheint die Vorderwand des Saales geschweift; doch dürfte dies nur ein zeichnerisches Versehen sein, da die Grundrissgestaltung, an der sicherlich nichts geändert wurde, dies ausschliesst. Beachtenswert ist das grosse Fenster im Tambour, das dem Zeichner wohl etwas zu gross geraten ist und dadurch den Anlass zur Ausbiegung des Gesimses geboten haben mochte.

⁵ Albert Ilg, *Leben und Werke Joh. Berh. Fischers von Erlach*, 1895, S. 704 f.

⁶ Kapossy János, *F. A. Hillebrandt 1719—1797*, 1924, S. 12, S. 27.

⁷ Einen Plan des Schlosses von Corvinus finden wir auf dem Stich: *Iconographica Imago obsidionis expugnationisque Budensis 1686*, erschienen in Wien bei Matthias Greischer. Wien, Kriegsarchiv, alte Sign. Inland C. V. Ofen a, N. 1.

⁸ Wien, Kriegsarchiv, alte Sign. Inland C. V. Ofen a, Nr. 9.

⁹ Wien, Hofkammerarchiv.

¹⁰ Wien, Kriegsarchiv, Alte Sign. Inland C. V. Ofen a, Nr. 10. — Sparr, *Atlas du cours du Danube*, B, IX, b 113.

die älteste der königlichen Burg in Buda, die wir bis jetzt besitzen, zeigt einen ganzschlichten, architektonisch ungegliederten Bau mit einfachem Satteldach, der mehr den Eindruck einer Kaserne als eines fürstlichen Schlosses macht, womit überdies auch die Aufnahme Matthäys übereinstimmt. Dass dem Bau ein Plan Fischers von Erlach zugrunde lag, wofür überdies bisher kein quellenmäßiger Beweis erbracht werden konnte, erscheint daher sehr unwahrscheinlich, wenn auch der unvollendete Rohbau diesbezüglich überhaupt keinen sicheren Schluss zulässt.

Aus den Berichten der Jahre 1741 und 1742 entnehmen wir, dass der Bau seit langem stille stand und allmählich verfiel; die Trüme des Dachstuhles sind zum Teil abgefault, und eine Ecke des Daches war eingestürzt.¹¹ Selbst für die notdürftigsten Reparaturen, deren Kosten auf 2292 fl 54 kr veranschlagt werden, fehlt es an Geld, so dass Maria Theresia sich 1747 entschliessen musste ein königliches Prädium an Petro Latinovics um 4000 fl zu verpfänden. Erst durch die Initiative des Kammerpräsidenten Grafen Grassalkovics kommt der Bau wieder in Gang. Auf sein Ansuchen vom 23. August 1748 erteilt die Kaiserin dem Kommandanten von Ofen den Befehl, dem Bau nicht nur nichts in den Wege zu legen, sondern ihn vielmehr durch die nötige militärische Assistent zu fördern.¹² Am 13. Mai 1749 wird tatsächlich der Grundstein zur Wiederaufnahme des Baues gelegt. Dem energischen Wesen des Grafen scheint es wohl kaum zu entsprechen, nunmehr, da die Kaiserin ihre Zustimmung zum Bau erteilt hatte, und die Durchführung eine persönliche Ehrensache des Grafen geworden war, den Bau weiterhin jahrelang still stehen zu lassen. Die Annahme Kapossys, dass erst in den 60-er Jahren eine regere Bautätigkeit ein-

gesetzt habe, dürfte in diesem Sinne doch zu ergänzen sein.

Anlässlich der Anstellung des Zimmerwärters Peter Affalter im Jahre 1758 wird von der Kaiserin ein Bericht über den Stand der Bauarbeiten abverlangt.¹³ Leider scheint der Bericht selbst nicht erhalten zu sein. Glücklicherweise sind uns zumindest die Pläne, die dem Berichte beigelegt waren, überkommen.¹⁴ Sie geben eine gute Vorstellung vom Bauzustand, da durch verschiedene Farben angegeben ist, welche Mauern vom alten Gebäude beibehalten wurden, welche Mauern damals «bis unter das Dach fertig» waren, und welche nur fundiert waren und «noch gemacht werden müssen». Ferner ist noch eingezeichnet, welche Decke bereits gewölbt, und welche «mit Stukatorbaum unterlegt» waren. Gerade die letzte Bemerkung zeigt, dass sogar schon im Innern gearbeitet wurde. Nach den Farben ergibt sich nun, dass der rechte Flügel im Mauerkern dem alten Bau entspricht. Bezeichnenderweise ist aber die Fassadierung als neu angegeben. Im Erdgeschoss ist der ganze Bau im Rohbau fertiggestellt, bis auf die eingebaute Apsis der Kapelle im linken Flügel, die Mittelmauer des rechten Flügels und Zwischenmauern. Am weitesten vorgeschritten ist der Mittelbau mit dem «Rittersaal» und dem «Täglichen Saal», der bereits durch alle drei Geschosse ausgeführt ist; am zurückgebliebensten der linke Flügel, dessen linke Ecke mit der Kapelle im ersten und zweiten Stock noch unvollendet war. Im Grundriss war jedoch auch die Kapelle schon festgelegt, ebenso wie die beiden grossen Stiegenhäuser in den Flügelbauten. Dieser Bauzustand weist somit jedenfalls auf eine längere vorausgehende Bauperiode hin.

Leider geben die Pläne keinen Aufschluss über den entwerfenden Künst-

¹¹ Wien, Hofkammerarchiv.

¹² Wien, Hofkammerarchiv.

¹³ Wien, Hofkammerarchiv.

¹⁴ Ebenso, G. 33 I, II, III, V, VI.

ler, da sie Kopien eines Kupferstechers Sebastian Zeller sind, wie die Bezeichnung «imitatus est» beweist. Die Vermutung Ilgs, dass ihnen vielleicht Pläne des älteren Fischer zugrunde liegen, ist aber auch als blosser Möglichkeit abzulehnen. Ein Vergleich der Stadtpläne von 1741 und 1773¹⁵ (Abb. 77 und 78) zeigt, dass der Plan, nachdem 1749 der Bau wiederum aufgenommen wurde, von dem ursprünglichen Plan von 1715 wesentlich abweicht. Während der südöstliche Flügel beibehalten wurde und nur eine Gliederung durch Eckrisalite erhielt, wurde der Mittelbau vollständig abgebrochen und an die Nordecke anschliessend neu erbaut, so dass der Ehrenhof sich nunmehr statt gegen die Donau gegen Nordwesten öffnete. Dem entspricht auch die Angabe des alten Mauerwerkes auf dem Plane von 1758. Wir entnehmen daraus, dass jedenfalls 1749 auf Veranlassung des Grafen Grassalkovics, der als der eigentliche Bauherr anzusehen ist, ein neuer Bauplan aufgestellt wurde.

Da aber bei der Grundsteinlegung dieser Plan bereits vorgelegen sein muss, erscheint es auch wenig wahrscheinlich, wie Kapossy annimmt, dass F. A. Hille-

brandt sein Schöpfer ist. Erst am 4. August 1757 wird dieser an Stelle des verstorbenen Johann Baptist Martinelli zum kön. ung. Kameralarchitekten ernannt, ungefähr dreiviertel Jahre vor dem von der Kaiserin abverlangten Bericht (9. II. 1758), der unzweifelhaft auf eine mehrjährige Bautätigkeit hinweist. Man wird daher nach einem anderen Architekten Umschau halten müssen. Eine Bestimmung aus stilkritischen Gründen ist wohl kaum zu wagen, da die Pläne, wie erwähnt wurde, Kopien sind, und vom Bau des XVIII. Jahrhunderts unter den Umbauten des letzten Jahrhunderts fast nichts mehr erhalten ist. Hier können nur Archivstudien einen Aufschluss bringen. Die Lösung der aufgeworfenen Frage möchte ich meinen ungarischen Kollegen überlassen, die unter der bewährten Führung Professor A. Heklers mit so grossen Erfolgen die Erforschung der Barockkunst in Ungarn in Angriff genommen haben.

Wien.

Dugobert Frey.

Der hier eingehend besprochene Plan ist bei der 4. II. 1927 abgehaltenen Vortragsitzung der Ung. Arch. Ges. das erstemal behandelt worden.

ZUR MEISTERFRAGE DES THERESIANISCHEN KÖNIGSSCHLOSSES ZU OFEN.

(Auszug.)*

In der Reihe der ungelösten Probleme ungarischer Barockkunst, die eine synthetische Darstellung dieser Epoche auch heute noch erschweren, ist wohl eins der wichtigsten die Baugeschichte des Theresianischen Königsschlusses zu

Ofen und die daran knüpfende, beinahe rätselhafte Meisterfrage.

Die bisherige Forschung hat die methodische Lösung des Problems kaum versuchen können. Ihre Hauptschwierigkeit war, wie es noch heute ist, das Fehlen der zeitgenössischen archivalischen Quellen, wobei auch eine falsche Tradition — natürlich mit Bezug auf die beiden grössten Namen — den Forscherblick lange verschleiert hat. Es galten die Autorschaft Johann Bernhard Fi-

¹⁵ Wien, Kriegsarchiv, alte Sign. Inland, C. V., Ofen Nr. 11. Sign. «Ing. Cadet Franz Xav. Salgeri de Salger».

* Anmerkungen und Quellenangaben siehe im ungarischen Text.

chers von Erlach für den älteren, die des Johann Lukas von Hildebrandt für den jüngeren Bau so gut, als gesichert. Erstere wurde in die wissenschaftliche Literatur durch A. Ilg eingeführt, der auf Grund älterer, jedoch nicht primärer Quellen die Bauperiode unter Karl III. ins Licht zu stellen versucht hat. Im südöstlichen Flügelblock der späteren Schlossanlage hat er auch den ursprünglichen Fischerschen Kernbau zu erkennen geglaubt. Nachdem aber dieser Teil zur Theresianischen Zeit vollständig umgebaut wurde, und nachdem die Tätigkeit Fischers zu Ofen selbst im Lichte der heutigen Forschung nur eine Hypothese ist, die sich fast ausschliesslich auf die zeichnerische Darstellung einer Pester Moschee im Entwurf stützt, so kann Ilgs Feststellung keinen Gegenstand weiterer Diskussion bilden, solange die archivalischen Quellen dieser ersten Bauperiode nicht ans Tageslicht gebracht werden. Für die Probleme des Theresianischen Schlosses ist sie erst belanglos.

An der Autorschaft Johann Lukas von Hildebrandts hält die nicht streng wissenschaftliche ungarische Kunstliteratur fest. Zwar wird diese Ansicht als endgültige Feststellung von Hand zu Hand übernommen, doch ist sie weitaus nicht quellenmässig gesichert, sogar chronologisch leicht anfechtbar. Wohl ist die Herstellung des alten Schlosses schon in den Jahren 1742 und 1745 zur Sprache gekommen, aber ein vollständiger Umbau wird erst durch die Initiative des ungarischen Kammerpräsidenten, Grafen Anton Grassalkovich im Jahre 1748 vorgenommen, der Grundstein den 13. Mai 1749 gelegt, also rund vier Jahre nach dem Tode Hildebrandts. Wenn wir auch annehmen, dass der Meister, als Hofarchitekt, Risse zur geplanten Herstellung, ja auch zu einem vollständigen Ausbau des Schlosses verfertigt haben kann, welche Annahme aber durch keine quellenmässigen Daten bestätigt wird, erweisen uns die vor kurzem aufgetauch-

ten und in höchstem Grade glaubwürdigen Quellen, dass dem Theresianischen Umbau vom 1749 vollständig neue Pläne zu Grunde lagen. Diese Quellen sind — zwar keine archivalischen — die Originalentwürfe zum Ofner Königsschloss vom Oberhofarchitekten Jadot de Ville Issey, aufbewahrt in der Bibliothèque Doucet zu Paris, entdeckt und zum ersten Male besprochen von einem jungen Wiener Kunsthistoriker, Heinrich Justus Schmidt. Zwar sind die anknüpfenden Probleme bisher ungelöst geblieben, können wir den glücklichen Fund Schmidts zur Klärung der Baugeschichte als ausschlaggebend betrachten. Durch den kritischen Vergleich dieser Originalentwürfe, deren photographische Aufnahmen uns durch die Liebenswürdigkeit H. J. Schmidts zugänglich waren, mit Aufnahmsplänen aus der späteren Bauperiode glauben wir das Problem auch in Ermangelung von Archivalien und den weiteren Plänen um einen grossen Schritt zur endgültigen Lösung näher bringen zu können.

In die Untersuchung werden, als primäre Quellen, folgende Pläne und Aufnahmen einbezogen:

1. Aufnahmsplan des alten Schlosses vom Jahre 1742 von Ingenieur Hauptmann Matthey. (Wien, Hofkammerarchiv.)
2. Pläne aus dem Jahre 1758; kopiert von Sebastian Zeller.
3. Aufnahmspläne von F. A. Hildebrandt 1770.
4. Der Pichler—Mansfeldsche Stich vom Jahre cca 1779.
5. Die Originalskizzen Jadot-s.

Wie der Aufnahmsplan des Ingenieur Hauptmannes Matthey zeigt (Abb. 79), stand das alte Schlossgebäude im Jahre 1742 noch unausgebaut und mit der Zeit stark beschädigt da. Es war ein zweistöckiger einfacher Rohbau, einen vier-eckigen Hof umschliessend, als ursprünglicher Kern des südöstlichen Baublocks der späteren Anlage, an welchen sich an der nordwestlichen Ecke ein langer, aber äusserst schmaler Flügel anschloss. Die

Scheidemauern im Inneren waren noch nicht aufgeführt, das Dach war eingestürzt. «Bey No. 19 — liest man in der Explication — seynd die Schiet mäuier oberhalb der erden $4\frac{1}{2}$ Schu hoch aufgemauert, die übrigen Schietmäuier No. 20 seindt nur aus den fundament bis ebner erten ausgemauert, in den übrigen theil No. 21 ist noch keine schiet maur an gedragen worden.» In diesem Zustande dürfte es kaum jemals zum königlichen Absteigquartier, geschweige denn zum Königsschlosse gedient haben; der Bau — unter Karl III. begonnen — gelangte augenscheinlich niemals zur Vollendung. So ist auch die Bestimmung des schmalen Flügelbaues nicht ganz deutlich. Man könnte diesen Teil auf den ersten Blick für den begonnenen Mittelbau einer geplanten -förmigen Anlage halten, dessen Hauptfassade nach Westen orientiert, der Ehrenhof dagegen nach der Donau offen gewesen wäre. Dafür sprechen vor allem die Dimensionsverhältnisse, indem die ganze Länge dieses Mittelbaues, falls der letzte, dreiachsige Raum in die Mitte fällt, ungefähr das Doppelte der ganzen Breite des Flügelblocks erreicht hätte, der normalen Dimensionierung dieses Schlosstypus entsprechend. Dagegen sind gar keine Spuren der Ausgestaltung eines notwendigerweise dominanten corps de logis wahrzunehmen; selbst die Frage bleibt unerklärt, falls es sich hier tatsächlich um ein Fragment der geplanten Anlage handelt, wozu an einer provisorischen Abschlussmauer, gleich der Hauptfassade, Fenster angebracht wurden, wenn die innere Ausgestaltung nicht einmal so weit vorgeschritten ist, dass das Gebäude — wenn auch provisorisch — bewohnbar wäre. Angesichts dieser Erwägungen erweist sich jede weitere Diskussion als fruchtlos.

Kurz nach dem Regierungsantritte Maria Theresiens ist die Herstellung des Schlosses öfters zur Sprache gekommen. Im Jahre 1742 blieben die Planungen

erfolglos, auch 1745, als die Königin den ungarischen Kammerpräsidenten, Grafen Georg Erdödy mit der Leitung betraut und ihm zu diesem Zwecke 4000 Gulden flüssig gemacht hat, ist wenig geschehen. Erst durch die Initiative des energischen und ehrgeizigen Grafen Anton Grassalkovich, des neuernannten ung. Kammerpräsidenten reifte die Planung im Jahre 1748 zur Tat. Gleich nach seiner Ernennung unterbreitet er der Königin einen Vortrag über den geplanten völligen Ausbau des Königsschlosses und erhielt schon 23. August 1748 die allerhöchste Resolution, laut welcher die Königin alles genehmigt, «wan es ohne unkosten der cammer und abbruch des contributionalis der bau geschehen kan». Darauf wird mit den Vorbereitungen eifrigst begonnen, den 13. Mai 1749 feierlich der Grundstein gelegt und der Bau in solchem Tempo fortgeführt, dass in den nächsten Jahren die beträchtliche Summe von 99 Tausend Gulden, welche die Opferwilligkeit der Munizipien beigesteuert hat, vollständig erschöpft wurde. Am 16. Dezember 1755 ersucht schon Graf Grassalkovich die Königin um die Bewilligung einer jährlichen Summe von 6000 Gulden, damit der Bau weitergeführt und vollendet werden könne. Laut seinem Berichte steht der ganze südöstliche Flügel sowie der Mittelbau bereits unter Dach, sogar der zum königlichen Appartement bestimmte Mitteltrakt «jam necessariis etiam Fornicibus et Stukaturis provisä sit». Nur der nordwestliche Flügel ist noch kaum aus der Erde gewachsen.

Ungefähr denselben Bauzustand zeigen uns die Pläne vom Jahre 1758. Daraus ist zu schliessen, dass der Bau in den letzten Jahren schon langsam fortgeschritten ist. Gelegentlich der Ernennung Peter Affolters zum neuen Bauinspektor wurde der Königin über den Bauzustand ein Bericht erstattet, dessen Beilagen die durch den Kupferstecher Sebastian Zeller kopierten und vom

9. Feber 1758 datierten Pläne gewesen. Die fünf aquarellierten Blätter stellen 3 Grundrisse, die Haupt- und Hoffassade, eine Seitenansicht sowie einen Längsschnitt des Stiegenhauses dar. Sind die Aufrisse — in der Wiedergabe der architektonischen Details etwas ungenau, ja mit schwerfälliger Hand verzeichnet — nur zur Rekonstruktion der Massengliederung in grossen Zügen sowie des Totalerscheinens stilkritisch brauchbar, so können die Grundrisse, von einigen inneren Details abgesehen, verhältnismässig als verlässlich betrachtet werden. Da aber auch diese Grundrisse Fehler aufweisen, die eher der Kopistenhand, als der künstlerischen Konzeption zuzuweisen sind — so z. B. die asymmetrische Achsenverteilung des Rittersaales — müssen noch zur Kontrolle ganz verlässliche Aufnahmspläne aus der späteren Bauperiode herangezogen werden. Diese sind die äusserst sorgfältig gearbeiteten, grossen Aufnahmspläne von F. A. Hillebrandt, dem leitenden Kameralarchitekten vom Jahre 1770. Die Abweichungen werden teils die Zeichnungsfehler Zellers korrigieren, teils können sie vielleicht auf die später durchgeführten Modifikationen zurückgeführt werden.

Zellers Aufnahmspläne sind für die Rekonstruktion der ursprünglichen Erscheinung des Königsschlusses, das schon in den darauffolgenden Jahrzehnten manchen Veränderungen unterlag, von ganz besonderer Wichtigkeit. Das Grundrissblatt gibt uns einen klaren Überblick über den Bauzustand vom Jahre 1758. Mit verschiedenen Farben koloriert, zeigt es genau auch ohne dem verschollenen schriftlichen Bericht, was vom alten Bau — zwar mit neuer Fassade umgeben — erhalten blieb, wo der Neubau schon unter Dach steht, wo erst die Grundmauer gelegt wurden. Vor allem zeigt es aber die Originalanlage des Königsschlusses, während die Fassadenaufnahmen — mit dem späteren Pichler—

Mansfeldchen Stich im grossen Ganzen identisch — die Rekonstruktion der ursprünglichen äusseren Erscheinung ermöglichen.

Wie es nun aus diesen Plänen zu schliessen ist, wurde gelegentlich des Neubaus die ganze Schlossanlage vom Grund aus neu projektiert. Der schmale Nordwestflügel des alten Baues wurde abgerissen, nur der südöstliche Baublock erhalten, als rechter Flügel einer -förmig geplanten Gesamtanlage, wobei die Hauptfassade gegen die Donau orientiert wurde, während der Ehrenhof nach Südwesten offen blieb. Die Baumasse der 43 Achsen breiten Hauptfassade ist durch einen vorspringenden corps de logis und durch je 3 Achsen breite Mittel- und Eckrisalite gegliedert. Die Hauptfront der Hoffassade wird durch einen sanft vortretenden Mittelrisalit belebt, während in der Mittelachse der Seitenflügeln je ein breites Tor zu den Stiegenhäusern führt. Die etwas abgerundeten Ecken dieser Seitenflügeln werden ebenfalls durch Eckrisalite betont.

Hauptelemente der Innenanlage sind: die drei sala terrena im Mitteltrakt, der grosse Rittersaal mit dem anschliessenden täglichen Saal, die breiten, einarmigen Stiegen in den Seitenflügeln und die verborgene Hauskapelle im hinteren Trakt des nordwestlichen Flügels (Abb. 81).

Mit diesen Aufnahmsplänen stimmt eine Grundriss-Skizze des Hofarchitekten Jadot de Ville Issey beinahe haarscharf überein, welche in seinem Pariser Skizzenbuche erhalten blieb, und durch den Vermerk «château de Bude, exécuté» — auch näher betitelt ist. Dieses Skizzenbuch kann nach der Bestimmung H. J. Schmidts für den persönlichen künstlerischen Nachlass des Meisters gehalten werden und somit diene es aller Wahrscheinlichkeit nach bloss dem engsten Werkstattsbetrieb. So ist auch die Grundriss-Skizze des Königsschlusses kaum mehr, als die erste schon gereifte, je-

doch flüchtig hingeworfene Formulierung der Gesamtkonzeption, die nur zur Grundlage der endgültigen, ausgearbeiteten Pläne gedient haben kann.

Der ausgeführte Bau weicht nur in zwei wichtigen Punkten — auch in die architektonische Konzeption einschlagend — von der Grundriss-Skizze Jadot's ab, uzw.: 1. in der Lösung der Stiegenhäuser, indem Jadot in die Mittelachse der Seitenflügel weitgeöffnete, dreiachsige «Peristyle» projektiert hat, von welchen grossangelegte, doppelarmige Treppen emporführen, während in der endgültigen Fassung einarmige Stiegen angebracht sind; 2. im Verbergen der Hauskapelle in dem hinteren Trakt des nordwestlichen Flügels dem Originalprojekt gegenüber, wo die Kapelle, in die Mittelachse dieses neuen Seitenflügels geplant, auch als selbständiges Bauglied zur Geltung kam. Diese Abweichungen sind jedoch weitaus nicht so ausschlaggebend, als die Übereinstimmungen in der Gesamtanlage sowie in deren einzelnen Détails, wenn man bedenkt, dass die Skizze Jadot's nur die erste Konzeption festhält, die während der Ausführung noch manchen Änderungen unterlag. Eben diese augenfälligen Übereinstimmungen erweisen uns, dass dem *Neubau vom Jahre 1749 Pläne des kaiserl. Hofarchitekten Jean Nikolas Jadot de Ville Issey zu Grunde lagen*. Der bekannte Zeitpunkt des Baubeginnes lässt auch die Entstehungszeit der Pariser Grundriss-Skizze näher bestimmen. Nachdem die Verfertigung neuer Pläne erst nach der königlichen Entschlussfassung aktuell geworden, selbe jedoch bis zur feierlichen Grundsteinlegung gewiss schon fertig dastehen sollten, ist die Pariser Skizze zwischen 23. August 1748 und 13. Mai 1749 zu datieren.

Hat somit die Grundrissgestaltung des neuen Schlosses die künstlerische Konzeption des französischen Meisters bestimmt, wonach der Bau auch begonnen wurde, so ist der Aufbau grundverschie-

denen Geistes. Diesen zeigen uns — wohl in seiner Originalgestaltung — Zellers Fassadenaufnahmen (Abb. 83–84). Nachdem aber diese kopierten Pläne durch die auffallend ungeschickten Verzeichnungen, durch grobe Andeutung der architektonischen Détails, durch die asymmetrische Achsenverteilung, sowie durch die offenkundige Verwechslung der Donaufront mit der Hoffassade kaum für ganz verlässlich zu nehmen sind, muss noch der später entstandene Stich von J. Mansfeld zur Kontrolle herangezogen werden. Selbe zeigt schon manche Abänderungen, die für Universitätszwecke vorgenommen wurden, so die 1777–78 aufgeführte Sternwarte und die Kuppel der gleichzeitig errichteten Kapelle für die Heilige Rechte König Stefans und kann somit auf das Jahr 1779 datiert werden (Abb. 82). In Ermangelung von näheren Quellen ist jedoch nicht zu bestimmen, ob die Abweichungen in der Hoffassade einem späteren Umbau zuzuschreiben sind, oder aber Zellers Pläne ein früheres Stadium der Konzeption bewahren.

Durch die beigegebenen Abbildungen, die dem Fachmann für sich sprechen, sind wir einer näheren Besprechung der beiden Fassaden enthoben. Es sei gleich darauf hingewiesen, dass dieser Aufbau weder in seiner Totalerscheinung, noch in den formellen Détails, geschweige denn in seinem Geiste mit demjenigen Fassadenentwurf im Zusammenhang steht, der ebenfalls im Pariser Skizzenbuch Jadot's erhalten blieb, und den H. J. Schmidt für die Hoffassade in Anspruch nimmt. Schon gegen diese Bestimmung sprechen mehrere Umstände. Die nähere Bezeichnung des Blattes (No. 100) — «château projeté, en élévation» — weist nicht auf Ofen hin, was schon der genauen Bezeichnung des Grundrissblattes gegenüber gewisse Bedenken sich aufdrängen lässt. Weiters stimmt die Grundprojektion dieser Fassade mit der Lösung des Grundrisses nicht über-

ein: die Verteilung der Öffnungen und Wandflächen am Mittelrisalit weicht in Grundriss und Fassadenaufriss wesentlich ab. Angesichts solcher Erwägungen ist die Bestimmung nur mit gewissem Vorbehalt stichhaltig, und der Fassadenentwurf kann aus der Pilasterordnung im Endgeschoss offensichtlich, auch nur dann für die Donaufront des Mitteltraktes in Betracht kommen. Die reichere Ausbildung des Mittelrisalit weist so gleich auf ein späteres Stadium der Konzeption hin, wozu der Grundriss bisher unbekannt ist. Dass die beiden aufeinander folgenden Blätter im Pariser Skizzenbuch, Grundriss und Fassadenentwurf in der gegenwärtigen Fassung nicht zusammengehören, ist einem jeden Kundigen auf den ersten Blick klar.

Jadot's Fassadenentwurf trägt die Merkmale typisch französischen Formgefühls: eine einstöckige, klassische Palastfassade, am Erdgeschoss durch toskanische Pilasterordnung, am ersten Stock dagegen durch eine Ordnung von toskanischen Vollsäulen gegliedert, hinter denen die Wand etwas zurücktritt, so dass zwischen Wand und Säulenordnung ein schmaler Kolonadengang entsteht. Ein breiter Kranzgesims und eine durchlaufende Dachballustrade schliesst die Fassade ab; der sanft vortretende Mittelrisalit wird dagegen durch ein Tympanon gekrönt. Klarheit der linearen Konstruktion durch scharfe Betonung der vertikalen und horizontalen Bauglieder, ein gleichmässiger Rhythmus in der Gliederung sowie eine additive Einheit sind die Hauptmerkmale dieser Fassade. Der ausgeführte Bau weicht von Alldem schon im innersten Wesen der architektonischen Konzeption ab: statt Linearismus und Addition eine Massenzusammensetzung und Subordination, ein Zusammenfassen von Stockwerken und grösseren Bauteilen und demzufolge ein wechselnder Rhythmus in der Gliederung. Der Entwurf ist ein äusserst charakteristisches Produkt des französi-

schen Klassizismus, der über verschiedene Variationen an Claude Perrault's Louvre-Fassade zurückgreift; die Ausführung ist hingegen spezifisch Wienerischen Geistes. Zweifellos wurde der Bau nach den Plänen Jadot's begonnen, dies zeigt auch die Übereinstimmung des Grundrisses mit der Pariser Skizze. Zum Aufbau müssten jedoch nicht nur völlig neue Risse entstanden sein, sondern selbe können auch keinesfalls Jadot zugeschrieben werden. Es ist zwar anzunehmen, dass ihm zur Vorbereitung dieser grosszügigen Bauunternehmung die zwei Pariser Skizzen nicht hinreichten. Aus einer näheren Untersuchung seiner Kunst ist aber mit stilpsychologischer Notwendigkeit zu schliessen, dass jener französische Meister, dessen Entwürfe zur Wiener Hofburg 1745—48 in der Differenzierung der additiven Bauelemente nicht einmal den Grad erreichten, der an der Pariser Fassaden-skizze gewissermassen schon zutage tritt und dessen Kunst in der Wiener Aula (1753) beinahe als die gerade Derivation des Versailleser Klassizismus Hardouin Mansards erscheint, zwischen diesen Zeitgrenzen gar keinen solchen Fassadenentwurf projektiert haben kann, welche dem ausgeführten Bau in Geist und Formensprache irgendwie nahe stehe. Seine Kunst hat in der barocken Kaiserstadt nie tiefe Wurzel gefasst; seine grosszügigen Pläne gelangten — mit weniger Ausnahme — nie zur Verwirklichung. Es scheint auch sein Ofner Fassadenentwurf den Beifall des ungarischen Bauherrn nicht gewonnen zu haben, dessen Geschmack damals ebenfalls auf die Wiener-österreichische Kunst eingestellt war. Ob jedoch Kammerpräsident Graf Grassekovich, der eigentliche Bauherr, gleich zur Zeit des Baubeginns neue Pläne durch einen anderen Meister verfertigen liess, oder aber erst die späteren Jahre während des Baues die neue Lösung brachten, ist aus den bisher bekannten Quellen nicht zu erschliessen. Spärliche Daten und die Erwägung der bautech-

nischen Möglichkeiten sprechen einstimmig für die erstere Annahme. Der Grundriss wurde durch Jadot bestimmt, der Bau 1749 begonnen. Der französische Meister verlässt 1753 die Kaiserstadt, dagegen ist der Mitteltrakt des Schlosses 1755 bereits unter Dach. Wohl haben die Vorarbeiten eine geraume Zeit in Anspruch genommen, es kann jedoch angenommen werden, dass der grössere Teil der schwungvoll unternommenen Bauführung eher auf die ersten fünf Jahre bis 1753 fällt, als auf die weiteren zwei, wo schon die finanziellen Mittel beinahe erschöpft gewesen. Hätte man den Bau nach den Originalplänen Jadot's geführt, so wäre schon der Aufbau im Jahre 1753 längst über das Stadium hinausgekommen, wo noch in die architektonische Konzeption einschlagende Abänderungen überhaupt möglich sind. So müssen die neuen Fassadenentwürfe samt den Abänderungen der Grundrissgestaltung vor das Jahr 1753 datiert werden. Damit entfällt in vorhinein jene Ansicht, welche das Entstehen neuer Pläne mit der Person des neuen Oberhofarchitekten in Zusammenhang zu bringen und deren Meister in Nikolaus Pacassi zu erkennen geneigt wäre. Gegen die Autorschaft Pacassis sprechen auch stilkritische Gründe, sowie gegen jene des ung. Kameralarchitekten, Johann Bapt. Martinelli, der das Aufsehen der Bauführung wohl amtlich inne hatte. Dagegen weisen sowohl die Modifizierungen des Grundrisses, als auch die Massenverteilung des Baukomplexes und — soweit kontrollierbar — auch die Formensprache auf einen Meister hin, dessen Kunst — wohl noch nicht zur vollen Entfaltung gelangt — die einheimischen Traditionen der spezifisch Wiener Architektur mit niederfränkischen Reminiszenzen vereinigt, und der die Fähigkeit besass, die ursprüngliche französische Konzeption so umzugestalten, dass die Harmonie vom gegebenen Grundriss und neugeplanten Aufriss gesichert wurde.

Die scharfe Betonung der Eckrisalite durch Riesenpilaster und Dachpavillons hat sein unmittelbares Vorbild in der Würzburger Residenz. Die neue Placierung der Hauskapelle in einem Flügeltrakt so verborgen, dass sie in der Ausenerscheinung des Baues nicht zur Geltung kommt, folgt ebenfalls der Würzburger Lösung. Hingegen ist die Dachkonstruktion, besonders die Lösung der peinlich formlosen Pavillons am Mittelrisalit, beinahe ungeschickt und im architektonischen Aufbau — wenigstens an der Hoffassade — völlig unmotiviert. Zur eingehenden stilkritischen Untersuchung bieten uns weder die Aufnahmepläne Zellers, noch der Stich eine verlässliche Grundlage. Aber schon die Hauptmerkmale an der Stilerscheinung erweisen uns den Meister, der vom Wiener Boden emporgewachsen aus Würzburger Quellen schöpft, daneben sich der vom französischen Meister gegebenen Grundkonzeption anzupassen vermag, also gewissermassen ihm nahe steht, und der hier — aus den ungelösten architektonischen Details offensichtlich — vor eine künstlerische Aufgabe gestellt wurde, an welche seine Kräfte noch nicht herangewachsen. Dieser Meister kann aber kein anderer sein, als *Franz Anton Hillebrandt*. Für ihn sprechen nicht bloss die Stilmerkmale, die in voller Reife auch an seinen späteren Bauten wiederkehren, sondern auch die historischen Umstände. Während seinen Wanderjahren arbeitet er 3 Jahre lang in Würzburg bei B. Neumann. Von 1745 steht er ungefähr bis Ende der 40-er Jahre im Dienste des Oberhofarchitekten Jadot de Ville Issey, zu dessen Bauunternehmungen er mehrere Aufnahmepläne verfertigt. Aus dieser Zeit ist bisher kein selbständiges Werk von ihm bekannt. Umso überraschender ist es, dass er schon 1750 in Grosswardein erscheint und Pläne zur Kathedrale verfertigt. Diese grosszügige Aufgabe fiel ihm wohl durch seine Hofdienste zu.

Auch Graf Grassalkovich dürfte die Fähigkeiten des jungen Architekten am Hofe kennen gelernt haben. Hillebrandt waren die Originalpläne Jadot's wohl bekannt, die er vielleicht — als Bauzeichner des Oberhofarchitekten — auch kopiert und für die Ausführung ins Grosse übertragen hat. So bedeutete für ihn die gegebene Grundkonzeption keine besonderen Schwierigkeiten; seine künstlerische Individualität vermag jedoch dem französischen Meister gegenüber ihre Originalität und ihren bodenständigen wienerischen Charakter zu bewahren. Gegen seine Autorschaft ist auch die nähere Bezeichnung des Pariser Grundrissblattes mit dem Worte «exécuté» kein starker Beweis, nachdem Jadot den Grundriss und somit die Grundkonzeption mit vollem Recht als sein künstlerisches Eigentum bezeichnen konnte umso mehr, da die Ausführung neuer Pläne und Modifikationen eben seinem gewesenen Gehilfen zufiel.

Auf Grund dieser Umstände erkennen wir den Meister der modifizierten und auch zur Ausführung gelangten Pläne des Ofner Königsschlusses in der Person des Franz Anton Hillebrandt. Wohl ist es zu bedenken, dass er 1757 in seinem Gesuche für die Anstellung als ung. Kameralarchitekt dieser Unternehmung sowie auch der Grosswardeiner nicht gedenkt; er betont aber offensichtlich nur jene Aufträge, die ihn enger an den Wiener Hof knüpften und lässt diejenige unerwähnt, die dem Grafen Grassalkovich ohnehin bekannt gewesen. Die auffallend rasche Erledigung seines Gesuches — indem die Ernennung in 5 Tagen erfolgt —

spricht eben dafür, dass die Wahl des Kammerpräsidenten in der Person Hillebrandts einen ihm wohl bekannten Künstler traf.

Unsere neue Feststellung wird einstweilen weder durch archivalische Quellen, noch durch Analogien von zeitgenössischen Schöpfungen Hillebrandts unterstützt. Jene — wenn überhaupt erhalten — sind bisher trotz einer weitumfassenden Forschung noch nicht ans Tageslicht gelangt, diese — wenn gewesen — heute noch unbekannt. Seine Tätigkeit kann auch an der Grosswardeiner Kathedrale nur bis zur Ablieferung der Pläne verfolgt werden; sein Name taucht in Grosswardein, wie auch um die Ofner Ausführung erst um die Mitte der 60-er Jahre in den Archivalien auf. Aber solange ein glücklicher Zufall die systematisch vergebens gesuchten Archivalien nicht ans Tageslicht bringt, die uns vielleicht mit einem unerwarteten neuen Namen überraschen werden, mit dem Namen einer Persönlichkeit, deren Kunst ihrem Geiste und ihrer Formensprache, selbst ihrer Orientierung nach so wesensverwandt mit der des Hillebrandt ist, so lange sprechen alle inneren und äusseren Gründe für Hillebrandt. Unter den Meistern der 40-er und 50-er Jahre des XVIII. Jh. ist er der Einzige, der in Ermangelung archivalischer Quellen, bloss auf Grund stilkritischen Untersuchungen und historischen Erwägungen als Autor der modifizierten und ausgeführten Pläne des Theresianischen Königsschlusses überhaupt in Betracht kommen kann.

Hans Kapossy.

JOHANN LUCAS VON HILDEBRANDTS KALVARIENROTUNDE IN BUDAPEST.

Zwischen den Bäumen des Epreskert in Budapest steht, seiner ursprünglichen Bestimmung als Denkmal religiösen Opfersinnes verlustig, eine Arkadenrotunde, die vielleicht die eigenartigste und schönste der unübersehbar zahlreichen Anlagen barocker Kalvarienberge darstellt.¹ Sie wurde auf dem ursprünglichen Standort in der Josefstadt abgebrochen und im Jahre 1893 im Epreskert wieder aufgerichtet, allerdings ohne die grosse plastische Kreuzigungsgruppe, deren monumentale Basis sie war. Ebenso ist aller plastische Schmuck der Balustraden, vor allem an den Teilen der Treppenanlage und im kuppeligen Zentralraum, dessen Eingangstor bei der Neuaufstellung Veränderungen unterlag, vollständig verloren gegangen. Es blieb nur das architektonische Gerüst, in das sich der *mons calvariae* verwandelt hatte, erhalten: ein vollkommener Hausteinbau, der nicht nur formgeschichtlich interessant ist, weil er aus dem mittelalterlichen und barocken Typus des Kalvarienberges die letzte Folgerung zieht, indem er den *mons calvariae* in reine Architektur verwandelt, sondern auch durch die Qualität der künstlerischen Erscheinung bedeutsam, die auf eine schöpferische Persönlichkeit als den Autor ihrer ganz seltenen Planung und Gestaltung weist.² Den Kern der architektonischen Anlage bildet ein kreisrunder Mauerring, dessen innerer Durchmesser 5.25 Meter, dessen äusserer 7.25 Meter misst (Abb. 86). Ein

kuppeliges Gewölbe mit einer Scheitelhöhe von 3.50 Metern überspannt den Raum, der durch einen kreisförmigen Lichtschacht im Zenit der Kuppelwölbung erhellt ist. Die Mauerstärke von einem Meter trägt die kompakte Steinmasse zwischen der Wölbung und den vertikalen Aussenwänden des Mauerzylinders (Abb. 87). Den Seitenschub des Gewölbes stützt die Arkadenrotunde, die sich in einem Sechzehneck um den kreisrunden Kernbau legt. In der Breite von drei Seiten des Sechzehneckes ladet über dem Tor, das in den Kuppelraum führt, eine Treppenanlage aus dem kreisrunden Grundriss des Baues vor: zwei Treppenarme von je zehn Stufen steigen zu einem Podest über dem Eingangstor hoch, der in der Breite einer Sechzehneckseite und in der Tiefe der Arkadenrotunde an den Mauerzylinder des Kuppelraumes stösst. Gegenläufig führen vom Podest zwei Treppenarme mit je fünf und sechs Stufen empor, die durch Podeste von der Breite eines Arkadenintervalls getrennt werden, sodass über sieben Teile des Sechzehneckes sich ausbreitend die Treppenanlage zur Höhe der Zylinderplattform ansteigt. Über neun Achsenbreiten erweitert sie sich bis zum Rand der Arkadenrotunde und erreicht damit einen Durchmesser von etwas über zehn Metern.

Die grosse Treppenanlage verleiht der Kalvarienrotunde den wesentlichen Teil des architektonischen Reichtums. Von der Torachse des Kuppelraumes her steigt über der horizontal gelagerten Balustrade des ersten Stiegenpodestes, den Diagonalen der Treppenbalustraden und den Zwischenpodesten, deren Balustradenhöhe die Zylinderplattform erreicht, der Arkadenring hoch (Abb. 88). Über den Treppen steht, in dem geöffneten Arkadenkranz

¹ Henszlmann-Blätter. Mitteilungen des kunsthistorischen Institutes der Pázmány-Universität in Budapest 1927, No. 4.

² János Kapossy hatte auf stilkritischem Wege den Architekten in Johann Lucas v. Hildebrandt erkannt, welches Ergebnis er dem Autor mündlich mitteilte.

aufragend, der zentrale Mauerzylinder mit der geschlossen schwingenden Kurve seiner Balustrade. Der seitlichen Bewegung des Beschauers öffnet sich der Zug der Treppen und die Folge der Arkadenbögen, bis in dem der Torachse gegenüberliegenden Intervall der Rückseite nur die Abfolge von Pfeiler und Bogenrund, zusammengeschlossen durch die durchlaufende Balustrade, sich von dem schattenden Grund des Mauerkerne abhebt (Abb. 89). Die Mauer scheidet für die künstlerische Wirkung der Kalvarienrotunde aus. Sie wird Hintergrund, neutral in den Raumschatten zurückgedrängt, als ungegliederte dunkle Kontrastfläche zu dem im Licht stehenden Organismus der aufgelockerten Bauglieder. Die Pfeiler, zwischen denen sich über kleinen Konsolen die Bogen spannen, sind in breiter Front entwickelt, zugleich aber von geringer Tiefe. Vor ihre flachen Körper treten keilförmige Pilaster mit ausgenommenen Schäften, die in der Mitte scheibenförmige Bänder überfassen. Von den kapitalähnlichen Bekrönungen der Pilaster, deren aufwärtsgerichtete Voluten durch blattartige Bänder verbunden und von einer kleinen Scheitelmuschel überragt sind, fallen Blütenschnüre in die obere Hälfte des ausgenommenen Pilasterkörpers nieder. Die reiche Dekoration tritt plastisch schattend aus der Ebene der Keilpilaster, aber durchaus wird die plastische Formung der Einzelteile auf lineare Wirkung hin gesteigert. Scharfe Konturen heben die Grundlinien des kleinteiligen Bauornamentes heraus und die gleiche linear-konturhafte Bildung charakterisiert die Bogen und die Bogenkonsolen, die Horizontalgesimse und die Öffnungen der Abschlussbalustrade. Jede organisch-naturalistische Gestaltungsform fehlt. Wie ein Flechtband — erinnernd an vorkarolingische Steinreliefs im Stil der Beschränkung auf zwei Reliefebenen — umzieht das Ornament der grossen und der kleinen Kreise die Öffnungen der Balustrade und dokumentiert

am sichtbarsten die geometrisierend-unnaturalistische Bildung der architektonischen Dekoration. So stellt eine Analyse der Stilerscheinung der Kalvarienrotunde für die Gesamtheit der Anlage sowohl wie für das einzelne Bauglied fest: das Fehlen körperhaft-sinnlicher Interpretation und Gestaltung der architektonischen Materie in der Negation der geschlossenen Mauer, in der Kontrastwirkung von Raumschatten und ebenenhaften Formbildungen im Licht und in der linearen, unnaturalistischen Konzeption des gesamten architektonischen Organismus (Taf. VI).

Der Architekt der Kalvarienrotunde ist nicht überliefert. In dem Budapester Stadtarchiv stellte Ivan Obilics in den Visitationsprotokollen folgende Eintragungen fest:

«Ad Intim. a. n. Nr. 1052»

Decretum Visitationis Canonice 1822

A. D. der Josefstädter Pfarre:

Montem Calvariae cum Capella juxta viam latomiale versus lineam situatum juxta ultimam Visitationem Canonicam, de Anno 1756 erigi curavit suis impensis in loco edito et aprico Anna Maria Visztner alias Schwartz ex sectis duris lapidibus, forma est oblonga a qua tamen Carcer Christi in profundo ad 4 gradus exhaerens, cum gradibus utrimque, utrimque superstructis in frontispicio versus Civitatem protenditur..... 5 orgia longum et 4 latum.» (pag. 14).

Ad. Intim. a. a. 3547. Aa. visitatio canonica Parochiae. (Pesthiensis). 1756 A. D.

Calvariae Montem aedificavit suis impensis Domina Anna Maria Viznerin, sive Schwarczcin dicta habet Capitalia Summa 2511 flor.....

.....Mons hic aedificatus est ex sictis duris lapidibus. (pag. 34)

Inventarium Capella Mortuorum:

Capella haec Anno 1711 pe Domina (!) Anna (!) Maria (!) Schwarczcin aedificata.....

.....A. M. V. 1717 mortuae sunt. (pag. 32)

Ad. Intim a. a. 3547. Aa. (kopiert 1743. III. 3)

Visitatio Canonica parochiae Pesthensis. A. D. 1732.

Mons Calvariae Vuae Cuiusdam industria erectus habet accursum:

.....Capella .....mortuorum, quam Anna Schwartzin ædificavit tempore pestis. (Pag. 28 und 24)

Diese archivalischen Daten stellen eindeutig die Stifterin und die Zeit der Stiftung der Kalvarienrotunde fest. Es ist die im Jahre 1717 verstorbene Frau Anna Maria Visztner (Viznerin) alias Schwarz, die im Jahre 1711 eine Totenkapelle erbaut. Legt die archivalische Quelle die Entstehungszeit der Rotunde in den wahrscheinlichen Jahresgrenzen von ungefähr 1711 — wenn die Stiftung der Totenkapelle im Zusammenhang mit der Errichtung des Kalvarienberges angenommen wird — und 1717, dem Todesjahr der Stifterin, fest, so entbehren die Protokolle, die mehrmals das Baumaterial anführen, jedes Hinweises auf den Architekten. Im Zusammenhange mit der unrichtigen Lesung der Visitationsprotokolle — das Datum der 1756 stattgefundenen Visitation wurde als das Erbauungsdatum angesehen — ist in Fischer von Erlach der Erbauer der Kalvarienrotunde gesehen worden. Nicht nur, dass beide Fischer, Vater und Sohn, in diesem Jahre längst gestorben waren, ist bis heute ein Aufenthalt Fischers im zweiten Jahrzehnt des XVIII. Jahrhunderts in Budapest nicht erweisbar. Johann Lucas von Hildebrandt, auf den alle Stilmerkmale der Rotunde weisen, war aber bereits im Jahre 1702 auf ungarischem Boden, in unmittelbarer Nähe von Budapest tätig. Er errichtete auf der Insel Csepel für den Prinzen Eugen das Schloss in Ráckeve und aus Briefen Hildebrandts geht hervor, dass er persönlich auf der Insel weilte. So erscheint es naheliegend, dass Hildebrandt nach der Vollendung des Schlossbaues, der für einen weiteren Umkreis vorbildlich für

die architektonische Gestaltung von adeligen Schlössern und Landsitzen wurde, auf ungarischem Boden auch andere Werke zur Errichtung übertragen erhielt. Für die Autorschaft Hildebrandts aber spricht vor allem das (archivalisch festgelegte) frühe Datum der Errichtung der Rotunde. Selbst erst kaum mehr als ein Jahrzehnt architektonisch tätig, konnte die in ihrer künstlerischen Physiognomie profiliert umrissene Architektursprache Hildebrandts noch nicht als allgemeines Schulgut einer jüngeren Generation vom Wiener Boden nach Ungarn verpflanzt werden. Entscheidend für die Annahme der Autorschaft Hildebrandts ist die vollkommene Übereinstimmung der architektonischen Elemente der Kalvarienrotunde mit der Stilerscheinung der für die beiden ersten Jahrzehnte des XVIII. Jahrhunderts gesicherten Werke Hildebrandts. Vor allem die Auflösung des Baukörpers durch weitgehende Öffnung desselben tritt bei Hildebrandt an jenen architektonischen Gestaltungen entgegen, die der Bestimmung für Wohn- oder Repräsentationszwecke entrückt, als Verbindungsbauten in Bogenarkaden geöffnet werden konnten, wie die Flügelbauten auf dem ursprünglichen Entwurf des Schwarzenbergpalais,³ die halbkreisrunden Flügel der Orangerie des Schlosses in Göllersdorf⁴ oder die Arkadengrotte am Abschluss des Gartens im Wiener Schönbornpalais, die der Kalvarienrotunde nicht nur in ihrer architektonischen Erscheinung, sondern auch in ihrer zeitlichen Entstehung parallel geht⁵ (Abb. 90).

³ Dagobert Frey: Das Schwarzenbergpalais in Wien. Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte, 1927, Abb. 8.

⁴ Bruno Grimschitz: Joh. L. v. Hildebrandts künstlerische Entwicklung bis zum Jahre 1725. Wien 1922. Abb. 22, 25 und 26.

⁵ Nach den Bauüberschlägen des Baumeisters Franz Jänggl wird die Arkadengrotte im zweiten Jahrzehnt des XVIII. Jahrhunderts errichtet, der grosse steinerne Löwe im Jahre 1719 versetzt.

Wie die Kalvarienrotunde ist der Grottenbau ganz in Arkaden aufgelöst und die kompakte Wand nur in dem Mittelbau als dunkler Mauerhintergrund wirksam. Wo über der Balustradenlinie im Zentrum der Grottenarchitektur, von keilförmigen Hermen getragen, die durchbrochene Kuppelnische mit dem Löwen, dem Schönbornschen Wappentier aufragte, stieg von der Plattform der Kalvarienrotunde die plastische Gruppe der Kreuze mit den grossen Figuren von Maria und Johannes als die künstlerische Gipfelung des gesamten Aufbaues empor. Und Treppenanlagen, ähnlich der doppelarmigen an einer Kreisperipherie geführten der Kalvarienrotunde gestaltete Hildebrandt in dem Entwurf für eine Gartenterrasse des Schwarzenbergpalais oder, in einen grossen Freiraumzylinder eingestellt, in der Stiegenanlage der obersten Terrasse des Schlossgartens von Schlosshof. Im Geiste identisch mit der Gesamtanlage der Kalvarienrotunde ist die Treppenhauskonzeption des Schönbornschen Gartenpalais in Wien. Seitlich vom Eingang in den Durchgangsraum zum Garten führen zwei Treppenarme mit mehreren Läufen und Podesten zu der von einer Balustrade umschlossenen Plattform des Stiegenhauses empor, die, ähnlich der Plattform über dem Carcer Christi an der Kalvarienrotunde, über dem Kernbau mit dem Durchgangsraum zum Garten liegt.⁶ Die im Entstehungsdatum mit der Kalvarienrotunde gleichzeitige Idee des Schönbornschen Treppenhauses wandelt das architektonische Grundmotiv einmal im geschlossenen Innenraum und einmal als Freiraumarchitektur ab. Sind so für die in ihrer architektonischen Erscheinung isoliert stehende Anlage der Kalvarienrotunde Parallelen im Werke Hildebrandts nachweisbar, so lassen sich noch unmittelbarer die architektonischen

Einzelformen des Kalvarienbaues in den gleichzeitigen Werken Hildebrandts belegen. Die scheibenartigen Bänder, die die keilförmig zulaufenden Pilaster umfassen, kehren am Belvedere und am Schlosse Mirabell, an den Entwürfen für die Wiener Hofburg und am Wiener Hause Partolotti-Partenfeld wieder. Die Pilaster mit vertieften Feldern, die ebenso wie die Scheibenmotive die statische Funktion der Vertikalglieder auflösen, verwendet Hildebrandt an den Belvederebauten, am Palais Daun und am Mirabellschloss. Im Innen- und am Aussenbau. Und wie an den Pilastern des Palais Daun, des Belvedere, des Palais Stahremberg-Schönburg⁷ oder des Torbaues am Unteren Belvedere fällt vom Kapitäl in den ausgenommenen Pilasterkörpern der Kalvarienrotunde eine Blütenschnur nieder. Die Marmorgalerie im Unteren Belvedere, die Kapelle im Oberen Belvedere, der grosse Saal im Mirabellschloss zeigen diese von Hildebrandt immer wieder verwendete Dekorationsform an der Innenraumarchitektur, die das Gehänge von der Trophäe über die Blütenschnur bis zum zarten Bandwerk variiert. Die Form der Oval- und Kreisöffnungen alternierend verwendenden Steinbalustraden an der Kalvarienrotunde zeigt in der identischen Bildung die Dachbalustrade des Palais Daun. Wesentlicher als die Parallelität der architektonischen Einzelformen erweist die aus ihrer Gesamtheit sich offenbarende architektonische Grundanschauung Hildebrandts Baugesinnung. Die dekorativen Formen negieren die geschlossene Wand, die materielle Mauer, die statische Funktion der architektonischen Gliederungselemente. Die Bogen tragen nicht, aus der Pfeilermasse aufsteigend die Balustradenzone, sondern hängen eingespannt über kleinen Konsolen in den Pfeilerintervallen. Und der Körper der Konsolen ist in Rillen zerlegt, an die

⁶ Bruno Grimschitz: Joh. L. v. Hildebrandts künstlerische Entwicklung bis zum Jahre 1725. Wien 1922. Abb 2. und 15.

⁷ Dagobert Frey: Johann Bernhard Fischer von Erlach, Wien 1923. Abb 59.

sich an ihrem unteren Stützpunkt ein Blattmotiv, den Anlauf verdeckend und verschleiern, legt. Der grosse Zusammenhang im architektonischen Aufbau der Rotunde, der in den Horizontalen der Balustrade gegeben ist, wird durch die Balustradenpfeiler, die den Vertikalismus der Arkadenpfeiler aufnehmen, unterbrochen. Der aus der Tiefe und in die Tiefe schwingende Balustradenkreis wird durch die Verkröpfungen der Pfeiler in Intervalle zerlegt, sodass an die Stelle durchlaufender Bewegung die Abfolge eines Vieleckes mit einzelnen Seitenintervallen tritt. Reliefhaft bleibt der Charakter aller Architekturglieder und reliefhaft ihr Zusammenschluss in einer Ganzheit, die nicht in einer einzigen, die volle Rotunde durchschwingenden Kurve gegeben ist, sondern in leiser Knickung Arkadenintervall an Arkadenintervall reihend, in immer neuer Frontwirkung des einzelnen Bogenabschnittes die Kreiswirkung der Rotunde erreichend. Diese Auflösung des einheitlich erlebten Tiefenraumes in stufenhafte Schichten, diese Umdeutung der körperlich erfassten Raumeinheit in perspektivisch-optische Reliefebenen enthüllt Hildebrandts per-

sönliche Raumanschauung und Raumgestaltung. Die optische Interpretation des Raumerlebnisses aber erreicht materiell die gewichtslose Rhythmik der architektonischen Anlage und geistig die festlich-freie Grazie der architektonischen Erscheinung. Wie die Klosterbauten Hildebrandts, die im Gegensatz zu Prandtauers sakral und monumental orientierter Klosterarchitektur zu weltlichen Prunkbauten von schlossartigem Charakter werden, so bleibt die Kalvarienrotunde eine profane Basis für das religiöse Drama auf ihrer Höhe. Über offene Treppen empor führt der Weg der Gläubigen zur Plattform über den weiten Arkaden und Balustraden wie auf einen freien Balkon. Und der tiefe Kontrast zwischen dem prunkvoll-festlichen Schaugerüst und der erschütterndsten Tragödie am Kreuze führt in seiner architektonischen Erscheinung auch menschlich zu Hildebrandt, dessen Kunst, vollkommenster Ausdruck des souveränen und weltlichsten Lebensgefühls hochbarocker Generationen, aller tiefen Religiosität fremd gegenüberstand.

Wien.

Bruno Grimschitz.

DIE KALVARIENROTUNDE IN GÖDÖLLÖ.

Die grossartige architektonische Konzeption der Mons Calvariae bei J. L. von Hildebrandt, als deren Vorläufer wir die reiche Gartentreppe des Schlosses Troja bei Prag, erbaut von Jean Baptiste Mathey 1679—96 (Münchener Jahrbuch N. F. IV. 1927. S. 125. Abb. 13—14) ansehen müssen — hat natürlicherweise in weitem Umkreise befruchtend gewirkt. Die Terrasse des einstigen Podmaniczky-Schlusses in Aszód (1746—60, Abb. 91), beiderseitig umarmt von Treppenläufen, zeigt im Grundriss sowie in der Bildung der Balustrade nahe Verwandtschaft mit Hildebrandts erwähntem Werke (Decken-

fresken des Schlosses von J. L. Kracker). Ebenfalls auf den von Hildebrandt geschaffenen Typus geht die Kalvarienrotunde in Gödöllő zurück (Abb. 92—93), welche heute leiderschon dem Verfall entgegengeht. Der Bau wurde 1771 dem letzten pietätvollen Wunsch des Grafen Anton Grassalkovich Folge leistend angefangen (Historia domus Besnyöensis) und 1775 festlich eingeweiht. (Can. visit. p. 20, und Hist. Capellania Gedellöensis p. 3.) Anstatt dem reinen Kreisgrundriss der Josephstädter Kalvarie finden wir hier ein Quadrat mit abgestumpften Ecken. Die beiderseitigen Treppenläufe der

Hauptansicht, sowie die elegante Formbildung der die obere Terrasse umgebenden Steinbalustrade hebt schon die *Canonica visitatio* hervor: *Forma calvariae huius est elegans, habet gradus lapideos duplices cancellis, itidem lapideis munitos...* Die Balustrade der Josephstädter Kalvarie weist mit ruhiger Bandwindung umgebene, regelmässig abwechselnde runde Öffnungen auf, statt dessen finden wir in Gödöllő Ovalöffnungen, in deren reicher Umrahmung der Geist des reifen Rokoko sein launisch-eigenwilliges Spiel treibt. Das umrahmende Bandmotiv zerfällt in kleinere Abschnitte, deren jedes Ende sich in Schneckenlinie einrollt. Die Wellentäler der Windung füllen fächerartig sich ausbreitende, ausgezackte Blattmotive aus, welche sich auf Voluten stützen. In dieser unorganischen, spielerischen Auffassung der Dekoration ist die — wahrscheinlich allgemein charakteristische — Art des ungarischen Barock klar erkenntlich: architektonische Undiszipliniertheit und damit zusammenhängend der etwas willkürliche Reichtum der dekorativen Phantasie, als deren Ergebnis die reine Logik und Struktur des architektonischen Aufbaues im Eindruck des Ganzen oft fehlt.

In der Suche nach dem Baumeister der Kalvarie dienen die archivalischen Daten nur mit indirekter Aufklärung. Laut Aufzeichnung der *Historia domus* wurde die Besnyőer Klosterkirche ebenfalls im Auftrage des Grafen Grassalkovich durch den Pester Maurermeister Johann Mayrhofer erbaut und 1771 beendet (*Murarium Magister Johann Mayrhofer Pestiensis*).¹ Obwohl das etwas schwerfällige Bandornament der Balu-

strade der Kirchenfassadentreppe Einspruch dagegen zu erheben scheint, dass wir denselben Meister für die Kalvarie in Anspruch nehmen können, müssen wir doch in Angesicht der Umstände, dass der Auftraggeber derselbe war, die Bauzeiten sich folgen, sowie in Anbetracht dessen, dass der Tympanon des Besnyőer Kirchenportals dieselben unorganisch, spielerisch sich aufbaumenden Voluten aufweist, wie die Balustradumrahmung in Gödöllő, in Anbetracht all dieser Umstände muss mit der Möglichkeit gerechnet werden, dass wir auch die Kalvarie dem Johann Mayrhofer verdanken. Mit ihm zieht ein bisher unbekannter, interessanter Meister des ungarischen Barock in die Kunstgeschichte ein.

Während die grosse plastische Kalvariengruppe der Josephstädter Rotunde verloren gegangen ist, weist die Kalvarie in Gödöllő die Darsteller des grössten irdischen Dramas wenigstens teilweise in ursprünglichem Zustand auf. (*Can. visit. p. 20... habet Cruces tres et statuas duas pariter lapideas in optimo statu.*) Ein Sturm vernichtete im Jahre 1827 die drei Kreuze, welche noch im selben Jahre durch neue ersetzt wurden, bei dieser Gelegenheit gelangte die Gestalt Magdalenens unter Christi Kreuz. Von der ursprünglichen Gruppe sind nur mehr Maria und Johannes vorhanden, deren leidenschaftliche Gebärde und chiastische Bewegung die Verbindung mit dem in der Höhe leidenden Christus sucht. Die dramatische Lebendigkeit der seelisch fest verankerten Bewegungen, sowie das sichere Stilgefühl sichern diesen Gestalten einen vornehmen Platz unter den Denkmälern der ungarischen Barockplastik.

Die Kalvarie in Gödöllő — einst der Stolz der Ortschaft — würde wahrlich verdienen, durch fachgemässe Herstellung vom Zugrundegehen verhütet zu werden.

Elemér von Réh.

¹ Johann Mayrhofer Maurer, gebürtig in Pest, wurde 27. II. 1753 in die Liste der Pester Bürger eingetragen (Stadtarchiv: *Matricula Civium Pesthinsium folio 374*).

KLEINERE MITTEILUNGEN.

Neue Erwerbungen der prähistorischen Abteilung des Nationalmuseums.

(Auszug.)

I. Der Goldfund von Hangos-pusztá.

Der Fund kam i. J. 1927 in das Nationalmuseum und ist angeblich vor 50 Jahren in Hangos-pusztá (Kom. Tolna) gefunden worden. Die in einem Haufen gefundenen Goldschmucksachen gehören grösstenteils zur von Hubert Schmidt als «Hängespiral» genannten Gruppe, die mit ihren meisten Abarten der Meinung H. Grösslers entgegen von H. Schmidt ebenfalls als von Ungarn ausgehend erkannt worden ist, wo sie sich auch am mannigfaltigsten entfaltete. Die Behauptung Grösslers, dass diese Schmucksachen, die sicherlich Ohrgehänge waren, zur Befestigung der Gewandstücke dienenden Nadeln (fibulae) gewesen seien, ist ebenfalls irrtümlich. Der Fund besteht aus folgenden Stücken: 1. Drei einfache Gehänge, innen hohl, von aussen mit scharfen Kanten (H. Schmidts C-Gruppe, Abb. 94, 1—3). 2. Vier ähnliche Gehänge, deren Enden nicht gegeneinander gebogen sind (Abb. 94, 4—7). 3. Drei ovale, innen hohle, einfache Gehänge (B-Gruppe, Abb. 94, 8—10). Acht Gehänge, innen hohl, mit einfacher Rückbiegung (B-Gruppe, Abb. 94, 11—18). 5. Eine aus 40 massiven, einfachen Gehängen bestehende Kette, die ursprünglich nicht als solche diente, da die einzelnen Glieder leicht auseinanderfallen (Gruppe A,

Abb. 94, 19—20). 6. Vier Bruchstücke von Gehängen, die inwendig hohl waren und als Rohmaterial betrachtet werden können (Abb. 94, 21—24), 3 glatte (Abb. 94, 25—27) und ein dreikantiges Drahtstück (Abb. 94, 28), welches ursprünglich in Spirale gedreht war. Ein mit Punktreihen verziertes Bruchstück (Abb. 94, 29). 7. 53 kleine Goldperlen (Abb. 94, 30), die mit Anschluss eines massiven Stückes aus dünnen, flachen Goldband verfertigt sind. Das Gesamtgewicht des Fundes, der ein Verwahrfund war und in die dritte Periode der ungarländischen Bronzezeit gehört, beträgt 2355 gr.

II. Der Goldfund von Felső-Zsid.

Der Fund kam im Februar d. J. 1926 bei der Umgrabung eines Feldes in Felső-Zsid (Kom. Zala) in einem Tongefäss zum Vorschein und besteht aus 14, aus Golddraht verfertigten Ringen, 6 kleinen, verzierten Goldscheiben, d. h. deren Bruchstücken und einem Knäuel Goldband. Die Ringe sind alle aus doppeltem Golddraht in zylinderförmige Spirale gelegt, deren eines Ende in eine einfache Schlinge verläuft, das andere aber in mehrere Teile gespalten und mit einem Band zu einer Schlinge verbunden ist. Aus dieser letzten Eigenschaft lassen sich zwei Typen erkennen (Abb. 95, 1—14); an einem der Ringe (Abb. 95, 8) ist eine blaue Glasperle angebracht. Die Ringe vertreten einen speziell ungarischen Typus, der sich ausserhalb Ungarns

kaum vorfindet und zeigen einen engen Zusammenhang mit den ungarischen Fibeln. Ihren Ausgang finden wir in den an doppelten Draht gedrehten Spiralrollen; eine Übergangsform bildet das Absteigen und Anschwellen des einen Drahtes aus dem Goldfund von Pétervásár und Ógyalla. (Im Nationalmuseum Budapest.)

Mit unseren Ringen eng verwandt sind die Bronzeexemplare von Velemszentvid (s. Br. K. v. Miske: A velemszentvidi őstelep, Wien, Taf. XXXVI, 5–8 u. Taf. XXXXI, 4–8. — Hampel: Die Altertümer d. Bronzezeit in Ungarn, Taf. CCXXXVIII, 23, 24, 42; Taf. CCXLI, 4). Die Diademe von Sziszek zeigen die am meisten entwickelte Form dieser Art (s. L. Márton: A magyarhoni fibulák osztályozása. Arch. Ért. 1911, S. 346–350, Abb. 13. — Hampel: a. a. O., S. 239, Abb. 33). Die dünnen Goldscheiben, deren Rand eingebogen ist, dienten unbedingt zur Bedeckung einer Bronzescheibe, da die Innenseite von Bronze befleckt ist. Mit Rücksicht auf die ausserordentliche Feinheit des Materials und der Verzierungen, müssen wir Kossinna Recht geben, dass diese Scheiben als Prachtgegenstände, oder zum Schmuck von Kultgegenständen dienen mussten. Unter den dekorativen Motiven finden wir die kleinen Buckeln, die konzentrischen Kreise und die mit dem Zahnrad hergestellten, gefurchten Verzierungen (Abb. 95, 15–21; vgl. die aus Óbuda stammenden Goldplatten in der prähistorischen Abteilung des Wiener Naturhistorischen Museums — ferner den Fund von Worms, Kossinna: Die deutsche Vorgeschichte, MB. IX. Taf. 18. Abb. 174.) Das ungefähr 0,5 mm breite Goldband war ursprünglich um einen dünnen Bronzedraht gewickelt, dessen Spuren am Band sichtbar sind (Abb. 95, 22). Das Gesamtgewicht des Fundes beträgt 210,46 gr. Auch dies ist ein Verwahrfund und stammt aus der ältesten Periode der frühen Eisenzeit.

Franz v. Tompa.

Der Petroniusgrabstein von Kisdíós.

(Auszug.)

Zur Zeitbestimmung dieses schon öfters erörterten Denkmals (Abb. 96) werden vom Verfasser folgende Momente hervorgehoben: die Akroterien kommen schon im I. Jahrhundert n. Chr., der Medusenkopf und die Delphinen hauptsächlich in der 2. Hälfte des I. Jahrhunderts, aber auch noch im II. Jahrhundert n. Chr. vor. Brustbilder finden sich in Carnuntum schon früh: die Haartracht der dargestellten Männer unseres Denkmals weist in das I. Jahrhundert, ebenso die Reiterdarstellungen, die im II. Jahrhundert oder später nur ausnahmsweise vorkommen. Auch die Buchstaben sind die im I. Jahrhundert üblichen. Der Zusammenhang unseres Grabsteines mit den in Borbolya gefundenen Petronius-Denkmalen lässt sich (A. Schober: Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien, Wien, 1923) vorläufig noch nicht bestimmen.

Ladislav Jankó.

Ein neuer Dolichenus Altarstein aus Szombathely.

(Auszug.)

Der Stein, der in der Stadt i. J. 1928 gefunden wurde, trägt eine wohl erhaltene, leicht lesbare und verständliche Inschrift (vgl. S. 210). Die Zeitbestimmung lässt sich aus dem Text genau feststellen. Ausser Antoninus Pius werden nur M. Aurelius und Caracalla manchmal schlechtweg Antoninus genannt, und da nur Caracalla einen Kollegen im Konsulat hatte, der memoriae damnatus und zugleich imperator Mitglied der kaiserlichen Familie war (dessen Name an der Inschrift absichtlich abgekratzt ist), so kann es nur Geta gewesen sein, den Caracalla zweimal zum Kollegen hatte und dessen Name an allen

bekannten Inschriften (s. CIL III suppl. 2434) gestrichen wurde. Laut der Inschrift wurde der Stein im dritten Konsulat Caracallas, also i. J. 208. aufgestellt.

Tiberius Horváth.

Steindenkmäler aus einem spät-römischen Grab in Üröm.

(Auszug.)

In Üröm (Kom. Pest), wo schon viele römische Denkmäler und Gräber zum Vorschein gekommen sind, ist i. J. 1926 ein aus bedeutenden Steindenkmälern bestehendes, spätrömisches Grab entdeckt worden, dessen Inhalt aus zwei durchbohrten, abgebrochenen, kleinen eisernen Scheiben, einer Bronzeschnalle, einer Bronzefibel und Bruchstücken eines Glases besteht (Abb. 97).

Die vier Steinplatten, die zum Aufbau des Grabes verwendet wurden und die alle aus einheimischen gelben Kalkstein bestehend mehr oder weniger beschädigt sind, waren ursprünglich selbständige Grabsteine. Auf dem einen derselben (Abb. 98), dessen Unterteil abgebrochen ist, ist ein tempelartiger Aufbau, mit zwei blättergekrönten, auf einem Unterbau stehenden Säulen, dargestellt, in dessen mit Akroterien geschmückten Tympanon eine Rosette, zwischen den Säulen ein glatter Kranz mit einer einfacheren Rosette dargestellt sind. Die Höhe des Denkmals beträgt 204 cm, die Breite 98, die Dicke 26 cm. Mit diesem stimmt im Grossen der an Abb. 99 dargestellte Grabstein überein; nur ist das unter dem Tympanon folgende Feld nicht mit Säulen, sondern einem einfachen Rahmen eingefasst; der darunter folgende, ganz abgeschnittene Streifen stellte vermutlich eine Opferszene dar; im untersten Feld, das nur z. T. erhalten, steht folgende Inschrift:

D(is) M(anibus) P. Ael(io) P(ublii) f(ilio) Favoriano coll(egium) cent(onariorum).

Obgleich der Name Favorinus viel geläufiger ist, müssen wir hier Favorianus lesen, da wir es entschieden mit zwei Buchstaben zu tun haben.

Das Denkmal ist 198 cm h., 79 cm br. und 22 cm d.

Ein anderes Bruchstück (Abb. 100) 92 cm h., 108 cm br. spricht ebenfalls von einem Collegium:

nio [... leg(ionis)] II ad(iutricis) an(norum) [...] coll(egium) cultor(um) pos(uit). Die Inschrift erwähnt schon Ludwig Nagy (s. Arch. Ért. XL, 1926, S. 117).

Da diese Denkmäler mit denen in Aquincum gefundenen übereinstimmen, liegt es sehr nahe, sie den Collegia von Aquincum zuzuschreiben,

Das vierte Stück (Abb. 101; an den Ecken und Seiten beschädigt; 96 cm h., ursprünglich 88 cm br.) hatte eine andere Bestimmung und war ursprünglich in eine Aedicula eingemauert, wofür auch die verhältnismässig geringe Dicke (9,5 cm) spricht.

Im oberen glatten Rahmen steht folgende Inschrift:

Ael(io) Sabiniano b(ene)f(iciario) co(n)s(ulari) leg(ionis) II ad(iutricis) stip(endiorum) XXIII vix(it) an(nos) XLV Ael(io) Sabino patri eius et Aeliae Sabinillae fil(iae) eius Ael(ius) Donatus libertus patronis dignissimis f(aciendum) c(uravit).

Der dankbare Aelius Donatus, der vielleicht schon der Libertus des Grossvaters, Aelius Sabinus gewesen war, da von zwei Herren die Rede ist, stellt dem höher gestellten Aelius Sabinianus und dessen kleiner Tochter, Sabinilla ein Denkmal.

Stefan Paulovics.

Die Schnalle von Szécsény.

(Auszug.)

Die Schnalle (Abb. 102), die sich in der Sammlung des Benediktinergymnasiums in Győr (Raab) befindet und reiche

Durchbrucharbeit zeigt, ist nur ein einzelntes Stück aus einer zum Frauenschmuck gehörenden Garnitur, deren andere Bestandteile jedoch abhanden gekommen sind. Ausser vereinzeltten Fundstücken sind uns vier vollständige Garnituren bekannt: 1. In Kerschbaum gefunden, aus einem Brandgrab stammend (s. Rodimsky-Szombathy, Mitt. d. Anthropol. Ges. Wien 1888), und bestehend aus 2 pannonisch-norischen Fibeln, 3 Bruchstücken eines Gürtelbeschlages, (das eine Stück in «opus interrasile»-Arbeit s. Abb. 104) usw. 2. In Au am Leithaberg von Schober (s. Schober Öst. Jahresh. 1914) ebenfalls in einem Brandgrab gefunden, aus 2 Fibeln in Durchbrucharbeit, 3 Bronzearmbändern, einer durchbrochenen Bronzeplatte und kleinere Bronzeplatten, die in stilisierten Vogelköpfen enden, bestehend (Abb. 105 und 106). 3. Unweit von letztgenannter Garnitur eine ähnliche in einem germanischen Grab von Menghin gefunden (von Schober erwähnt). 4. Eine vollständige, aus Gerasdorf stammende Garnitur im Museum von Wiener-Neustadt.

Die geographische Verbreitung unserer Schmuckstücke wird gegen Westen vom Fund von Reichenhall, gegen Norden von den Funden der tschechischen Gräberfelder begrenzt. (Vgl. auch Kubitschek, Römerfunde in Eisenstadt, Sonderschriften d. Öst. arch. Inst. 1926.)

Dass unter den verschiedenen Schmuckstücken, die eine zusammengehörige Garnitur bildeten, die grossen Fibeln, die von Hampel pannonisch genannt wurden, aber richtiger pannonisch-norisch genannt werden könnten, eine wichtige Rolle spielten, ist schon hinlänglich bekannt. Die Metallbeschläge der Schmuckkästchen, in welchen diese Gegenstände aufbewahrt wurden, werden, da sie mit diesen zusammengefunden wurden, zuweilen verwechselt. Da die Lage, die die Schmuckstücke im Grabe einnahmen, sich nicht feststellen liess, konnte die Art, wie sie getragen wurden, nur aus

den Grabsteinen, an welchen die pannonischen und norischen Damen in ihrer eigenartigen Tracht dargestellt sind, festgestellt worden. (Vgl. M. Láng, Die pannonische Frauentracht, Öst. Jahresh. XIX—XX.)

Die Blütezeit dieser Kunstindustrie kann auf das I. Jahrh. und Anfang des II. Jahrh. n. Chr. gesetzt werden. Der Mittelpunkt derselben muss in das keltengewohnte Gebiet der Ostalpen gesetzt werden, von wo sie sich nach der Donaugegend verbreitete.

Die bogenförmigen und zurückgebogenen, hohlen Bronzegenstände (Abb. 106) wurden zuerst als Gürtelbeschläge angesehen, doch da die Art, wie sie befestigt werden konnten, sich nicht feststellen liess, ist die Annahme, dass sie einen Teil eines Halsbandes bildeten (auch Alföldi's Meinung), viel annehmbarer. Eine endgültige Lösung dieser Fragen wäre dann möglich, wenn die Darstellungen der Grabsteine von diesem Gesichtspunkte aus genau untersucht würden.

Betreffs der Entstehung der eigenartigen Ornamentik und Technik, besonders der zoomorphen Darstellungen lässt sich feststellen, dass dieselben mit der keltischen Metallindustrie, die eine grosse Vergangenheit hat und zu Anfang der römischen Kaiserzeit wieder auflebt, als das Fortleben der Latène-Kultur, einen engen Zusammenhang haben. Die Schnalle von Szécsény (Kom. Sopron) mit der künstlerischen Ausführung ihrer durchbrochenen Platte soll in einer zusammenfassenden Monographie der pannonischen durchbrochenen Metallarbeiten behandelt werden. Hier sei nur bemerkt, dass die Schnalle mit ihrem «opus interrasile» ein besonders charakteristisches Stück dieses Kunstzweiges ist, das sowohl an Schmuckstücken als auch an den Waffen der römischen Grenzlegionen sich bemerkbar macht.

Ludwig Nagy.

Der gotische Grabfund von Miszla.

(Auszug.)

Der Fund, obgleich keiner Museumsausgrabung entstammend, ist vollkommen unversehrt und einheitlicher, wie die ihm verwandten Funde von Podbaba, Dunapentele, Dombovár und der spätzeitliche Krimer Fund. (Lit. s. S.) Die silbernen Fibeln (Taf. VII, 1—2) mit Spuren einstiger Vergoldung zeigen eine aus dem Grundmotiv ganz individuell entwickelte Form. Die goldenen Ohrgehänge (Taf. VII, 3—4) haben eine aus viereckigen Platten gebildete vieleckige Korbform. Die unverzierte, oval gebildete Silberschnalle (Taf. VII, 5), die eine spät-römische Form aufweist, hat ihre Analogie in den longobardischen Grabfeldern Italiens. Der Bronzespiegel (Taf. VII, 6), von welchem nur zwei Bruchstücke erhalten sind, kommt auch in ähnlicher Form an vielen Orten vor. Bedeutendere Stücke sind noch zwei silberne Armbänder (Taf. VII, 7—8), eine silberne Zange (Taf. VII, 9) und einige durchbohrte Perlen aus Bernstein (Taf. VII, 10—12). Zur Datierung des Fundes sind hauptsächlich die Fibeln ausschlaggebend und weisen mit der entwickelten Form ihrer geometrischen Ornamentik in das 2. Viertel des VI. Jahrh. n. Chr.

Ákos v. Szendrey.

Hügel-Schachtgrab in der Nähe des Dorfes Sinowjewka, Kreis Petrowsk, Gouvern. Saratow.

Während einer archäologischen Expedition im Sommer 1926 im Rayon der Flüsse Usa und Sura stiessen wir bei den Grabungen, die in dem sich beim Dorfe Sinowjewka, Kreis Petrowsk, Gouvern. Saratow befindlichen Hügel vorgenommen wurden, auf ein Schachtgrab, das uns folgendes Bild bot: im Grabe, welches, von der Oberfläche des Hügels gerechnet, sich in einer Tiefe von 1'15 Me-

ter¹ befand und bis 0'8 Meter breit und cca 2 Meter lang war, lag mit dem Kopfe nach NO orientiert in ausgestreckter Rückenlage das 1'72 Meter hohe Gerippe eines Mannes.

Nach den einzelnen Beobachtungen urteilend, lagen aller Wahrscheinlichkeit nach die Hände auf dem Becken, obgleich die Ellenbogen- und Strahlenknochen, sowie auch die Handwurzeln der Arbeit der Nagetiere zufolge, deren Löcher man hier vorfand, aus der anfänglichen Lage gebracht waren. Auf dem Becken des Gerippes lagen zwei flache Silberblechstücke in der Gestalt von runden Doppelscheiben mit vier Löchern zum Anheften derselben auf Geweben oder Leder, mit einem Stiftchen auf der Rückseite (Abb. 109, 1). Unter den Rückgratwirbeln wurde ein silberner Endbeschlag eines Riemens und eine durchbrochene flache Platte gefunden (Abb. 109, 2). An der linken Hüfte lag ein Messer. Zwischen den Fersenknochen befanden sich: eine Bronzeschnalle, vier bronzene Riemenbeschläge in der Form von Plättchen, die kreisförmig abschliessen, sowie plattenartiger Draht vom Fusszeug.

Alle vorgefundenen Gegenstände erwiesen sich analogisch zu jenen, die man bis zur letzten Zeit auf dem Territorium des «Unteren Wolgagebietes» vorgefunden hat. Beim allgemeinen Überblick indessen tauchen im Gedächtnis Gegenstände auf, die ihnen der Form nach ziemlich nahe stehen und sich auf Grund des Stiles zu den sogenannten «gothischen» zurückleiten lassen. Es muss jedoch sofort gesagt werden, dass die Ähnlichkeit nicht vollständig ist und man die gegebenen Gegenstände nicht ohneweiters als sogenannte «gothische» bestimmen darf. Ihre trockene Form jedoch veranlasst uns bei der zu prüfenden Bestattung zu der Bestimmung von diesem Standpunkte aus. Vor allen Dingen wol-

¹ In der Festlandschichte lag die Grube nur 0'30 Meter tief.

len wir unsere Aufmerksamkeit dem Riemenendbeschlag eines Gürtels (Abb. 109, 3) zuwenden. Derselbe hat die Form eines gestreckten Fünfeckes mit zwei abgerundeten Ecken, der spitze Winkel der fünften Ecke verliert sich ebenfalls in einer leichten Rundung. Längs des Randes zieht sich beiderseits eine abgeschrägte Kante hin, und auf jeder derselben, näher der geraden kurzen, ist je eine runde Öffnung angebracht. Als entsprechende Analogie kann man auf den Gegenstand derselben Bestimmung hinweisen, den man auf dem Gräberfelde Suuk-Su (Koreis) in der Krim in Grab Nr. 63 (Abb. 8 u. 71)² gefunden hat.

Eine andere Analogie hierzu bietet ein aus dem Gräberfelde von Borki (Abb. 109, 3) stammender Gegenstand, der indessen noch mit einem dreieckigen Loche versehen ist.³ Endlich haben wir einen Gegenstand der erwähnten Bedeutung, den Prof. W. W. Holmsten auf dem Gräberfelde bei dem Dorfe Bachmutina, Gouv. Ufa gefunden hat (Abb. 109, 4), richtiger von den Bauern erworben hat,⁴ ferner eine Serie ähnlicher Stücke aus den Krimer- und Schwarzmeergräberfeldern, die aber streng den sogenannten «gothischen Stil» aufweisen. Ausserdem besitzen wir einen ähnlichen Fund aus dem Tscherdinsker Kreis, Gouv. Perm.⁵

Aus dem von mir oben erwähnten Grabe Nr. 63 sind noch die Gegenstände von Interesse, welche mit den im

Sinowjewer Grabe gefundenen Stücken in gewissem Zusammenhange stehen. Ich meine die «dünnen Silberplättchen vom Gürtel». (Izw. Imp. Arch. Komm. 19. Taf. V. 8.) Dieselben kann man teilweise der Form nach, hauptsächlich aber auf Grund des Ornamentes (Perlen) mit den zwei Plättchen unseres Fundes vergleichen, welche die Form eines Doppelkreises haben (Abb. 109, 5). Übrigens stimmen letztere bedeutend mehr mit den gleichen, im allgemeinen jedoch grösseren Gegenständen aus dem Grabe Nr. 15 des Borisower Gräberfeldes⁶ überein. Die kleinen plattenartigen Beschläge mit den Scheiben an den Enden (Abb. 109, 6—7) erinnern im Aussehen an ihr «Prototyp», an die grösseren und rechtwinkligen Beschläge von Riemen mit den abgerundeten Enden aus Grab Nr. 67 (Koreis 20 und Abb. 64).

Letzterer Gegenstand fesselt unsere Aufmerksamkeit noch dadurch, dass die Art und Weise seiner Befestigung der des ersten Gegenstandes, des Riemenbeschlages, entschieden ähnlich ist. Als nahe verwandt kann man übrigens die Beschläge (Abb. 109, 8) aus Grab Nr. 57 des Borisower Gräberfeldes betrachten (Taf. I. 8), oder die ebendort zufällig gefundenen Stücke (Taf. I, 67).

Unweit des erwähnten Endbeschlages fanden wir eine Platte mit einer rechtwinkligen Durchbohrung (Abb. 109, 9), die sich mit Gegenständen desselben Charakters aus Grab Nr. 31 (Abb. 20, 4) und Grab Nr. 15 (Abb. 20, 8) des Borisower Gräberfeldes vergleichen lässt (Abb. 109, 10). Über den kleinen plattenförmigen Bronzebeschlag etwas Bestimmtes zu sagen, ist schwer, höchstwahrscheinlich diente er dazu, einen kleinen ledernen oder hölzernen Gegenstand zusammenzuhalten (Abb. 109, 11). Den fünften Gegenstand endlich aus dem

² Siehe einige Gräber d. Krimer Goten, N. Repnikov. Nachr. A. K., Bd. 19, S. 19.

³ Siehe A. A. Spizyn *Drevnosti Oky i Kamy*, Taf. XVI.

⁴ Russ. Hist. Museum Inv. Nr. 49,508. Ausserdem vergl. Taf. II, g 5 und 6. Fund bei Nowikawka unweit von Ufa. Siehe Bulitscheff *Urgeschichte Ost-Russlands*, Moskau, 1902 S. 9.

⁵ Berichte der Imp. Arch. Komm. für das Jahr 1895, S. 36: Über das Grab. S. I. Sergeew. Unter anderem wurde in einem Grabe mit dem bezeichneten Gegenstand eine Blechplatte gewöhnlichen Typus «Tschudsky» gefunden.

⁶ W. W. Sachanew, *Grab im Nord-Kaukasus* (nach Izw. Imp. Arch. Komm. 56, Abb. 22, 7.)

Sinower Schachtgrab — eine rechtwinkelige Schnalle mit rechtwinkliger Platte, die an einem Riemen befestigt war (Abb. 109, 12) — kann man mit der Schnalle (Abb. 109, 13) aus Grab Nr. 72 des Gräberfeldes «Suuk-Su» (Koreis) vergleichen (s. Abb. 10 T. 10). In beiden Fällen bildeten die Schnallen einen Teil des Schmuckes der Fussbekleidung. Ausser der bekannten Ähnlichkeit unseres Grabinventars bietet das von uns untersuchte Grab einige Begründungen zur Verknüpfung mit den von mir schon oben, als mehr oder weniger verwandte Analogien, angeführten Bestattungen, auch bezüglich anderer Angaben. Rich-ten wir nun unsere Aufmerksamkeit auf die Lage des Gerippes in dem Sinowjewer Schachtgrabe und diejenige in dem Grabe auf dem Gräberfelde «Suuk-Su», so be-merken wir auch in diesem Falle eine gewisse Gleichförmigkeit. Bei den Ori-entierungen der Gräber der Krimer Goten finden wir zwei, von denen eines nach Norden und eines nach Süden gerichtet ist. Die Gräber Nr. 63, 67, 72 zeigen eine Nord-Orientierung, wogegen das jetzt untersuchte Grab — nach Nordosten ge-richtet ist. Die Handlagen sind ähnlich. Ausserdem erscheint das Vorhandensein des eisernen Messers am Gürtel überein-stimmend. Die Gräber Nr. 15 und 57 vom Borissower Gräberfeld weisen eben-falls eine ähnliche Orientierung wie das Sinowjer Grab auf und zwar nach NWO. Auf welche Zeit jedoch lässt sich letztere Bestattung datieren?

Datiert man die Gräberfelder «Suuk-Su» (D. Samokwasov) und Borissow laut den Münzfunden auf das V—VII. Jahr-hundert, so gehören das Borkower Gräber-feld und die Kusminischen finnischen Gräberfelder zum Teil derselben Zeit an. Hier wurden Gegenstände gehoben, die jenen aus den Krim-Kaukasischen Gräber-feldern entnommenen nahe stehen. Sehr interessant erscheint der von A. A. Bob-rinskoy bei dem Dorfe Chazki (Smelja-ner Rayon) gemachte Grabfund. Dasselbst

kam ausser den sogenannten gotischen Sachen noch ein Gürtelendbeschlag ans Tageslicht, der im Wesentlichen dem Endbeschlag des Sinowjer Grabes sehr nahe kommt, ferner ein klirrendes Ge-hänge von Trapezform, das als Urform der Gehänge aus den Gräbern des Armee-wer finnischen Gräberfeldes (Kreis Kus-nezk, Gouv. Saratow) gilt. Es dünkt mich, als wenn diese beiden Gegenstände einer-seits die Zeit des Sinowjer Grabes, an-dererseits die des Armeewer Gräber-feldes bestimmen und zwar das V—VII. Jahrhundert. Unter Berücksichtigung der Anwesenheit greller Sachen nach dem sogenannten gotischen Stil in dem Sinow-jer Grab, sowie der Ähnlichkeit mit den Gegenständen aus dem Borissower Gräberfelde, halte ich es nicht für aus-geschlossen, dass sich das Schachtgrab des Sinowjewer Kurgans auf das V—VI. Jahrhundert unserer Ära zurückführen lässt. Ein Zurückleiten desselben auf eine viel frühere Zeit dürften jedoch die Kurgane mit Brandgräbern nicht ge-statten.⁷

Weit jüngere Daten hingegen sind ausgeschlossen, da aus dem IX. Jahrhun-dert stammende Gegenstände zur Ge-nüge von den finnischen Gräberfeldern her im Allgemeinen bekannt sind und bereits nicht mehr diese Kultur auf-weisen. Auch die Ähnlichkeit der Form der Ohrgehänge aus Suuk-Su mit jenen aus Saltowo weisen gleichfalls auf das V—VI. Jahrhundert hin. Diese Daten wer-den noch durch die Beilagen der Abas-sidischen Dirgemen vom Ende des VIII. Jahrhunderts in den Katakomben von Balta, die nach W. W. Sachanews *An-sicht* dem Borissower Gräberfeld nahe sind — unterstützt.

Die Frage bezüglich der Zugehörigkeit des Bestatteten aus dem Schachtgrabe des Sinowjewer Hügels zu der einen oder anderen ethnischen Gruppe, entsteht ganz

⁷ S. Pokrowsk, S. — O. Grabhügel No. 17 und 18.

von selbst. Eine bestimmte Antwort hierauf wäre aber allein auf Grund der gegebenen Umstände selbstverständlich verfrüht. Ich möchte hier nur auf die Ausführungen W. W. Sachanew's aufmerksam machen, wonach höchstwahrscheinlich im VIII. Jahrhundert die Völkerschaft, welche die Borissower Grabstätte hinterlassen hat, unter dem aus NO kommenden und nicht unter byzantinischem Einflusse stand. Es sei noch beigelegt, dass dieser Einfluss allem Anscheine nach von den Nomaden ausging, welche die südrussischen Steppen und das untere Wolgagebiet bewohnten. Die Nomaden des VII—VIII. Jahrhunderts konnten die späteren Alanen, Anten und Chosaren gewesen sein. Ich hingegen möchte diese Frage anders stellen und zwar: welchen Einfluss übte das Schwarzmeergebiet auf die Nomadenvölker aus? Was die Alanen betrifft, so kann man sie allerdings als einen Volksstamm betrachten, der von osteuropäischen Forschern auf diesem Gebiete angeführt wird, besonders aber deshalb, weil ihre um viel ältere Kultur mit jener eng verbunden ist, deren Vertreter wir in dem Grabe des Sinowjewer Hügels gefunden haben. Von den Anten kann man nur in Bezugnahme auf die Alanen sprechen, indem man den Hinweis berücksichtigt, dass sie als zahlreicher Volksstamm in den Steppen Südrusslands sesshaft waren. Und nun bleiben noch die Chosaren. A. A. Spizyn bemerkt, dass sie offenbar im VI—VIII. Jahrhundert bis nach Kiew vorgedrungen waren und zur Zeit des IX. Jahrhunderts ihre eigene Kultur verbreiteten.⁸

Ich bin jedoch der Ansicht, dass man das untersuchte Grab nicht mit den Chosaren in Beziehung bringen kann, sondern wenn die Datierung mit dem VII—VIII. Jahrhundert richtig ist, nur

mit den Alanen.⁹ Indirekt wird dies durch das Existenzfaktum des Saltower Gräberfeldes und wahrscheinlich des Gorodischtschen bestätigt. Die Mehrheit der Forscher ist geneigt, die Saltower Gräber den Alanen zuzusprechen. Die letzten anthropologischen Forschungen G. J. Tschutschukalo's zeigen, dass höchstwahrscheinlich die Alanen als Eigentümer der Grabstätten zu betrachten sind und nicht die Chosaren, nachdem letztere, zur türkisch-mongolischen Völkergruppen gehörend, keineswegs dolichocephale Schädel haben dürften (siehe G. J. Tschutschukalo: Schädel aus dem O. Saltower Gräberfeld. Abschrift aus den Werken der Psycho-neurolog. Instituts. Material aus der Anthropologie der Ukraina. Sammlung II, 1926). Zum Schlusse weise ich noch darauf hin, dass auf dem Territorium des Unteren Wolgagebietes Einzel funde gemacht worden sind, welche man zu derselben Kultur zählen kann, wie wir sie aus dem Grabe des Sinowjer Kurgans kennen, nämlich: eine Schnalle mit roter Emaille, gefunden in der Nähe des Dorfes Durowka, Kreis Serdosk, Gouv. Saratow. Nach Ansicht A. A. Spizyn's gehört dieselbe dem VIII—IX. Jahrhundert an. Ferner vierkantige Bronze-Pfeilspitzen (vergl. Borissower Gräberfeld, Taf. III, 8—10), einen äusserst interessanten Köcher aus Leder mit Bronzeblechstücken und Ösen (Abb. 109, 14, a—c), der auf den Dünen in der Nähe der Stadt Kamyschin samt den Bruchstücken eines eisernen Pferdeschmuckes mit silberner Inkrustation zum Vorschein kam. (Vergl. die Gegenstände des Grabes Nr. 134

⁸ A. A. Spizyn — *Archæologia v temach natschalnoi russkoi letopisi* — *Sobr. v tschest S. Platonova*, 1922, Seite 10.

⁹ Betrachtet man einige von F. W. Fetichev in seiner Arbeit «Das Kunstgewerbe der Avarenzeit in Ungarn», Budapest, 1926, angeführten Gegenstände, welche er als avarisch schätzt, so muss unsere Datierung in diesem Falle eine andere sein, d. h. das VII. Jahrhundert. — Vergleiche die Gegenstände auf den Taf. VI, Nr. 12, 4 usw. mit den Stücken aus dem Borissower Gräberfeld oder Suuk-Su (Krim).

des Borissower Gräberfeldes, Seite 146 Ausg. 56.)

Alle diese, wenn auch nicht zahlreichen Funde weisen auf die, wenngleich kurze, in Südostrussland von uns gesuchten Kulturexistenz hin. *P. S. Rykov.*

Neuere Funde im Jóna-Museum von Nyíregyháza aus der Zeit der Völkerwanderung.

(Auszug.)

I. Der Fund von Geszleréd (Abb. 110 und Taf. VIII), der i. J. 1927 zum Vorschein gekommen ist, stammt aus dem stark durchwühlten Grabe eines vornehmen Ungarn der Völkerwanderungszeit. Unter den Knochen fanden sich auch Reste eines Pferdeskelettes und unter den menschlichen Knochen ein brachycephaler Schädel. Von den in grosser Zahl zum Vorschein gekommenen Gold- und Silbergegenständen (102 Stücke) sind die mit Palmettenmotiven geschmückten Goldbeschläge des Säbelgriffes und der Scheide, ferner die silbernen, meistens vergoldeten Gürtelbeschläge, besonders die reinen Pflanzenmotive der Ornamentik und die für die Zeitbestimmung wichtigen, typischen Eisengegenstände von weitgehender Bedeutung. *Ludwig Kiss.*

Alte Bausteine des Veszprémer Domes.

(Auszug.)

Die i. J. 1907–1908 vorgenommenen Restaurationsarbeiten haben aus verschiedenen Zeiten stammende und verschiedenen Stilen angehörende ältere Bauteile zum Vorschein gebracht. Der Bau stammt aus dem XI. Jahrhundert und hat viele Umbauten erfahren. Später kamen gotische Elemente hinzu und beim letzten Umbau erhielt das Gebäude seine schwerfällige, barocke Form. Die Restauration d. J. 1907–1908 wollte die Kirche in ihrem ursprünglichen romanischen Stil herstellen, doch gelang dies

sehr mangelhaft, da die aus dieser Zeit stammenden Bauteile erst dann zum Vorschein kamen, als die Arbeiten schon in vollem Gang, ja beinahe vollendet waren. Von den alten romanischen Bauteilen sind die grösseren aus einheimischem, rotem, die unbedeutenderen aus weissem Sandstein; aus letzterem sind auch die gotischen Bauteile.

Unter den ältesten Bausteinen haben sich einige Stücke aus der ältesten, dem romanischen Stil vorangehenden Bauperiode erhalten, deren Stil von Byzanz stammend, hier manche Elemente der völkerwanderungszeitlichen Kultur übernommen hatte und sich eigenartig ausbildete; doch können wir aus diesen Stücken das Bild dieser ältesten Basilika nicht mehr herstellen. *Julius Rhé.*

Die Wandmalereien von Bihar-Remete.

(Auszug.)

Die Wandmalereien in der jetzt reformierten Kirche von Remete (Komitat Bihar), die von der sie bedeckenden Kalkschicht befreit, zum Vorschein gekommen sind, stellen hauptsächlich ungarische Heilige dar. An der in drei Zonen geteilten Wand der Apsis sind die meistens mit Namensinschriften bezeichneten Heiligen (Sanctus Ladislaus, S. Stefano usw.) in der Rittertracht des XIV. Jahrhunderts dargestellt. Darüber Apostelbilder, Geisselung Christi, St. Thomas die Wunden des Heilandes berührend, usw. In der Nordwand sind Szenen aus dem Leben des Heiligen Ladislaus dargestellt. Sämtliche Bilder, die wahrscheinlich in Tempera al secco gemalt worden waren, stimmen ihrem Stile nach und auch in den Farben mit den aus dem XIV. Jahrh. stammenden, ebenfalls das Leben des Heiligen Ladislaus darstellenden Fresken von Székelyföld (Siebenbürgen) überein. Die Buchstaben der Namensinschriften sind in romanischem Stil gebildet; folglich können sie

nicht jünger, als aus dem Anfang des XIV. Jahrhunderts sein, da in der Mitte dieses Jahrhunderts schon die gotischen Buchstaben üblich waren.

Otto Szőnyi.

Pastophorium der Renaissancezeit in Kisgerge.

(Auszug.)

Das von mir in Kisgerge (Komitat Nógrád) neuerdings entdeckte Pastophorium (Abb. 115), das aus dem J. 1503 stammt, folglich älter ist, als alle bisher bekannten Denkmäler dieser Art, hat sich, obgleich etwas vernachlässigt, doch in ziemlich gutem Zustande erhalten und ist in die Mauer fest eingebaut. Auf dem konsolartig ausgebildeten Unterteil, das oben in einem aus zwei Voluten und einer Palmette bestehenden Ornament seinen Abschluss findet, haben sich die Zahlen, die das Jahr angeben, erhalten. Auf dem darüber stehenden Feld sind drei Distichen in Renaissancebuchstaben mit den üblichen Verkürzungen angegeben (s. S. 239). Der Oberteil, an welchem sicherlich einst die Tür angebracht war, zeigt einen hübschen, einfachen, aus Leisten und Eierstab gebildeten Rahmen; im halbkreisförmigen Tympanon ist Christi Auferstehung aus dem Felsengrab dargestellt; die Körperbildung des Heilandes zeigt eine realistische Auffassung. Der obere Abschluss ist mit Akroterien verziert.

Da der Text der Inschrifttafel in keinem Zusammenhang mit der Bestimmung des Pastophoriums steht, so dürfte es ursprünglich eher zu der alten Kapelle (sacellum) gehören, wo die Ahnen der Familie Lipthay ruhten; da jedoch der Stil und Aufbau des Ganzen einheitlich zu sein scheint, so kann diese Frage nur dann entschieden werden, wenn das Denkmal aus seinem vernachlässigten Zustand herausgehoben, genau untersucht und hergestellt worden ist.

Béla v. Dornyay.

Archaeologiai Értesítő.

Die Stadt Pécs (Fünfkirchen) in Evlia Cselebi's Spiegel.

(Auszug.)

Evlia Cselebi, der 1660—1666 in Ungarn herumreiste, gibt eine eingehende Beschreibung der Stadt Pécs und ihrer Geschichte, die, obgleich von türkischem Standpunkt aus gegeben und nach orientalischer Art etwas phantastisch ist, doch manchen Aufschluss über die damaligen Zustände demjenigen zu geben vermag, der in diesem Kreise zu Hause ist und seine Angaben mit Kritik zu lesen und das Richtige und Mögliche vom Phantastischen zu scheiden versteht. Besonders sind die Beschreibungen der verschiedenen Bauten von grossem Interesse, besonders wenn man dieselben mit den erhaltenen Denkmälern und Zeichnungen vergleicht.

Otto Szőnyi.

Franz Carolus Gundrich. Der Meister der beiden Seitenaltäre in der Inner- städtischen Stadtpfarrkirche zu Budapest.

(Auszug.)

Verfasser behandelt auf Grund archivalischer Daten eines der dunkelsten Kapitel der lokalen Pester Kunstgeschichte und versucht im Rahmen dessen das Lebensbild und die künstlerische Physiognomie des Bildhauers Gundrich zu rekonstruieren. Als sich auf altpester Boden nach der anderthalb Jahrhundert dauernden türkischen Besetzung unter den denkbar bescheidensten Verhältnissen doch ein ehrliches, bodenständiges künstlerisches Streben regte, konnte dieses mit der inzwischen auf den Höhepunkt der Entwicklung gelangten europäischen Gemeinsprache des Barock nur sehr allmählich eine organische Verbindung eingehen. Einzelformen wurden wohl übernommen, doch fehlt es sowohl in Architektur, als in Skulptur (von einer bodenständigen Malerei kann in dieser

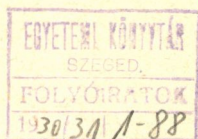

Übergangszeit nicht recht gesprochen werden) an jeder kompositionellen Einheit. Ein bezeichnendes Beispiel für dieses seltsame Nebeneinander von reifbarocken Formen und einer zaghaften, in vielen Beziehungen retrograden Kompositionsweise bilden die beiden Seitenaltäre in der innerstädtischen Kirche in Pest. Aus den Zunftdokumenten des Pester Lederer- und Böttcherzunft geht hervor, dass diese Altäre 1735 und 1741 von eben diesen Zünften errichtet worden und Werke des Pester Bildhauers Franz Carolus Gundrich sind, dessen Namen wir bisher nur im Zusammenhang mit Reparaturarbeiten an der Pester Dreifaltigkeitssäule kannten. Die Identität der fraglichen Altäre konnte in erster Linie durch ihre vollkommene Ähnlichkeit festgestellt werden, welche in dem auf uns gekommenen Kontrakt für den spätern Altar die Hauptforderung bildete. Wohl sind die einzelnen Formelemente der Altäre samt und sonders der reifen Barockkunst entnommen (die ganze Rahmung, die beiderseits stark hervorstrebenden Säulen, ein kompliziert verkröpftes Gesimse- und Volutensystem), doch fehlt der Gesamtwirkung die für den Zeitstil

so bezeichnende Dreidimensionalität, die Straffheit der Komposition, die Lebendigkeit des Konturs usw. Auch die Figurenplastik Peter und Paul, zwei heilige Bischöfe, Engel und weibliche Heilige zeigen denselben historisch überaus bemerkenswerten Zwitterstil. Die Altarbilder stammen aus Wien und stehen in Kolorit und Formengebung den Werkstattraditionen Daniel Grans nahe.

Gundrich selbst stammte vermutlich aus Győr (Raab), wo zu Beginn des XVIII. Jahrhunderts ein ausserordentlich reges kulturelles Leben herrschte, das in manchen Beziehungen auch auf Ofen und Pest zurückwirkte. 1726 wurde er Ofener Bürger und 1733 erhielt er das Pester Bürger- und Meisterrecht. Bemerkenswert, dass er sich immer selbstbewusst als Bildhauer bezeichnet, statt der sonst bei uns noch allgemein gebräuchlichen Benennung Steinmetz. Durch die hiernachgewiesenen autenthischen Werke erhalten die schattenhaften Umrisse dieser Künstlerpersönlichkeit nicht nur individuelleres Gepräge, sondern auch einen gewissen entwicklungsgeschichtlichen Wert.

Heinrich Horváth.

TARTALOM.

	Lap
SZALAY ÁKOS: Az archæologiai kutatások szervezéséről és az ásások technikájáról	1
MENGHIN OSWALD: Az uralattáji népek világtörténeti szerepe	23
HILLEBRAND JENŐ: A nyírlugosi obsidiannucleus-depotletről	39
HILLEBRAND JENŐ: Újabb ásásaim a pusztastvánházai rézkori temetőben	43
ROSKA MÁRTON: A kettős, ellentett élű vörösrézesakány stratigrafiai helyzete hazánkban	48
TOMPA FERENC: Az angyalföldi kincslelet	54
TACKENBERG KURT: Néhány korai germán lelet Magyarországon	63
NAGY LAJOS: Pelta díszítés a pannoniai köemlékeken	68
NAGY LAJOS: Egy pannoniai terra sigillata-gyár	96
FETTICH NÁNDOR: Öntött phalerák a lovasnomádok magyarországi régészeti hagyatékában	114
FELVINCZI TAKÁCS ZOLTÁN: Gandhara-emlékek a Hopp Ferenc-Keletázsiai művészeti múzeumban. Gandhara-stílus és «Keszthelystílus»	128
WEYDE GIZELLA—BENESCH OTTÓ: Két XV. századbeli oltárkép a Pozsony melletti mélyúti kápolnában	155
FREY DAGOBERT: Csepel-sziget térképe 1728-ból	159
KAPOSSY JÁNOS: Mária Terézia budavári királyi palotájának tervező mestere	166
GRIMSCHITZ BRUNO: Az epreskerti kálvária	188
RÉH ELEMÉR: A gödöllői kálvária	198

Kisebb közlemények.

TOMPA FERENC: Újabb szerzemények a Nemzeti Múzeum őskori gyűjteményében	202
JANKÓ LÁSZLÓ: A kisdíói «Petronius-sírkő»	207
HORVÁTH TIBOR ANTAL: Új szombathelyi Dolichenus-oltárkő	210
PAULOVICS ISTVÁN: Köemlékek ürömi késő-római sírból	211
NAGY LAJOS: Szécsényi csat.	215
SZENDREY ÁKOS: A miszlai gót sírlelet	222
RYKOW P. S.: A knasir a Sinowjewka (Petrovi terület, Saratow-i kormányzóság) falu melletti dombban	225
KISS LAJOS: Újabb honfoglaláskori leletek a nyíregyházai Jósza-Múzeumban	228
RÉH GYULA: A veszprémi székesegyház régi kövei	231
SZŐNYI OTTÓ: A biharremetei falfestmények	234
DORNYAI BÉLA: A nógrádmegyei Kisgerge renaissance pasztoforiuma	237
SZŐNYI OTTÓ: Pécs városa Evlia Cselebi tükrében	241
HORVÁTH HENRIK: Gundrich Carolus Ferenc. A pesti plébánia-templom oltárai-nak mestere	255

Könyvismertetések.

ROSKA MÁRTON: Az Ősrégészet kézikönyve II. Az újabb kőkor. Kolozsvár, 1927. (Márton)	265
H. SCHÄFER: Aegyptische und heutige Kunst. Zur Stellung der ägyptischen in der Weltkunst. «Die Antike», Bd. III, Heft 3. Berlin und Leipzig, 1927 (Calice)	269
LEHMANN—HAUPT: Geschichte des alten Orients von E. G. Klauber. Gotha und Stuttgart, 1925 (Calice)	270
A. V. SCHMIDT: K voproszy o prošchozsdenjij permszkavo zvjerinavo sztilja (A permi állatstílus keletkezésének kérdéséhez). Leningrad, 1927 (Fettich)	271
BEENKEN, LÜTHGEN stb.: Kunstbücher deutscher Landschaften. Bonn, Cohen-Verlag (Zádor)	274
M. DVOŘÁK: Geschichte der italienischen Kunst II., München, 1928 (Zádor)	275
DIVALD KORNÉL: Magyarország művészeti emlékei. Budapest, 1927 (Zádor)	279
ROSKA MÁRTON: Megjegyzések Hillebrand Jenő ismertetéséhez	281
HILLEBRAND JENŐ: Válasz dr. Roska Márton megjegyzéseire	283
HEKLER ANTAL: A madarai lovasdombormű	284

Az Archæologiai Értesítő szerkesztőségének szánt összes küldeményeket kérjük
Hekler Antal egyetem tanár címére Budapest, IX., Erkel-utca 9 sz. küldeni.

Franklin-Társulat nyomdája: Géczy Kálmán.